

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ

BAHAR 2022 CİLT: 13 SAYI: 1
SPRING 2022 VOLUME: 13 ISSUE: 1

AKADEMİK YAKLAŞIMLAR DERGİSİ

JOURNAL OF ACADEMIC APPROACHES

ISSN: 2146-1740

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

AKADEMİK YAKLAŞIMLAR DERGİSİ

(JOURNAL OF ACADEMIC APPROACHES)

YAYIN NO:

ISSN: 2146-17

E-ISSN: 2146-17

YAYININ TÜRÜ : Süreli-Yılda 2 sayı olarak yayınlanır.
Uluslararası hakemli bir dergidir.

Sahibi : İnönü Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi adına
(Owner) Prof. Dr. Gökhan TUNCEL

Alan Editörler : Çalışma Ekonomisi, Endüstri İlişkileri, Ekonometri, İktisat, Maliye
(Field Editors) Prof. Dr. Ahmet UĞUR
Prof. Dr. Tetsuya BAHARA
Kamu Yönetimi, Siyaset Bilimi, Uluslararası İlişkiler
Prof. Dr. Arshi KHAN
Doç. Dr. Oğuzhan GÖKTOLGA
Doç. Dr. Hasan YILMAZ
Uluslararası Ticaret- İşletme
Prof. Dr. Hüseyin ALTAY

Teknik Editörler & Yazım Dil Editörleri : Arş. Gör. Demet TOKTAŞ
(Technical Editors & Copyeditors) Arş. Gör. Gizem ATEŞ (Yabancı Dil Editörü)
Arş. Gör. Müge Seda ATEŞ
Arş. Gör. Şeyma ALTUNKAYA (Yabancı Dil Editörü)

Hukuk Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Murat Buğra TAHTALI
(Legal Advisor)

Adres : İnönü Üniversitesi İİBF
(Address) 44280 MALATYA

Telefon (Phone) : +90 422 377 30 00

Faks (Fax) : +90 422 341 04 38

E-mail : akademikyak@inonu.edu.tr

Web : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ayd>

DANIŞMA KURULU
(EDITORIAL ADVISORY BOARD)

Prof. Dr. Ahmet Cevat ACAR	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet İÇDUYGU	Koç Üniversitesi
Prof. Dr. Alaeddin YALÇINKAYA	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Asaf Savaş AKAT	İstanbul Bilgi Üniversitesi
Prof. Dr. Bharat SARATH	Rutgers, The State University of New Jersey
Prof. Dr. E. Fuat KEYMAN	Sabancı Üniversitesi
Prof. Dr. Enver BOZKURT	Hasan Kalyoncu Üniversitesi
Prof. Dr. H. Cemil KOÇAK	Sabancı Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. İhsan D. Dağı	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. James ALM	Tulane University
Prof. Dr. James L. BICKSLER	Rutgers, The State University of New Jersey
Prof. Dr. Jorge MARTINEZ-VAZGUEZ	Georgia State University
Prof. Dr. Kemal YILDIRIM	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Kerem ALKİN	İstanbul Medipol Üniversitesi
Prof. Dr. M. Hakan YAVUZ	University of Utah
Prof. Dr. Metin Kamil ERCAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Muhittin KAPLAN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Nazım ENGİN	Piri Reis Üniversitesi
Prof. Dr. Oya ÖZÇELİK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Serkan BENK	İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Shyam SUNDER	Yale University
Prof. Dr. Ş.Halis ÇALIŐ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Zühtü ARSLAN	Anayasa Mahkemesi
Doç. Dr. Michael ALLES	Rutgers, The State University of New Jersey

Akademik Yaklaşımlar Dergisi:

Bilimsel/özgün araştırma makaleleri yayınlayan ve yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Bu dergide yayınlanan makalelerin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergide yayınlanan makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

Dergimiz aşağıdaki dizinlerde taranmaktadır: TR Dizin

YAYIN KURULU
(EDITORIAL BOARD)

Prof. Dr. Adnan GERÇEK

Uludağ Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet KARADAĞ

İnönü Üniversitesi

Prof. Dr. Deniz KAĞNICIOĞLU

Anadolu Üniversitesi

Prof. Dr. Dilek TEMİZ DİNÇ

Çankaya Üniversitesi

Prof. Dr. Hasan BURAN

Trakya Üniversitesi

Prof. Dr. Latif ÖZTÜRK

Kırıkkale Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Akif ÖNCÜ

Düzce Üniversitesi

Prof. Dr. Metin BAYRAK

Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Muzaffer KOÇ

Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Recep KARABULUT

İnönü Üniversitesi

Prof. Dr. Tamer BUDAK

Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi

Dr. Masood Nawaz KALYAR

Government College University Faisalabad

EDİTÖRÜN NOTU

Akademik Yaklaşımlar Dergisi ISSN:2146-1740 Cilt 13-Sayı 1 on beş makale ile yayınlanmıştır. Bu makalelerden on tanesi araştırma türünde iken beş tanesi derleme türündedir. Bu sayının yayın sürecindeki makalelerin %40'ı ret, %60'ı kabul almıştır.

“BÖLGESEL KALKINMA VE KALKINMA AJANSLARI: KARACADAĞ KALKINMA AJANSI ÖRNEĞİ” makalesi Emrah KIRATOĞLU ve Mahmut İNAN tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışmada TRC2 (Şanlıurfa-Diyarbakır) bölgesinde faaliyet gösteren, Karacadağ Kalkınma Ajansı'nın bölgesel kalkınma farklılıklarını gidermedeki rolü incelenmiştir.

“ORTA-BÜYÜK ÖLÇEKLİ MEVDUAT BANKALARINDA KREDİ RİSKİNİN AKTİF KARLILIĞINA ETKİSİ-TÜRKİYE ÖRNEĞİ” makalesi Aylin ÇELİK KARA, Şenol BABUŞCU ve Adalet HAZAR tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışmada kredi riskinin banka karlılığı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bu maksatla 2009-2020 dönemi için orta-büyük ölçek grubunda yer alan 13 banka örnekleme kullanılmıştır. Böylece çalışmada, ampirik modelin tahmini için sabit zaman etki modeli ile panel veri analizi yapılmıştır.

“FACTORS AFFECTING POSITIVE WORD-OF-MOUTH COMMUNICATION INTENTION FOR DRONE-BASED DELIVERY SERVICE IN RETAILING” makalesi Bulut DÜLEK ve Zübeyir ÇELİK tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışmada, drone tabanlı teslimat hizmetleri için güven, hız ve problem farkındalığının olumlu ağızdan ağza iletişim niyeti üzerindeki doğrudan etkileri analiz edilmiştir. Çalışmada 433 katılımcının katıldığı online anket veri toplama tekniği kullanılmıştır.

“SAĞLIK ÇALIŞANLARINDA ÇALIŞMA YAŞAMI KALİTESİNİN ÖRGÜTSEL MANEVİYATA ETKİSİ” makalesi Şerife GÜZEL tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışmada, çalışma yaşamı kalitesi ölçeği ve örgütsel maneviyat ölçeği kullanılarak Konya ilinde yer alan bir tıp fakültesi hastanesi sağlık çalışanlarının çalışma yaşamı kalitesinin örgütsel maneviyata etkisi analiz edilmiştir. Çalışmada 402 katılımcının katıldığı online anket veri toplama tekniği kullanılmıştır.

“PROBLEMS AND OPPORTUNITIES OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE” makalesi Sadullah ÇELİK, Necmi GÜRSAKAL ve Bülent BATMAZ tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışmada yapay zekanın zorlukları ve fırsatları tespit edilmiş ve yapay zekanın nereye gidebileceği yönünde tartışmalar incelenmiştir.

“DİN VE SİYASETİN YORUMLANMASINDA SÖYLEMİN AYRIŞTIRILAMAZLIĞI” makalesi Haluk YAMAN tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışmada Din ve siyaset ilişkisi ele alınarak söylemin etkisi araştırılmıştır.

“ENTROPİ TABANLI MAIRCA VE MEKANSAL VERİ ANALİZİ YÖNTEMLERİYLE İÇ GÖÇ KARARININ İNCELENMESİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ” makalesi Gökçe MANAVGAT ve Ayhan DEMİRCİ tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışmada, bireyleri iç göçe iten ve çeken faktörlere ilişkin karar kriterleri kullanılarak ENTROPİ tabanlı MAIRCA yöntemi kullanılmıştır. Türkiye’de İBBS Düzey 3’te yer alan 81 il için göçle ilişkili çekim merkezi sıralaması çeşitli yıllar aralığında yapılarak iç göçü etkileyen değişkenlere ilişkin sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır.

“ÇALIŞAN YOKSULLUĞU: AB VE TÜRKİYE’DE DURUM ANALİZİ” makalesi Zeki PARLAK ve Yüstra AK tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışmada, çalışan yoksulluğunun nedenleri, etkileri ve Avrupa Birliği ile Türkiye’deki veriler dikkate alınarak çalışan yoksulların profilini ortaya konulmuştur.

“THE IMPORTANCE OF POLICY COHERENCE FOR TURKEY’S SUSTAINABLE FOOD SECURITY POLICY” makalesi Kaan YİĞENOĞLU tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışmada gıda güvenliği konusunda Türkiye’nin aldığı önlemler ele alınmış ve gıda güvenliği konusunda ilerleyen dönemlerde yapılması gerekenler tespit edilmiştir.

“HİSSE SENEDİ, DÖVİZ KURU VE KONUT FİYATLARI ARASINDAKİ NEDENSELLİK İLİŞKİSİ” makalesi Yunus YILMAZ tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışmada, hisse senedi fiyatları, döviz kuru ve konut fiyatları arasındaki nedensellik ilişkisi Türkiye özelinde ampirik olarak analiz edilmiştir.

“AVRUPA BİRLİĞİ’NDE EKOLOJİK YENİLİK ALANINDA YAKINSAMANIN SINANMASI” makalesi Hüseyin ÖNDER tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışmada, Avrupa Birliği ülkelerinin, ekolojik yenilik alanında yakınsayıp yakınsamadıkları Avrupa Birliği’nin 2012-2021 yılları arasındaki ekolojik yenilik skorları kullanılarak incelenmiştir.

“SEKÜLER TOPLUMUN KRİZİ: POST-SEKÜLERİZMİ TARTIŞMAK” makalesi Sebatullah TEKİN tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışmada, seküler teorilerin yeni siyasal ve sosyal hayatı açıklayamadığı belirtilmiştir. Bu doğrultuda post-seküler toplum tartışması genelde Hristiyan Batı Dünyası ve İslam Dünyası üzerinden, özelde de Türkiye üzerinden analiz edilmiştir.

“HOW CAN SCIENCE DIPLOMACY ASSIST TO SUPPORT THE EU’S POLICY GOALS?” makalesi Seray BAYKAL tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışmada Avrupa Birliği’nin bilim diplomasisi alanındaki politika kararlarının, küresel sorunlar ile ilgili politika hedeflerini desteklemelerine nasıl yardımcı olduğu konusu iklim değişikliği sorunu özelinde incelenmiştir.

“ULUSAL VE YEREL E-DEVLET GELİŞİMİ ARASINDAKİ NEDENSELLİK DURUMU VE TEMEL BELİRLEYİCİLERİ” makalesi Korkmaz YILDIRIM tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışmada ulusal e-devlet gelişim düzeyinin yerel dijital değişim ile ilişki boyutu ve etki düzeyi Birleşmiş Milletler E-Devlet Gelişim Anketi (2020) kapsamında açıklanan ikincil verilerle incelenmiştir.

“ENDÜSTRİ 4.0 VE EVRİMCİ İKTİSAT” makalesi Suat AKSOY tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışmada evrimci iktisat yaklaşımı kapsamında, teknolojik gelişme konusu ve Endüstri 4.0: Akıllı Üretim-Dijital Ekonomi (E4.0) dönemi analiz edilmiştir.

Akademik Yaklaşımlar Dergisi’nin bu sayısına katkı sunan yazarlarımıza, hakem heyetimize ve kurul üyelerimize; makalelerin yayın sürecinin başından sonuna kadar titiz ve özverili çalışmalarından dolayı değerli alan editörlerimize, yazım ve dil editörlerimiz ile yayın ekibimize teşekkürlerimizi iletiyoruz.

Akademik Yaklaşımlar Dergisi’nin TR Dizin’de taranmasına katkı sunan ve her sayıda yeniliği önceleyerek uluslararası yayıncılık kriterlerine uygun yayın yapmayı ilke edinen başta alan editörlerimiz Ahmet UĞUR, Arshi KHAN, Hasan YILMAZ, Hüseyin ALTAY, Oğuzhan GÖKTOLGA, Tetsuya BAHARA olmak üzere tüm zorlu süreçlerde özveri ve titizlikle dergimize katkı sunan Teknik & Yazım-Dil editörlerimiz Demet TOKTAŞ, Gizem ATEŞ, Müge Seda ATEŞ ve Şeyma ALTUNKAYA’ya teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Bu sayımızı tüm okurlarımıza ithaf ediyor, dergimizin yeni sayılarında buluşmayı ümit ediyoruz.

Prof. Dr. Gökhan TUNCEL

Dekan

EXECUTIVE SUMMARY

Journal of Academic Approaches ISSN: 2146-1740 Volume 13- Issue1 has been published with fifteen articles. While ten of these articles have been accepted as research article, five of them have been accepted as review article. During the publication process of this issue 40% of the articles were rejected and 60% of the articles were accepted.

The article “REGIONAL DEVELOPMENT AND DEVELOPMENT AGENCIES: CASE OF KARACADAĞ DEVELOPMENT AGENCY” was written by Emrah KIRATOĞLU and Mahmut İNAN. In this study, the role of the Karacadağ Development Agency operating in the TRC2 (Şanlıurfa-Diyarbakır) region on the basis of overcoming the problems of regional developmental disparities were examined.

The article “THE EFFECT OF CREDIT RISK ON ASSET PROFITABILITY FOR MEDIUM-LARGE SCALE DEPOSIT BANKS-TURKEY EXAMPLE” was written by Aylin ÇELİK KARA, Şenol BABUŞÇU and Adalet HAZAR. In the article, credit risk on asset profitability was examined. For this purpose, a sample of thirteen banks ranked in a medium-large scale group within the period of 2009-2020 was used. Thereby, panel data analysis is performed with fixed time effect model for the estimation of the empirical model.

The article “FACTORS AFFECTING POSITIVE WORD-OF-MOUTH COMMUNICATION INTENTION FOR DRONE-BASED DELIVERY SERVICE IN RETAILING” was written by Bulut DÜLEK and Zübeyir ÇELİK. In this study, direct effects of trust, speed, and problem awareness on positive word-of-mouth communication intention for drone-based delivery services. The online survey data collection technique was used with 433 participants.

The article “THE EFFECT OF QUALITY OF WORKING LIFE ON ORGANIZATIONAL SPIRITUALITY IN HEALTH WORKERS” was written by Şerife GÜZEL and Melike TANBAŞI. In this study, the effect of quality of working life on organizational spirituality in health workers in a medical faculty hospital in Konya was examined by using the quality of working scale and organizational spirituality scale. The online survey data collection technique was used with 402 participants.

The article “PROBLEMS AND OPPORTUNITIES OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE” was written by Sadullah ÇELİK, Necmi GÜRSAKAL and Bülent BATMAZ. In this study, discussions about where the artificial intelligence might go were examined by identifying challenges and opportunities of artificial intelligence.

The article “THE INDISTINGUISHABILITY OF DISCOURSE IN THE INTERPRETATION OF RELIGION AND POLITICS” was written by Haluk YAMAN. In this study, the effect of discourse was examined by analyzing the relationship between religion and politics.

The article “EXAMINATION OF INTERNAL MIGRATION DECISION BY ENTROPY BASED MAIRCA AND SPATIAL DATA ANALYSIS METHODS: THE CASE OF TURKEY” was written by Gökçe MANAVGAT and Ayhan DEMİRCİ. In this study, Entropy based MAIRCA methods were used within the framework of decision criteria related to push and pull factors of migration. Variables affected internal migration were tried to be reached by ranking the centers of attraction in various years related to internal migration for 81 provinces in NUTS Level 3 of Turkey.

The article “IN-WORK POVERTY: SITUATION ANALYSIS IN THE EU AND TURKEY” was written by Zeki PARLAK and Yüsra AK. In this study, the profile of working poor was analyzed by considering the reasons and effects of working poor as well as data from the European Union and Turkey.

The article “THE IMPORTANCE OF POLICY COHERENCE FOR TURKEY’S SUSTAINABLE FOOD SECURITY POLICY” was written by Kaan YİĞENOĞLU. In this study, the measures taken by Turkey regarding food security was examined and steps that need to be taken in the forthcoming years were determined.

The article “CAUSALITY RELATIONSHIP BETWEEN STOCK PRICE, EXCHANGE RATE AND HOUSE PRICES” was written Yunus YILMAZ. In this study, the causal relationship between stock prices, exchange change and house prices were empirically analyzed on the basis of Turkey.

The article “TESTING CONVERGENCE IN THE FIELD OF ECOLOGICAL INOVATION IN THE EUROPEAN UNION” was written by Hüseyin ÖNDER. In this study, the issue of whether the European Union countries converge in the field of ecological innovation by using ecological innovation scores of the European Union between the years 2012-2021.

The article “THE CRISIS OF SECULAR SOCIETY: DISCUSSION OF POST-SECULARISM” was written by Sebattullah TEKİN. In this study, it has been determined that secular theories cannot explain the new political and social life. Thereby, post-secular society debate was analyzed within the framework of Christian Western World and Islamic World in general and Turkey in specific.

The article “HOW CAN SCIENCE DIPLOMACY ASSIST TO SUPPORT THE EU’S POLICY GOALS?” was written by Seray BAYKAL. In this study, the issue of how political decisions of European Union on science diplomacy assist to support its policy goals on the subject of addressing the global challenges within the framework of climate change problem.

The article “CAUSALITY BETWEEN NATIONAL AND LOCAL E-GOVERNMENT DEVELOPMENT AND ITS MAJOR DETERMINANTS” was written by Korkmaz YILDIRIM. In this study, the causal relationship between the national e-government development level and the local digital change and also its impact level was examined with the secondary data announced within the scope of the United Nations E-Government Development Survey (2020).

The article “INDUSTRY 4.0 AND EVOLUTIONARY ECONOMICS” was written by Suat AKSOY. In this study, the subject of technological development and the current Industry 4.0: Smart Production-Digital Economy (I4.0) were analyzed within the framework of evolutionary economics approach.

We would like to express our gratitude to the Authors, Referee Committee and to our board members and also to our dear editors and The Editorial Board for their meticulous and devoted work from the beginning to the end of publication process of the articles.

We would like to express our gratitude particularly to our editors Ahmet UĞUR, Arshi KHAN, Hasan YILMAZ, Hüseyin ALTAY, Oğuzhan GÖKTOLGA, Tetsuya BAHARA who have made a great effort to Journal of Academic Approaches to be ranked within TR Index meet international publishing criteria and also express our gratitude to the Technical Editors & Copy-Editors Demet TOKTAŞ, Gizem ATEŞ, Müge Seda ATEŞ and Şeyma ALTUNKAYA who have gone forward and have a great effort to the Journal with a meticulous and devoted work in a difficult period.

We dedicate the issue to all our readers and look forward to meeting with our readers in the new issues of our journal.

Prof. Dr. Gokhan TUNCEL

Dean

İÇİNDEKİLER
(CONTENTS)

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

**BÖLGESEL KALKINMA VE KALKINMA AJANSLARI: KARACADAĞ
KALKINMA AJANSI ÖRNEĞİ**
REGIONAL DEVELOPMENT AND DEVELOPMENT AGENCIES: CASE OF KARACADAĞ
DEVELOPMENT AGENCY
Emrah KIRATOĞLU, Mahmut İNAN

-1

**ORTA-BÜYÜK ÖLÇEKLİ MEVDUAT BANKALARINDA KREDİ RİSKİNİN
AKTİF KARLILIĞINA ETKİSİ-TÜRKİYE ÖRNEĞİ**
THE EFFECT OF CREDIT RISK ON ASSET PROFITABILITY FOR MEDIUM-LARGE SCALE
DEPOSIT BANKS-TURKEY EXAMPLE
Aylin ÇELİK KARA, Şenol BABUŞCU, Adalet HAZAR

-19

**FACTORS AFFECTING POSITIVE WORD-OF-MOUTH COMMUNICATION
INTENTION FOR DRONE-BASED DELIVERY SERVICE IN RETAILING**
Bulut DÜLEK, Zübeyir ÇELİK

-40

**SAĞLIK ÇALIŞANLARINDA ÇALIŞMA YAŞAMI KALİTESİNİN ÖRGÜTSEL
MANEVİYATA ETKİSİ**
THE EFFECT OF QUALITY OF WORKING LIFE ON ORGANIZATIONAL SPIRITUALITY IN
HEALTH WORKERS
Şerife GÜZEL, Melike TANBAŞI

-56

**DİN VE SİYASETİN YORUMLANMASINDA SÖYLEMİN
AYRIŞTIRILAMAZLIĞI**
THE INDISTINGUISHABILITY OF DISCOURSE IN THE INTERPRETATION OF RELIGION
AND POLITICS
Haluk YAMAN

-73

**ENTROPİ TABANLI MAIRCA VE MEKANSAL VERİ ANALİZİ
YÖNTEMLERİYLE İÇ GÖÇ KARARININ İNCELENMESİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ**
EXAMINATION OF INTERNAL MIGRATION DECISION BY ENTROPY BASED MAIRCA
AND SPATIAL DATA ANALYSIS METHODS: THE CASE OF TURKEY
Gökçe MANAVGAT, Ayhan DEMİRCİ

-88

ÇALIŞAN YOKSULLUĞU: AB VE TÜRKİYE'DE DURUM ANALİZİ
IN-WORK POVERTY: SITUATION ANALYSIS IN THE EU AND TURKEY
Zeki PARLAK, Yüusra AK

-117

**THE IMPORTANCE OF POLICY COHERENCE FOR TURKEY'S SUSTAINABLE
FOOD SECURITY POLICY**
Kaan YİĞENOĞLU

-144

HİSSE SENEDİ, DÖVİZ KURU VE KONUT FİYATLARI ARASINDAKİ NEDENSELLİK İLİŞKİSİ
CAUSALITY RELATIONSHIP BETWEEN STOCK PRICE, EXCHANGE RATE AND HOUSE PRICES

Yunus YILMAZ

-167

AVRUPA BİRLİĞİ'NDE EKOLOJİK YENİLİK ALANINDA YAKINSAMANIN SINANMASI
TESTING CONVERGENCE IN THE FIELD OF ECOLOGICAL INNOVATION IN THE EUROPEAN UNION

Hüseyin ÖNDER

-186

DERLEME MAKALELERİ

PROBLEMS AND OPPORTUNITIES OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Necmi GÜRSAKAL, Sadullah ÇELİK, Bülent BATMAZ

-203

HOW CAN SCIENCE DIPLOMACY ASSIST TO SUPPORT THE EU'S POLICY GOALS?

Seray BAYKAL

-226

SEKÜLER TOPLUMUN KRİZİ: POST-SEKÜLERİZMİ TARTIŞMAK
THE CRISIS OF SECULAR SOCIETY: DISCUSSION OF POST-SECULARISM

Sebatullah TEKİN

-243

ULUSAL VE YEREL E-DEVLET GELİŞİMİ ARASINDAKİ NEDENSELLİK DURUMU VE TEMEL BELİRLEYİCİLERİ

CAUSALITY BETWEEN NATIONAL AND LOCAL E-GOVERNMENT DEVELOPMENT AND ITS MAJOR DETERMINANTS

Korkmaz YILDIRIM

-270

ENDÜSTRİ 4.0 VE EVRİMCİ İKTİSAT
INDUSTRY 4.0 AND EVOLUTIONARY ECONOMICS

Suat AKSOY

-298

SAYININ HAKEMLERİ
(REFEREE OF THIS ISSUE)

Prof. Dr. Bilal KARABULUT	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Dilek DEMİRHAN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Emine YAVAŞGEL	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Enver AYDOĞAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih ECER	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr. Ferda YERDELEN TATOĞLU	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Fikret ER	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Funda BARBAROS	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. İshak TORUN	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ÇINAR	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Mert URAL	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mine ÖMÜRGÖNÜLŞEN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Çağlar ÖZDEMİR	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. N. Kemal ÖKTEM	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Naci Tolga SARUÇ	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer ÇAHA	Mardin Artuklu Üniversitesi
Prof. Dr. Rashmi Gujrati	KC Group of Institutions
Prof. Dr. Seyfettin ASLAN	Dicle Üniversitesi
Prof. Dr. Suat TEKER	Işık Üniversitesi
Prof. Dr. Şenay AÇIKGÖZ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Veli YILANCI	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr. Verda ÖZGÜLER	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Yeşim ÜÇDOĞRUK GÜLER	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf Ekrem AKBAŞ	Adıyaman Üniversitesi
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRKOĞLU	Yaşar Üniversitesi
Doç. Dr. A. Mohammed ABUBAKAR	Antalya Bilim Üniversitesi
Doç. Dr. Alptekin ULUTAŞ	Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Aslan Tolga ÖCAL	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Erdal ARSLAN	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. İskender GÜMÜŞ	Kırklareli Üniversitesi

Doç. Dr. Gözde YANGINLAR

Doç. Dr. Kadir KARAGÖZ

Doç. Dr. Mine Nur BOZDOĞAN

Doç. Dr. Muharrem EKŐİ

Doç. Dr. Musa ÖZTÜRK

Doç. Dr. Musa ÖZTÜRK

Doç. Dr. Tolga Umut KUZUBAŐ

Doç. Dr. Yusuf SAYIN

Dr. ÖĞr. Üyesi Aygl ANAVATAN

Dr. ÖĞr. Üyesi Bekir GÜNDOĐMUŐ

Dr. ÖĞr. Üyesi Elif GENÇ TETİK

Dr. ÖĞr. Üyesi Emrah AKDAMAR

Dr. ÖĞr. Üyesi Gökhan KORKMAZ

Dr. ÖĞr. Üyesi Guldenur ÇETİN

Dr. ÖĞr. Üyesi Mehmet TEMİZ

Dr. ÖĞr. Üyesi Melek AKIN ATEŞ

Dr. ÖĞr. Üyesi Mustafa DESTE

Dr. ÖĞr. Üyesi zlem EŐTRK

Dr. ÖĞr. Üyesi Sabri AYDIN

Dr. ÖĞr. Üyesi Serhun AL

Dr. ÖĞr. Üyesi Sezgi DURGUN ÖZKAN

Dr. ÖĞr. Üyesi Őuay Nilhan AÇIKALIN

Dr. ÖĞr. Üyesi Yavuz Selim ALKAN

Dr. Demet ÇAKIROĞLU

Dr. Erkan AĞASLAN

İstanbul Üniversitesi

Manisa Celal Bayar Üniversitesi

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Kırklareli Üniversitesi

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi

Boğaziçi Üniversitesi

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Pamukkale Üniversitesi

Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi

Hitit Üniversitesi

Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi

Şırnak Üniversitesi

İstanbul Ticaret Üniversitesi

Fırat Üniversitesi

Sabancı Üniversitesi

İnönü Üniversitesi

Ardahan Üniversitesi

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi

İzmir Ekonomi Üniversitesi

Marmara Üniversitesi

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Akdeniz Üniversitesi

Hacettepe Üniversitesi

Dumlupınar Üniversitesi

ISSN: 2146-1740
https://dergipark.org.tr/tr/pub/ayd,
Doi: 10.54688/ayd.1010778
Araştırma Makalesi

BÖLGESEL KALKINMA VE KALKINMA AJANSLARI: KARACADAĞ KALKINMA AJANSI ÖRNEĞİ *

REGIONAL DEVELOPMENT AND DEVELOPMENT AGENCIES: CASE OF
KARACADAĞ DEVELOPMENT AGENCY

Emrah KIRATOĞLU¹

Mahmut İNAN²

Öz

Makale Bilgi

Gönderilme:
16/10/2021

Kabul:
20/04/2022

Bu çalışmada, TRC2 (Şanlıurfa-Diyarbakır) bölgesinde faaliyet gösteren, Karacadağ Kalkınma Ajansı'nın bölgesel kalkınma farklılıklarını gidermedeki rolü incelenmiştir. Çalışmanın amacı, Karacadağ Kalkınma Ajansı'nın bölgenin ekonomik ve sosyal kalkınmasındaki rolünün belirlenmesidir. Bu çalışma ile, Karacadağ Kalkınma Ajansı'nın 2010-2019 yılları arasında TRC2 Bölgesi'nde toplam 993 projeye 415 milyon TL hibe desteği verdiği, bu desteklerin kısa dönemde bölgenin kalkınmasında önemli başarılar sağlanamasa da uzun dönemde ekonomi üzerinde beklenen etkisinin görüleceği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca Karacadağ Kalkınma Ajansı'nı yalnızca hibe sağlayan bir oluşum olarak kabul etmek yanlış bir değerlendirme olacaktır. Zira ajans, bölgesel kalkınma amacıyla sağlayacağı mali katkıdan ziyade, bölgesel kalkınmanın desteklenmesinde ve sürdürülmesinde kamu, özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarının ortak hareket etmesini sağlayarak yerelde bir yönetim mekanizması oluşmasına hizmet etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel kalkınma, Bölgesel Kalkınma Ajansları, Karacadağ Kalkınma Ajansı.

Jel Kodları: O10, O18, P16.

*Bu çalışma, Doçent Doktor Mahmut İnan danışmanlığında Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Emrah Kıratoğlu tarafından hazırlanan "Bölgesel Kalkınma Farklılıklarının Giderilmesinde Bölgesel Kalkınma Politikaları ve Kalkınma Ajanslarının Önemi: Karacadağ Kalkınma Ajansı" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

¹**Sorumlu Yazar:** Araştırma Görevlisi, Harran Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-1571-081X, emrahkiratoglu@harran.edu.tr.

² Doçent Doktor, Harran Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-5463-5488, mahmutinan65@hotmail.com.

Atıf: Kıratoğlu, E. & İnan, M. (2022). Bölgesel kalkınma ve kalkınma ajansları: Karacadağ Kalkınma Ajansı örneği. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 13 (1), 1-18.

Abstract

Article Info

Received:
16/10/2021

Accepted:
20/04/2022

In this study, the role of the Karacadağ Development Agency eliminating regional development disparities in the TRC2 (Şanlıurfa-Diyarbakır) Region was examined. The aim of the study is to determine the role of Karacadağ Development Agency in the economic and social development of the region. This study was reached that Agency gave 415 million TL capital support to a total of 993 projects in the TRC2 Region between 2010-2019, and these supports will have a significant impact on the development of the region in the long run. In addition, it would be a wrong assessment to accept Karacadağ Development Agency as an organization that only provides grants. Because, rather than the financial contribution it will provide for regional development, the agency serves to form a local governance mechanism by enabling the public, private sector and non-governmental organizations to act jointly in supporting and maintaining regional development.

Keywords: Regional development, Regional Development Agency, Karacadağ Development Agency.

Jel Codes: O10, O18, P16.

Extended Summary

Development Agencies are competent organizations that support the realization of the current potential in the field they represent, target resource efficiency by coordinating institutions and organizations, while increasing project production in the region and contributing to their stakeholders, developing services and solutions.

Considering these functions, regional development agencies (RDAs) are active institutions in terms of creating regional development strategies (Ergüder, 2011: 34).

Although Turkey has used different regional policy tools from time to time to reduce the regional imbalance problem, it has not achieved the success it expected from these policy implementations (Kuran & Bayraktar, 2020b: 2071). With the Accession Partnership Document signed in 2003, Turkey promised to establish development agencies in the EU to benefit from the pre-and post-membership European Union regional development packages. With the introduction of development agencies into the policy of Turkey in this context to eliminate regional imbalances (Kuran & Bayraktar, 2020a: 1164), the first examples of RDAs were with Law No. 5449 on the Establishment, Coordination and Duties of Development Agencies, which entered into force in 2006. Immediately after the law came into force, the Izmir Development Agency, which covers the province of Izmir, and the Çukurova Development Agency, which covers the provinces of Adana and Mersin, were established by the decision of the Council of Ministers. Operating the development agency in the TRC2 Region started its activities with the decision dated 10.11.2008 and numbered 2008/14306 published in the Resmi Gazete dated 25.01.2006 and numbered 27064. The agency, which was established under the name of Diyarbakır-Şanlıurfa Development Agency (DUKA), later changed its name to Karacadağ Development Agency with the decision of the Agency Board of Directors numbered 2009/12-7.

In the TRC2 Region, there has been an intense migration from the districts to the city centers for half a century due to both terrorism and the difficult conditions in the countryside. As a result of this urban infrastructure and housing, construction problems were constantly encountered. Moreover, unplanned and unhealthy urbanization was observed. The high rate of the young population in the region and the inability to create the necessary employment opportunities in response to this population flowing from rural to urban centers has caused unemployment to become the most significant problem in the region. It is seen that migration in the region causes economic, social, spiritual and psychological changes in immigrants.

Education plays a significant part in raising the qualified workforce required to meet the economic and social needs, creating the skills and knowledge infrastructure suitable for the changing demand structure, and use of resources efficiently. However, due to the basic education level in the region, investors who come to the region experience a shortage of qualified personnel. In other words, while there is a problem of unemployment, on the one hand, there is also the problem of qualified personnel. The labor force potential of the region cannot be evaluated adequately, and serious problems are experienced in the employment of the increasing population.

Industrial enterprises in the region are generally micro and small-scale SMEs with low capacity utilization rates insufficient human and technological infrastructure, low value-added production imitating each other, not noncorporate. Therefore, they are far from creating added value and employment by working at the desired efficiency level.

A total of 415 million TL grant support was given to 993 projects in the 2010-2019 period by the Karacadağ Development Agency operating in the TRC2 Region. It is expected that the support received will have different effects in different periods. The purpose of these supports is expressed in terms such as "creating an entrepreneurial society", "maximizing the contribution of SMEs to economic development", "increasing competition" and "creating employment".

The entrepreneurial spirit, which has increased in recent years with the effect of the support, is important in terms of improving employment opportunities and creating new business areas. In this way, it is necessary to increase the production and added value in the region permanently. Qualifying the structure of the initiatives in the region and ensuring healthy growth is very important for the sustainability of regional development.

Not enough time has passed yet to evaluate the impact of the financial and technical support provided by the Karacadağ Development Agency. From this point of view, it is not a realistic approach to expect financial support to reach its targets in the short term. However, it is foreseen that the developments in registered employment, institutionalization, sales, exports, and qualified personnel employment in the short term will make significant contributions to reaching the final targets in the long term.

1. Giriş

Bölgesel ya da şehir bazında kurulan kalkınma ajansları, temsil ettiği alandaki mevcut potansiyelin faaliyete geçirilmesi yönünde destekleyen, kurum ve kuruluşların koordinasyonunu sağlayarak kaynak etkinliğini amaçlayan, faaliyet gösterdikleri bölgedeki proje üretimlerini arttıran, paydaşlarına katkı sunacak hizmetleri ve çözümler geliştiren yetkin oluşumlardır. Bu işlevler dikkate alındığında, Bölgesel Kalkınma Ajansları (BKA) bölgesel gelişme stratejilerinin oluşturulması açısından aktif kurumlardır (Can, 2011: 34).

Türkiye bölgesel dengesizlik sorununu azaltmak amacıyla dönem dönem farklı bölgesel politika araçlarını kullanmasına rağmen bu politika uygulamalarından beklediği başarıyı elde edememiştir (Kuran & Bayraktar, 2020b: 2071). Bunun üzerine Türkiye, üyelik öncesi ve sonrası Avrupa Birliği bölgesel kalkınma paketlerinden yararlanabilmek amacıyla 2003 yılında imzaladığı Katılım Ortaklığı Belgesi ile AB'ye kalkınma ajansları kuracağının sözünü vermiştir. Bölgesel dengesizliklerin giderilmesine yönelik olarak kalkınma ajanslarının Türkiye'de uygulanmasına karar verilmesi sonrasında (Kuran & Bayraktar, 2020a: 1164) BKA'ların ilk örnekleri 2006 yılında yürürlüğe giren 5449 sayılı "Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun" ile olmuştur. Kanunun yürürlüğe girmesi ile İzmir Kalkınma Ajansı, Adana ve Mersin illerini kapsayan Çukurova Kalkınma Ajansı kurulmuştur. TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) Bölgesi'nde faaliyet gösteren kalkınma ajansı ise 22.11.2008 tarih ve 27062 sayılı Resmî Gazete'de yayınlanan 10.11.2008 tarih ve 2008/14306 sayılı kararla faaliyete başlamıştır. Diyarbakır-Şanlıurfa Kalkınma Ajansı (DUKA) adıyla kurulan ajans, daha sonra Karacadağ Kalkınma Ajansı olarak isim değiştirmiştir.

Bu çalışma temel olarak üç başlık üzerinden şekillenmektedir. İlk olarak bölgesel kalkınma, bölgesel kalkınma politikaları ve BKA'lara ilişkin temel kavramlara değinilmiştir. İkinci olarak Karacadağ Kalkınma Ajansı ve ajansın TRC2 Bölgesi'nde desteklediği projeler ele alınmıştır. Son olarak TRC2 Bölgesi'nin ekonomik verilerinin karşılaştırılması ve Karacadağ Kalkınma Ajansı desteklerinin bölgesel kalkınma üzerindeki etkisi hakkında bilgi verilmiştir.

2. Kavramsal Çerçevde Bölgesel Kalkınma, Bölgesel Kalkınma Politikaları ve Bölgesel Kalkınma Ajansları

Kalkınma kavramı İkinci Dünya Savaşı sonrası geniş olarak kullanılmaya başlamıştır. Ancak kavramın geçmişine bakıldığında, iktisat biliminin kavram üzerinde durduğu ve kalkınmadan ziyade "büyüme ve ilerleme" kavramları kullanılmıştır. Hem A. Smith'in "maddi

ilerleme” hem de J. S. Mill’in “iktisadi ilerleme” kavramlarıyla açıkladıkları olgular kalkınma kavramıyla özdeşleştirilebilir (Mıhçı, 1996: 65).

1940’lardan günümüze kadar geçen süreçte giderek dikkat çeken kavram, küreselleşme ve çeşitli olguların etkisiyle sosyoekonomik bakış açısıyla türlü şekillerde tanımlanmıştır. Bölgesel kalkınma kavramı ise toplumların ilerleme aşamasına paralel olarak çeşitli dönemlerde farklı anlamlarda kullanılmıştır. Hatta bu kavram büyüme, gelişme, ilerleme gibi kavramlarla iç içe geçmiş şekilde kullanılmıştır. Ancak kalkınma iktisadi faaliyetlerin yanı sıra sosyokültürel, siyasal faktörlerle de bağlantılıdır. Diğer bir ifade ile, kalkınma iktisadi ve sosyal faaliyetlerin oluşturduğu bir bütündür.

Kalkınma; bireylerin temel hak, adalet, güvenlik, istihdam, sağlık, eğitim hizmetlerine ve bilgi kaynaklarına rahatlıkla erişebildiği, piyasa ekonomisinin etkin olarak var olduğu, cinsiyet ayrımcılığının olmadığı, katılımcı, demokratikleşme ve kültürel yenilikleri kabul edebilen, şeffaf bir yönetime sahip, sahip olduğu doğal kaynaklarını koruyarak gelişmesini amaçlayan, bireylerin güven içinde olduğu topluluklar oluşturma sürecidir (Işık & Kılınç, 2011: 12).

Etimolojik olarak Latince “regio: çevre, alan” anlamında kullanılan bölge, bir devletin kendi içindeki alt birimlerini açıklamaya çalışırken, uluslararası hukuk kapsamında ise ortak çıkarlar doğrultusunda, coğrafi, siyasal ve iktisadi iş birliği olan devletler birliğini ifade etmektedir.

Bölge kavramı kalkınma programlarının temel bir parçasıdır. Bu noktada ulusal ekonomide bölgeler arasında iktisadi ilişkiler yakından takip edilmektedir. Diğer bir ifade ile, ülke bölgeleri arasındaki uyum ve sinerji kalkınma planları aracılığıyla elde edilmeye çalışılmaktadır (Bayraktutan, 2004: 4).

Bölgesel kalkınma, sınırları belli bir alanın/bölgenin sahip olduğu değerler ile bölge kapasitesini arttırmak ve bölgede yaşayanların refahını ve iktisadi beklentilerini arttırmak olarak ifade edilebilmektedir. Bu açıklama ise Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler, OECD gibi ulusüstü yapıların yanı sıra akademisyenler tarafından da genel geçer bir tanımdır (Aydemir & Karakoyun, 2011: 11). Bu açıdan bakıldığında, bölgesel kalkınma, bir bölgede ortaya çıkan sosyal, kültürel, politik ve iktisadi ilerlemelerin bir arada olmasıdır.

Bölgesel kalkınma kavramı genel olarak iki temel yaklaşım üzerinde odaklanmıştır. İlk yaklaşımda, bölgesel kalkınma temelli oluşturulan çalışmaların genelinde vurgulandığı üzere, amaç bölgelerarası farklılıkları ortadan kaldırmak olmadığı, ancak toplum yapısının ve toplumda yaşayan kişilerin tutumlarını belirleyen olguların sermaye birikimini sağlayacak düzende dönüşümü olarak ortaya atılmıştır. İkinci yaklaşımda ise, bölgesel kalkınma çalışmaları alanındaki dönüşümün devlet müdahalesini dışlamadığı, bilakis devletin ve müdahalede kullanılacak araçların dönüşerek, daha etkin bir biçimde işlediği ortaya atılmıştır. Böylelikle bölgesel kalkınma sürecinde devletin üstlendiği rol; merkezi, otoriter, müdahaleci değil müzakereci, katılımcı ve koordinatör olarak öne çıkmıştır (Cebeci, 2015: 126).

Bölgesel kalkınma kavramını bir tanımla özetleyecek olursak; bölgenin öz kaynaklarının harekete geçilerek, üretime teşvik edilmesi, bölgenin gelir düzeyinin artırılması, istihdam seviyesinin yükseltilmesi bunlara bağlı olarak da yaşam standartlarının iyileştirilmesi şeklinde ifade edebiliriz.

Gelişmiş ülkelerden ziyade bölgelerarası gelişmişlik farkı az gelişmiş ülkelerde daha belirgin olarak görülmektedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu gelişmişlik farkını ortadan kaldırmak için devlet müdahalesinin gerekliliği ortaya çıkmış ve bölgesel kalkınma politikaları tartışılmaya başlanmıştır.

Bölgesel kalkınma farklılıklarını azaltmada kullanılacak yöntemler ülkeden ülkeye, aynı ülkedeki bölgeler arasında ve hatta bölge içinde çeşitlilik gösterebilmektedir. Bunun nedeni bölgelerin sahip olduğu sosyo-ekonomik yapıdır.

Günümüze kadar uygulanan bölgesel kalkınma politikalarını üç aşamada incelemek mümkündür. İlk olarak 1950-1970 dönemini, ikinci olarak 1970-1990 dönemini ve son olarak da 1990 sonrası dönem incelenecektir.

1950-1970 arası dönemi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Petrol Krizi'ne kadar olan dönemde geleneksel bölgesel politikalar uygulanmıştır. Geleneksel bölgesel politika, bölgelerarasındaki gelişmişlik düzeyini baz alarak endüstrinin mekânsal yer değişikliğini hedeflemektedir. Bu amaca yönelik adımlar esasen az gelişmiş bölgelerde talebi arttırmak, gelir bölüşümü ve bölgedeki firmalara vergi kolaylıkları, amortisman indirimi gibi Keynesyen politikalar (Durgun, 2006: 45).

1970-1990 arası dönem bölgesel politikalar bakımından oldukça kısır bir dönemdir. 1960'ların sonlarında dünya ekonomisindeki istikrarsızlık, savaş ve petrol krizleri ile iktisadi düzen bozulmuş ve yeni bir anlayışa ihtiyaç duyulmuştur (Dinçel, 2021: 12). Bu yeni anlayış, piyasa ekonomisinin iktisat politikasına yansımaları olarak küreselleşme olgusu olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde ön plana çıkan küreselleşme olgusu ile dünyanın tek pazar olduğu yönündeki anlayış dünya ekonomisini etkisi altına almıştır. Bunun sonucunda da ulusal, özeldense bölgesel politikalardan uzaklaşmıştır (Yavuz, 2010: 32). 1970-1990 arası dönem, aynı zamanda geleneksel ve bölgesel politikalardan modern bölgesel politikalara geçiş dönemidir.

1990 sonrası dönemde yaşanan gelişmeler sonrasında kalkınmadan sorumlu aktörlerde değişim yaşamıştır. Bu dönemde kalkınmaya ulusal perspektiften bakan, bölgenin kalkınmasında yetkili olan merkezi devlet anlayışı yerini yönetim anlayışına bırakmış, yerel ve bölgesel güç sahiplerine özel sektör ve STK'ların da katılımıyla BKA'lar almaya başlamıştır (Yavuz, 2010: 32). Özellikle son yarım yüzyılda Avrupa bölgesel politika anlamında, merkezi hükümetlerden ziyade BKA'lar tarafından aşağıdan yukarıya yürütülen politikalar ile bölgesel politika alanında önemli değişimler ve deneyimler kazanmıştır (Halkier & Danson, 1996: 5).

Bölgesel kalkınmanın sağlanması için kurulmuş olan, yerel ve ulusal ekonomiye dinamizm katan BKA'lar ile ilgili çeşitli tanımlar bulunmaktadır. Geniş bir tanımlama ile BKA'lar; merkezi hükümetin belirlediği kalkınma stratejisine yönelik hareket eden, belirli sınırlar içindeki bir bölgenin yerel unsurlarını aktifleştirerek iktisadi hayata katılmasını sağlayarak, bölgesel güç ve STK'ların ortak çerçevede buluşturarak kalkınmanın sağlanmasına hizmet eden ve kamu ya da özel kesim tarafından fonlanan oluşumlardır (Koçberber, 2006: 37).

Avrupa Bölgesel Kalkınma Ajansları Birliği'ne göre bu ajanslar sektörel/makro düzeyde kalkınma problemlerini açığa çıkaran, problemlerin çözülmesine yönelik planlar üreten ve bu yönde plan geliştiren projeleri teknik ve mali yönden destekleyen kuruluşlardır (EURADA, 2021).

Dünya Bankası'nın yaptığı bir tanıma göre ise BKA'lar; *“esas hedefi istihdamı canlandırmak, KOBİ'leri desteklemek ve bölgenin iktisadi yapısını geliştirerek kalkınmaya öncülük edebilecek sistemi kuran, yürüten ve destekleyen oluşumlardır”* (Dünya Bankası, 2014).

Dünyada ilk BKA'ların kurulma süreci 1930'lu yıllara kadar uzanmaktadır. Tarihteki ilk BKA 1933 yılında kurulmuş olan Tennessee Valley Authority (TVA)'dır. Kuruluş ülkenin diğer eyaletlerine göre daha az gelişmiş sekiz eyaletin kalkındırılması amacıyla kurulmuştur

(Dura, 2006: 142). Havza bazlı bölgesel planlama yapan (Avaner, 2005: 244) TVA ile Tennessee Nehri'nin korunması ve faydalı kullanılması için büyük çapta planlama çalışmalarına başlanmıştır (Britannica, 2021). TVA'dan sonra BKA'ların AB ülkelerinde de giderek yaygınlaşmaya başlaması bu kurumların bölgesel politikaların etkili yeni aktörü haline gelmesini sağlamıştır (Kuran, 2020: 305).

3. Karacadağ Kalkınma Ajansı ve TRC2 Bölgesi'nde Desteklediği Projeler

Karacadağ Kalkınma Ajansı, bölgesel gelişme politikalarını kurumsal bir mekanizma olarak yerel düzeyde yürütmek, kamu sektörü, özel sektör ve STK'lerin koordinasyonunu sağlamak, kaynakların yerinde ve etkin kullanımına dikkat etmek, yerel potansiyeli hızlandırmak, kalkınma programlarında belirlenen politikalarla koordineli şekilde bölgesel gelişmeyi sağlamak, sürdürülebilirliği inşa etmek, bölge içindeki ve bölgeler arasındaki dengesizlikleri en aza indirmek üzere TRC2 Bölgesi'nde faaliyet göstermektedir.

2008 yılında kurulan Karacadağ Kalkınma Ajansı projelere desteklerini ilk olarak 2010 yılında vermeye başlamış ve günümüze kadar halen desteklemeye devam etmektedir. 2010-2019 yılları arasında Karacadağ Kalkınma Ajansı TRC2 Bölgesi'nde 993 projeyi destekleyerek bu projelere yaklaşık 415 milyon TL ödenek tahsis etmiştir. Ajansın TRC2 Bölgesi'nde desteklediği projeler;

- (1) Ekonomik Gelişme Mali Destek Pr. (KOBİ),
- (2) Turizm Alt Yapısı Mali Destek Pr.
- (3) Doğrudan Faaliyet Mali Destek Pr.
- (4) Teknik Destek Pr.
- (5) Sanayi Alt Yapısı Mali Destek Pr.
- (6) Yenilenebilir Enerji Mali Destek Pr.
- (7) GAP Organik Tarım Mali Destek Pr.
- (8) Sosyal Etkileşim Pr.
- (9) Cazibe Merkezlerini Destekleme Pr.
- (10) GAP Bölgesi'nde Sanayide Enerji Verimliliğinin Arttırılması Pilot Uygulamaları
- (11) Okul Öncesi Eğitim Standartlarının Arttırılması Mali Destek Pr.
- (12) KOBİ Yazılım ve Tasarım Mali Destek Pr.
- (13) Turizm Rotaları ve Akıllı Kentler Mali Destek Pr.
- (14) Fizibilite Destekleri
- (15) Kültürel Mirasın İşlevlendirilmesi Mali Destek Pr.

(16) GÜDÜMLÜ PROJE DESTEK PR.

TRC2 Bölgesi'nde Desteklenen Projeler

2010-2019 yılları arasında Karacadağ Kalkınma Ajansı TRC2 Bölgesi'nde 993 projeyi destekleyerek bu projelere yaklaşık 415 milyon TL ödenek tahsis etmiştir. Tablo 1 ve Tablo 2'de sunulan, 2010-2019 yılları arasında TRC2 Bölgesi'nde Karacadağ Kalkınma Ajansı 16 farklı proje çağrısına çıkmıştır. Bu projeler içinde en fazla ödenek cazibe merkezlerini destekleme programına ayrılmıştır. Bu program ülke genelinde dağınık yerleşimin önlenmesi ve göçün kademeli olarak sağlanması amacıyla nispeten geri kalmış bölgelerde, cazibe merkezi olan şehirlerin yüksek kazanç sağlayan üretim, ihracat, istihdam, verimlilik, teknoloji ve yenilikçilik olanaklarının artırılmasını hedeflemektedir. İkinci olarak en fazla destek Ekonomik Gelişme Mali Destek Programı kapsamında KOBİ'lere verilmiştir. Ekonomik Gelişme Mali Destek Programı (KOBİ) kapsamında hem hazırlanan projelerin sayısının hem de verilen destek miktarının yüksek olmasının sebebi; özel işletmeler, STK'lar, kamu kuruluşları, üniversiteler ve yerel idareler gibi birçok kurum ve kuruluşun proje ve faaliyetlerine ajans mali destek vererek bölgesel kalkınmada bu kurum ve kuruluşların öncü olmasını sağlamaya çalışmasıdır. Üçüncü olarak desteklenen proje sayısının ve destek miktarının en fazla olduğu program Turizm Altyapısı Mali Destek Programıdır. Ajans TRC2 Bölgesi'nde özellikle turizm potansiyelinin çok yüksek olması sebebiyle turizmin bölgesel kalkınmada lokomotif rol oynamasında desteklediği projeler ile öncülük etmesini amaçlamıştır.

Tablo 1
2010-2014 Yılları Arası Karacadağ Kalkınma Ajansı Tarafından
Desteklenen Proje Sayısı ve Destek Miktarı

Yıl	Program Adı	Şanlıurfa		Diyarbakır	
		Proje Sayısı	Destek Miktarı	Proje Sayısı	Destek Miktarı
2010	Ekonomik Gelişme Mali D. Pr.	23	4.381.129	32	6.164.081
	Turizm Altyapısı Mali D. Pr.	11	4.754.017	11	4.674.789
	Doğrudan Faaliyet Mali D. Pr.	15	537.257	11	397.880
	Teknik Destek Pr.	16	108.738	18	112.774
	Toplam	65	9.781.143	72	11.349.525
2011	Ekonomik Gelişme Mali D. Pr.	28	4.986.466	27	4.784.805
	Turizm Altyapısı Mali D.Pr.	8	1.917.439	6	1.907.008
	Doğrudan Faaliyet Mali D. Pr.	6	253.369	14	489.304
	Teknik Destek Pr.	7	22.715	13	841.80

Kıratoğlu, E. & İnan, M. / Bölgesel Kalkınma ve Kalkınma Ajansları: Karacadağ Kalkınma Ajansı Örneği

	Toplam	49	7.179.990	60	7.265.298
	Doğrudan Faaliyet Mali D.Pr.	4	170.478	4	130.389
2012	Teknik Destek Pr.	12	69.801	5	47.918
	Toplam	16	240.279	9	178.370
	Ekonomik Gelişme Mali D. Pr.	29	5.900.695	34	4.663.407
	Turizm Altyapısı Mali D. Pr.	8	2.712.976	4	1.280.444
2013	Sanayi Alt Yapısı Mali D.Pr.	5	2.195.465	6	2.800.563
	Doğrudan Faaliyet Mali D. Pr.	7	308.878	10	368.466
	Teknik Destek Pr.	4	59.450	11	75.849
	Toplam	53	11.177.465	65	9.188.730
	Ekonomik Gelişme Mali D. Pr.	26	5.772.195	21	5.044.882
	Yenilenebilir Enerji Mali D. Pr.	3	1.008.055	4	2.493.257
2014	Sanayi Alt Yapısı Mali D. Pr.	5	3.524.007	8	4.473.346
	Doğrudan Faaliyet Mali D. Pr.	11	482.830	6	329.959
	Teknik Destek Pr.	11	138.900	12	83.665
	Toplam	56	10.925.988	51	12.425.111
	Genel Toplam	239	39.304.867	257	40.407.035

Kaynak: Karacadağ Kalkınma Ajansı'nın 2010-2014 yılları arasındaki faaliyet raporlarından yararlanılarak derlenmiştir.

Tablo 2

2015-2019 Yılları Arası Karacadağ Kalkınma Ajansı Tarafından Desteklenen Proje Sayısı ve Destek Miktarı

Yıl	Program Adı	Şanlıurfa		Diyarbakır	
		Proje Sayısı	Destek Miktarı	Proje Sayısı	Destek Miktarı
	KOBİ Mali D. Pr.	22	5.214.336	27	6.153.154
	Yenilenebilir Enerji Mali D. Pr.	4	1.940.181	4	2.402.359
	Sanayi Altyapısı Mali D.Pr.	4	2.463.689	4	2.156.425
	Turizm ve Kentsel Altyapı Mali D. Pr.	7	3.418.813	7	3.437.002
	GAP Organik Tarım Mali D. Pr.	5	1.203.583	3	688.388
	Sosyal Etkileşim Pr.	15	701.234	15	796.160
2015	Doğrudan Faaliyet Mali D. Pr.	4	184.055	8	413.532
	Cazibe Merkezlerini D.Pr.	6	63.496.492	18	58.333.913
	Toplam	67	78.622.383	86	74.380.933
	Doğrudan Faaliyet Mali D.Pr.	4	230.069	8	405.964
	GAP Organik Tarım Değer Zinciri Pilot Uygu Mali D. Pr.	2	877.279	5	1.621.171
2016	GAP Bölgesi'nde Sanayide Enerji Verimliliği Artırılması Pilot Uygulamaları	4	1.013.684	3	821.610
	Yenilenebilir Enerji ve Çevre Mali D. Pr.	3	1.712.667	4	2.354.848
	Toplam	13	3.833.699	20	5.203.593
	Teknik Destek Pr.	43	645.000	53	135.000
	Cazibe Merkezleri D. Pr.	8	88.712.306	18	58.333.913
	Okul Öncesi Eğitim Standartlarının Artırılması D. Pr.	28	3.429.571	-	-
2017	KOBİ Yazılım ve Tasarım Mali D. Pr.	6	2.043.387	-	-
	Turizm Rotaları ve Akıllı Kentler Mali D.Pr.	6	2.094.887	-	-
	Toplam	91	96.925.151	71	58.468.913
2018	Okul Öncesi Eğitim Standartlarının Artırılması	28	3.429.571	26	2.936.469
	KOBİ Yazılım ve Tasarım Mali D. Pr.	6	2.043.387	23	6.669.574
	Turizm Rotaları ve Akıllı Kentler Mali D.Pr.	6	2.094.887	5	2.753.737

	Sanayi Altyapısı Mali D. Pr.	6	2.880.891	7	3.344.586
	Fizibilite Destekleri	12	769.000	6	412.972
	Toplam	58	11.217.736	67	16.117.338
2019	Fizibilite Pr.	12	967.500	2	250.000
	Sanayi Altyapısı Mali D. Pr.	6	3.477.121	8	3.499.657
	Tarıma Dayalı Sanayide Entegre Kaynak Veri D. Pr.	7	1.665.825	3	1.304.234
	Okul Öncesi Eğitim Standartlarının Artırılması Pr.	13	1.632.711	16	2.024.323
	Kültürel Mirasın İşlevlendirilmesi Mali D. Pr.	1	116.500	1	115.605
	Güdümlü Proje Destekler	2	6.688.474	-	-
	Cazibe Merkezlerini D. Pr.	3	15.503.985	2	11.500.000
	Toplam	44	30.052.116	32	18.693.819
	Genel Toplam	273	220.651.089	226	114.530.683

Kaynak: Karacadağ Kalkınma Ajansı'nın 2015-2020 yılları arasındaki faaliyet raporlarından yararlanılarak derlenmiştir.

Tablo 1 ve Tablo 2 incelendiğinde, ajansın hibe desteği vermeye başladığı ilk 5 yılda TRC2 Bölgesi'nde yaklaşık 80 milyon TL hibe desteğinde bulunmuşken, ikinci 5 yılda yaklaşık 335 milyon TL hibe desteği sağlamıştır. Ayrıca ajans ilk 5 yıllık dönemde Şanlıurfa ve Diyarbakır'a birbirine yakın miktarda hibe desteği sağlamışken, ikinci 5 yıllık dönemde Şanlıurfa ili Diyarbakır'a göre 2 kat fazla hibe desteği almıştır. Bu durum ajansın her geçen gün TRC2 Bölgesi ve özelde Şanlıurfa'nın iktisadi kalkınmasına katkısının somut bir göstergesidir. Bir diğer dikkat çeken değişim, ilk 5 yıllık süreçte ajans en fazla ekonomik desteğini Ekonomik Gelişme Mali Destek Programına ayırmışken, ikinci 5 yıllık süreçte Cazibe Merkezlerini Destekleme Programına ayırmıştır. Bu değişim, ajansın giderek bölge turizminin gelişmesine ve turizmin bölge kalkınmasında önemli yer edinmesinde öncü rol üstlendiğini göstermektedir. 2019 yılının Cumhurbaşkanlığı tarafından 2019 Göbeklitepe Yılı ilan edilmesinin, ajans politikasının doğruluğunun teyididir.

Ajansa Yönelik SWOT Analizi

Bir yönetim danışmanlığı tekniği olan SWOT analizi günümüzde birçok kurum ve kuruluş tarafından kullanılmaktadır. Kelimeyi oluşturan harflerin açılımı olarak Strengths güçlü, Weaknesses zayıf yanları, Opportunities fırsatları, Threats ise tehditleri ifade etmektedir (Leigh, 2010: 116).

Bu çalışmada yapılan SWOT analizinin yöntemi şöyledir: Dış analiz genellikle ajansın kontrolü dışında gelişen ve çalışmalarına olumlu ya da olumsuz etki edebilecek olaylar belirlenmiş, iç analizde ise mevcut koşullar altında ajansın zayıf ve güçlü yönleri belirlenmiştir. Tablo 3 oluşturulurken akademik faaliyetler incelenmiş, ajansın yayımladığı tüm raporlara ayrıntılarıyla bakılmış ve ajans uzmanlarından bilgi alınmıştır.

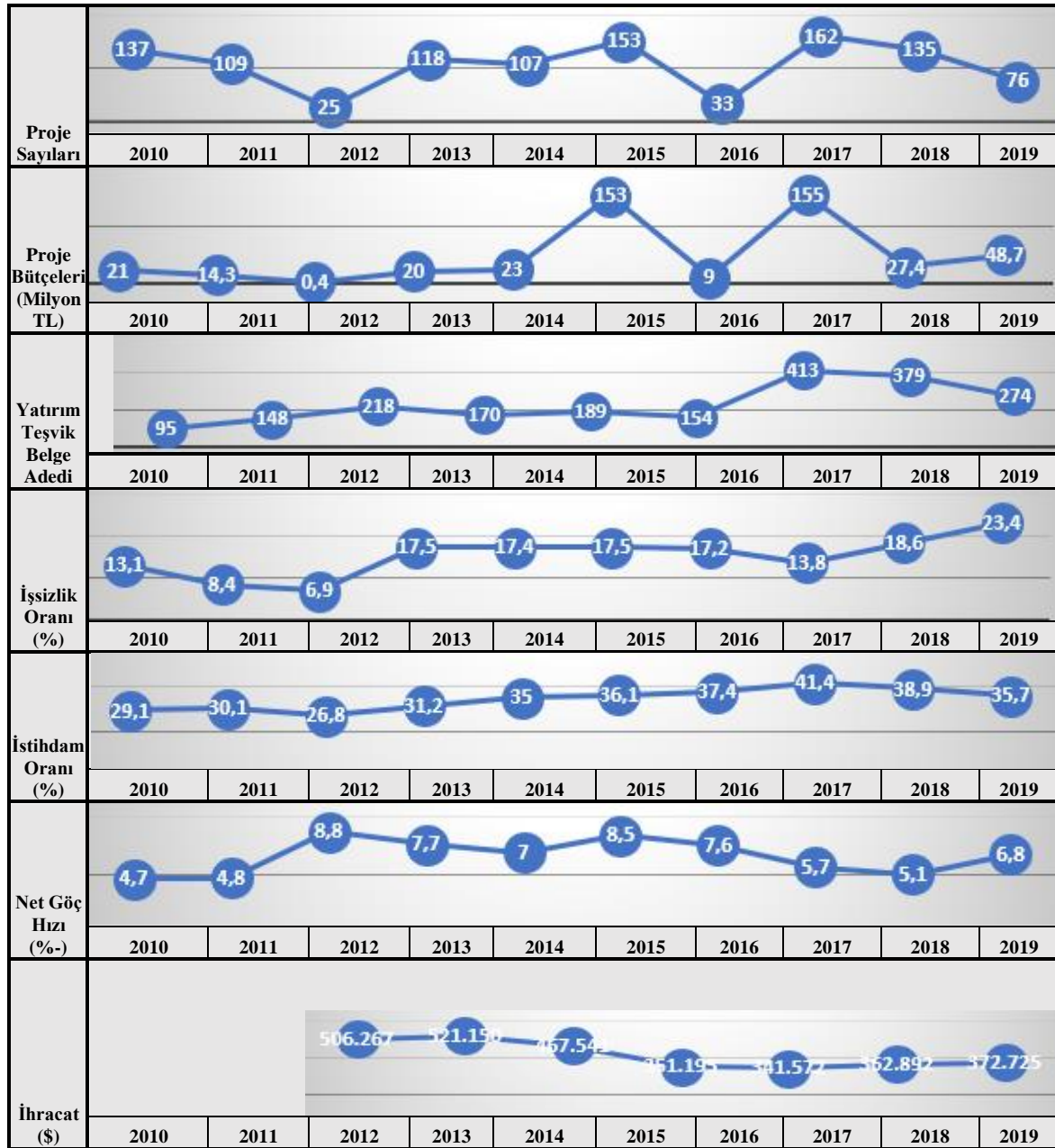
Tablo 3
Karacadağ Kalkınma Ajansına Yönelik SWOT Analizi

Dış Analiz	
Fırsatlar	Tehditler
(1) Merkezi planların bölgesel potansiyelleri dışlayan yapısı, (2) AB projelerine verilen önemin artması, (3) AB'nin kalkınma ajanslarına verdiği destek, (4) Farklı sektörlerden kurum temsilcilerinin bulunduğu Kalkınma Kurulu'nun varlığı	(1) Bölgede proje temelinde ortak çalışma yapma kültürünün gelişmemiş olması, (2) Her ilin yöneticilerinin kendi çıkar çevrelerini düşünmesi, (3) Ajansın yeterince tanınmıyor oluşu (4) TRC2 Bölgesi'nde sosyoekonomik sorunlarının varlığı, (5) Bütçe kısıtları, (6) Yerel kalkınma sistemindeki kompleks roller
İç Analiz	
Güçlü Yanlar	Zayıf Yanlar
(1) Ajansın Sanayi ve Teknoloji Bakanlığının koordinatörlüğünde olması, (2) Ajans bölgesel planların uygulanmasında yerel ve ulusal bağlantılar arasında köprü olması, (3) Ajans bağlı bulunduğu bölgenin dinamiklerini ve potansiyellerini belirlemede işlevsel bir yapılanmasının olması, (4) Yeni bir kurum olarak sahip olduğu enerji (5) Fiziki ve bilişim altyapısının düzeyi, (6) Özel sektör benzeri bir yapıya sahip olması, (7) Hızlı ve esnek yapısı, (8) Güçlü ortaklık, yenilikçi, kapsayıcı yaklaşımı, (9) Politik olmayan yapı ve katılımcılığı	(1) Kalkınma ve yönetim kurulu iletişimin zayıf olması, (2) Ajansın mali kaynaklarının bölgedeki ihtiyaca ve beklentilere göre nispeten az olması, (3) Yönetişim eksiklikleri, (4) Ajansın şeffaflık ve hesap verilebilirlik konusundaki belirsizliği, (5) Yasada geri kalmış bölgelere yönelik ayrıcalığın olmaması, (6) Ajans yönetiminde söz sahibi olacak STK'lerin çalışma alanlarının net olarak tanımlanmamış oluşu

Kaynak: Yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

4. TRC2 Bölgesi'nde Sosyo-Ekonomik Verilerin Karşılaştırılması ve Karacadağ Kalkınma Ajansı Desteklerinin Bölgesel Kalkınma Üzerindeki Etkisi

Dünya üzerindeki tüm devletler kurulduğu günden bu yana sürekli bir değişim içindedir. Bu değişim gerek küreselleşmeye ayak uydurmak gerekse kendi vatandaşlarına daha yüksek refah seviyesi sağlayabilmek için sürekliliğini sürdürmek zorundadır. Bu değişim maratonunun incelenebilmesi için ülkelerin veya bölgelerin iç dinamiklerini doğru tahlil etmek gerekmektedir. Sosyo-Ekonomik faktörler ise, bir toplumun iç dinamiklerini anlamak için oldukça önemli bir etkidir. Diğer bir ifadeyle sosyal hayatın ekonomiye etkisi veya ekonominin sosyal hayata etkisi bölgelerin veya ülkelerin değişim sürecine etki eden en önemli faktörlerinden birisidir. TRC2 Bölgesi'ndeki değişim incelenirken sosyo-ekonomik durumun incelenmesi bu açıdan oldukça önemlidir.

Şekil 1.

2010-2019 yılları arası TRC2 Bölgesi sosyo-ekonomik veriler

Kaynak: TÜİK (2021).

Karacadağ Kalkınma Ajansı'nın TRC2 Bölgesi'nde desteklemiş olduğu proje sayıları, bütçeleri ve bölgenin ekonomik verileri Şekil 1'de verilmiştir. 2010 yılında TRC2 Bölgesi'nde teknik ve proje desteği verilmeye başlanmıştır. 2010 yılında 137 proje fonlanmış, bu projelere yaklaşık 21 milyon TL bütçe ayrılmıştır. 2010 yılında, bölgedeki işsizlik oranı %13,1 iken istihdam oranı %29,1 ve net göç hızı %-4,7 gerçekleşmiştir. 2019 yılına gelindiğinde ise proje sayılarında azalma görülmüş ancak projelere ayrılan bütçelerde yaklaşık iki kattan daha fazla bir artış görülmüştür. 2019 yılında işsizlik oranı %23,4'e kadar yükselmiş buna rağmen istihdam oranı da 35,7'e kadar yükselmiş ancak bu artış net göç

hızındaki artışı engelleyememiştir. Kişi başı GSYİH 2011 yılında 7.151 TL gerçekleşirken 2019 yılına gelindiğinde bu rakam 20.303 TL'ye kadar yükselmiştir. İhracat rakamları ise 2013 yılında 506.267 milyon \$ olarak gerçekleşirken 2019 yılında 372.725 milyon \$'a kadar düşmüştür. İhracat 7 yılda yaklaşık olarak %40'lık bir düşüş yaşamıştır. Bölge ihracatı 2010 yılı itibariyle sınır ülkelerde meydana gelen huzursuzluklar nedeniyle önemli oranda azalmıştır (Karacadağ Kalkınma Ajansı, 2013a: 120). Ayrıca Karacadağ Kalkınma Ajansı'nın en fazla proje desteğini 2017 yılında verdiği görülmektedir. TRC2 bölgesinin 2017 yılı verilerine bakıldığında Karacadağ Kalkınma Ajansı'nın desteklerinin doğrudan ve dolaylı olarak ekonomi üzerindeki etkisi ile yatırım teşvik belge sayısının ve istihdam oranlarının son on yılın en yüksek rakamlarına ulaştığının aynı zamanda bölgenin ihracat ve kişi başına düşen GSYİH rakamlarında da ciddi artışlar görüldüğü işsizlik ve net göç hızının düştüğü görülmektedir.

TRC2 Bölgesi'nde istihdam oranları son on yılda %6'lık artış izlemiştir. Ancak bu durum işsizlik oranlarını düşürmemiştir. Aksine işsizlik oranları neredeyse iki kata yakın bir artış göstermiştir. Bölgede genç nüfusun ve doğum oranlarının çok yüksek olması sebebiyle istihdam oranları her ne kadar artış göstermiş olsa da bölge nüfusunu karşılayacak ölçüde değildir. Son on yıllık dönemde TRC2 Bölgesi'nde toplam 2046 yatırım teşvik belgesi alınmış olup, ülke genelindeki belge sayısına oranı %4.5'tir. Bu belgelere bağlı istihdam sayısı yaklaşık 101.533 kişidir.

TRC2 Bölgesi'nin sosyo-ekonomik verileri İBB Düzey 2'ler ile karşılaştırıldığında son üçte olduğu görülmektedir. Bu durum bölgede iktisadi büyüme ve kalkınmanın sağlanmasında gerek Karacadağ Kalkınma Ajansı destekleri gerekse de diğer kamu kurum ve kuruluşlarının desteklerinin kısa dönemde yeterince etkili olmadığı ancak verilen destek ve hibelerin uzun dönemde bölge ekonomisi üzerinde olumlu etkiler yaratacağı tahmin edilmektedir. Ayrıca bölgenin ekonomik büyüme ve kalkınmada geri kalmasının başında en büyük etken 2011 yılında Suriye'de ortaya çıkan siyasi çatışma sonrası bölgenin yoğun göç dalgasına maruz kalması gelmektedir. Bölgesel kalkınmada zaten geri olan TRC2 Bölgesi'nde, Suriye'deki olaylardan sonra sorunlar daha da derinleşmiştir (Kıratoğlu, 2019: 122).

5. Sonuç

TRC2 Bölgesi 1960'lerden bu yana bölgedeki terör olayları ve kırsal kesimin şartları nedeniyle ilçelerinden il merkezlerine iç göçe tanıklık etmektedir. Bu durumun doğal sonucu olarak, altyapı ve konut sorunlarıyla baş göstermiş, dağınık bir yerleşim meydana gelmiştir. Bunun yanı sıra bölge genç nüfusunun hayli yüksek oluşu ve iç göç nedeniyle istihdam olanaklarının zayıflaması, bölgede işsizliği ciddi düzeylere getirmiştir. Ayrıca iç göçün, göç eden insanlar üzerinde ekonomik ve sosyal değişikliklere yol açmasının yanı sıra ruhsal sorunlara yol açtığı görülmektedir.

Eğitim, ekonomik ve sosyal ihtiyaçların karşılanması için gereken nitelikli işgücünün yetişmesinde, değişen talep yapısına uygun beceri ve bilgi altyapısının oluşturulmasında, kaynakların verimli olarak kullanılmasında önemli bir role sahiptir. Ancak bölgede eğitim düzeyinin düşük oluşu bölgenin yatırım çekmesinde ve kalifiye personelin yetişmesinde sorun olarak ön plana çıkmaktadır. Diğer bir ifade ile hem işsizlik hem nitelik beşerî sermaye noktasında ciddi handikaplar bulunmaktadır. Bölgenin işgücü potansiyeli yeterince değerlendirilememekte, artan nüfusun istihdam edilmesinde ciddi sıkıntılar yaşanmaktadır. Ayrıca bölgedeki sanayi işletmeleri kapasite kullanım oranı düşük, beşerî ve teknik yetersizlikleri, düşük katma değerli üretim yapan, kurumsallaşmamış KOBİ'lerdir.

Bölge ekonomisinin ülke ortalamasından yavaş büyüdüğü ve bu nedenle diğer bölgeler ile iktisadi gelişmişlik düzeyi arasındaki makasın giderek genişlemesi dikkat çekici bir husustur. Ancak tüm bu aksaklıklara karşısında bölgenin tarihi, kültürel ve yeraltı zenginlikleri, dini cazibe merkezlerinin varlığı, genç nüfusun yoğunluğu ve Güneydoğu Anadolu Projesi'nin sağladığı dinamizm büyük fırsatlar da yaratmaktadır. Bu fırsatları rasyonel olarak değerlendirerek bölge potansiyelini ortaya çıkarmak, kullanmak ve bölge içindeki gelişmişlik farklılıklarını tolere edilebilir düzeye indirgemek amacıyla Karacadağ Kalkınma Ajansı kurulmuştur.

TRC2 Bölgesi'nde faaliyet gösteren Karacadağ Kalkınma Ajansı, kurulduğu tarihten 2019 yılına kadar toplam 993 projeye 415 milyon TL hibe sağlamıştır. Alınan destekler farklı dönemlerde farklı etkiler yaratacağı beklenmektedir. Bu desteklerin amacı "girişimci bir toplum yaratma", "KOBİ'lerin ekonomik kalkınmaya katkısını maksimize etme", "rekabeti arttırma" ve "istihdam yaratma" gibi kavramlarla ifade edilmektedir.

Desteklerin etkisi ile son yıllarda artan girişimcilik ruhu, istihdam imkanlarının iyileşmesi, yeni iş alanlarının oluşturulması bakımından önem taşımaktadır. Bu şekilde kalıcı olarak bölgedeki üretim ve katma değerin artırılması gerekmektedir. Bölgedeki girişimlerin yapısına nitelik kazandırılması ve sağlıklı büyümenin sağlanması, bölgesel gelişmenin sürdürülebilirliği açısından oldukça önemlidir.

Karacadağ Kalkınma Ajansı'nı sadece fon sağlayan bir oluşum olarak görmek yanlış bir değerlendirme olacaktır. Zira ajans, bölgesel kalkınmaya yönelik sağlayacağı mali katkının yanı sıra, bölgesel kalkınmanın sağlanmasında kamu, özel sektör ve STK'ların ortak hareket edebileceği alanlar yaratarak yerelde yeni bir yönetim anlayışı geliştirmektedir.

Karacadağ Kalkınma Ajansı'nın verdiği mali ve teknik desteklerin yarattığı etkiyi değerlendirmek için henüz yeterli süre geçmemiştir. Bu açıdan bakıldığında, mali desteklerin kısa dönemde hedeflerine ulaşmasını beklemek gerçekçi bir yaklaşım değildir. Ancak kısa dönemde sağlanan kayıtlı istihdam, kurumsallaşma, satış, ihracat ve kalifiye personel istihdamındaki gelişmelerin, uzun dönemde nihai hedeflere ulaşmada önemli katkılar sağlayacağı öngörülmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Contribution Rate Statement: Corresponding author: %50 Other author: %50

Conflicts of Interest: There is no potential conflict of interest in this study.

KAYNAKÇA

Avaner, T. (2005). BKA siyasal rejim sorunu yaratır mı? İçinde M. Turan (Ed.), *Bölgesel kalkınma ajansları nedir, ne değildir?* (ss. 239-262). Paragraf Yayınevi.

Aydemir, C. & Karakoyun, İ. (2011). *Yeni bölgesel kalkınma yaklaşımı ve kalkınma ajansları Karacadağ Kalkınma Ajansı örneği*. Ekin Yayınları.

Bayraktutan, Y. (2004). *Global ekonomide büyüme trendleri bölgeselleşme ve küreselleşme*. Nobel Yayınları.

Britannica (2021). Tennessee Valley Authority. 10 Eylül 2021, <https://www.britannica.com/topic/Tennessee-Valley-Authority>.

Cebeci, A. (2015). Bölgesel kalkınmada değişen eğilimler: Katılım öncesi mali yardım programı ve bölgesel rekabet edebilirlik operasyonel programı. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 39 (3), 109-128.

Diñçel, İ. Y. (2021). Competition case in the historical overview: 1980 before the Turkish economy. *Journal of Current Researches on Social Sciences*, 11 (1), 1-16.

Dura Yahya, C. (2006). *Bölgesel kalkınma politikalarında yeni bir adım: Kalkınma ajansları ve Türk planlama faaliyetleri açısından değerlendirilmesi*. (Uzmanlık Tezi). İç İşleri Bakanlığı, Ankara.

Durgun, A. (2006). *Bölgesel kalkınmada turizmin rolü: Isparta örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

Ergüder, C. (2011). *Bölgesel kalkınmada kalkınma ajanslarının rolü İzmir kalkınma ajansı rolü*. Altın Nokta Yayınları.

EURADA (2021). About us. 10 Eylül 2021, <https://www.eurada.org/about>.

Halkier, H. & Danson, M. (1996). Regional development agencies in Western Europe: A survey of key characteristics and trends. *Department of History, International and Social Studies*, 4 (3), 243-256.

Işık, N. & Kılınç, E. C. (2011). Bölgesel kalkınmada Ar-Ge ve inovasyonun önemi: Karşılaştırmalı bir analiz. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6 (2), 9-54.

Karacadağ Kalkınma Ajansı. (2012). *2012 yılı ajans faaliyet raporu*.

Karacadağ Kalkınma Ajansı. (2018). *2018 yılı ajans faaliyet raporu*.

Karacadağ Kalkınma Ajansı. (2019). *2019 yılı ajans faaliyet raporu*.

Karacadağ Kalkınma Ajansı. (2011). *2011 yılı ajans faaliyet raporu*.

Karacadağ Kalkınma Ajansı. (2013). *2013 yılı ajans faaliyet raporu*.

Karacadağ Kalkınma Ajansı. (2013a). *TRC2 Bölgesi (Diyarbakır-Şanlıurfa) Bölge Planı 2014-2023 Mevcut Durum Raporu*.

Karacadağ Kalkınma Ajansı. (2014). *2014 yılı ajans faaliyet raporu*.

Karacadağ Kalkınma Ajansı. (2015). *2015 yılı ajans faaliyet raporu*.

Karacadağ Kalkınma Ajansı. (2016). *2016 yılı ajans faaliyet raporu*.

Karacadağ Kalkınma Ajansı. (2017). *2017 yılı ajans faaliyet raporu*.

Karacadağ Kalkınma Ajansı. (2020). *2020 yılı ajans faaliyet raporu*.

Kıratoğlu, E. (2019). Küreselleşen ekonomik düzende göç: TRC2 Bölgesi örneği. İçinde A. Atılğan Yaşa ve M. Dağ (Ed.), *Küreselleşmenin sosyoekonomik boyutları*, (ss.103-125). Gazi Kitabevi.

Koçberber, S. (2006). Kalkınma Ajansları ve Sayıştay denetimi. *Sayıştay Dergisi*, 61, 37-55.

Kuran, İ. & Bayraktar, Y. (2020a). Kalkınma ajanslarının kurumsal sorunları ve çözümlerine ilişkin ampirik analiz: Türkiye örneği. *Mehmet Akif Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7 (Özel Sayı), 1160-1193.

Kuran, İ. & Bayraktar, Y. (2020b). Türkiye için bölgesel dengesizlikleri gidermede kalkınma ajanslarının rolü: 26 kalkınma ajansı için SWOT analizi ışığında tespitler ve öneriler. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 55 (3), 2064-2077.

Kuran, İ. (2020). Türkiye’de bölgesel kalkınma politikaları: Tarihsel gelişim ve Kalkınma Ajansları. İçinde F. Akın ve H. Ç. Bal (Ed.), *Türkiye ekonomisi üzerine seçme yazılar*, (ss.23-54). A Kitap.

Leigh, D. (2010). SWOT analysis. *Handbook of Improving Performance in the Workplace*, 1 (3), 115-140.

Mihçı, H. (1996). Kalkınma: Bir terim neyi anlatır? *Ekonomik Yaklaşım*, 7 (23), 65-86.

Resmi Gazete (2006). Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun, 25.01.2006 Tarih ve 26074 Sayılı T.C. Resmi Gazete.

Karacadağ Kalkınma Ajansı. (2010). *2010 yılı ajans faaliyet raporu*.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2021). İşgücü, istihdam, dış ticaret, göç, kişi başı gayrisafi yurtiçi hasıla verileri. 10 Eylül 2021, <https://www.tuik.gov.tr/>.

Yavuz, B. (2010). *Türkiye’de bölgesel kalkınma politikalarında yaşanan dönüşüm ve kalkınma ajansları*. Derin Yayınları.

ISSN: 2146-1740
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ayd>,
Doi: 10.54688/ayd.1014405
Araştırma Makalesi

ORTA-BÜYÜK ÖLÇEKLİ MEVDUAT BANKALARINDA KREDİ RİSKİNİN AKTİF KARLILIĞINA ETKİSİ-TÜRKİYE ÖRNEĞİ

THE EFFECT OF CREDIT RISK ON ASSET PROFITABILITY FOR MEDIUM-LARGE SCALE DEPOSIT BANKS-TURKEY EXAMPLE

Aylin ÇELİK KARA¹

Şenol BABUŞCU²

Adalet HAZAR³

Öz

Makale Bilgi

Gönderilme:
25/10/2021

Kabul:
27/04/2022

Çalışmanın amacı, kredi riskinin banka karlılığı üzerindeki etkisini incelemektir. 2009-2020 dönemi için orta-büyük ölçek grubunda yer alan 13 banka örnekleminin kullanıldığı çalışmada, ampirik modelin tahmini için sabit zaman etki modeli ile panel veri analizi yapılmıştır. Kredi riskinin ölçüsü olarak takipteki krediler ve banka performansının göstergesi olarak aktif karlılığı kullanılmıştır. Ayrıca, sermaye yeterliliği, bilanço yapısı, gelir-gider yapısı ve likidite yapısına ilişkin kontrol değişkenleri modele eklenmiştir. Çalışma bulguları, literatürle uyumlu olarak kredi riskinin banka karlılığı üzerinde negatif yönlü etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. 2020 pandemi etkisi taşıyan finansal tablo verilerine göre yapılan bu çalışma, Türkiye'deki mevduat bankaları için kredi riskinin aktif karlılığı üzerindeki negatif yönlü etkisinin, 2008 küresel kriz ve 2018 kur krizi verileri ile yapılan çalışma sonuçları ile farklılaşmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Takipteki krediler, Banka performansı, Aktif karlılığı, Kredi riski.

Jel Kodları: G2, G20, G21, C33.

¹**Sorumlu Yazar:** Doktora Öğrencisi, Başkent Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0001-5589-1312, aylincelikara@yahoo.com.

² Profesör Doktor, Başkent Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0003-2870-6358, babuscu@baskent.edu.tr.

³ Profesör Doktor, Başkent Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0002-1483-8360, ahazar@baskent.edu.tr.

Atıf: Kara Çelik, A., Babuşcu B. & Hazar, A. (2022). Orta-büyük ölçekli mevduat bankalarında kredi riskinin aktif karlılığına etkisi-türkiye örneği. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 13 (1), 19-39.

Abstract

Article Info

Received:
25/10/2021

Accepted:
27/04/2022

The aim of the study is to examine the effect of credit risk on bank performance. In the study, a sample of 13 medium-large scale banks are used for the 2009-2020 period. Panel data analysis is performed with fixed time effect model for the estimation of the empirical model. Return on assets is used as an indicator of bank performance and non-performing loans are used to measure the credit risk. Additionally, in accordance with the literature, control variables related to capital adequacy, balance sheet structure, income-expenditure structure and liquidity structure are added to the model. In line with the literature, the findings reveal that credit risk has a negative effect on the profitability of a bank. This article, which was conducted according to the financial statement data bearing the effects of the 2020 pandemic, shows that the negative effect of credit risk on the return on assets for deposit banks in Turkey, does not differ from the results conducted with the 2008 global crisis and 2018 currency crisis data.

Keywords: Non-performing loans, Bank performance, Return on Assets, Credit risk.

Jel Codes: G2, G20, G21, C33.

Extended Summary

A sound banking sector is essential for a developing economy. The failure of the banking sector may adversely affect other sectors as well. Therefore, the banking industry requires a smooth workflow in its financial transactions. Although this system provides a strong foundation by providing financing to almost all sectors, poor asset quality is at the center of high-cost banking crises in both developing and developed economies.

Loans are one of the main activities that generate profit for the bank. Therefore, the probability of failure is high if the funds collected by the banks are not repaid by the borrowers. The increase in non-performing loans (NPL) has a direct impact on the financial performance of banks. The high level of non-performing loans may cause an increase in defaults and negatively affect the profitability of banks. Banks are faced with credit risk as a natural consequence of the work done. Credit risk arising from the level of non-performing loans is considered as one of the main determinants of bank failures that led to the banking crisis. Banks with high levels of non-performing loans can threaten the stability of the banking sector and the entire financial system.

Accordingly, banks give great importance to bank credit risk management to reduce the likelihood of borrowers will default on their loans, especially the amount of non-performing loans. Credit risk management is crucial to the smooth functioning of banks and the financial system as a whole.

The aim of the study is to examine the impact of credit risk on bank performance. In the study, a sample of 13 medium-large scale banks are used for the 2009-2020 period. Panel data analysis is performed with fixed time effect model for the estimation of the empirical model. Return on assets is used as an indicator of bank performance and non-performing loans are used to measure the credit risk. Additionally, in accordance with the literature, control variables related to capital adequacy, balance sheet structure, income-expenditure structure and liquidity structure are added to the model. In line with the literature, the findings reveal that credit risk has a negative effect on bank profitability.

This article, which was conducted according to the financial statement data bearing the effects of the 2020 pandemic, shows that the negative effect of credit risk on the return on assets for deposit banks in Turkey, does not differ from the results conducted with the 2008 global crisis and 2018 currency crisis data.

The findings of the study draw attention to the credit risk threat for bank managers, policy makers, academics, financial analysts and investors. In this context, allocating sufficient resources in loan allocations and underwriting processes, avoiding negative loan behaviors and inefficient fund allocations are important steps. In addition, banks should be well prepared against credit risk by implementing advanced risk management mechanisms and procedures as well as capital adequacy.

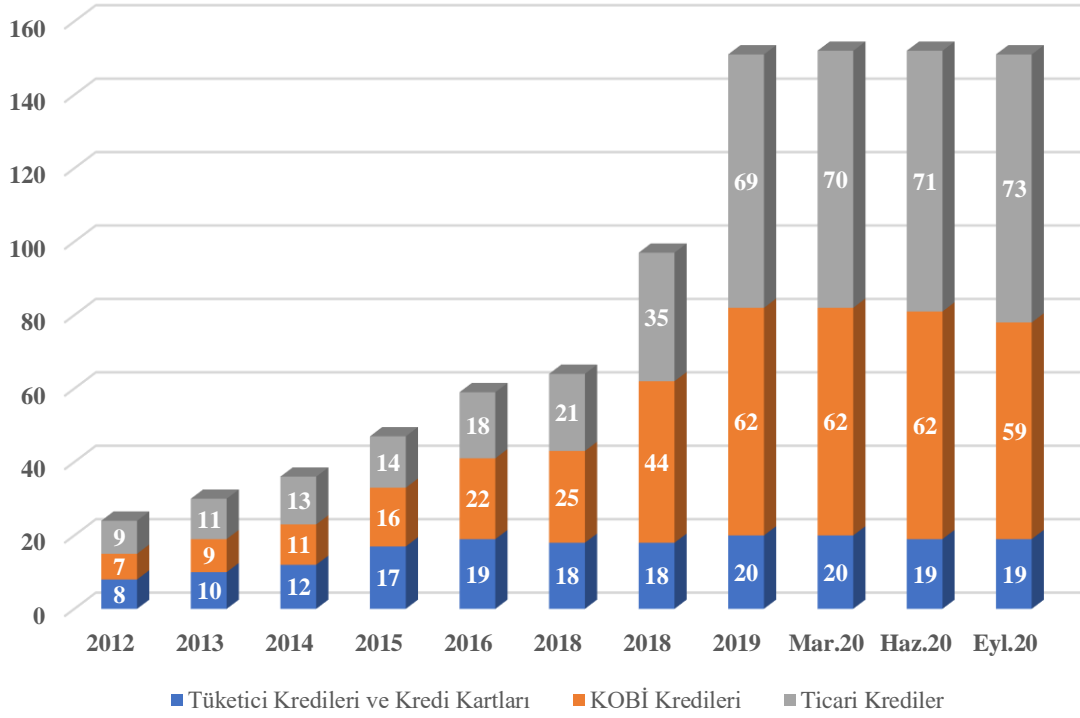
Fiscal policies should aim to create an environment with lower unemployment, higher economic growth and effective public debt management. Since NPLs are likely to be higher during periods of weak economic performance and lower during periods of healthy healthy economic performance, it would be appropriate to inform banks' credit development policies mainly based on the performance of the economy. Banks that lend more should implement strict credit risk management to contain the increase in non-performing loans associated with the increase in loans. Owners and managers of relatively large banks should use economies of scale to improve data collection on borrowers to reduce non-performing loans. By understanding the determinants of NPL, it is necessary to accurately estimate risks and thus develop methods to improve the valuation of banks by predicting future NPL levels. Proper valuation of firms will increase investor confidence and increase market activity, thereby supporting economic growth. Future research could examine the determinants of NPL regarding bank managers' perception through structured surveys.

1. Giriş

Güçlü bir bankacılık sektörü gelişen bir ekonomi için önemlidir. Bankacılık sektörünün başarısızlığı diğer sektörleri olumsuz etkileyebilir. Bu nedenle bankacılık sektörü, finansal işlemlerinde sorunsuz bir iş akışı gerektirir. Bu sistem hemen hemen tüm sektörler için finansman sağlayarak güçlü bir temel oluşturursa da hem gelişmekte olan hem de gelişmiş ekonomilerde, varlık kalitesinin kötü olması, yüksek maliyetli bankacılık krizlerinin merkezinde yer almaktadır (Chary & Fasi, 2019: 24).

Krediler, banka için kar sağlayan ana faaliyetlerden biridir. Dolayısıyla, bankaların topladıkları kaynakların borçlular tarafından geri ödenmemesi durumunda başarısızlık olasılığı yüksektir. Takipteki kredilerin, bankaların finansal performansı üzerinde doğrudan etkisi bulunmaktadır. Nitekim takipteki kredilerin yüksek olması, temerrütlerde artışa sebep olabilmekte ve bankaların karlılığını olumsuz etkileyebilmektedir. Aynı zamanda aktif kalitesinin en önemli göstergelerinin başında gelen takipteki kredilerin büyüklüğü, bankanın kaynak maliyetinde de artışa neden olmaktadır. Bankalar yapılan işin doğal bir sonucu olarak kredi riskiyle karşı karşıya kalmaktadırlar. Takipteki kredilerin seviyesinden kaynaklanan kredi riski, bankacılık krizine yol açan banka başarısızlıklarının ana belirleyicilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Yüksek düzeyde takipteki kredilere sahip olan bankalar, bankacılık sektörünün ve tüm finansal sistemin istikrarını tehdit edebilmektedir (Abdelaziz vd., 2020: 2).

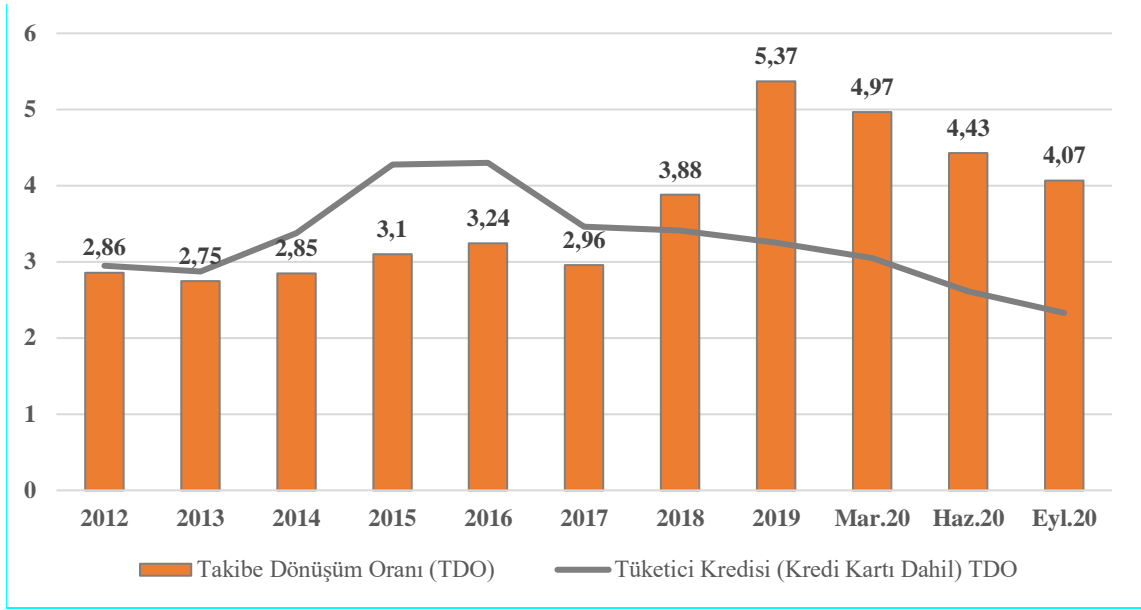
Türk bankacılık sektörünün 2012-Eylül 2020 dönemi için brüt takipteki krediler istatistikleri Şekil 1’de yer almaktadır. Buna göre Eylül 2020 itibarıyla sektöre ait brüt takipteki kredilerin tutarı 151 milyar TL’dir.

Şekil 1.
Türk Bankacılık Sektörü Takipteki Krediler Tutarları (Milyar TL)
Kaynak: BDDK (2020).

Bankalar, büyük ölçüde borçluların kredi geri ödemelerinde temerrüde düşme olasılığını, özellikle de sorunlu krediler tutarını azaltmaya yönelik olarak banka kredi riski yönetimine büyük önem vermektedirler. Kredi riski yönetimi, bankaların ve tüm finansal sistemin düzgün işleyişi için çok önemlidir (Laryea vd., 2016: 462).

Türk bankacılık sektöründe kredilerin takibe dönüşüm oranı (TDO) 2012-Eylül 2020 dönemi için Şekil 2’de verilmiştir. Buna göre Eylül 2020 döneminde yüzde 4,07 olarak gerçekleşmiştir.

Şekil 2.
Türk Bankacılık Sektörü Takibe Dönüşüm Oranı (Yüzde)
Kaynak: BDDK (2020).

Literatürde Türk bankacılık sektöründe banka karlılığını etkileyen faktörler üzerinde farklı dönemleri ve benzer/farklı değişkenleri kapsayan akademik çalışmalar yer almaktadır (Alp vd., 2010; Selimler, 2015; Dizgil, 2017; Aydın, 2019). Ancak Türkiye’de 2009-2020 yıllarını kapsayan döneme ilişkin bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmada kullanılan seriler, serilerin frekansı ve pandemi dönemini kapsamaması nedeniyle güncel bankacılık literatürüne katkı sağlanabileceği düşünülmektedir. Çalışmada Türk bankacılık sektörü aktif toplamının %95,2’sini oluşturması sebebiyle orta-büyük ölçek grubunda yer alan 13 mevduat bankasının verisi kullanılmıştır. Nitekim bu bankalar bankacılık sektörünün önemli bölümünü oluşturduğundan, elde edilen bulgularla sektörün tamamı için görüş oluşturulmasının mümkün olacağı düşünülmüştür.

Bu bağlamda, bu çalışma ile Türk mevduat bankalarında takipteki krediler ile ölçülen kredi riskinin banka performansına etkisinin, sermaye yeterliliği, bilanço yapısı, gelir gider yapısı ve likidite yapısına ilişkin kontrol değişkenlerinin de dahil edildiği model ile orta-büyük ölçek grubunda yer alan bankaların pandeminin ilk dönemine ait verilerin de kullanılarak incelenmesiyle katkı sağlanması beklenmektedir.

Çalışmada öncelikle bu konuda literatürde yer alan ulusal ve uluslararası akademik çalışmalar özetlenmiştir. Sonrasında çalışmada kullanılan veri seti, model, değişkenler ve yöntem ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Devamında çalışma bulguları ve sonuçları yer almaktadır.

2. Literatür

Takipteki kredilerin banka performansına ve banka karlılığına etkisinin ölçülmesi ile ilgili olarak ulusal ve uluslararası literatürde çok sayıda çalışma yer almaktadır. Bu çalışmaların bir bölümü ile ilgili bilgiler aşağıda yer almaktadır.

Alp vd. (2010) çalışmalarında, 2002-2009 yıllarını kapsayan dönemde Türkiye'de faaliyet gösteren bankalarda kârlılığın içsel belirleyicilerinin tespit edilmesini amaçlamıştır. Çalışma sonuçları, aktif karlılığı üzerinde banka sermayesi ve banka büyüklüğünün pozitif yönde, kredi riski ve faaliyet giderlerinin ise negatif yönde etkisi olduğunu göstermektedir.

Selimler (2015) çalışmasında 2007-2013 dönemi için rasyo analizi yaparak Türk bankacılık sektörünün krediler, donuk krediler, bilanço ve gelir tablosu kalemleri gibi bazı temel göstergelerini incelemiştir.

Laryea vd. (2016) yazdıkları makalede, takipteki kredilerin bankaya özgü ve makroekonomik belirleyicilerin yanı sıra takipteki kredilerin banka karlılığı üzerindeki etkisini incelemiştir. 2005-2010 dönemi için Gana'daki 22 bankadan oluşan bir örnekleme kullanan çalışma, üç farklı ampirik model tahmin etmek için sabit etki panel modeli kullanmıştır. Çalışmada, bankaya özgü faktörlerin yanı sıra takipteki kredileri belirleyen makroekonomik faktörlere ilişkin yeni kanıtlar ilave edilmiştir. Enflasyon ve sektör yoğunlaşması, takipteki kredilerle olumlu bir yönde ilişkili olsa da takipteki kredilerin belirlenmesinde etkili bulunmamıştır.

Helge ve Padhye (2016) çalışmalarında, Hindistan'daki bankaların en büyük endişelerinden biri olan takipteki krediler sorunu ile ilgilenmişlerdir. Çalışma sonuçlarında, kamu bankalarında takipteki krediler büyüklüğü, özel sektör bankalarından göreceli olarak daha yüksek olarak saptanmıştır.

Mukherjee ve Sen (2017) çalışmalarında, seçilen bankaların sürdürülebilir büyüme oranını analiz etmiş ve likidite, kârlılık, kredi riski yönetimi, kaldıraç, varlık kalitesi, varlık yönetimi, operasyonel verimlilik ve büyüklüğün bankanın sürdürülebilir büyüme hızı ile ilişkisini incelemiştir. Bu çalışmada 2012-2013 ile 2015-2016 arasında değişen dönemde borsada işlem gören en büyük 28 banka kullanılmıştır. Çalışma, bankanın sürdürülebilir büyüme oranı ve likidite ile kârlılık arasında pozitif yönlü ilişki olduğunu, bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ortaya koymuştur. Diğer taraftan, varlık kalitesinin ve

operasyonel verimliliğin, bankanın sürdürülebilir büyüme oranı ile önemli ve negatif yönlü ilişkiye sahip olduğu saptanmıştır.

Dizgil (2017) çalışmasında, Türk bankacılık sektöründe mevduat bankalarının karlılığını etkileyen mikro faktörleri belirlemeyi amaçlamış ve aktif büyüklüğü açısından en büyük 10 bankanın 2009-2017 yılları arasındaki verilerini kullanarak panel veri analizi yapmıştır. Analiz sonucunda ortalama aktif kârlılığı, sermaye yeterliliği oranı, faaliyet giderleri oranı, finansal varlık/toplam aktif oranı ile ortalama özkaynak karlılığı, sermaye yeterliliği oranı, faaliyet gideri ve likit aktif/toplam aktif oranları arasında anlamlı ilişki bulunmuştur.

Serwadda (2018) makalesinde, bankaya özgü faktörlerin, 2000-2015 dönemi için Macaristan'daki ticari bankaların kârlılığını etkileyip etkilemediğini araştırmıştır. Çalışmada, 416 gözlem ile 26 ticari bankadan oluşan bir örneklem kullanılmıştır. Çalışmada, banka karlılığının bir göstergesi olarak ortalama varlıkların getirisi kullanılmış ve bankaya özgü faktörler bağımsız değişkenler olarak ele alınmıştır. Ampirik bulgular, takipteki krediler, genel giderler ve likiditenin kârlılık üzerinde önemli ve negatif yönlü etkisi olduğunu ve banka büyüklüğünün banka performansı üzerinde önemli düzeyde pozitif yönlü etkisi olduğunu ortaya koymuştur.

Aydın (2019) çalışmasında, Türk bankalarının karlılığını etkileyen bankaya özgü, sektöre özgü ve makroekonomik faktörleri ampirik olarak analiz etmiştir. Çalışma, Türk bankacılık sektöründe faaliyet gösteren ticari bankaların 2005-2015 dönemi verilerini kapsamaktadır. Çalışmada panel veri regresyon analizi kullanılmıştır. Bu çalışmada ticari bankaların karlılığını ölçmek için iki alternatif kârlılık göstergesi kullanılmıştır. Bu göstergeler sırasıyla aktif karlılığı ve özkaynak karlılığı değişkenleridir. Sabit etkiler modelinin kullanıldığı panel veri bulgularına göre; kredi riski (takipteki krediler), banka büyüklüğü, faaliyet giderleri, banka sermayesi, faiz dışı gelirler ve ekonomik büyüme gibi değişkenler aktif karlılığın önemli belirleyicileridir. Ayrıca krediler açısından banka büyüklüğü, faaliyet giderleri, net faiz geliri, faiz dışı gelir, enflasyon oranı ve sektör yoğunlaşması gibi değişkenler, özkaynak kârlılığının anlamlı belirleyicileri olarak saptanmıştır.

Jabbouri ve Naili (2019) yaptıkları çalışmada, bankaların kredi riskinin bankaya özgü ve makroekonomik belirleyicilerini araştırmışlardır. Çalışma, 2003-2016 dönemini kapsayan 10 gelişmekte olan Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) ülkesinden 98 banka verisi ile yapılmıştır. Panel veri analizi kullanılmıştır. Çalışma sonuçları, banka büyüklüğü, sermaye yeterlilik oranı, banka işletme verimliliği, kârlılık, GSYİH büyümesi, işsizlik, enflasyon ve kamu borcunun

gelişmekte olan MENA piyasalarında takipteki kredilerin temel belirleyicileri olduğunu ortaya koymuştur.

Sanyaolu vd. (2019) yaptıkları çalışmada, sabit etkili regresyon kullanarak, Nijerya Borsası'nda işlem gören 10 mevduat bankasının kârlılığının bankalara özgü ve makroekonomik belirleyicilerini araştırmışlardır. Çalışma sonuçlarında, sermaye yeterliliği, takipteki krediler, kredinin toplam aktif büyüklüğüne oranı değişkenlerinin kârlılık üzerinde önemli ve pozitif yönlü etkiye sahip olduğu bulunmuştur. Banka yaşının kârlılık üzerinde önemli ancak negatif yönlü etkisi olduğu saptanmıştır. Ancak çalışma, makroekonomik göstergelerin bir kısmının (ekonomik büyüme ve faiz oranı) mevduat bankalarının kârlılığı üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü etkisini saptayamazken, enflasyon oranının kârlılık üzerinde negatif yönlü ancak önemsiz etkisini bulmuştur.

Ali ve Puah (2019) çalışmalarında, Pakistan bankacılık sektörü için banka performansı ve durağanlığın iç etkenlerini incelemişlerdir. 2007-2015 dönemi için 24 ticari banka örneklemini kullanarak dengeli panel regresyon analizi uygulanmıştır. Çalışmada, banka karlılığını ve durağanlığı ayrı modellerle analiz edilmiştir.

Chary ve Fasi (2019) makalelerinde, takipteki krediler kavramını ve takipteki kredilere ilişkin literatürün gözden geçirilmesini, 2009-2018 dönemindeki seçilmiş bankaların performansını ve kârlılık açısından kamu bankalarının mevcut durumunu açıklamışlardır. Makalede, takipteki kredilerin kamu bankalarının performansı üzerindeki etkisi analiz edilmiştir.

Abbas vd. (2019) yaptıkları çalışmada, gelişmiş Asya ekonomilerinde 2011-2017 krizi sonrası dönemde, kredi riski, banka likidite seviyesi ve banka sermayesinin ticari bankaların performansına etkisini ABD bankacılık sektörü ile karşılaştırmalı olarak incelemişlerdir. Bulgular, banka sermayesi ve kredi riskinin, ABD ticari bankalarındakine benzer şekilde gelişmiş Asya ekonomilerinde karlılığı etkilediğini göstermiştir. Kriz sonrası dönemde likiditenin ABD'deki büyük ticari bankaların karlılığı üzerinde negatif yönlü etkisi saptanırken, gelişmiş Asya ekonomilerindeki ticari bankaların karlılığına etkisi pozitif olarak bulunmuştur.

Nedumparambil ve Bhandari (2020) yaptıkları çalışmada kredi riskinin bir ölçüsü olarak kredi notunu kullanarak, bu bilmecenin Hindistan'daki varlığını Temmuz 2011-Mart 2019 döneminde araştırmışlardır. Bu amaçla ulusal borsada listelenen şirketlere ait bilgiler kullanılmıştır. Çalışma sonuçları, bu bilmecenin Hindistan borsasındaki varlığını doğrulamıştır.

Ayrıca kredi riskinin, geleneksel varlık fiyatlandırma modellerinde yakalanmayan sistematik bir risk olduğu görülmüştür. Çalışmada hem davranışsal hem de rasyonel fiyatlandırma açıklamalarını destekleyen kısmi kanıtlar gözlemlenmiştir.

Xu ve Zhou (2020) çalışmalarında, takipteki kredilere dayalı olarak Çin'deki ticari bankalarının verimliliğini değerlendirmişlerdir. Ayrıca, farklı banka çeşitleri ile farklı faaliyet aşamaları arasındaki fark belirlenmiştir. Borsada işlem gören Çin'deki 26 ticari bankanın verimlilik skorları, 2013-2017 çalışma döneminde iki aşamalı bir AR-DEA modeli ile analiz edilmiştir. Sonuçlar, kamu ticari bankalarının, beş yıllık çalışma döneminde anonim ticari bankalar ve bölgesel ticari bankalardan daha iyi performansa sahip olduğunu göstermiştir.

Ozili (2020) çalışmasında, Avrupa'daki Küresel Sistemik Öneme Sahip Bankalardaki (G-SIB) ve G-SIB olmayanlardaki takipteki kredilerin gelişimini 2004-2013 döneminde incelemeyi amaçlamıştır. Çalışmada, takipteki krediler ile ekonominin durumu arasındaki ilişkiyi analiz etmek için regresyon analizi kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, G-SIB'lerin ekonomik şoklar sırasında ve artan kredi dönemlerinde daha az takipteki krediye sahipken, G-SIB olmayanların artan kredi dönemlerinde daha yüksek takipteki kredilere sahip oldukları görülmüştür. Mali kriz sonrası dönemde, takipteki krediler ile G-SIB'ler için ekonomik döngü arasında önemli ve negatif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Diğer taraftan, yine kriz sonrası dönemde G-SIB olmayanlar için takipteki krediler ile yasal sermaye oranları arasında önemli ve negatif yönlü bir ilişki saptanmıştır.

Abdelaziz vd. (2020) makalelerinde, Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) ülkelerinde kredi riski, likidite riski ve banka karlılığı arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. 2004-2015 döneminde gözlemlenen geleneksel banka örneklemini kullanılmıştır. Sonuçlar, MENA bankalarının karlılığının, kredi ve/veya likidite risklerindeki artışa negatif yönlü ve önemli ölçüde duyarlı olduğunu göstermiştir. Ayrıca bulgular, banka karlılığının kredi ve likidite risklerini önemli ölçüde azalttığını göstermiştir. Kurumsal kalite olarak yasa ve düzenlemelerin MENA bankalarının karlılığını artırdığı ve hem kredi hem de likidite risklerini azalttığı saptanmıştır.

Boafo vd. (2020) çalışmalarında, Gana'da kredi riski ile bankaların karlılığı arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Bu amaca ulaşmak için, 2005-2014 dönemi için 29 bankadan oluşan bir popülasyondan sekiz banka örneklem olarak belirlenmiştir. Banka karlılığı göstergesi olarak aktif karlılığı bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Kredi riskinin göstergesi olarak takipteki krediler oranı bağımsız değişken olarak kullanılmıştır. Modelde karlılığı etkileyen diğer kontrol

değişkenlerine de yer verilmiştir. Çalışma sonuçları, Gana'daki bankaların karlılığı ile kredi riski arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki belirlemiştir.

İslam vd. (2020) çalışmalarında, kredi riski göstergelerinin Bangladeş'teki ticari bankaların karlılığını nasıl ve hangi düzeyde etkilediğini doğrulamışlardır. Kantil regresyon analizinin kullanıldığı çalışmada, 2008-2017 yılları arasında 22 ticari banka için bir panel veri seti incelenmiştir. Sonuçlar, kredi zararı karşılığının takipteki kredilere oranının ve kredi başına maliyet oranının aktif karlılığı üzerinde önemli ve pozitif yönlü bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir.

Tran ve Phan (2020) makalelerinde, 2009-2018 döneminde Vietnam'daki ticari bankaların banka büyüklüğü, kredi riski ve karlılığı arasındaki ilişkiyi ampirik olarak incelemişlerdir. Varlık getirisi hesaplanırken paydada bilanço dışı kalemlerin kullanılmasıyla, bu makale, bilanço dışı kalemlerin faiz dışı gelir yaratmadaki rolünü vurgulamış ve kârlılık ölçümüne ilişkin literatüre katkıda bulunmuştur. İki aşamalı Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) kullanıldığında, sonuçlar, kredi riskinin kârlılık üzerinde negatif yönlü bir etkiye sahip olduğunu ve bu etkinin büyük ölçekli bankalarda daha hafif olma eğiliminde olduğunu göstermiştir.

Saleh ve Afifa (2020) makalelerinde, gelişmekte olan bir piyasadan elde edilen ampirik kanıtları inceleyerek, kredi riski, likidite riski ve banka sermayesinin 2010-2018 döneminde banka karlılığı üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Çalışmada, GMM yöntemleri kullanılarak panel veri analizi yapılmıştır. Sonuçlar, kredi riski, likidite riski ve sermaye değişkenlerinin banka karlılığı üzerinde etkisi olduğunu göstermiştir.

Bolarinwa vd. (2021)'nin yaptıkları çalışma, Nijerya bankacılık sektöründeki takipteki krediler- kârlılık arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada politika formülasyonları için önemli sonuçlar elde edilmiştir. Çalışmada, Nijerya Merkez Bankası'nın, Nijerya bankacılık istikrarı sağlamak için sektördeki takipteki kredileri gözden geçirmesi tavsiye edilmiştir.

Yukarıda bahsedilen çalışma bulguları aşağıda yer alan Tablo 1'de özetlenmiştir. Çalışmalarda banka karlılığı ile takipteki krediler arasında çoğunlukla negatif yönlü ilişki saptandığı ancak bazı çalışmalarda iki değişken arasında pozitif yönlü ilişkinin bulunduğu görülmüştür.

Çelik Kara, A., Babuşcu, Ş. & Hazar, A. / Orta-Büyük Ölçekli Mevduat Bankalarında Kredi Riskinin Aktif Karlılığına Etkisi-Türkiye Örneği

Tablo 1
Konuyla İlgili Olarak Literatürde Yer Alan Çalışmalara Ait Özet Bilgiler

Yazar (Yıl)	Dönem	Ülke	Bulgu
Alp vd. (2010)	2002-2009	Türkiye	Çalışmada kullanılan makro ve mikro değişkenler banka karlılığı üzerinde önemli derecede etkili bulunmuştur
Selimler (2015)	2007-2013	Türkiye	Türk bankacılık sektörü için banka grupları itibarıyla krediler, takipteki krediler, bilanço ve gelir tablosu kalemleri oran analizi yapılarak incelenmiştir.
Laryea vd. (2016)	2005-2010	Gana	Takipteki kredilerin özkaynak karlılığı ile ölçülen banka karlılığını olumsuz etkilediği saptanmıştır.
Helge & Padhye (2016)	2001-2013	Hindistan	Takipteki kredilerin yüksek olması, banka karlılığını ve likiditesini olumsuz etkileyen kredi temerrüt olasılığının yüksek olduğunu göstermektedir. Kamu bankalarındaki takipteki krediler büyüklüğü, özel sektör bankalarından daha yüksek olarak saptanmıştır.
Mukherjee & Sen (2017)	2012-2016	Hindistan	Kârlılık ve kredi riski yönetiminin bankanın sürdürülebilir büyüme oranı üzerinde olumlu yönde etkisi saptanmıştır.
Dizgil (2017)	2009-2017	Türkiye	Çalışma sonucunda banka kârlılığına pozitif yönde etki eden faktörün sermaye yeterlilik rasyosu olduğu bulunmuştur.
Serwadda (2018)	2000-2015	Macaristan	Takipteki krediler, genel giderler ve likiditenin kârlılık üzerinde önemli ve negatif yönlü etkisi olduğu ortaya konmuştur.
Aydın (2019)	2005-2005	Türkiye	Aktif karlılığı ve öz kaynak kârlılığı ile takipteki krediler arasında negatif yönlü ilişki tespit edilmiştir. Çalışma sonuçları banka karlılığını sadece bankalara özgü değişkenlerin değil makro ve sektöre özgü değişkenlerin de önemli ölçüde etkilediğini göstermiştir.
Jabbouri & Naili (2019)	2003-2016	MENA	Banka büyüklüğü, sermaye yeterlilik oranı, kârlılık, GSYİH büyümesi, işsizlik, enflasyon ve kamu borcunun takipteki kredilerin temel belirleyicileri olduğu ortaya konmuştur.
Sanyaolu vd. (2019)	2008-2017	Nijerya	Takipteki kredilerin kârlılık üzerinde önemli ve pozitif yönde etkisi bulunmuştur.
Ali & Puah (2019)	2007-2015	Pakistan	Öz kaynak karlılığı ile ölçülen banka karlılığı ve kredi riski arasında pozitif yönlü ilişki saptanmıştır.
Chary & Fasy (2019)	2009-2018	Hindistan	Takipteki kredilerin, genel olarak bankacılık sektörü için ve kamu bankaları özelinde bankaların performanslarını olumsuz yönde etkilediği bulunmuştur.
Abbas vd. (2019)	2011-2017	Asya ve ABD	Kredi riskinin bankaların karlılığı üzerinde negatif yönlü etkisi saptanmıştır.
Nedumparambil & Bhandari (2020)	2011-2019	Hindistan	Kredi riskinin geleneksel varlık fiyatlama modelleri ile yakalanmayan sistematik bir risk olduğu tespit edilmiştir.
Xu & Zhou (2020)	2013-2017	Çin	Kamu ticari bankalarının anonim ticari bankalar ve bölgesel ticari bankalardan daha iyi performansla sahip oldukları görülmüştür.
Ozili (2020)	2004-2013	Avrupa	GSIB'lar ekonomik şoklar sırasında daha az takipteki kredilere sahip olurken, GSIB olmayanlar daha yüksek takipteki krediye sahip olmuşlardır.

Abdelaziz vd. (2020)	2004-2015	MENA	Bankaların karlılığının, kredi ve likidite risklerindeki artışa negatif yönlü ve önemli ölçüde duyarlı olduğu görülmüştür.
Boafo vd. (2020)	2005-2014	Gana	Kredi riski ve banka karlılığı arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur.
İslam vd. (2020)	2008-2017	Bangladeş	Kredi riskinin bankaların aktif karlılığı üzerinde pozitif yönlü etkisi saptanmıştır.
Tran vd. (2020)	2009-2018	Vietnam	Kredi riskinin kârlılık üzerinde negatif yönlü etkiye sahip olduğu gösterilmiştir.
Saleh & Afifa (2020)	2010-2018	Ürdün	Kredi riskinin bankaların aktif karlılığı üzerinde negatif yönlü etkisi saptanmıştır.
Bolarinwa vd. (2021)	2011-2018	Nijerya	Küçük ölçek grubunda yer alan bankalar için takipteki krediler ve kârlılık arasında negatif yönlü ilişki saptanırken, büyük bankalarda iki değişken arasında pozitif yönlü ilişki elde edilmiştir.

3. Veri Seti ve Yöntem

Çalışmanın kapsamı, Türk bankacılık sektöründe faaliyet gösteren, bankacılık sektörü aktif toplamının %95,2'sini oluşturan orta-büyük ölçek grubundaki mevduat bankalarından oluşmaktadır. Çalışmada, Eylül 2020 itibariyle Türkiye Bankalar Birliği (TBB)'nin veri setinde yer alan 13 mevduat bankasının verisi kullanılmıştır. Çalışmada verisi kullanılan mevduat bankaları, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası A.Ş., Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O., Türkiye Halk Bankası A.Ş., Akbank T.A.Ş., Denizbank A.Ş., HSBC Bank A.Ş., ING Bank A.Ş., QNB Finansbank A.Ş., Şekerbank A.Ş., Türk Ekonomi Bankası A.Ş., Türkiye Garanti Bankası A.Ş., Türkiye İş Bankası A.Ş. ve Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.'dir. Çalışma dönemi olarak 2009Ç1-2020Ç3 kullanılmıştır.

Çalışmada kullanılan yöntem, veri setinde hem zaman boyutu hem birim bulunması sebebiyle panel veri analizi olarak tercih edilmiştir (Eknath & Padye, 2016; Aydın, 2019; Chary & Fasi, 2019; Kjosevski vd., 2019; İslam vd., 2020; Çelik Kara vd., 2021). Çalışmadaki ekonometrik model aşağıda yer almaktadır (Çelik Kara vd., 2021):

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_{1it}X_{1it} + \dots + \beta_{kit}X_{kit} + u_{it} \quad (i=1,2,\dots,N) \quad (t=1,2,\dots,T) \quad (2.1)$$

Y=Modeldeki bağımlı değişken, X= Modeldeki bağımsız değişken, β_0 = Modeldeki sabit terim, β =Eğim katsayısı, i= Modelde yer alan yatay kesit birimleri, t= Ölçümün gözlemlendiği zaman, u=Hata terimi olarak ifade edilmektedir (Çelik Kara vd., 2021).

Literatürdeki çalışmalara uygun, kârlılık göstergesi olarak aktif karlılığı (ROA) ve bağımsız değişken olan kredi riskinin ölçüsü brüt takipteki kredilerin toplam kredi ve alacaklara oranı (TGA) kullanılmıştır (Mukherjee & Sen, 2017; Serwadda, 2018; Ali & Puaah, 2019; Aydın, 2019; Abdelaziz vd., 2020; Bolarinwa vd., 2021). Bununla beraber, literatüre uygun olarak banka preformansı üzerinde etkisi olan kontrol değişkenleri de modele eklenmiştir (Abbas vd., 2019; Sanyaolu vd. 2019; Tran & Phan, 2020; Saleh & Afifa, 2020; Boafu vd., 2020; Çelik Kara vd., 2021; Kaya vd., 2021).

Çalışmada kullanılan hipotez ve ekonometrik model aşağıda yer almaktadır:

H₀: Takipteki kredilerin aktif karlılığı üzerinde pozitif yönlü etkisi yoktur.

$$ROA_{it} = \beta_0 + \beta_1 (TGA)_{it} + \beta_2 (SYR)_{it} + \beta_3 (TKA)_{it} + \beta_4 (NFM)_{it} + \beta_5 (FDGTA)_{it} + \beta_6 (LİKA)_{it} + u_{it} \quad (2.2)$$

Tablo 2’de modeldeki değişkenlerin hesaplanması ile ilgili ek bilgiler ile değişkenlerin durağanlık test sonuçları bulunmaktadır. Augmented Dickey Fuller (ADF) test sonuçlarının da gösterdiği üzere modellerdeki bağımlı ve bağımsız değişkenler için birim kök sorunu bulunmamaktadır.

Tablo 2
Değişkenler ile İlgili Açıklamalar

	Değişkenler	Açıklama	Notasyon	Birim Kök Test Sonuçları
Bağımlı Değişken	Aktif Karlılığı (Banka Performansı Göstergesi)	Aktif Karlılığı = Net Kar/Toplam Aktifler	ROA	Dickey-Fuller =-6,476 Lag order =2 p < 0,01
Bağımsız Değişken	Takipteki Krediler (Banka Risk Göstergesi)	Brüt Takipteki Krediler/Toplam Kredi ve Alacaklar	TGA	Dickey-Fuller =-5,914 Lag order =2 p < 0,01
Kontrol Değişkenleri	Sermaye Yeterliliği	Sermaye Yeterlilik Rasyosu	SYR	Dickey-Fuller =-5,523 Lag order =2 p < 0,01
	Bilanço Yapısı	Toplam Krediler ve Alacaklar / Toplam Aktifler	TKA	Dickey-Fuller =-5,096 Lag order =2 p < 0,01
	Gelir Gider Yapısı	Özel Karşılıklar Sonrası Net Faiz Geliri/Toplam Aktifler (Net Faiz Marjı)	NFM	Dickey-Fuller =-12,691 Lag order =2 p < 0,01
		Net Faiz Dışı Gelirler/Toplam Aktifler	FDGTA	Dickey-Fuller =-9,604 Lag order =2 p < 0,01
	Likidite	Likit Aktifler/Toplam Aktifler	LİKA	Dickey-Fuller =-4,818 Lag order =2 p < 0,01

Modeldeki değişkenler arasındaki çapraz korelasyon katsayıları ve bağımsız değişkenlere ilişkin varyans büyütme faktörü (VIF) Tablo 3'te yer almaktadır (Çelik Kara vd., 2021; Uçarkaya vd., 2021). Tabloda görüldüğü gibi çalışmada kullanılan modeldeki değişkenler için çoklu bağlantı sorunu bulunmamıştır.

Tablo 3
Çoklu Bağlantı Test Sonuçları ve Çapraz Korelasyon Katsayıları

	ROA	TGA	SYR	TKA	NFM	FDGTA	LİKA
ROA	1						
TGA	-0,298	1					
SYR	0,363	0,220	1				
TKA	-0,436	0,044	-0,438	1			
NFM	0,225	0,003	0,087	-0,043	1		
FDGTA	0,199	0,229	0,206	-0,171	0,384	1	
LİKA	0,203	-0,128	0,137	-0,559	0,187	0,228	1
VIF	-	1,158	1,376	1,846	1,212	1,326	1,602

4. Çalışma Bulguları

Çalışmada ilk olarak Sabit Etki Modeli F-test sonuçları ile Havuzlanmış OLS regresyon sonuçları karşılaştırılmıştır. Kullanılan modelde panel etkisi saptanarak Sabit Etki Modeli kullanılması yönünde bulgulara ulaşılmıştır. Daha sonra, zaman etkisinin sınanması amacıyla yapılan F-testi sonuçlarına göre Sabit Zaman Etkisi Modeli kullanılmasına karar verilmiştir. Sabit Zaman Etki ve Rassal Etki Modelleri arasından uygun modeli belirleyebilmek için Hausman Testi yapılmış ve test sonuçları Sabit Zaman Etki Modeli kullanılması yönünde sonuçlar vermiştir. Yapılan test sonuçları Tablo 4.'te yer almaktadır.

Tablo 4
OLS Regresyon ve Sabit Etkiler Modeli Karşılaştırması

Bağımsız Değişkenler	Havuzlanmış OLS Regresyon (Pooled OLS)	Sabit Etki Modeli (Fixed Effect)	Sabit Zaman Etki Modeli (Time-Fixed Effect)	Rassal Etki Modeli (Random Effect)
TGA	-0,142*** (0,012)	-0,105*** (0,016)	-0,123*** (0,013)	-0,112*** (0,015)
SYR	0,089*** (0,012)	0,126*** (0,013)	0,090*** (0,011)	0,120*** (0,013)
TKA	-0,034*** (0,004)	-0,017*** (0,005)	-0,010* (0,004)	-0,020*** (0,004)
NFM	0,105*** (0,023)	0,134*** (0,021)	0,651*** (0,036)	0,130*** (0,021)
FDGTA	0,174*** (0,043)	0,072. (0,041)	0,593*** (0,042)	0,084* (0,041)
LİKA	-0,012*** (0,003)	0,015*** (0,004)	0,006 (0,003)	0,012** (0,004)
R ²	0,40	0,39	0,72	0,40
F-istatistiği	p < 0,01	p < 0,01	p < 0,01	p < 0,01

F-test sonuçları :F=15,98 p < 0,01 Panel Etkisi var. Sabit Zaman Etki Modeli uygundur.

Lagrange Multiplier Test (Breusch-Pagan) Test sonuçları: Ki-kare=829,3 p<0,01 Panel etkisi var.

Hausman Test Sonuçları: Ki-kare=183,82 p<0,01 Sabit Zaman Etki Modeli uygundur.

Not: ‘.’, *, ** ve *** sırasıyla %10, %5, %1 ve %01 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir. Parantez içerisindeki değerler standart hataları göstermektedir.

Çalışmanın devamında, ekonometrik varsayımların test edilmesi amacıyla heteroskedasite ve birimlerarası korelasyon testleri uygulanmıştır. Test bulguları Tablo 5’te yer almaktadır.

Tablo 5
Ekonometrik Varsayım Testleri

Heteroskedasite Testi (Breusch-Pagan Test)		
BP = 186,54	df = 6	p-değeri <0,01
Birimlerarası Korelasyon Testi (Breusch-Godfrey/Wooldridge Test)		
Ki-kare = 425,17	df = 47	p-değeri < 0,01

Tablo 5’te görüldüğü gibi modelde heteroskedasite ve birimler arası korelasyon sorunları saptanmıştır. Bu sorunlar tutarsızlığa sebep olmamakta ancak modelin etkinliğini etkilemektedir (Çelik Kara vd., 2021). Modelde her iki sorunun mevcut olması ve çalışmada sabit zaman etki modelinin kullanılması sebebiyle, analiz için Arrelano tahmincileri kullanılmıştır (Torres-Reyna, 2010; Çelik Kara vd., 2021; Uçarkaya vd., 2021). Arrelano tahmincilerinin kullanıldığı panel regresyon sonuçları Tablo 5’te gösterilmiştir.

Tablo 6
Panel Regresyon Analiz Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	T istatistik	Olasılık
TGA	-0,123***	0,135	-9,125	<0,01
SYR	0,090***	0,011	7,860	<0,01
TKA	-0,10*	0,004	-2,400	0,017
NFM	0,651***	0,036	17,915	<0,01
FDGTA	0,593***	0,042	13,974	<0,01
LİKA	0,006	0,003	1,647	>0,10

Not: * ve *** sırasıyla %5 ve %01 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Çalışma bulgularına göre Tablo 6’da takipteki krediler bağımsız değişkeninin aktif karlılığı üzerinde %01 anlamlılık seviyesinde ve negatif yönlü etkisinin olduğu görülmektedir. Kontrol değişkenleri ile bağımsız değişken aktif karlılığı arasındaki ilişki incelendiğinde, LİKA değişkeni anlamlı bulunmamış, TKA değişkeni için %5 anlamlılık düzeyinde negatif yönlü ilişki saptanmış, diğer değişkenler için %01 anlamlılık düzeyinde ve pozitif yönlü ilişki görülmüştür. Elde edilen bulgulara göre H_0 hipotezi kabul edilmiştir.

5. Sonuç

Çalışma sonuçları takipteki kredilerin banka performansı üzerinde negatif yönlü etkisi olduğunu kanıtlamaktadır. Literatür incelendiğinde, çalışma bulguları ile benzer sonuçlar elde edildiği görülmüştür. Alp vd. (2010), Mukherjee ve Sen (2017), Serwadda (2018), Abbas (2019), Aydın (2019), Chary ve Fasy (2019), Sanyaolu (2019), Bolarinwa vd. (2020), Islam vd. (2020), Tran ve Phan (2020), Saleh ve Afifa (2020), Kaya vd. (2021) yaptıkları çalışmaların bulgularında, takipteki kredilerin bankaların aktif karlılığı üzerinde negatif yönlü etkisi olduğunu saptamışlardır. Türkiye'deki mevduat bankaları için kredi riskinin aktif karlılığı üzerindeki negatif yönlü etkisinin 2020 pandemisinin ilk iki çeyreğinin etkisini taşıyan finansal tablo verilerine göre elde edilen bulgular ile 2008 küresel kriz ve 2018 kur krizi etkilerini taşıyan finansal tablo verilerine göre yapılan analiz sonuçları ile farklılaşmadığı görülmüştür.

Çalışmanın bulguları, banka yöneticileri, politika yapıcılar, akademisyenler, finansal analistler ve yatırımcılar açısından kredi riski tehdidinde dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, kredi tahsislerinde ve yüklenim süreçlerinde yeterli kaynak ayırmak, olumsuz kredi davranışlarından ve verimsiz fon tahsislerinden kaçınmak önemli adımlardır. Ayrıca bankalar, sermaye yeterliliğinin yanı sıra gelişmiş risk yönetimi mekanizmaları ve prosedürleri benimseyerek kredi riskine karşı iyi bir şekilde donatılmalıdır.

Maliye politikaları, daha az işsizliğin, daha yüksek ekonomik büyümenin ve etkin kamu borç yönetiminin olduğu bir ortamın yaratılmasına yönelik olmalıdır. Takipteki kredilerin ekonomik performansın zayıf olduğu dönemlerde daha yüksek, ekonominin sağlıklı olduğu dönemlerde ise daha düşük olması muhtemel olduğundan, bankaların kredi geliştirme politikalarının esas olarak ekonominin performansına göre bilgilendirilmesi yerinde olacaktır. Daha fazla kredi veren bankalar, artan kredilerle ilişkili takipteki kredilerdeki artışı durdurmak için sıkı kredi riski yönetimi politikaları uygulamalı, nispeten büyük bankaların sahipleri ve yöneticileri, takipteki kredileri azaltmak amacıyla borçlular hakkında veri toplamayı iyileştirmek için ölçek ekonomilerinden yararlanmalıdır (Laryea vd., 2016: 475). Takipteki kredilerin belirleyicilerini anlayarak, risklerin doğru bir şekilde tahmin edilmesi ve böylece gelecekteki takipteki kredi düzeylerini tahmin ederek bankaların değerlemesini iyileştirme yöntemlerinin geliştirilmesi gerekmektedir (Jabbouri & Naili, 2019: 25). Firmaların uygun şekilde değerlendirilmesi yatırımcıların güvenini ve piyasa aktivitesini artırarak ekonomik büyümeyi destekleyecektir. Gelecekteki araştırmalarda, yapılandırılmış anketler aracılığıyla banka yöneticilerinin algısına ilişkin takipteki kredilerin belirleyicileri incelenebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar alışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

atışma Beyanı: alışmada herhangi bir potansiyel ıkar atışması sz konusu değildir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Contribution Rate Statement: Corresponding author: %33,33 Other author: %33,33 Other author: %33,33.

Conflicts of Interest: There is no potential conflict of interest in this study.

KAYNAKÇA

- Abbas, F., Iqbal, S. & Aziz, B. (2019). The impact of bank capital, bank liquidity and credit risk on profitability in postcrisis period: A comparative study of US and Asia. *Cogent Economics and Finance*, 7, 1-18.
- Abdelaziz, H., Rim, B. & Helmi, H. (2020). The interactional relationships between credit risk, liquidity risk and bank profitability in MENA region. *Global Business Review*, 1-23.
- Ali, M. & Pua, C. H. (2019). The internal determinants of bank profitability and stability. *Management Research Review*, 42, 49-67.
- Alp, A., Ban, Ü., Demirgüneş H. K. & Kılıç, S. (2010). Türk bankacılık sektöründe karlılığın içsel belirleyicileri. *İMKB Dergisi*, 12 (46), 1-13.
- Aydın, H. (2019). Türk bankacılık sektöründe karlılığı etkileyen faktörlerin panel veri analizi ile incelenmesi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10 (1), 181-189.
- Boafo, R. O., Obeng, E. & Addo, J. Y. (2020). The relationship between credit risk management and the profitability of banks in Ghana. *Economic Studies and Analysis*, 14, 92-115.
- Bolarinwa, S. T., Olayeni, R. O. & Vo, X. V. (2021). Is there a nonlinear relationship between nonperforming loans and bank profitability? Evidence from dynamic panel threshold. *Managerial Decision Economics*, 42, 649-661.
- Chary, S. N. & Fasi, M. (2019). Non-performing assets in public sector banks: A study. *Srusti Management Review*, 12, 24-32.
- Çelik Kara, A., Babuşcu, Ş. & Hazar, A. (2021). Türkiye’de büyük ölçekli mevduat bankalarında faiz dışı gelirlerin banka performansına etkisi. *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, 62-72.
- Dizgil, E. (2017). Türkiye’deki mevduat bankalarının karlılığını etkileyen mikro düzeyli faktörler üzerine ampirik bir araştırma. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar*, 11, 31-52.
- Helge, E. J. & Padhye, P. (2016). Non-performing assets of public sector and private sector banks in India: An empirical analysis. *Journal of Commerce and Management Thought*, 7, 298-308.
- Islam, M. N., Akter, A., Alam, M. J. & Shahriar, A. H. M. (2020). Analyzing how credit risk influences the performance of commercial banks in Bangladesh: A quantile regression modeling. *International Journal of Banking, Risk and Insurance*, 8, 14-26.
- Jabbouri, I. & Naili, M. (2019). Determinants of nonperforming loans in emerging markets: Evidence from the MENA region. *Review of Pacific Basin Financial Markets and Policies*, 22, 1-33.
- Kaya, P., Babuşcu, Ş. & Hazar, A. (2021). The determinants of profitability of large scale and small-scale Turkish deposit banks. *Journal of Corporate Governance, Insurance, and Risk Management*, 8, 1-18.
- Kjosevski, J., Petkovski, M. & Naumovska, E. (2019). Bank-specific and macroeconomic determinants of non-performing loans in the Republic of Macadonia: Comparative analysis of enterprise and household NPLs. *Economic Research*, 32, 1185-1203.
- Laryea, E., Ntow-Gyamfi, M. & Alu, A. A. (2016). Nonperforming loans and bank profitability: Evidence from an emerging market. *African Journal of Economic and Management Studies*, 7, 462-481.
- Mukherjee, T. & Sen, S. S. (2017). Sustainable growth: A study on some selected banks in India. *International Journal of Money, Banking and Finance*, 6, 51-60.
- Nedumparambil, E. & Bhandari, A. K. (2020). Credit risk-return puzzle: Evidence from India. *Economic Modelling*, 92, 195-206.
- Ozili, P. K. (2020). Non-performing loans in European systemic and non-systemic banks. *Journal of Financial Economic Policy Modelling*, 12, 409-424.

- Saleh, I. & Afifa, M. A. (2020). The effect of credit risk, liquidity risk and bank capital on bank profitability: Evidence from and emerging market. *Cogent Economics and Finance*, 8, 1-13.
- Sanyaolu, W. A., Siybola, T. T., Ogunmefun, G. T. & Makinde, A. B. (2019). Determinants of profitability of Nigerian deposit money banks. *Economic Review-Journal of Economics and Bussiness*, 17, 47-62.
- Selimler, H. (2015). Sorunlu kredilerin analizi, banka finansal tablo ve oranlarına etkisinin değerlendirilmesi. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 12, 131-172.
- Serwadda, I. (2018). Determinants of commercial banks' profitability. Evidence from Hungary. *ACTA Universitas Agriculturae Et Silviculturae Mendeliane Brunensis*, 66, 1325-1335.
- Torres-Reyne, O. (2010). Getting started in Fixed/Random effect models using R/ RStudio. 15 Kasım 2020, <http://dss.princeton.edu/training/>.
- Tran, D. T. T. & Phan, H. T. T. (2020). Bank size, credit risk and bank profitability in Vietnam. *Malaysian Journal of Economic Studies*, 57, 233-251.
- Uçarkaya, S., Babuşcu, Ş. & Hazar, A. (2021). Özel ve yabancı sermayeli mevduat bankalarında sermaye yapısının belirleyicileri. *Kocatepe İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23, 112-126.
- Xu, G. & Zhou, Z. (2020). *Assessing the efficiency of financial supply chain for Chinese commercial banks: A two-stage AR-DEA model*. Industrial Management and Data Systems, Emerald Publishing Limited.

ISSN: 2146-1740
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ayd>,
Doi: 10.54688/ayd.1105843
Research Article

FACTORS AFFECTING POSITIVE WORD-OF-MOUTH COMMUNICATION INTENTION FOR DRONE-BASED DELIVERY SERVICE IN RETAILING

Bulut DÜLEK¹

Zübeyir ÇELİK²

Abstract

Article Info

Received:
19/04/2022

Accepted:
29/05/2022

Drones, which have recently grown in popularity and provide endless potential in a variety of fields, are a useful commercial tool in addition to being a fun hobby. This study aimed to analyse the direct effects of perceived trust, perceived speed, and problem awareness on positive word-of-mouth communication intention for drone-based delivery services. In addition, the effect of drone-based delivery service on positive word-of-mouth communication intentions for drone-based delivery service differ significantly by gender and generation were also analysed. The online survey method was used to reach 433 people for the study. Many different statistical analyses were used to analyse the obtained data. As a result of the study, it was concluded that the positive effect of the drone-based delivery service on positive word-of-mouth communication intention was significant. It has also been concluded that perceived trust, perceived speed, and problem awareness have direct significant and positive effects on positive word of mouth communication intention for drone-based delivery services. However, no significant difference was found in consumers' positive word-of-mouth communication intentions by gender and generation. The results of the study were discussed, and suggestions were made.

Keywords: Drone-Based delivery, Perceived speed, Perceived trust, Problem awareness, WOM communication intention.

Jel Codes: M10, M30, L87.

¹**Corresponding Author:** Assistant Professor, Van Yüzüncü Yıl University, ORCID ID: 0000-0002-3474-7220, bulutdulek@yyu.edu.tr.

² Research Assistant Doctor, Van Yüzüncü Yıl University, ORCID ID: 0000-0003-1692-9378, zubeyircelik@yyu.edu.tr.

Ethics Declarations: Ethics committee approval was obtained dated 07/01/2022 and numbered 2022/02-05 from Van Yüzüncü Yıl University Social and Humanities Publications Ethics Committee.

Cite: Dülek, B. & Çelik Z. (2022). Factors affecting positive word-of-mouth communication intention for drone-based delivery service in retailing. *Journal of Academic Approaches*, 13 (1), 40-55.

1. Introduction

Drone-based delivery is a revolutionary technological development that is fast replacing prior technologies, as well as a business model that is redefining daily work routines in the corporate sector (Kirschstein, 2021). Drone delivery has a number of benefits over traditional vehicle delivery, including lower emissions, lower operating costs, and faster delivery. Businesses are beginning to see the commercial potential of completely or partially autonomous flying vehicles. In other words, drones have attracted the attention of both investors and manufacturers as they work on a range of commercial applications (Floreano & Wood, 2015). The world market for drones will increase from approximately \$4.2 billion to \$10.3 billion in 2026 (Machi, 2017). One of the main reasons for this is the wide range of drone applications. Leading retail companies like Amazon and Alibaba are testing and implementing a variety of drone-based goods delivery systems (Kim, 2020).

The Worth of Mouth Communication (WOM) is defined as “*informal communications, directed at other consumers, about ownership, usage, or characteristics about particular goods and services and/or their producers/sellers*” (Matos & Rossi, 2008). This type of communication is one of the most powerful and effective strategies available to customers as it influences where customers shop, their purchasing preferences, their perceptions, expectations, awareness, attitudes, and judgments about a particular product or brand (Del Rio et al., 2001). Consumers may purchase or avoid purchasing a product or brand based on good or negative information and experiences about the product or brand in their environment. Positive WOM increases when customers are satisfied with a product or service. Dissatisfaction is related to negative word of mouth. In this case, the consumer may show a complaining attitude. Consumers who are dissatisfied because their expectations are not met may communicate their dissatisfaction or discontinue their association with the product (Odabaşı & Oyman, 2004). “*The role of WOM communication is considered to be particularly significant in a service context because the predominance of experience and credence qualities in services suggests that consumers experience a higher degree of perceived risk in making a purchase decision*” (Ennew et al., 2000).

Recent studies have drawn attention to investigating the factors affecting WOM communication intention for drone-based delivery services (Hwang & Kim, 2019; Hwang et al., 2020). Unlike previous studies, this present study explores the direct effects of perceived speed, perceived trust, and problem awareness on WOM communication intention for drone-

based delivery services based on the results of the studied literature review. Another difference between this study from previous studies is the effect of drone-based delivery services on WOM communication intention. In addition, this research looks into whether WOM communication intentions of consumers about drone-based delivery services change considerably by gender and generation.

2. Literature Review

2.1. Word-of-Mouth (WOM) Communication Intention

When predicting how people will use new technology, the interpersonal behavioural approach to technological acceptance may be more effective (Huang, 2017). In his study, Dichter (1966) expressed the sources of word of mouth as product loyalty, personal commitment, message loyalty, and commitment to others. He emphasized that consumers have a desire to talk about their experiences. WOM mostly occurs when consumers cannot provide the satisfaction they expect from the products or services (Anderson, 1998: 7). WOM is preferred by consumers for motivations such as reducing anxiety, taking revenge, seeking suggestions, and helping the company (Sundaram et al., 1998). The service provided by robot employees with human-like qualities positively affects consumers' WOM communication intentions (Lu et al., 2021). Consumers have WOM communication intentions for the use of autonomous robots supported by artificial intelligence technology in service delivery (Aydın, 2021). WOM communication is especially effective during the early stages of a marketing strategy product promotion (Kulviwat et al., 2007). The intention to spread WOM communication is positively affected by a consumer's good attitude after examining home delivery applications (Belanche et al., 2020). However, the effect of gender and age on WOM communication regarding service technology applications is insignificant (Divanoğlu, 2016; Kumar et al., 2021). The effect of service quality on WOM communication is not significantly different between males and females (Sun & Qu, 2011). Accordingly, hypotheses H_{1a}, H_{1b}, and H_{1c} were formulated.

H_{1a}: Drone-based delivery service will positively affect positive WOM communication intention.

H_{1b}: Consumers' positive WOM communication intentions will not differ significantly between genders.

H_{1c}: Consumers' positive WOM communication intentions will not differ significantly between generations.

2. 2. Perceived Speed

High speed is one of the leading potential advantages of drone-based delivery, in addition to cost savings and high flexibility (Kirschstein, 2021). Drones are unaffected by road infrastructure or traffic bottlenecks. Thus, they can fly above them. Thanks to the use of drone autonomous vehicles, it is possible to deliver packages on the most appropriate route and at the right time, from the starting point where the packages are received to the destination where the packages will be delivered. In this direction, drone autonomous vehicles have the flexibility required to provide extremely fast delivery services where and when customers want (Joerss et al., 2016; Lee et al., 2016). Drone-based delivery should match customers' expectations in terms of speed, as the relative advantage of speed is an important factor for consumers to adopt drone-based delivery services (Yoo et al., 2018). Because the dimension of service speed is critical for favourable customer word of mouth (Said et al., 2018). Consumers, on the other hand, make good or negative service evaluations online based on the perceived speed with which smart technologies provide service (Yazıcı Ayyıldız & Eroğlu, 2021). Based on this, the H₂ hypothesis was formulated.

H₂: Perceived speed will positively affect positive WOM communication intention.

2. 3. Perceived Trust

Mayer et al. (1995) define “*trust as a behaviour based on one's beliefs about another person's attributes*”. Because the degree of uncertainty in a transaction in a virtual environment is higher than in a traditional one, perceived trust becomes an important component (Roca et al., 2009). Perceived trust has been found to be an important driver of consumer perceptions and willingness to adopt other technologies. Additionally, perceived trust is an important factor influencing consumers' intentions to accept drone-based delivery services (Leon et al., 2021). “*Perceived trust is the most important factor in promoting a positive attitude toward autonomous vehicles and the intention to use them*” (Zhang et al., 2019). As a result, consumers' expectations in terms of safety should be met by drone-based delivery (Yoo et al., 2018). Consumers' desire to refer to online businesses is favourably influenced by their confidence in them, demonstrating that perceived trust is a significant factor in antecedent customer good WOM (Chu & Kim, 2011; Matos & Rossi, 2008; Wu et al., 2018). In addition, security (Belanche et al., 2020) and perceived trust (Jalilvand et al., 2017; Sampat & Sabat, 2021) factors affect consumers' WOM communication intentions. Accordingly, the H₃ hypothesis was formulated.

H₃: Perceived trust will positively affect positive WOM communication intention.

2. 4. Problem Awareness

Drone deliveries powered by electrically rechargeable batteries play an essential part in environmental protection (Hwang & Kim, 2019). On the other hand, it is generally known to consumers that traditional delivery methods with gasoline motorcycles or cars cause air pollution. As a result of customers' attitudes toward the electric and environmentally friendly drone-based delivery technique, there are plans to use this present delivery method (Hwang & Kim, 2019; Kim & Hwang, 2020) as well as WOM communication intentions (Hwang & Kim, 2019). Therefore, drone-based delivery must meet customers' expectations in terms of environmental friendliness (Yoo et al., 2018).

In the recent decade, a small number of studies have been undertaken to investigate the influence of eco-friendly initiatives on consumer WOM communication intention (Gao et al., 2016; Han et al., 2020; Hwang et al., 2020). There is a positive relationship between consumers' environmental knowledge/awareness and WOM communication intentions (Gao et al., 2016). Corporate social responsibility in the environment has a significant positive role in providing word of mouth for airline services (Han et al., 2020). As a result, the responsibility to take environmental steps has a favourable effect on WOM communication intention for drone-based delivery services (Hwang et al., 2020). The H₄ hypothesis was developed from this perspective.

H₄: Problem awareness will positively affect positive WOM communication intention.

3. Method

3. 1. Measurements and Survey Development

Perceived trust (Cha, 2020), perceived speed (Yoo et al., 2018), and problem awareness (Kim & Hwang, 2020) scales, whose validity and reliability have been proven by previous studies, were adapted to this study. To determine whether the scale items adapted from English to Turkish for this study were understood, feedback was received from marketing academics who are experts in their fields. Thus, the scale items were translated by translation-re-translation. However, before participating in the survey, the video link for the drone-based delivery service was shared with the people reached within the target audience. Thus, a reasonable level of data validity was obtained (Jin et al., 2019), since the participants would be affected by the video before participating in the survey (Chiasson et al., 2009).

3. 2. Target Population, Sampling and Data Collection

The target population of this present study is citizens residing in Turkey. Individuals of the Z, Y, X, or Baby Boomers generation are included in the target population. To determine the age ranges of the participants (in which year they were born), a question was directed to them through the survey. However, ethical committee approval is required to collect data from the target population through a survey. An application was made to the Van Yüzüncü Yıl University Social and Human Sciences Publications Ethics Committee to obtain ethics committee approval. Ethics committee approval document dated 07/01/2022 and numbered 2022/02-05 was received. Data were collected from a certain number of people from the target population with the convenience sampling method. Because considering the size of the target population of this current study, it is possible to collect data in the fastest, easiest, and most economical way thanks to convenience sampling (Aaker et al., 2007: 394). The self-directed survey link (the video link was shared in the online survey) was shared with people who were reached via social media accounts and who wanted to participate in the survey. The sample size is at least fifteen subjects per independent variable (Stevens, 1996: 72), at least ten times the total scale items (Hair et al., 2009: 329), over two hundred (WilsonVon Voorhis & Morgan, 2007), and a ninety-five percent confidence level (Krejcie & Morgan, 1970).

3. 3. Data Analysis

Many different statistical analyses were used to analyse the obtained data. Frequency analysis was used to determine the demographic profiles of the participants. While factor analysis was used to determine the construct validity of the scales, reliability analysis was used to determine the reliability of the scales. One-sample t-test, independent-group t-test and ANOVA were used to test the differences in consumers' WOM communication intentions according to control variables. Finally, using regression analysis, the effect of an independent variable on the dependent variable was analysed.

3. 4. Research Model

The research model developed on perceived speed, perceived trust, problem awareness (independent variables), drone-based delivery service, gender, generations (control variables), and positive WOM communication intention (dependent variable) is shown in Figure 1.

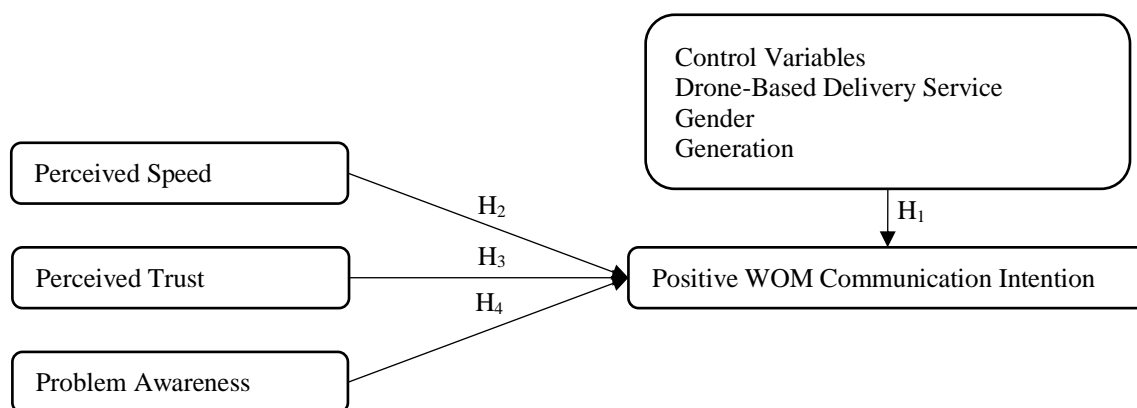

Figure 1.
Research Model

4. Results

4. 1. Respondents' Profile

The profile of the participants is shown in Table 1. There are 433 participants in total. The number of male participants (n=305; 70.4%), Y generation participants between the ages of 27-41 (n=246; 56.8%), university graduate participants (n=331; 76.4%), and participants whose monthly income varies between 5001-7500 TL (n=124; 28.6%) are higher.

Table 1.
Demographic information for respondents

Items	f	%	Items	f	%		
Gender	Female	128	29.6	Level of Education	Primary school	10	2.3
	Male	305	70.4		Secondary school	13	3.0
Total	433	100.0	High school		79	18.2	
Age	10-26 (1996-2012; Z Generation)	88	20.3		University	331	76.4
	27-41 (1981-1995; Y Generation)	246	56.8	Total	433	100.0	
	42-57 (1965-1980; X Generation)	87	20.1	Monthly Income	0-2500 TL	108	24.9
	58-76 (1946-1964; Baby Boomer generation)	12	2.8		2501-5000 TL	107	24.7
Total	433	100.0	5001-7500 TL		124	28.6	
			>7500 TL		94	21.7	
Total	433	100.0	Total	433	100.0		

4. 2. Validity and Reliability

While factor analysis was applied to determine the validity of the data obtained, reliability analysis was also applied to determine the reliability of the factor dimensions. Factor and reliability analysis results are shown in Table 2. It is seen that the KMO value is >0.80 , the p value is <0.05 (Kaiser, 1974), the factor items loadings are >0.50 (Hair et al., 2009), the total variance explained is $>85\%$ (Gorsuch, 1983: 165), and the reliability value of each of the factor dimensions are >0.80 (Kayış, 2005). In addition, AVE and CR values were calculated to reveal whether convergent validity, which expresses the relationship of the items in the factor dimensions with each other and with the factor dimension they form, is supported (Yaşlıoğlu, 2017). Convergent validity is supported because AVE values are less than .50, CR values are greater than .70, and CR values are greater than AVE values (Fornell & Larcker, 1981).

Table 2.
Results for factor and reliability analysis

Factor	Items	Loading	Variance %	Reliability	AVE	CR
Positive WOM Communication Intention	I can recommend drone-based delivery services to others.	.938	55.248	.950	.865	.950
	I can say positive things about drone-based delivery services to others.	.928				
	I can encourage others to use drone-based delivery services.	.924				
Perceived Speed	Drone-based delivery allows to receive a package quickly.	.951	18.369	.936	.858	.948
	Drone-based delivery is a speedy way to get a package delivered.	.927				
	Drone-based delivery is useful for getting a package fast.	.900				
Problem Awareness	Current delivery vehicles such as motorcycles and cars can potentially have a negative impact on global warming.	.955	8.633	.934	.883	.958
	Current delivery vehicles such as motorcycles and cars can lead environmental pollution.	.938				
	Current delivery vehicles such as motorcycles and cars can cause air pollution.	.926				
Perceived Trust	Thanks to drone-based delivery, it seems possible to deliver the package to the right address and at the desired speed.	.932	6.248	.912	.791	.919
	Drone-based delivery looks trustworthy.	.900				
	Drone-based delivery will have a reliable performance.	.834				

Total Variance Explained%	88.497		
Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.	.883		
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square=5203.125	df=66	Sig.=.000

4. 3. Normality Test

The normality test results for the obtained data are shown in Table 3. If both the skewness and kurtosis coefficient values are between -3 and +3, it should be accepted that the data set has a normal distribution (Kalaycı, 2010). In addition, there are studies indicating that the data set is considered to have a normal distribution if the skewness coefficient values are between ± 3 and the kurtosis coefficient values are between ± 10 (Kline, 2005). Accordingly, it should be accepted that the data obtained for this current study show a normal distribution.

Table 3.
Normality test results

Variables	Positive WOM Communication Intention	Perceived Speed	Problem Awareness	Perceived Trust
Skewness	-.811	-1.619	-1.366	-.571
Kurtosis	-.311	2.141	1.202	-.418

4. 4. Correlation Analysis, Common Method Variance and Multicollinearity

Since the data obtained had a normal distribution, Pearson correlation analysis was performed, and the results are shown in Table 4. It is seen that the relationship between both variables is significant and positive. On the other hand, a common method variance bias can be checked with the correlation matrix procedure (Rodríguez-Ardura & Meseguer-Artola, 2020). As can be seen, since the correlation coefficient (r) between both variables is less than .90, it should be accepted that there is no common method variance bias for the data obtained (Bagozzi et al., 1991: 437; Pavlou et al., 2007). Finally, it is worth noting that there is no multicollinearity problem for the data obtained because the correlation coefficient between both variables is less than .80 (Büyüköztürk, 2014: 100).

Table 4.
Pearson correlation analysis results

Variables		Positive WOM Communication Intention	Perceived Speed	Problem Awareness	Perceived Trust
Positive WOM Communication Intention	r	1	.634**	.289**	.718**
	p		.000	.000	.000
Perceived Speed	r	.634**	1	.313**	.644*
	p	.000		.000	.000
Problem Awareness	r	.289**	.313**	1	.278**
	p	.000	.000		.000
Perceived Trust	r	.718**	.644**	.278**	1
	p	.000	.000	.000	

4. 5. Hypothesis Testing

The results of the difference tests for the H_{1a}, H_{1b}, and H_{1c} are shown in Table 5. The effect of drone-based delivery service on positive WOM communication intention is significant ($t_{432}=13.728$; $p=.000$). In contrast, there is no significant difference in positive WOM communication intentions of consumers according to gender ($t_{431}=-.186$; $p=.653$) and generations ($F_{(3,429)}= 1.684$; $p=.170$).

Table 5.
Results of Difference Tests

The results of t-test for one sample (drone-based delivery service)						Test Value=3			
Independent Variable	Dependent Variable	H	n	\bar{x}	SD	df	t	p	Result
Drone-based delivery service	Positive WOM Comn Intention	H _{1a}	433	3.8006	1.21357	432	13.728	.000	Supported
The results of t-test for independent (gender) groups									
Group	H	n	\bar{x}	SD	df	t	p	Result	
Female	H _{1b}	128	3.7839	1.18062	431	-.186	.653	Supported	
Male		305	3.8077	1.22898					
ANOVA results for independent (age) groups									
Source of Variance	H	Sum of Squares	df	Mean Squares	F	p	Result		
Between Groups	H _{1c}	7.404	3	2.468	1.684	.170	Supported		
Within Groups		628.827	429	1.466					
Total		636.231	432	3.534					

Regression analysis results for H₂, H₃, and H₄ are shown in Table 6. Positive WOM communication intention for drone-based product delivery service is positively affected by perceived speed ($\beta=.634$; $p=.000$), perceived trust ($\beta=.718$; $p=.000$), and problem awareness ($\beta=.289$; $p=.000$).

Table 6.
Results of Regression Analysis

Independent Variable	Dependent Variable	R²	F	t	β	Tolerance	VIF	p	Results
Perceived Speed	Positive WOM Communication Intention	.401	288.935	16.998	.634	1.000	1.000	.000	Supported
Perceived Trust	Positive WOM Communication Intention	.516	459.412	21.434	.718	1.000	1.000	.000	Supported
Problem Awareness	Positive WOM Communication Intention	.084	39.296	6.269	.289	1.000	1.000	.000	Supported

5. Conclusion and Discussion

This current study aimed to investigate the factors that influence positive WOM communication intention for drone-based delivery services in retailing.

As a result of this current study, it was seen that drone-based services positively affect consumers' positive WOM communication intentions. It has also been supported by previous studies that autonomous robots used in service delivery have an effect on consumers' WOM communication intentions (Lu et al., 2021).

The findings on the impact of service speed on customer WOM communication intentions are similarly consistent with previous research (Said et al., 2018; Yazıcı Ayyıldız & Eroğlu, 2021). Drone-based services, which allow consumers to deliver where and when they want, faster than traditional ways, may help retail companies not only by increasing customer satisfaction but also by serving as an important communication tool.

Consumers' positive WOM communication behaviour is affected by their increased trust in drone-based services. Similar results were obtained in the studies conducted by Jalilvand et al. (2017), and Sampat and Sabat (2021). Consumers who have trust in a company's products and services are more willing to tell their friends about it (Wu et al., 2018). The consumers' strong awareness of the brand will also increase trust. To establish a sense of trust, retailers must focus on establishing a well-known and reputable brand. Furthermore, measures such as the reliability of the drone delivery service, the security of personal data, and accountability are expected to help the development of trust.

Customers' problem awareness in drone-based delivery services affects their positive WOM communication behaviours. These findings are also supported by studies by Gao et al., (2016) and Han et al., (2020). In this regard, it should be emphasized in communication efforts

that drone-based services would create fewer environmental problems than traditional delivery methods for environmentally aware customers.

Gender and generational differences in customers' positive WOM communication intentions were not found to be significant. According to the results of previous studies, the effect of gender and age is insignificant in WOM communication regarding service technology applications (Divanoğlu, 2016; Kumar et al., 2021). At the same time, there is no significant difference in the effect of service quality on WOM communication between males and females (Sun & Qu, 2011).

6. Implications for Theory

Primarily, this research contributes to the flow of drone delivery adoption research. The effects of perceived speed, perceived trust, and problem awareness on positive word of mouth were analysed in this study. Consumers have a positive attitude toward drone-based delivery because of its perceived speed, which they share with those around them. Increased trust in drone-based services influences consumers' positive WOM communication behaviour. Customers' awareness of the problem with drone-based delivery services has an impact on their good WOM communication activities.

7. Implications for Practice

Depending on the results of the study, it is possible to state the following: Retail businesses should give importance to drone-based delivery services design. Customers will become more aware of this service if they have a pleasant and exciting experience with it from the beginning. Furthermore, attractive advertising campaigns on the benefits of drone-based delivery services should be developed to increase customer usage and WOM communication intentions. Drone-based delivery should be done more quickly than traditional delivery methods. The primary purpose of service-provider businesses should be to establish trust-based relationships with their customers. Drone-based services can be faster and more environmentally friendly applications that lessen security problems. Therefore, communication efforts are especially important. Finally, advertisements for drone delivery services via existing media channels such as social media could be an alternative to increase retail businesses' exposure to drone service.

8. Limitations and Future Research

It should be emphasized that this study has limitations. First of all, since the data for this study were collected in Turkey, it may be difficult to extend the findings to other nations. Another limitation of the study is that the convenience sampling method was used in the study. A new study can be performed to examine whether the study's findings can be extended to other regions. Because this study focuses on drone-based delivery services in retail, the findings may not extend to other industries. Another study can look into the effects of perceived benefit, perceived risk, and attitude factors on drone-based delivery services WOM communication. Artificial intelligence and fuzzy logic qualitative comparison analysis (fsQCA) tools could be utilized in future studies to investigate people's perceptions of drone delivery.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Contribution Rate Statement: Corresponding author: %50 Other author: %50.

Conflicts of Interest: There is no potential conflict of interest in this study.

Ethical Approval: All procedures performed in this study involving human participants were in accordance with the ethical standards of the institutional and/or national research committee and with the 1964 Declaration of Helsinki and its later amendments or comparable ethical standards.

Informed Consent: Informed consent (online) was obtained from each respondent.

KAYNAKÇA

- Aaker, D. A., Kumar, V. & Day, G. S., (2007). *Marketing research*. (9. Edition). John Wiley & Sons.
- Anderson, E. W. (1998). Customer satisfaction and word-of-mouth. *Journal of Service Research*, 1 (1), 1-14.
- Aydın, İ. (2021). Investigation of the effect of robot waiter usage desire on word-of-mouth communication and robot waiter usage attitude in restaurants. *Turkish Business Journal*, 2 (4), 93-105.
- Bagozzi, R. P., Yi, Y. & Phillips, L. W. (1991). Assessing construct validity in organizational research. *Administrative Science Quarterly*, 6 (3), 421-458.
- Belanche, D., Flavián, M. & Pérez-Rueda, A. (2020). Mobile apps use and WOM in the food delivery sector: The role of planned behaviour, perceived security and customer lifestyle compatibility. *Sustainability*, 12 (10), 4275.
- Büyükoztürk, Ş. (2014). *Sosyal bilimler için veri analizi için el kitabı*. (20. Baskı). Pegem Akademi Yayıncılık.
- Cha, S. S. (2020). Customers' intention to use robot-serviced restaurants in Korea: Relationship of coolness and mci factors. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32 (9), 2947-2968.
- Chiasson, M. A., Shaw, F. S., Humberstone, M., Hirshfield, S. & Hartel, D. (2009). Increased HIV disclosure three months after an online video intervention for men who have sex with men (MSM). *AIDS Care*, 21 (9), 1081-1089.
- Chu, S. C. & Kim, Y. (2011). Determinants of consumer engagement in electronic word-of-mouth (eWOM) in social networking site. *International Journal of Advertising*, 30 (1), 47-75.
- Del Rio, A. B., Vazquez, R. & Iglesias, V. (2001). The effects of brand associations on consumer response. *Journal of Consumer Marketing*, 18 (5), 410-425.
- Dichter, E. (1966). How word-of-mouth advertising Works. *Harvard Business Review*, 44, 147-166.
- Divanoğlu, S. U. (2016). Ağızdan ağıza iletişim ile tüketicilerin alışveriş merkezi tercih etme davranışı arasındaki ilişki. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8 (1), 97-106.
- Ennew, C. T., Banerjee, A. K. & Li, D. (2000). Managing word of mouth communication: Empirical evidence from India. *International Journal of Bank Marketing*, 18 (2), 75-83.
- Floreano, D. & Wood, R. J. (2015). Science, technology and the future of small autonomous drones. *Nature*, 521 (7553), 460-466.
- Fornell, C. & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18 (1), 39-50.
- Gao, Y. L., Mattila, A. S. & Lee, S. (2016). A meta-analysis of behavioural intentions for environment-friendly initiatives in hospitality research. *International Journal of Hospitality Management*, 54, 107-115.
- Gorsuch, R. L. (1983). *Factor analysis*. (2. Edition). Lawrence Erlbaum.
- Hair, J. F., Black, Jr., William C., Babin, B. J. & Anderson, R. E. (2009). *Multivariate data analysis*. (7. Edition). Uppersaddle River.
- Han, H., Al-Ansi, A., Chi, X., Baek, H. & Lee, K. S. (2020). Impact of environmental CSR (corporate social responsibility), service quality, emotional attachment, and price perception on word-of-mouth for full-service airlines. *Sustainability*, 12 (10), 3974.
- Huang, C. C. (2017). Cognitive factors in predicting continued use of information systems with technology adoption models. *Information Research*, 22 (2), 1-29.
- Hwang, J. & Kim, H. (2019). Consequences of a green image of drone food delivery services: The moderating role of gender and age. *Business Strategy and the Environment*, 28 (5), 872-884.
- Hwang, J., Kim, W. & Kim, J. J. (2020). Application of the value-belief-norm model to environmentally friendly drone food delivery services: The moderating role of product involvement. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32 (5), 1775-1794.
- Jalilvand, M. R., Salimipour, S., Elyasi, M. & Mohammadi, M. (2017). Factors influencing word of mouth behaviour in the restaurant industry. *Marketing Intelligence & Planning*, 35 (1), 81-110.

- Jin, S. V., Muqaddam, A. & Ryu, E. (2019). Instafamous and social media influencer marketing. *Marketing Intelligence & Planning*, 37 (5), 567-579.
- Joerss, M., Schröder, J., Neuhaus, F., Klink, C. & Mann, F. (2016). Parcel delivery: The future of last mil. *McKinsey & Company*, 1-32.
- Kaiser, H. F. (1974). An index of factorial simplicity. *Psychometrika*, 39 (1), 31-36.
- Kalaycı, Ş. (2010). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*. Asil Yayın Dağıtım.
- Kayış, A. (2005). Parametrik hipotez testler, spss uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri. İçinde Ş. Kalaycı (Ed.), *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*, (ss.403-419). Asil Yayın Dağıtım.
- Kim, S. H. (2020). Choice model-based analysis of consumer preference for drone delivery service. *Journal of Air Transport Management*, 84, 101785.
- Kim, J. J. & Hwang, J. (2020). Merging the norm activation model and the theory of planned behaviour in the context of drone food delivery services: Does the level of product knowledge really matter? *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 42, 1-11.
- Kirschstein, T. (2021). Energy demand of parcel delivery services with a mixed fleet of electric vehicles. *Cleaner Engineering and Technology*, 5, 100322.
- Kline, R. B. (2005). *Principles and practice of structural equation modeling: Methodology in the social sciences*. Guilford Press.
- Krejcie, R. V. & Morgan, D. W. (1970). Determining sample size for research activities. *Educational and Psychological Measurement*, 30, 607-610.
- Kulviwat, S., Bruner II, G. C., Kumar, A., Nasco, S. A. & Clark, T. (2007). Toward a unified theory of consumer acceptance technology. *Psychology & Marketing*, 24 (12), 1059-1084.
- Kumar, S., Jain, A. & Hsieh, J. K. (2021). Impact of apps aesthetics on revisit intentions of food delivery apps: The mediating role of pleasure and arousal. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 63, 102686.
- Lee, H. L., Chen, Y., Gillai, B. & Rammohan, S. (2016). *Technological disruption and innovation in last-mile delivery*. Stanford Graduate School of Business.
- Leon, S., Chen, C. & Ratcliffe, A. (2021). *Consumers' perceptions of last mile drone delivery*. International Journal of Logistics Research and Applications.
- Lu, L., Zhang, P. & Zhang, T. C. (2021). Leveraging human-likeness of robotic service at restaurants. *International Journal of Hospitality Management*, 94, 102823.
- Machi, V. (2017). Worldwide military drone production to swell over next decade. *National Defense*, 102 (770), 1-12.
- Matos, C. A. & Rossi, C. A. V. (2008). Word-of-mouth communications in marketing: A meta-analytic review of the antecedents and moderators. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 36 (4), 578-596.
- Mayer, R. C., Davis, J. H. & Schoorman, F. D. (1995). An integrative model of organizational trust. *Academy of Management Review*, 20 (3), 709-734.
- Odabaşı Y. & Oyman M. (2004). *Pazarlama iletişimi yönetimi*. (7. Baskı). Mediacat Yayınları.
- Pavlou, P. A., Liang, H. & Xue, Y. (2007). Understanding and mitigating uncertainty in online exchange relationships: A principal-agent perspective. *MIS Quarterly*, 31 (1), 105-136.
- Roca, J. C., García, J. J. & De La Vega, J. J. (2009). The importance of perceived trust, security and privacy in online trading systems. *Information Management & Computer Security*, 17 (2), 96-113.
- Rodríguez-Ardura, I. & Meseguer-Artola, A. (2020). Editorial: How to prevent, detect and control common method variance in electronic commerce research. *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research*, 15 (2), I-V.
- Said, H. M., Sukarno, A. F. M., Razak, Z. A., Bayaah, S. & Ahmad, S. R. (2018). The impact of service quality on customers' positive word of mouth towards food truck business in Malaysia. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 8 (9), 1919-1940.
- Sampat, B. H. & Sabat, K. C. (2021). What leads consumers to spread eWOM for food ordering apps? *Journal of International Technology and Information Management*, 29 (4), 50-77.

- Stevens, J. (1996). *Applied multivariate statistics for the social sciences*. (3. Edition). Lawrence Erlbaum.
- Sun, L. B. & Qu, H. (2011). Is there any gender effect on the relationship between service quality and word-of-mouth? *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 28 (2), 210-224.
- Sundaram, D. S., Mitra, K. & Webster, C. (1998). Word-of-mouth communications: A motivational analysis. *Advances in Consumer Research*, 25, 527-531.
- WilsonVon Voorhis, C. R. & Morgan, B. L. (2007). Understanding power and rules of thumb for determining sample sizes. *Tutorial in Quantitative Methods for Psychology*, 3 (2), 43-50.
- Wu, J. J., Hwang, J. N., Sharkhuu, O. & Tsogt-Ochir, B. (2018). Shopping online and off-line? Complementary service quality and image congruence. *Asia Pacific Management Review*, 23 (1), 30-36.
- Yaşlıoğlu, M. M. (2017). Sosyal bilimlerde faktör analizi ve geçerlilik: Keşfedici ve doğrulayıcı faktör analizlerinin kullanılması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 46, 74-85.
- Yazıcı Ayyıldız, A. & Eroğlu, E. (2021). Restoranlarda kullanılan akıllı teknolojiler ve robot restoranlar hakkında tripadvisor'da yapılan yorumların değerlendirilmesi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 9 (2), 1102-1122.
- Yoo, W., Yu, E. & Jung, J. (2018). Drone delivery: Factors affecting the public's attitude and intention to adopt. *Telematics and Informatics*, 35 (6), 1687-1700.
- Zhang, T., Tao, D., Qu, X., Zhang, X., Lin R. & W. Zhang (2019). The roles of initial trust and perceived risk in public's acceptance of automated vehicles. *Transportation Research Part C: Emerging Technologies*, 98, 207-220.

ISSN: 2146-1740
https://dergipark.org.tr/tr/pub/ayd,
Doi: 10.54688/ayd.1108577
Araştırma Makalesi

SAĞLIK ÇALIŞANLARINDA ÇALIŞMA YAŞAMI KALİTESİNİN ÖRGÜTSEL MANEVİYATA ETKİSİ

THE EFFECT OF QUALITY OF WORKING LIFE ON ORGANIZATIONAL
SPIRITUALITY IN HEALTH WORKERS

Şerife GÜZEL¹

Melike TANBAŞI²

Öz

Makale Bilgi

Gönderilme:
25/04/2022

Kabul:
07/06/2022

Araştırmada, sağlık çalışanlarında çalışma yaşamı kalitesinin örgütsel maneviyata etkisinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde, bu iki değişkeni birlikte değerlendirmeye alan başka bir çalışmaya rastlanmamaktadır. Bu durum konunun önemini ortaya koymaktadır. Araştırma Türkiye'nin Konya ilindeki bir tıp fakültesi hastanesinde görev yapan 402 sağlık çalışanı ile gerçekleştirilmiştir. Araştırmada, çalışma yaşamı kalitesi ölçeği ile örgütsel maneviyat ölçeği kullanılmıştır. Araştırmada basit rastgele örnekleme yönteminden yararlanılmıştır. Verilerin analizinde istatistik paket programı (SPSS 26) kullanılmıştır. Araştırmada yapılan ANOVA analizi sonucunda katılımcıların yaşı, kurum çalışma yılı ve öğrenim durumu ile hem çalışma yaşam kalitesi hem de örgütsel maneviyat arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Katılımcıların görevleri ile çalışma yaşam kalitesi arasında anlamlı farklılık tespit edilirken örgütsel maneviyat ile anlamlı bir farklılığa rastlanmamıştır. Yapılan t testi analizi sonucunda cinsiyet ile çalışma yaşam kalitesi ve örgütsel maneviyat arasında anlamlı farklılığa rastlanmamıştır. Bunun tersine medeni durumla hem çalışma yaşam kalitesi hem de örgütsel maneviyat arasında anlamlı farklılık bulunmuştur. Araştırma sonucunda öncelikle çalışma yaşam kalitesi ve örgütsel maneviyat arasında yüksek düzeyde, pozitif ve anlamlı ilişki elde edilmiştir. Ayrıca sağlık çalışanlarının çalışma yaşam kalitesinin örgütsel maneviyat üzerinde oldukça büyük etkiye sahip olduğu sonucuna varılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çalışma yaşamı kalitesi, Örgütsel maneviyat, Sağlık çalışanı.

Jel Kodları: I10, I19, M12.

¹**Sorumlu Yazar:** Doktor Öğretim Üyesi, Selçuk Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0002-4141-9110, serife_eren.89@hotmail.com.

²Yüksek Lisans Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0002-7436-9674, melike146@windowslive.com.

Etik Beyan: Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Girişimsel Olmayan Klinik Araştırmalar Etik Kuruldan 27.01.2022 tarihli ve 61 sayı numaralı izin alınmıştır.

Atıf: Güzel, Ş. & Tanbaşı, M. (2022). Sağlık çalışanlarında çalışma yaşamı kalitesinin örgütsel maneviyata etkisi. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 13 (1), 56-72.

Abstract

Article Info

Received:
25/04/2022

Accepted:
07/06/2022

In this study, it is aimed to examine the effect of quality of working life on organizational spirituality in health workers. When studies in literature is examined, there is no other study that deals with these two variables together. This situation reveals the importance of the subject. The research was carried out with 402 healthcare professionals in a medical faculty hospital in Konya, Turkey. In the study, it was used the quality of working life scale and organizational spirituality scale. Simple random sampling was used in the study. Statistic packaged software (SPSS 26) was used in data analysis. As a result of the ANOVA analysis, no significant difference was found between the three variables -which are the age of participant, institutional working year and state of education- and both quality of working life and organizational spirituality. While there was a significant difference between the tasks of participants and the quality of working life, there was no significant difference with organizational spirituality. As a result of the t-test analysis, no significant difference was found between gender, quality of working life and organizational spirituality. On the contrary, a significant difference was found between marital status, quality of working life and organizational spirituality. As a result of the research, there is a high level, positive and significant relationship between the quality of working life and organizational spirituality. In addition, it has been found that the quality of working life of health workers has a great effect on organizational spirituality.

Keywords: Health worker, Organizational spirituality, Quality of working life.

Jel Codes: I10, I19, M12.

Extended Summary

Working life constitutes a large part of human life. The positive or negative picture in business life affects people in many ways. Health services value human emotions as institutions where production and consumption take place at the same time, and the importance of these institutions is increasing. Employees of the organization expect much more from the institutions they work for than the economic income. In this study, it is aimed to examine the effect of quality of working life on organizational spirituality in health workers. When the studies in the literature are examined, there is no other study evaluating these two variables together. This situation reveals the importance of the subject.

The research was conducted in a medical faculty hospital located in Konya, Turkey. A total of 402 health workers participated. Two scales were used in the study, namely the quality of working life scale and the organizational spirituality scale. Data were collected by online survey and simple random sampling method with the help of Google Forms. The survey data of the research were reached in February 2022. The data were analysed with the SPSS 26 program. Ethics committee permission required for the research and institutional permission from the relevant hospital were obtained.

When the demographic data of the participants were examined; 33.6% of people (135 people) were between the ages of 26-33, 55.2% of people (222 people) were women, 60.4% of people (243 people) were married, 34.1% of people (137 people) undergraduate degree graduates, 40.3% of people (162 people) are institutional workers between the ages of 1-5, 58.0% of people (233 people) are assistant health professionals (Nurse, midwife, ATT, health officer, anaesthesiologist, laboratory assistant etc.). It is seen that the data are within the normal distribution limits. In the reliability analysis, the Cronbach Alpha value of quality of working life was 0.95; The Cronbach Alpha value of organizational spirituality was determined as 0.96. As a result of the ANOVA analysis conducted in the research, no significant difference was found between the quality of working life and organizational spirituality and some variables (age of participant, work year in the institution and state of education). In addition, while there was a significant difference between the tasks of the participants and the quality of working life, there was no significant difference with organizational spirituality. As a result of the t-test analysis, no significant difference was found between gender, quality of working life and organizational spirituality. On the contrary, a significant difference was found between marital status and both quality of working life and organizational spirituality.

It has been determined that there is a high level, significant and positive relationship between the quality of working life and organizational spirituality. In addition, it has been concluded that the quality of working life of health workers has a great impact on organizational spirituality. The fact that the quality of working life has such a significant effect on organizational spirituality reveals another importance of work. It has been determined that the quality of working life is highly effective on organizational spirituality. Therefore, it is recommended that all other institutions, as well as health institutions, take these two variables into account in order to achieve success in issues such as productivity, job satisfaction and performance. From a managerial point of view, competitive advantage can be obtained by strengthening organizational spirituality. Therefore, it is necessary to give due importance to the subject. In addition, it can be suggested to carry out different studies and enrich the literature by using different variables on organizational spirituality, which is not given much place in social sciences Finally, it will enable the emergence of new ideas with the results of the study.

1. Giriş

Günlük yaşantının en büyük zaman dilimi işyerlerinde geçmektedir. Geri kalan zamanlarda da işle ilgili düşünceler zihinleri meşgul edebilmektedir. İş hayatındaki olumlu ya da olumsuz tablo insanı pek çok açıdan etkilemektedir. Özellikle sağlık hizmetleri gibi üretim ve tüketime aynı anda gerçekleştiği ve insan duygularının da önemli yer ettiği çalışma alanlarında bu konunun önemi daha da artmaktadır.

Günümüzde örgütlerin daha karmaşık hale gelmesi çalışanların beden ve ruh sağlığını tehdit etmekte ve performansta düşüş ortaya çıkmaktadır. Örgütler, çalışanlarını olumsuzlardan korumak için yeni arayışlar içine girmektedir. Dolayısıyla kurumların, çalışma koşullarındaki gereksinimlerini karşılamak için çalışma yaşam kalitesi kavramına eğildikleri görülmektedir. Çalışma yaşam kalitesi istenilen bir durum olarak pek çok faktörü etkilemekte ve onlardan etkilenmektedir. Bunlardan birisinin de örgütsel maneviyat olduğu düşünülmektedir. Örgüt çalışanları, çalıştıkları kurumlardan ekonomik gelirden çok daha fazlasını beklemektedir. Örgütsel maneviyat hem örgüt hem de çalışan açısından faydaları bulunan, birçok insan kaynağı problemine çözüm sunan, çalışanların örgütteki duygu durumunu bilen bir kültür yaratmak olarak değerlendirilmektedir (Çakıroğlu & Aydoğan, 2021: 1063).

Türkçe literatürde örgütsel maneviyat ile ilgili az sayıda çalışmaya rastlanmaktadır. Bu araştırmada öncelikle çalışma yaşam kalitesi ve örgütsel maneviyat kavramları ayrıntılı olarak incelenmiştir. Sonrasında çalışma yaşam kalitesi ve örgütsel maneviyat ile ilgili analizlere yer verilmektedir.

Çalışma yaşam kalitesi ile ilgili bir çok farklı tanım görmek mümkündür. Schilesinger (1982) tarafından çalışma yaşam kalitesi işgörenlerin kararlara katılması, söz hakkı bulunması, yönetimle açık iletişim halinde bulunması, iş ortamında güvenin oluşması, kendini geliştirebileceği iş ortamının sağlanması, başarının desteklenmesi gibi durumları ifade etmektedir (Schilesinger, 1982: 3-4). Sasser vd. (1997) tarafından çalışma yaşam kalitesi, çalışanın işine olduğu kadar çalışma arkadaşlarına ve örgüte karşı da olumlu his ve düşünceleri olarak değerlendirilmektedir (Sasser vd., 1997: 54). Mamedu (2016) tarafından çalışma yaşam kalitesi, temel olarak iş hakkında heyecan yaratmak, fırsatları artırmak, becerileri kullanmak, kararlara katılmak, sorunları çözmek, öğrenmeyi geliştirmek, hataları azaltmak gibi durumlarla ilgili olarak değerlendirilmektedir (Mamedu, 2016: 1324). Kısaca çalışma yaşam kalitesi, çalışanların işine, kuruma ve kurum çalışanlarına karşı duygu ve düşünceleri olarak değerlendirilmektedir. Çalışma yaşam kalitesi üzerinde etkili olan pek çok faktör

bulunmaktadır. Bunlardan bazıları; çalışanın tutumu, kariyer olanakları, özel hayata da vakit ayırabilme, işin riski, stres düzeyi, ödülleri, kullanılan çalışma teknikleri olarak belirtilmektedir (Tarigan vd., 2021: 144).

Çalışma yaşam kalitesi kişilerin sadece bedensel gereksinimini değil sosyal, psikolojik ve zihinsel gereksinimlerini de dikkate almaktadır (Türk vd., 2012: 173). Çalışma yaşam kalitesi, iş tatmini gibi duygusal tepkinin oluşmasında etkili olmaktadır. Benzer şekilde çalışma ortamından memnun olan çalışanların performansının da yüksek olması beklenmektedir (Işkın, 2021: 1973). Çalışma yaşamının kalitesini sadece iş hayatı işle ilgili bir durum olarak değerlendirmemek gerekmektedir. Bu durum kişinin ruhsal durumu, aile, sosyal çevre gibi pek çok durumu etkilemektedir (Mishra, 2015: 53).

Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde çalışma yaşam kalitesinin farklı boyutlarda ele alındığı görülmektedir. Örneğin, Walton (1973) tarafından çalışma yaşamının kalitesi sekiz boyutlu olarak değerlendirilmektedir. Bunlar; uygun ücretlendirme, uygun çalışma şartları, çalışan kapasitesi kullanımı ve gelişim sağlayan fırsatlar, sürekli gelişim imkânı ve güvenlik, örgütle sosyal bütünleşme, kurumsallaşma, iş ve yaşam döngüsü, iş yaşamının sosyal bağlantısı olarak verilmektedir (Walton, 1973: 11). Chen ve Farh (2000) tarafından çalışma yaşam kalitesi; iş ve yaşam dengesi, işin özelliği, yönetsel davranışlar ile ücret ve faydalar olarak boyutlandırılmaktadır (Chen & Farh, 2000: 31).

Hastane çalışanları yoğun fiziksel ve psikolojik baskı yaratan görevleri yerine getirmektedir. Hastanelerdeki ağır iş yükü, ölüm olaylarının getirdiği duygusal çöküş, iş yeri risk ve tehlikeleri, mesleki stres gibi durumlar çalışanları sürekli olarak sıkıntıya sokmaktadır (Mosadeghrad & Rosenberg, 2011: 172). Dolayısıyla hastaneler gibi stres düzeyi oldukça yüksek olan kurumlarda çalışma yaşam kalitesi üzerinde durmak ve girişimlerde bulunmak oldukça önemli görülmektedir (Van Laar vd., 2007: 326). Tüm iş kolları için üzerinde durulan çalışma yaşam kalitesi, pek çok faktörü etkilemekte ve onlardan etkilenmektedir. Bunlardan birinin de örgütsel maneviyat olduğu düşünülmektedir.

Maneviyat kavramı, din psikolojisi literatüründe çok fazla kullanılmakta olup kutsal olanı ararken meydana gelen his, düşünce ve davranış olarak değerlendirilmektedir (Örgeç & Günalan, 2011: 53). Maneviyat, insanın kendisinin evrendeki yerini, diğerleri olan ilişkisini, hayatın derin anlamını idrak etmek ile ilgili olarak ele alınmaktadır (Çetinkaya vd., 2007: 48). Maneviyat kavramının sosyal bilimlerde kullanılmaya başlanması yakın bir zamana dayanmaktadır. Örgütsel açıdan ele alınan maneviyat kavramı, çalışanlar arası ilişkilerde ve örgütlerde kabul gören değerler bütünü olarak verilmektedir (Seyyar, 2009: 44). Dolayısıyla

maneviyat ile kişisel yaşamda anlam aranırken örgütsel maneviyat ile örgütsel yaşama anlam katarak çalışma ve iş stresi azaltmak amaçlanmaktadır (Çakıroğlu & Aydoğan, 2021: 1063).

Örgütsel maneviyat Mitroff ve Denton (1999) tarafından yaşamın nihai amacını bulma, iş içindeki kişiler yanında iş ile ilişkili diğer kişilerle güçlü bağlantılar kurma, kurum inanç ve değerleri ile uyumlu olma arzusu olarak tanımlanmaktadır (Mitroff & Denton, 1999: 83). Benzer şekilde Giacalone ve Jurkiewicz (2003) tarafından örgütsel maneviyat, çalışanların diğer çalışanlarla olan uyumunu, bağlılık ve sevincini sağlayan örgütsel bir değer olarak ele alınmaktadır (Giacalone & Jurkiewicz, 2003: 13). Neal ve Biberman (2023) tarafından ise örgütsel maneviyat çalışanların birbirine saygı duymasını, samimiyet kurmayı, güvenilir ilişkiler geliştirmeyi, ve işyerinde ortak vicdan oluşturmayı içermektedir (Neal & Biberman, 2003: 364).

Örgütsel maneviyat, örgüt kültür ve değerleri ile çalışanın kültür ve değerlerinin karşılaştırılması sonucu bu değerlerin işselleştirilmesi ile çalışan tutum ve davranışlarına yansımaları şeklinde meydana gelmektedir (Avcı, 2019: 214). Örgütte kurumsal değer olarak oluşan manevi unsurlar, çalışanlar arasındaki insani ilişkileri düzeltmesinin yanında çalışanların başarısını, iş memnuniyetini ve motivasyonunu da artırmaktadır. Ayrıca manevi yönden ihtiyaçlarını örgüt sayesinde karşılayan çalışan örgüt amaçlarını kendi çıkarlarının üstünde tutmaktadır (Giacalone & Jurkiewicz, 2003: 60-68). Örgütteki maneviyat ile daha verimli çalışanlar, daha az maliyet ve daha yüksek kar hedeflenmektedir (Berzah & Çakır, 2015: 135).

2. Metaryal ve Metod

2. 1. Araştırmanın Amacı ve Hipotezi

Araştırma, sağlık çalışanlarında çalışma yaşamı kalitesinin örgütsel maneviyata etkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaç çerçevesinde literatür incelenmiştir. Literatürdeki pek çok çalışmada örgütsel maneviyat ile örgütsel performans (Mitroff & Denton, 1999; Neck & Milliman, 1994), bağlılık (Aksakal & Kahveci, 2021), performans (Işkın, 2021), motivasyon (Memiş vd., 2015), mutluluk (Çakıroğlu-Çevik, 2016) gibi değişkenlerle ilişkisi incelenmiştir. Benzer çalışmalardan hareketle Hipotez 1 oluşturulmuştur.

Hipotez 1: Çalışma yaşamı kalitesi, örgütsel maneviyatı pozitif yönde etkiler.

Literatürde çalışma yaşam kalitesi ile ilgili çalışmalara bakıldığında çalışma yaşam kalitesi ile demografik özellikler arasında anlamlı farklılık olup olmadığı incelenmiştir (Macit

vd., 2019: 914; Saygılı vd., 2016: 449; Toygar vd., 2018: 314; Moradi vd., 2014; Dikmetaş, 2006). Benzer çalışmalardan hareketle aşağıdaki hipotezler oluşturulmuştur.

Hipotez 2: Çalışma yaşam kalitesi, demografik özelliklere göre farklılık gösterir.

Hipotez 2a. Çalışma yaşam kalitesi, yaşa göre farklılık gösterir.

Hipotez 2b. Çalışma yaşam kalitesi, cinsiyete göre farklılık gösterir.

Hipotez 2c. Çalışma yaşam kalitesi, öğrenim durumuna göre farklılık gösterir.

Hipotez 2d. Çalışma yaşam kalitesi, medeni duruma göre farklılık gösterir.

Hipotez 2e. Çalışma yaşam kalitesi, kurum yılına göre farklılık gösterir.

Hipotez 2f. Çalışma yaşam kalitesi, göreve göre farklılık gösterir.

Literatürde yer alan örgütsel maneviyat ile ilgili çalışmalarda örgütsel maneviyat ile demografik özellikler arasında anlamlı farklılık olup olmadığına bakılmıştır (Avcı, 2019: 223-224; Çakıroğlu vd., 2015). Benzer çalışmalardan hareketle aşağıdaki hipotezler oluşturulmuştur.

Hipotez 3: Örgütsel maneviyat, demografik özelliklere göre farklılık gösterir.

Hipotez 3a. Örgütsel maneviyat, yaşa göre farklılık gösterir.

Hipotez 3b. Örgütsel maneviyat, cinsiyete göre farklılık gösterir.

Hipotez 3c. Örgütsel maneviyat, öğrenim durumuna göre farklılık gösterir.

Hipotez 3d. Örgütsel maneviyat, medeni duruma göre farklılık gösterir.

Hipotez 3e. Örgütsel maneviyat, kurum yılına göre farklılık gösterir.

Hipotez 3f. Örgütsel maneviyat, göreve göre farklılık gösterir.

2. 2. Evren ve Örneklem

Evren, Türkiye'nin Konya ilinde bulunan bir tıp fakültesi hastanesi olarak belirlenmiştir. Bu hastanede araştırma kapsamına giren yaklaşık 2200 personel görev yapmaktadır. Evren büyüklüğüne bağlı olarak örneklemin 333 kişiden oluşması gerekmektedir (Yazıcıoğlu & Erdoğan, 2004). Araştırmada ise 402 çalışana ulaşılmıştır.

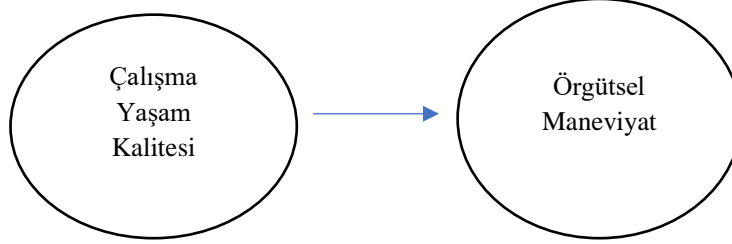
2. 3. Araştırma Verilerinin Toplanması ve Değerlendirilmesi

Verilerin toplanmasında Google Forms üzerinden oluşturulan online anket yöntemi kullanılmıştır. Araştırmada basit rastgele örnekleme yönteminden yararlanılmıştır. Araştırma kapsamında toplanan veriler bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Verilerin analizinde istatistik paket programından (SPSS 26) yararlanılmıştır.

2. 4. Araştırma Etiği

Araştırma için SÜ. Sağlık Bilimleri Fakültesi Girişimsel Olmayan Klinik Araştırmalar Etik Kuruldan 27.01.2022 tarihli ve 61 sayı numaralı izin alınmıştır. Sonrasında hastaneden kurum izni alınarak veri toplanmaya başlanmıştır.

2. 5. Araştırma Modeli

Şekil 1.
Araştırma Modeli

2. 6. Çalışmada Kullanılan Veri Toplama Araçları

Çalışmanın verileri 2022 yılı şubat ayı içerisinde toplanmıştır. Çalışmada Çalışma yaşam kalitesi ölçeği ve örgütsel maneviyat ölçeğinden yararlanılmış olup, ölçeklere ilişkin bilgiler aşağıda verilmektedir.

2. 6. 1. Çalışma Yaşamı Kalitesi Ölçeği

Çalışmada veri toplamak amacıyla, Cacioppe ve Mock (1984) tarafından geliştirilen ve Macit vd. (2019) tarafından geçerliliği ve güvenilirliği yapılan çalışma yaşamı kalitesi ölçeğinden yararlanılmıştır. Ölçek, 25 soruluk ve likert tarzda (1=kesinlikle katılmıyorum, 5= kesinlikle katılıyorum) hazırlanmıştır. Cacioppe ve Mock (1984)'ın çalışmasında Cronbach Alpha değeri 0.91 olarak, Macit vd. (2019)'nin çalışmasında ise 0.92 olarak bulunmuştur.

2. 6. 2. Örgütsel Maneviyat Ölçeği

Çalışmada veri toplama aracı olarak ölçek maddeleri Millimanve vd. (2003) tarafından geliştirilmiş olup Çakıroğlu ve Aydoğan (2021)'in Türkçe geçerlilik-güvenilirlik yaptığı örgütsel maneviyat ölçeği kullanılmıştır. Ölçek 21 soruluk olup likert tarzda (1: kesinlikle katılmıyorum, 5: kesinlikle katılıyorum) oluşturulmuştur. Milliman vd. (2003)'in yapmış oldukları çalışmada Cronbach Alpha değeri genel olarak güçlü güvenilirlik 0.82 ile 0.94 arasında değişen alfa katsayısı ile gösterilmiştir. Çakıroğlu ve Aydoğan (2021)'in çalışmasında Cronbach Alpha değeri 0,88 olarak elde edilmiştir.

2. 7. Verilerin Analizi

Veri analizinde SPSS programından faydalanılmıştır. Normal dağılım için çarpıklık ve basıklık (Skewness-Kurtosis) katsayıları incelenmiştir. Bu sonuçların -1,5 ile +1,5 aralığında değer alması durumu normal dağılım şeklinde yorumlanmaktadır (Tabachnick & Fidell, 2013). Bu bağlamda çalışma yaşam kalitesi ölçeği için çarpıklık-basıklık katsayısı (-,578; ,639), örgütsel maneviyat ölçeği için ise (-,501; ,227) olarak bulunmuştur. Dolayısıyla veriler normal dağılım gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Böylece iki grubun karşılaştırılmasında *t* testine ve ikiden daha fazla grup karşılaştırılmasında ise ANOVA testine yer verilmiştir.

Araştırmada yapılan güvenilirlik analizinde çalışma yaşam kalitesinin Cronbach Alpha değeri 0,95; örgütsel maneviyatın Cronbach Alpha değeri 0,96 bulunmuştur. Bu değer $0,81 \leq \alpha \leq 1,00$ yüksek derecede güvenilir olduğu şeklinde belirtilmektedir (İslamoğlu & Alnaçık, 2004). Dolayısıyla araştırmada bulunan değer yüksek derecede güvenilir olarak yorumlanmaktadır.

3. Bulgular

Araştırma kapsamında ulaşılan 402 çalışana ait bilgiler aşağıdaki tabloda ayrıntılı olarak verilmektedir.

Tablo 1.
Demografik verilere ait bulgular

	Sayı (n)	Yüzde (%)		Sayı (n)	Yüzde (%)
Yaş			Medeni		
18-25	95	23,6	Evli	243	60,4
26-33	135	33,6	Bekar	159	39,6
34-41	94	23,4	Toplam	402	100
42 ve üzeri	78	19,4	Kurum yılı		
Toplam	402	100	1-5	162	40,3
Cinsiyet			6-11	149	37,1
Kadın	222	55,2	11 ve üstü	91	22,6
Erkek	180	44,8	Toplam	402	100
Toplam	402	100	Görev		
Öğrenim durumu			Hekim	34	8,2
İlköğretim	61	15,2	Yardımcı Sağlık Profesyoneli*	233	58,0
Lise	97	24,1	İdari Personel**	40	10,0
Önlisans	77	19,2	Destek Hizmetleri***	96	23,9
Lisans	137	34,1	Toplam	402	100
Lisansüstü	30	7,5			
Toplam	402	100			

* Ebe, Hemşire, ATT, Laborant vd.

***Satınalma, Bilgi İşlem, İnsan Kaynakları vd.

***Danışma, Güvenlik vd.

Tablo 1'e göre katılımcıların %33,6'sının (135 kişi) 26-33 yaş arası; %55,2'sinin (222 kişi) kadın; %60,4'ünün (243 kişi) evli; %34,1'inin (137 kişi) lisans mezunu; %40,3'ünün (162

kişi) 1-5 yıl arası kurum çalışanı; %58,0'nın (233 kişi) Yardımcı Sağlık Profesyoneli (Hemşire, ebe, ATT, sağlık memuru, anestezi, laborant vd.) olduğu tespit edilmiştir.

Yapılan *t* testi analizi sonucunda cinsiyetle çalışma yaşam kalitesi ve örgütsel maneviyat arasında anlamlı bir farklılığa rastlanmamıştır. Bunun tersine medeni durumla hem çalışma yaşam kalitesi hem de örgütsel maneviyat arasında anlamlı farklılık elde edilmiştir.

Tablo 2.
Katılımcıların medeni durumları ile ölçek ortalamaları arasında yapılan t testi

	Medeni	n	ort.	ss	t	p
Çalışma Yaşam Kalitesi	Evli	243	3,2881	0,807	-3,223	0,001
	Bekar	159	3,5197	0,628		
Örgütsel Maneviyat	Evli	243	3,1881	0,878	-2,078	0,038
	Bekar	159	3,3621	0,780		

Tablo 2’de katılımcıların medeni durumları ile ölçek ortalamalarından yararlanarak bağımsız gruplarda t testi analizi sonuçları verilmektedir. Buna göre medeni durum ile çalışma yaşam kalitesi ($t=-3,223$; $p < 0,05$) ve örgütsel maneviyat ($t=-2,078$; $p < 0,05$) arasında anlamlı fark tespit edilmiştir. Ayrıca bekar olan çalışanların çalışma yaşam kalitesinin ve örgütsel maneviyatının daha yüksek olduğu sonucuna varılmaktadır. Dolayısıyla araştırmanın alt hipotezleri olan Hipotez 2d “*Çalışma yaşam kalitesi, medeni duruma göre farklılık gösterir.*” ve Hipotez 3d “*Örgütsel maneviyat, medeni duruma göre farklılık gösterir.*” kabul edilmiştir.

Bağımsız gruplarda tek yönlü varyans (ANOVA) analizi sonucunda katılımcıların yaşı, kurum çalışma yılı ve öğrenim durumu ile hem çalışma yaşam kalitesi hem de örgütsel maneviyat arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Bunun yanında katılımcıların görevleri ile çalışma yaşam kalitesi arasında anlamlı farklılık tespit edilirken örgütsel maneviyat ile anlamlı bir farklılığa rastlanmamıştır.

Tablo 3.

Araştırmaya katılanların görevleri ile ölçek ortalamaları arasında yapılan ANOVA analizi

	Görev	N	ort.	ss	F	p	Post-hoc (scheffe)
Çalışma Yaşam Kalitesi	1.Hekim	34	3,63	0,718	3,889	0,009	1>4
	2.Yardımcı Sağlık Profesyonele	232	3,42	0,690			
	3.İdari Personel	40	3,37	0,840			
	4.Destek Hizmetleri	96	3,18	0,823			
	TOPLAM	402	3,37	0,749			
Örgütsel Maneviyat	1.Hekim	34	3,43	0,908	1,802	0,146	
	2.Yardımcı Sağlık Profesyonele	232	3,30	0,819			
	3.İdari Personel	40	3,15	0,818			
	4.Destek Hizmetleri	96	3,11	0,879			
	TOPLAM	402	3,25	0,884			

Tablo 3'te araştırmaya katılanların görevleri ile ölçek ortalamaları arasında yapılan ANOVA analizi sonuçları görülmektedir. Yapılan analiz sonucunda, görev ile çalışma yaşam kalitesi arasında anlamlı farklılık görülmektedir ($p<0,05$). Farklılığın nereden kaynaklandığını araştırmak için post hoc (scheffe) testi yapılmıştır. Buna göre hekimlerin, destek hizmeti çalışanlarına göre daha yüksek çalışma yaşam kalitesi düzeyine sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla araştırmanın alt hipotezi olan Hipotez 2f "Çalışma yaşam kalitesi, göreve göre farklılık gösterir." kabul edilirken Hipotez 3f "Örgütsel maneviyat, göreve göre farklılık gösterir." red edilmektedir.

Tablo 4.

Çalışma yaşam kalitesi ve örgütsel maneviyat arasındaki ilişkinin incelenmesine yönelik analiz sonuçları

	1	2
1. Çalışma Yaşam Kalitesi	1	
2. Örgütsel Maneviyat	0,844**	1

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)

Araştırmada çalışma yaşam kalitesi ve örgütsel maneviyat arasında anlamlı bir ilişkinin varlığını değerlendirmek amacıyla korelasyon analizi yapılmıştır. Pearson korelasyon katsayısının r ile verildiği ve -1 ile +1 arasında değer alması gerektiği belirtilmektedir. Değerlerin yorumlanmasında $0,70<r\leq 0,89$ yüksek bir ilişkiyi ifade etmektedir (Kalaycı, 2014: 116).

Tablo 4'te korelasyon analizi sonuçları bulunmaktadır. Buna göre çalışma yaşam kalitesi ve örgütsel maneviyat arasında yüksek seviyede, pozitif ve anlamlı ilişki dikkat çekmektedir ($r= 0,844$; $p<0,01$). Dolayısıyla çalışma yaşam kalitesi arttıkça örgütsel maneviyatın da artacağı sonucuna varılmaktadır.

Tablo 5.

Araştırmaya katılanların çalışma yaşam kalitesinin örgütsel maneviyatı yordamasına ilişkin basit doğrusal regresyon

	B	Std hata	β	t	p
Sabit	,045	,105			
Çalışma Yaşam Kalitesi	,950	,030	,844	31,431	,000

$R= 0,844$; $R^2= 0,712$; $F= 987,926$; Modelin Regresyon denklemi $Y=0,045+0,950x$

Tablo 5 incelendiğinde araştırmada yer alan sağlık çalışanlarının çalışma yaşam kalitesi örgütsel maneviyatı yordamaktadır. Modelin açıklama gücü olarak belirtilen R^2 değeri ,712 olarak hesaplanmıştır ($R^2= ,712$; $R= ,844$; $p<0,05$). Bu sonuç ile örgütsel maneviyatın %7,12'sinin modeldeki bağımsız değişken (çalışma yaşam kalitesi) tarafından açıklandığı görülmektedir. Çalışma yaşam kalitesinin örgütsel maneviyat üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu sonucuna varılmaktadır ($p<0,05$). Beta katsayısı= ,844 olarak tespit edilmiş olup çalışma yaşam kalitesindeki 1 birimlik artışın örgütsel maneviyatı ,844 artırdığı dikkat çekmektedir ($\beta =,844$). Buna yönelik t değeri de her düzeyde anlamlı olduğundan ($p<0,05$) istatistiksel açıdan anlamlı olduğu sonucuna varılmıştır. Sonuç olarak araştırmanın temel hipotezi olan Hipotez 1 “Çalışma yaşamı kalitesi, örgütsel maneviyatı pozitif yönde etkiler.” kabul edilmektedir.

4. Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Araştırmada, sağlık çalışanlarında çalışma yaşamı kalitesinin örgütsel maneviyata etkisi ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda yapılan korelasyon analizi sonucunda öncelikle çalışma yaşam kalitesi ve örgütsel maneviyat arasında pozitif, yüksek düzeyde ve anlamlı ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Bunun yanında sağlık çalışanlarının çalışma yaşam kalitesinin örgütsel maneviyatı pozitif yönde oldukça etkilediği sonucuna varılmaktadır. Dolayısıyla temel hipotezlerden biri olan Hipotez 1 “Çalışma yaşamı kalitesi, örgütsel maneviyatı pozitif yönde etkiler.” kabul edilmiştir.

Araştırmada demografik değişkenler ile yapılan analizlerde çalışma yaşam kalitesi ile görev ve medeni durum arasında anlamlı bir farklılık bulunurken yaş, cinsiyet, öğrenim durumu ve kurum yılı arasında anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. Dolayısıyla temel hipotezlerden biri olan Hipotez 2 “Çalışma yaşam kalitesi, demografik özelliklere göre farklılık gösterir.” red edilmektedir. Alt hipotezlerden olan Hipotez 2d “Çalışma yaşam kalitesi, medeni duruma göre farklılık gösterir.” ve Hipotez 2f “Çalışma yaşam kalitesi, göreve göre farklılık gösterir.” Kabul edilirken, Hipotez 2a “Çalışma yaşam kalitesi, yaşa göre farklılık gösterir.”, Hipotez 2b “Çalışma yaşam kalitesi, cinsiyete göre farklılık gösterir.” Hipotez 2c “Çalışma yaşam kalitesi, öğrenim durumuna göre farklılık gösterir.” Hipotez 2e “Çalışma yaşam kalitesi, kurum yılına göre farklılık gösterir.” red edilmektedir. Literatürdeki çalışmalara bakıldığında Macit vd. (2019) tarafından yapılan çalışma sonuçlarına göre çalışma yaşam kalitesi ile yaş, medeni durum, eğitim durumu, görev ve kurum yılı ile ilgili anlamlı bir fark bulunamamıştır (Macit vd., 2019: 914). Saygılı vd. (2016) tarafından yapılan çalışma sonuçlarına göre cinsiyet ile anlamlı bir farklılık bulunmazken yaş, eğitim durumu, medeni durum, kurum yılı ve meslek gibi değişkenlere göre çalışma yaşam kalitesi düzeylerinin farklılaştığı tespit edilmiştir (Saygılı vd., 2016: 449). Toygar vd. (2018) tarafından yapılan çalışma sonucunda katılımcıların yaşı, eğitim durumu, geliri ve kurum çalışma yılı ile iş yaşam kalitesi puanlarının farklılık gösterdiği tespit edilmiştir (Toygar vd., 2018: 314). Moradi vd. (2014) tarafından yapılan çalışma sonucunda çalışma yaşam kalitesi ile medeni durum ve cinsiyet arasında anlamlı bir farklılık bulunmadığı sonucu elde edilmiştir (Moradi vd., 2014). Dikmetaş (2006) tarafından sağlık çalışanlarının çalışma yaşam kalitesi düzeylerini ile ilgili yapılan çalışmada sosyo demografik değişkenler ile anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir (Dikmetaş, 2006). Dolayısıyla bu araştırma ile paralellik gösteren ve farklılık gösteren çalışmalara rastlamak mümkündür.

Araştırmanın bir diğer değişkeni olan örgütsel maneviyat ile demografik değişkenler arasında yapılan analizler sonucunda örgütsel maneviyat ile medeni durum arasında anlamlı bir farklılık bulunurken; yaş, cinsiyet, öğrenim durum, görev ve kurum çalışma yılı arasında anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. Dolayısıyla araştırmanın temel hipotezi olan Hipotez 3 “Örgütsel maneviyat, demografik özelliklere göre farklılık gösterir.” red edilmektedir. Bunun yanında araştırmanın alt hipotezi olan Hipotez 3d “Örgütsel maneviyat, medeni duruma göre farklılık gösterir.” kabul edilirken Hipotez 3a “Örgütsel maneviyat, yaşa göre farklılık gösterir.” Hipotez 3b “Örgütsel maneviyat, cinsiyete göre farklılık gösterir. Hipotez 3c. Örgütsel maneviyat, öğrenim durumuna göre farklılık gösterir.” Hipotez 3e “Örgütsel maneviyat, kurum yılına göre farklılık gösterir.” Hipotez 3f “Örgütsel maneviyat, göreve göre farklılık gösterir.” red edilmektedir. Literatürdeki ilgili çalışmalara bakıldığında, çalışma ile benzer olarak Avcı (2019) tarafından yapılan çalışmada medeni durum ile örgütsel maneviyat arasında anlamlı farklılık tespit edilirken yaş, cinsiyet, öğrenim durumu ve çalışma yılı ile anlamlı bir farklılık bulunmamıştır (Avcı, 2019: 223-224). Benzer şekilde Çakıroğlu ve Aydoğan (2021) tarafından yapılan çalışma sonuçlarına göre örgütsel maneviyat ile medeni durum, yaş, kadro durumu, ve kurum çalışma yılı arasında anlamlı farklılık bulunmamıştır. Bunun yanında katılımcıların işyeri maneviyatı ile eğitim durumları arasında anlamlı farklılık tespit edilmiştir (Çakıroğlu vd., 2015).

Araştırmada çalışma yaşam kalitesinin ile örgütsel maneviyata etkisi incelenmiştir. Ancak literatürde böyle bir çalışmaya rastlanmadığı için kavramların diğer çalışmalarda ayrı ayrı nasıl ele alındığı incelenmiştir. Literatürdeki pek çok çalışmada örgütsel maneviyat ile örgütsel performansın pozitif ilişkisi üzerinde durulmaktadır (Mitroff & Denton, 1999; Neck & Milliman, 1994). Aksakal ve Kahveci (2021) tarafından öğretmenler üzerinde yapılan çalışma sonuçlarına göre örgütsel maneviyat ve bağlılık arasında orta seviyede, pozitif ve anlamlı ilişki elde edilmiştir (Aksakal & Kahveci, 2021). Çakıroğlu (2017) tarafından yapılan çalışmada maneviyat ve psikolojik sözleşme arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur (Çakıroğlu, 2017). Örgütsel maneviyat ile işten ayrılma niyeti arasında negatif bir ilişkinin olduğu sonucuna varılmıştır (Milliman vd., 2003). Çalışma yaşam kalitesi ile iş tatmini, performans (Işkın, 2021), motivasyon (Memiş vd., 2015), mutluluk (Çakıroğlu-Çevik, 2016) gibi değişkenler ile ilişkilerine yönelik çalışmalara rastlanmaktadır.

Bu çalışma sonucunda önemli bir sonuç olarak çalışma yaşam kalitesi örgütsel maneviyat üzerinde oldukça etkili olduğu bulunmuştur. Dolayısıyla sağlık kurumları yanında diğer bütün kurumların da verimlilik, iş tatmini, performans gibi konularda başarı elde etmek

için bu iki değişkeni göz önünde bulundurması önerilmektedir. Yönetimsel açıdan örgütsel maneviyatın güçlendirilerek rekabet avantajı elde edilebilir. Bu yüzden konuya yeterince önem verilmesi gerekmektedir. Ayrıca sosyal bilimlerde çok fazla yer verilmemiş olan örgütsel maneviyat konusunda farklı değişkenler kullanılarak farklı çalışmaların yapılması ve literatürün zenginleştirilmesi önerilebilir. Son olarak çalışmada elde edilen bulguların alan yazına katkı sağlayacağı ve yeni fikirler oluşturacağı düşünülmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Katkı Oranı Beyanı: Sorumlu yazar %60, diğer yazar %40 oranında çalışmaya katkı sağlamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Etik Onay: İnsan katılımcıları içeren bu çalışmada gerçekleştirilen tüm prosedürler, kurumsal ve/veya ulusal araştırma komitesinin etik standartlarına ve 1964 Helsinki Bildirgesi'ne ve sonraki değişikliklere veya karşılaştırılabilir etik standartlara uygundur.

Bilgilendirilmiş Onam: Çalışmaya dahil edilen tüm bireysel katılımcılardan bilgilendirilmiş onam (çevrimiçi) alındı.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Contribution Rate Statement: Corresponding author: %60 Other author: %40

Conflicts of Interest: There is no potential conflict of interest in this study.

Ethical Approval: All procedures performed in this study involving human participants were in accordance with the ethical standards of the institutional and/or national research committee and with the 1964 Declaration of Helsinki and its later amendments or comparable ethical standards.

Informed Consent: Informed consent (online) was obtained from each respondent.

KAYNAKÇA

- Aksakal, H. İ. & Kahveci, G. (2021). Öğretmen algılarına göre örgütsel sinizm ve örgütsel maneviyatın örgütsel bağlılık üzerindeki rolü. *Trakya Eğitim Dergisi*, 11 (2), 802-819.
- Avcı, N. (2019). İş yeri maneviyatı ile çalışan performansı arasındaki ilişki üzerine bir inceleme. *Yeni Medya Elektronik Dergisi*, 3 (3), 213-225.
- Berzah, M. Ç. & Çakır, M. (2015). İş hayatında maneviyat yaklaşımı ne vaadediyor? *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 13 (26), 135-149.
- Cacioppe, R. & Mock, P. A. (1984). Comparison of the quality of work experience in government and private organizations. *Human Relations*, 37 (11), 923-940.
- Chen, C. S. & Farh, J. L. (2000). Quality of work life in Taiwan: An exploratory study. *Management Review*, 19, 31-79.
- Çakıroğlu, D., Aydoğan, E., Tutar, H. & Altınöz, M. (2015). İşyeri maneviyatını algılanması üzerine karşılaştırmalı bir araştırma. 3. Örgütsel Davranış Kongresi. (ss. 91-96). Tokat.
- Çakıroğlu, D. (2017). *Algılanan örgütsel maneviyatın psikolojik sözleşmeye etkisi: Sağlık çalışanları üzerine bir araştırma*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çakıroğlu, D. & Aydoğan, E. (2021). Örgütsel maneviyat ölçeğinin Türkçe uyarlaması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 56 (2), 1062-1077.
- Çakıroğlu-Çevik, A. (2000). Yaşam kalitesi ve mutluluk ilişkisi çerçevesinde Türkiye’de kadının durumu. *Kadın/Woman*, 17 (2), 133-160.
- Çetinkaya, B., Altundağ, S. & Azak, A. (2007). Spiritüel bakım ve hemşirelik. *ADÜ Tıp Fakültesi Dergisi*, 8 (1), 47-50.
- Dikmetaş, E. (2006). Hastane personelinin çalışma/iş yaşam kalitesine yönelik bir araştırma. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (2), 169-182.
- Giacalone, R. A. & Jurkiewicz, C. L. (2003). Toward a science of workplace spirituality, In R. A. Giacalone and C. L. Jurkiewicz (Eds.), *The handbook of workplace spirituality and organizational performance*, (pp. 367-377), M. E. Sharp.
- Işkın, M. (2021). Turizm işletmeleri çalışanlarının çalışma yaşamı kalitesi, iş tatmini düzeyleri ve performansları: Eğitim ve geliştirme faaliyetlerinin aracı ve örgütsel sinizm. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 9 (3), 1972-1991.
- İslamoğlu, A. H. & Almaçık, Ü. (2016). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. (5. Baskı). Beta Basım.
- Kalaycı, Ş. (2014). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*. (6. Baskı). Asil Yayın Dağıtım.
- Macit, M., Eren, A. S., Karaman, M. & Demir, İ. E. (2019). Çalışma yaşamı kalitesi ölçeği geçerlilik güvenilirlik çalışması: Sağlık çalışanlarında bir uygulama. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26 (3), 903-917.
- Mamedu, O. P. (2016). Quality of work-life and university goal attainment perception by academic staff in the south-south geo-political zone of Nigeria. *American Journal of Educational Research*, 4 (20) 1323-1336.
- Memiş, K., Hoşgör, H., Boz, C., Gün, N. & Gündüz, D. (2015). İş yaşam kalitesi ve motivasyon ilişkisi: Metin Sabancı Baltalimanı Kemik Hastalıkları Hastanesi örneği. *Clinical and Experimental Health Sciences*, 5 (4), 220-230.
- Milliman, J., Czaplewski, A. J. & Ferguson, J. (2003). Workplace spirituality and employee work attitudes: An exploratory empirical assessment. *Journal of Organizational Change*, 16 (4), 426-447.

- Mishra, S. (2015). Quality of work life (QWL): Concept and literature review. *Journal of Research Innovation and Management Science, 1* (1), 53-57.
- Mitroff, I. I. & Denton, E. A. (1999). A study of spirituality in the workplace. *Sloan Management Review, 40* (4), 83-93.
- Moradi, T., Maghaminejad, F. & Azizi-Fini, I. (2014). Quality of working life of nurses and its related factors. *Nursing and Midwifery Studies, 3* (2), 1-6.
- Mosadeghrad, A. M., Ferlie, E. & Rosenberg, D. (2011). A Study of relationship between job stress, quality of working life and turnover intention among hospital employees. *Health Services Management Research, 24* (4), 170-181.
- Neal, J. & Biberman, J. (2003). Introduction: The leading edge in research on spirituality and organizations. *Journal of Organizational Change Management, 16* (4), 363-366.
- Neck, C. P. & Milliman, J. F. (1994). Thought self-leadership: Finding spiritual fulfillment in organizational life. *Journal of Managerial Psychology, 9* (6), 9-16.
- Örgev, M. & Günalan, M. (2011). İşyeri maneviyatı üzerine eleştirel bir değerlendirme. *KSU İ.İ.B.F. Dergisi, 2*, 51-64.
- Sasser, W. E., Schlesinger, L. A. & Heskett, J. L. (1997). *Service profit chain*. The Free Press.
- Saygılı, M., Avcı, K. & Sönmez, S. (2016). Sağlık çalışanlarının çalışma yaşam kalitesine ilişkin bir değerlendirme: Bir kamu hastanesi örneği. *The Journal of Academic Social Science Studies, 52*, 437-451.
- Schlesinger, L. A. (1982). *Quality of worklife and the supervisor*. Praeger Publishers.
- Seyyar, A. (2009). Çalışma hayatında ve işyerinde maneviyat. *Kamuda Sosyal Politika, 11* (4), 42-52.
- Tabachnick, L. S. & Fidell, B. G. (2013). *Using Multivariate Statistics*. (6. Edition). Pearson Press.
- Tarigan, J., Susanto, A. R. S., Hatane, S. E, Jie, F. & Foedjiawati, F, (2021). Corporate social responsibility, job pursuit intention, quality of work life and employee performance: Case study from Indonesia controversial industry. *Asia-Pacific Journal of Business Administration, 13* (2), 141-158.
- Toygar, Ş. A., Kara, D. & Kırlioğlu, M. (2018). İşgörenlerin iş yaşam kalitesinin incelenmesi: Ankara ilinde bir eğitim-araştırma hastanesi örneği. *İşletme Araştırmaları Dergisi, 3*, 306-320.
- Türk, Y. Z., Çetin, M. & Fedai, T. (2012). Genç hekimlerde çalışma yaşam kalitesinin belirleyicileri. *Sağlık Bilimleri Dergisi, 21* (3), 172-181.
- Van Laar, D. L., Edwards, J. & Easton, S. (2007). The work-related quality of life (WRQoL) scale for healthcare workers. *Journal of Advanced Nursing, 60* (3), 325-333.
- Walton, R. E. (1973). Quality of working life: What is it? *Sloan Management Review, 15* (1), 11-21.
- Yazıcıoğlu, Y. & Erdoğan, S. (2004). *SPSS uygulamalı bilimsel araştırma yöntemleri*. Detay Yayıncılık.

ISSN: 2146-1740
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ayd>,
Doi: 10.54688/ayd.1076145
Araştırma Makalesi

DİN VE SİYASETİN YORUMLANMASINDA SÖYLEMİN AYRIŞTIRILAMAZLIĞI

THE INDISTINGUISHABILITY OF DISCOURSE IN THE INTERPRETATION OF RELIGION AND POLITICS

Haluk YAMAN¹

Öz

Makale Bilgi

Gönderilme:
19/02/2022

Kabul:
17/06/2022

Dini pratikler içerisinde yer alan ve geçmişten bugüne gelen kabullenmeler, sahip oldukları değerlerle birlikte siyasetin de içerisine nüfuz etmeyi arzuladığı durumları ortaya çıkarabilmektedir. Siyasetin nüfuz etmeyi istediği pek çok olguda iktidar mücadelelerini görmek mümkündür. Meşru iktidar olan otorite, kimi zaman sahip olduğu iktidarını din ile güçlendirmek istemektedir. Demokratik toplumlarda ise dinin toplumsal belirleyiciliğinin seküler bir bakış ile azaltılması çabaları dinin etkileyici konumunun söylem ve algılar üzerinden işletilmesine sebep olmaktadır. Söylemin ve dilin gücünün devreye girdiği zamanlarda öncelikli hedef, bilişsel süreçlerde yaratılmak istenen algıdır. Din siyaset ilişkisinin ele alındığı bu çalışmada söylemin etkisi konu edilmektedir. Söylemin, din ve siyaset içerisindeki kullanım değerine bağlı olarak sahip olduğu güce dair bir çerçeve çizmek amaçlanmaktadır. Fenomenolojik bir yöntemle ele alınan bu çalışmada, söyleme konu edilen kavramların etimolojisinden ziyade yorum değeri üzerinden bir anlam kazandığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din, Kavram, Sekülerizm, Siyaset, Söylem.

Jel Kodları: N3, Z12, D72.

¹ Araştırma Görevlisi Doktor, Fırat Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0001-6536-9042, hyaman@firat.edu.tr.
Atf: Yaman, H. (2022). Din ve siyasetin yorumlanmasında söylemin ayrıştırılmazlığı. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 13 (1), 73-87.

Abstract

Article Info

Received:
19/02/2022

Accepted:
17/06/2022

Acceptances included in religious practices, which have come from the past to the present, can reveal the situations where politics aspires to penetrate along with its values. Power struggles can be seen in many cases where politics intend to penetrate. As a legitimate power, the authority sometimes demands to strengthen its power through religion. In democratic societies, efforts to reduce the social determinism of religion with a secular perspective cause the influential position of religion to be operated through discourses and perceptions. When the power of discourse and language get involved, the primary goal is the perception that is desired to be created in cognitive processes. In this study addressing the relationship between religion and politics, the effect of discourse is discussed. The purpose is to create a framework for the power of discourse depending on the value of use in religion and politics. In this study, by using a phenomenological method, it is concluded that the concepts subject to the discourse gain meaning over the interpretation value rather than the etymology.

Keywords: Concept, Discourse, Politics, Religion, Secularism.

Jel Codes: N3, Z12, D72.

Extended Summary

Religion's initial purpose of having a determinant position primarily through people's thought-worlds over time led it to be valued in a belief. The primary goals of all monotheistic religions and natural religions have started on mental change. Practices and worship are both indicators and supporters of mental change. Along with belief, practical practices shape human life. The fact that religion has been subjected to parallel evaluations with the concept of ideology introduced in the 18th century is related to the desired effects of religion and ideology on mental processes. While this effect was diversified in individual differences and social structures, ideologies were named as nationalist, conservative, socialist, communist, and liberal. Ideological effects could be observed in hegemony established on individuals.

Religions are an integral part of social life in every society. Politics is another fact that regulates social life. In the regulation and design of social life, the truths of being and staying in power that is fought for can cause religion to be preferred over politics and vice versa. Among the tools used in the struggle for power, language, ideology, and discourse that can present both are prominent. The freedom of expression offered by the discourse provides the possibilities of a flexible discrepancy rather than a sharp understanding. The inclusion of the opportunities of ideology in the freedom and breadth of language, discourse can always provide unique opportunities for politicians. The ability of language to interpret, influence, or even guide opens up wider areas of discourse in its use in politics. The discourse, which has become useful with the disguise of ideologies and intentions in language, is the most important tool of the targeted goal to be in control.

Acceptances included in religious practices, which have come from the past to the present, can reveal the situations where politics aspires to penetrate along with its values. Power struggles can be seen in many cases where politics intend to penetrate. As a legitimate power, the authority sometimes demands to strengthen its power through religion. In democratic societies, efforts to reduce the social determinism of religion with a secular perspective cause the influential position of religion to be operated through discourses and perceptions. When the power of discourse and language is involved, the primary goal is the perception that is desired to be created in cognitive processes.

Although religion and politics seem to be two phenomena with independent values, distinguishing the two from each other from the past to the present has not been easy. The relationship between religion and politics has been carried over from the beginning of social life to the present. The level of this relationship also determines the effects of religion and politics on society. The expression of such a relationship stems from the vision related to the evaluation of the shared points of religion and politics. In addition, as religion has its unique areas (worship, faith, belief, etc.) politics has its own unique areas as well. Transitions between these areas determine the relationship of religion with politics or politics with religion. While democratic approaches do not consider this transitionality reasonable on the basis of secularism, social reality often does not include a religious environment that secularism desires or a secular understanding of religion.

The discourse and language have an important place for religion to become a meta in post-modern societies and to be marginalized in daily life activities. New interpretations of religion by the modern world also created new discourses and new networks of relationships between these discourses. The struggle within these networks is not only between language and thought. It is, also, not a struggle for the superiority of language over thought or thought over language. The struggle is on the dissemination of the secular understanding of Modern Western-style life. The fact that the first theorists of politics such as Aristotle and Plato advised obeying the commandments of God in order to be happy, such as interpreting people's goals as accessing happiness, elevates the "power of happiness" to a shared point. The power of happiness, where the two phenomena meet, will be provided by using appropriate discourse with the right predictions.

In this study addressing the relationship between religion and politics, the effect of discourse is discussed. The purpose is to create a framework for the power of discourse depending on the value of use in religion and politics. In this study, by using a phenomenological method, it is concluded that the concepts subject to the discourse gain meaning over the interpretation value rather than the etymology. While politics and religion are determinants in social life, the fact that politics prefers every argument in the name of power and control has made religion the most important dominant actor in such a choice.

1. Giriş

Din, öncelikli olarak insanların düşünce dünyaları üzerinden belirleyici bir konuma sahip olmak istemiş ve bu istek, sonrasında bir inanç mukabilinde değerlendirilmiştir. Bütün semavi dinler ve beşerî dinlerin öncelikli hedefleri zihinsel değişim üzerinde başlamıştır. Uygulamalar ve ibadetler ise zihinsel değişimin hem bir göstergesi hem de bir destekçisidir. İnançla birlikte pratik uygulamalar insan hayatını şekillendirmektedir. Aklen yeterli olma halinin dini vecibeler için temel şart olduğu noktada öncelikle akılla idrak aranmaktadır. Din, akıl baliğ çağına girmiş olmayı da gerekli kılmıştır. Bu durum hem bir olgunlaşma düzeyini işaret etmekte hem de aklın dindeki öneminin altını çizmektedir. Kaldı ki İslam dininin kitabı olan Kur'an-ı Kerim akla atıf yapan pek çok ayeti içerisinde barındırmaktadır². Maide suresi 58. ayet “*Namaza çağırduğunuz zaman onu alay ve eğlence konusu yaparlar. Bu onların, akıllarını kullanmayan bir toplum olmalarından dolaydır*” şeklindedir. Dinin, 18. yüzyılda ortaya atılan ideoloji kavramı ile birlikte paralel değerlendirmelere tabi tutulmuş olması din ve ideolojinin zihinsel süreçlere yapmak istediği etki ile ilişkilidir. Bu etki bireysel farklılıklar ve toplumsal yapılarda çeşitlenirken ideolojiler milliyetçi, muhafazakâr, sosyalist, komünist, liberal olarak isimlendirilmiştir. İdeolojik etkiler bireyler üzerinde kurulan hegemonyada izlenebilmiştir.

Dinin siyaset ile olan ilişkisi tarihin her döneminde bir iç içe geçmişliği barındırmıştır. Bu iki olguyu birbirinden ayırabilmek seküler anlayışın temel var olma gerekçelerinden biri olarak ortaya atılmış olsa da çok başarılı olduğu söylenemez. Bireysel yaşamın tercihlerinde, siyasal tutum ve davranışlarda siyaset ve din çoğu zaman aynı düşüncenin davranışa dönüşen somut gerçekleri olmuştur. Dinin siyasetten ayrılması Batı dünyasının seküler yaşam tarzında benimsenmek istemiş ancak siyaseten ayrılması her yerde aynı ölçütlerde gerçekleşmemiştir. Bu durum dinin hayata nasıl nüfuz ettiği gerçeğinin yanı sıra dinin devlet yönetimi içindeki ağırlığı ile de ilgilidir. İslam dininin azınlıkta olduğu yerlerde özellikle Hristiyanlık gibi Batı dinlerinin çokça yaşandığı ülkelerde din ve devlet işleri kilise bağlamında kolay ayrılabilirken, İslam dininde aynı kolaylığı görmek güçleşmektedir. İslam dininde, sosyal yaşam içerisindeki pek çok kuralın dinsel içerikleri barındırması ve dini pratiklerin yaşam pratiklerine çokça karışmış olması dinin toplumu düzenleyen diğer kurallardan ayrıştırılmasını güçleştirmektedir.

² Bakara suresi 13/170/171/242/269; Al-i İmran suresi 7/190; Maide suresi 58/100; En'am suresi 32; Enfal suresi 22; Yunus suresi 42/100; Yusuf suresi 2; Ra'd suresi 19; İbrahim suresi 52; Nahl suresi 12/67; Hac suresi 46; Furkan suresi 44; Şuara suresi 28; Ankebut suresi 35/43; Zümer suresi 18; Mü'min suresi 54; Zuhuruf suresi 3; Casiye suresi 5; Mülk suresi 10. ayetler Kur'an'da geçen ve aklın önemine değinen ayetlerdir.

Dinler her toplumda sosyal hayatın ayrılmaz bir parçasıdır. Sosyal yaşamı düzenleyen bir diğer gerçek ise siyasettir. Toplumsal yaşamın düzenlenmesi ve dizayn edilmesinde, adına mücadele verilen iktidar olmak ve muktedir kalmak gerçekleri dini siyasete siyaseti de dine tercih ettirebilmektedir. İktidar olabilmenin mücadelesi içerisinde kullanılan aygıtlar arasında dil, ideoloji ve ikisini bir arada sunabilen söylem öne çıkmaktadır. Söylemin sunmuş olduğu ifade özgürlüğü keskin bir anlayıştan ziyade esnek bir tutarsızlığın olanaklarını sağlamaktadır. Dilin özgürlüğü ve genişliği içerisine ideolojinin de imkanları dâhil olduğunda söylem her zaman siyasetçi için bulunmaz fırsatları getirebilmektedir. Dilin, anlamlandırma, etkileme hatta yönlendirebilme özelliği siyaset içerisindeki kullanımında söyleme daha geniş alanlar açmaktadır. İdeolojilerin ve niyetlerin dilde gizlenmesiyle kullanışlı hale gelen söylem muktedir olabilmek adına amaçlanan hedefin en önemli aracı olmaktadır.

Bu çalışmada din, dil ve siyaset üçlemesi çerçevesinde söylemin gücünün siyasette kullanım genişliğine dair bir çerçeve sunulacaktır. Toplumsal yaşamı düzenleyen kurallar ve insan yaşamına yön verebilen önemli olgulardan olan din ve siyaset ilişkisi, söyleme konu olmaları yönünden incelenecektir. Söylem dilinin, din ve siyaset arasındaki bağlantıyı nasıl kullandığına dair bir yorum geliştirmek ve dilin önemini altını çizmek amaçlanmaktadır.

2. Söylemin Ayrıştırılmazlığı ve Siyaset

Siyaset, pek çok tanımla karşılık bulan bir kavram olarak literatürdeki yerini almıştır. Siyaset, çatışma ve iş birliği olgularıyla karmaşık bir bağlantı içerisindedir. Çatışma ve iş birliği olguları içerisindeki nihai süreçte, Arent'in (Heywood, 2013: 22) de ifadesiyle "iş birliğinin ve uzlaşmanın" olması bir gerekliliktir. Aksi durumlar kaotik toplumsal ortamların varlığını ortaya çıkarmaktadır. Bir toplumda çatışma halinde olan çıkarların uzlaştırılmasında siyaset öne çıkmaktadır. Siyasetin bugünün dünyasında öne çıkmış olmasını sağlayan gerekçelerden biri de bireyselleşmiş toplumun sahip olduğu özellikleridir. Bireyselleşmiş toplumların belirgin bir özelliği paylaşımlarının anlamsızlaşması ve paylaşılan ortak değerlerin yok olmasıdır. Toplum denilen ve onu devasa ve acayip bir aygıt olarak sunan şey; onaylanan, paylaşılan ve paylaşma edimiyle paylaşılan saygı duymak için açık ya da gizli bir anlaşmayla yüceltilmiş güçtür. "*Bütün toplumlar anlam fabrikalarıdır*" (Bauman, 2020: 11). Anlamın ne olduğuna dair filozofların sözcük ve cümleleri merkeze alan farklı yaklaşımları ifade ettikleri bilinmektedir (Özen Baykent, 2017: 498). Anlamın sözcükte mi yoksa cümlede mi sağlandığı bir yana anlamın dildeki kullanıma bağlı olarak değerlendirildiğinin kabul ediliyor olması dilin söylem çeşitliliğine sahip olduğunun kanıtı niteliğindedir. Söylem çeşitliliği ise dilin sahip olduğu

önemli bir işlevsel güçtür. Bu güç, içerisine siyasi kavramların yerleştirildiği siyasi söylemler ile farklı bir boyuta geçmekte ve ideolojik bakış söyleme konu olmaktadır.

İdeolojiler geleneksel yaklaşımın aksine sosyal, bilişsel ve söylemsel bileşenleri birleştiren bir çerçeve içerisinde kullanılabilir (Van Dijk, 2003: 353). Sosyal grupların sahip çıktığı ideolojiler kendi kimliklerini, eylemlerini ve amaçlarını açıklayan paradigmalara sahiptir. Bu bağlamda ideoloji, amaca giden fikirsel bir bütünlük olmanın yanında tanımlayıcı bir argüman olarak ortaya çıkmaktadır. Tanımlayıcılık vasfı bir gruba ya da bireye aittir. Tanımlayıcılık vasfı, kişiselleştirilen dünya görüşünde yani söylemde ifadesini bulur. Söylem, kişinin ruhunun dış görünümünü de ortaya koymaktadır (Coşkun, 2014: 91). “Varlık ve Zaman” adlı önemli eserinde Heidegger (2004: 234) söylemi, dilin varoluşsal ve ontolojik temeline yerleştirmektedir. Söylem, anlama dair gerekçeler sunarken yaratılmak istenen anlamda ideolojik duruşlar siyasi söylemle birlikte farklı bir anlam kazanmaktadır. Siyasi söylemler pratikte basitçe kullanılan günlük söylemlerden farklılık göstermektedir. Bir amaç ve hedef barındıran siyasi söylemlerde siyasetin hâkim olduğu her alan işlevsel bir yaklaşım içerisinde bireyleri etkilemek adına kullanılmaktadır. Bireyleri etkilemek adına kullanılan siyasi söylemlerde hangi söylemin gerçekliği yansıtabileceğini ayırt etmek güçtür.

Gerçekliğin söylemde saklanabildiği gelişmelerden birisi de günlük toplumsal olaylar üzerinden yansıtılan ifadelerdir. Aynı olayın farklı siyasi cephelerden farklı yorumlanması gerçekliğin belirsizleştiği bir durumdur. Her siyasi duruşun yaklaşımını kendi ideaları üzerinden konumlandırması anlam çeşitliliğinden öte müphemlik ve belirsizliğe hizmet etmektedir. Belirsizlik ise bir hoşnutsuzluğa, kararsızlığa ya da duraksama denilen kasvetli bir zihin durumuna işaret etmektedir (Bauman, 2020: 81).

Siyasi söylem, iktidara ait olsun ya da muhalif olsun, toplum düzeyinde bir etki yaratabilme mücadelesindedir. Bu noktada Foucault’un iktidar kavramına değinmek gerekmektedir. Foucault’un iktidarı tanımlama çabası, iktidarı tarihsel bir olgu olarak değerlendirmesiyle başlar. Foucault, verili ilişkiler veya sınırlı bir zamandan ziyade ilişkilerin nasıl kurgulanmış olduğunu sorgulamaktadır (Deveci, 1999: 29). Bu ilişkiler öznel deneyimleri de belirlemekte ve bireylerin tercihleri üzerinde etkili olmaktadır. Siyasi söylemlerin mücadelesini verdiği iktidar olma ve muktedir kalma maksatları, özneyi söylem etkisinde yönlendirme amacıyla gerçekleşecektir. Foucault’a göre iktidar sistemlerinin analizinde de öznel deneyimi açıklamak için özneyi değil, o deneyimi kuran söylemin analiz edilmesi gerekmektedir (Foucault, 2014: 10). Söylemin analizinin yapılması gereken ve söylemin bir

iktidar aracı olarak kullanıldığı önemli alanlardan birisi medyadır. Medyada sunulan metinlerde ve anlatıların çoğunda siyasete ilişkin çokça ifade yer almaktadır. Bu bir iddiadan öte, medyada yer alan ideolojik söylemin nasıl olduğunun ortaya çıkarılması neticesinde izlenebilen bir durumdur (Çakmak Kılıçaslan, 2008: 3). İktidarların yarattığı egemen söylemin kullanıldığı önemli araçlardan birisi olan medya bu özelliğini muhalif cephenin de gelişiminde kullanıma açık tutmaktadır.

Medyaya konu olan pek çok söylem beraberinde sembolik değerleri de kullanmaktadır. Konuşma dili üzerinden verilen mücadelelerde sembollerin kullanımının vazgeçilmez olduğu medya analizlerinden izlenebilmektedir. Semboller aracılığıyla girilen rekabet sürecinde mesajın özünün halkın çoğuna ulaştırılması hayati bir problemdir (Deringil, 2014: 32). Halkın çoğuna ulaşımın yöntemleri geçmişten bugüne çeşitlenerek geliştiği izlenmektedir. Althusser'in haberleşme aygıtları olarak sınıflandırdığı araçlar içerisine bugün için geçmişten daha etkili ve gelişmiş ürünler girmiş durumdadır. Althusser, basın, radyo ve televizyon gibi araçları devletin ideolojik aygıtları olarak isimlendirmiştir. İktidarın ve hegemonik ideolojinin yeniden üretilmesinde bu araçlar önemli bir işlev yürütmektedir (Althusser, 2002: 34). Önemli işleve sahip olan iletişim araçlarında var olmak, söylem üzerinden etkili olmaya çalışmak, siyasetin vazgeçemediği bir durumdur. Siyasetin söylemle olan ilişkisi söylemin ideoloji ile olan ilişkisine benzemektedir. Siyasi gaye kendini söylem içerisinde örtülü olarak kuvvetlendirmek isterken söylem de barındırdığı ideolojiyi güçlendirmenin peşindedir.

Siyaset, topluluk halinde yaşayan insanlar arasında doğan ve ortak bir uyumun arandığı bir olgudur. İnsanlardan oluşan bir topluluğun yerleşmiş olduğu doğal bir çevre söz konusudur. Toplulukla, kendisini çevreleyen doğal koşullar arasında sürekli bir etkileşim vardır (Kışlalı, 2016: 37). Etkileşimin ne kadar sağlıklı olacağı topluluğun üyelerinin birbiri arasında sağlayacağı uyuma bağlıdır. Etkileşim içerisindeki bireylerin uyumu yakalayabilmelerinde dilin kullanımı önemlidir. Toplumsal uyumu yakalamak adına önemli olan bir başka unsur ise siyasi kararlardır. Toplumun ilgilendiren kararlarda ve yönetim süreçlerinde, aktif olabilmenin arzulandığı bir mecra olan siyasette, söz sahibi olmak, önemli bir unsur olarak belirirken siyasal yapıların iktidara taşınmasında ve iktidarda kalmasında dilin etkin kullanımı aynı derecede önemlidir. Dilin düzgün kullanımı, hatibin üslubu ve duruşuyla bir araya gelen hitabeti ve siyasi düşüncenin söylem ile örülmesiyle birlikte kitleler üzerinde etki yaratacak bir söylemi, aktif bir süreç içerisinde başlatmış olacaktır. Siyasetçinin aktif bir konuma gelmesinde dili kullanma yeteneği ve dilde söylemleştirdiği düşünceler önemli olurken siyasetin muktedir olma isteği siyasetçiye, kendi düşüncelerini devletin farklı kurumları aracılığıyla topluma aktarmanın

yollarını aratacaktır. Bu noktada dini kurumlar ve dini hassasiyetlerin değerli olduğu pratikler ayrı bir önem kazanacaktır. Dilin düşünce ile olan birlikteliğinin kazanımları, toplumsal yapı içerisinde mutluluk ereğine ulaşmak gibi bir idealin yanı sıra birlikte yaşamın önemli bir gerekliliği olan düzen mefhumunun sağlanmasında da beklenmektedir. Düzen, ülkede iktidarın ve yöneticilerin sorumluluğunda iken dinin de düzenin sağlanması noktasında yönetene verdiği sorumluluk siyasi olarak kullanışlı olabilmektedir.

İktidar ve muhalif siyasetin söylemle olan yakın ilişkisinde ortaya çıkan mücadelede değinilmesi gereken bir başka olgunun meşruiyet olduğu öngörülebilir. Söylemin önemli işlevlerinden birisi meşruiyet aracı rolünü üstlenebilmesidir. Seçim sonrası dönemlerde yoğun olarak izlenebilen meşruiyet anlatısı ve reddiyelerine dair söylemler, siyaset dilinin meşru otorite ile eleştirisi üzerine ve kimi zaman hukuk ile olan mücadelesiyle somutlaşmaktadır. Hukukun siyasi söylemlere yansması ve ideolojik çerçeveden verilen kararlara dair üretilen söylemler Türk siyasetinin yabancı olmadığı bir durumdur. Ve karşıt söylemler “eleştiri” olarak ifade edilirken eleştiri de kusurlu bir söylem olarak kabul edilmektedir (Eagleton, 2009: 12).

3. Din Siyaset İlişkisinde Siyasetin Dili

Din ve siyaset kavramları ikisi de insana mahsus, insanla değerlendirilen ve anlam bulan kavramlardır. Birisi tanrı ideası üzerinden şekillenmiş diğeri ise insani ve iradi olarak ortaya konmuştur. Birbirine geçişkenlikleri söz konusu olsa da dinin siyaset üzerindeki hegemonik, belirleyici özelliği demokratik, liberal düşüncelerin ortaya çıkması ile birlikte kısmen de olsa ağırlığını yitirmiştir. Aydınlanma, liberalizm, demokrasi söylemlerinin ağırlık kazandığı 18. yüzyıl ve sonrasında seküler hayatın söylemleştirilmesi, pratikte de ağırlık kazanması, değişen yenedünyada dinin toplumsal alanla olan ilişkisini farklılaşmıştır. Din, aklın sorgulamasına maruz bırakılmıştır. Din, akıl ve irade üçlemesi çerçevesinde, Türkiye’de dinin kurumsal temsilcisi olan Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yazılmış olan ilmihal eserinde dinin kaynağı ve irade ilişkisi şu şekilde tanımlanmaktadır:

İslâm bilginlerinin din tarifleri hak din için düşünülmüş dar kapsamlı tariflerdir. Bu tariflerdeki ortak noktalardan biri dinin ilâhî kaynaklı olduğunun vurgulanmasıdır. Buna göre gerçek din beşer kaynaklı olamaz. Yine bu tariflerde dinin akıl ve irade ile ilişkisi de gösterilmiştir, bu da dinin bir akıl ve tercih konusu olduğu anlamını taşımaktadır (DİB, 1998).

Dini yaşamın toplumsal hayat içerisindeki etkinliği azaltmak adına ortaya atılan sekülerizm, Batının bir kesiminde, Fransızcadan gelen “Laïcisme” eş olarak kullanılmış ve Türkçeleşmemiş bir kavramdır (Berkes, 2013: 18). Sekülerizmin, çağdaşlaşma, modernleşme

veya Ziya Gökalp'ın kullandığı ifadeyle “muasırlaşma” gibi kavramlarla Türkçe olarak karşılandığı söylenebilir. Sekülerizmi karşılamak adına ifade edilen bu kavramlar daha çok toplumsal bir gelişmişlik düzeyini ifade eden kavramlardır. Oysa Batı'nın sekülerizm anlayışı toplumsal kalkınma ve gelişmişlik düzeyinin yanı sıra fikirsel, bireysel ve anlayış sekülerizmini de kapsamaktadır. Fikirsel ve kişisel bir özgürlüğün altını çizen seküler anlayışta söylem, modern zamanın örtülü düşüncelerine kılıf olabilecek bir özelliğe sahiptir. Bir noktada eleştirel söylem analizlerine giden süreci modernleşme ile birlikte okumak, söylemin modern zamanın önemli bir kullanım aracı olduğuna kanıt niteliği taşıyacaktır. Çelişkiler, kaos, mücadeleler şeklinde formüle edilebilecek bugünün dünyasında söylem, çoklu kimliklerin ifade aracı olarak konumlandırılabilir. Söylem, homojenliği yakalamanın uzak olduğu ortamlarda din ve seküler yaşamın da bir arada ifade edilmesinde değerli bir araç olarak ön plana çıkmaktadır. Dinin ve sekülerizmin bir arada kullanılacağı ve değer bulacağı yerde ve ortamda söylemi görmek mümkündür. Söylem farklı şekillerde ve kavramlarla bir arada kullanılabilir. Irkçı söylem, cinsiyetçi söylem, medya söylemi, popülist söylem, geçmiş ve gelecek söylemleri bu farklılıklardan bazılarıdır (Meyer & Wodak, 2002: 26).

Din ve siyaset birbirinden bağımsız değerlere sahip iki olgu gibi dursa da geçmişten bugüne ikisini birbirinden ayırmak hiç de kolay olmamıştır. Din ve siyaset arasındaki ilişki toplumsal yaşamın başlangıcından bugüne taşınmıştır. Bu ilişkinin ne düzeyde olduğu dinin ve siyasetin toplumdaki etkilerini de belirlemektedir. Böyle bir ilişkinin ifade edilmesi din ve siyasetin müşterek noktalarının değerlendirilmesi öngörüsünden kaynaklanmaktadır. Bunun yanı sıra dinin kendine mahsus alanları olduğu gibi (ibadet, inanç, itikat, vb.) siyasetinde kendine ait alanları söz konusudur. Bu alanlar arasında yaşanacak geçişkenlikler dinin siyasetle veya siyasetin dinle olan ilişkisini belirleyecektir. Demokratik yaklaşımlar bu geçişkenliğe laiklik temelinde makul bakmazken çoğu zaman sosyal gerçeklik, ne laikliğin istediği bir dini ortamı ne de seküler bir din anlayışını barındırmaktadır.

Din, aynı zamanda sosyal, ekonomik, psikolojik ve tarihi bir olgudur. Din, tarihi zaman dilimi içerisinde meydana gelmiş ve önceden gerçekleşmiş olan şeylere bağımlı olmuştur (Eliade, 1990: 57). Böyle bir yapı içerisinde insan hayatını düzenleyen ilkelerin toplumsal hayatın dışında kalması söz konusu değildir. Siyasal olanın da toplumsal hayatta işgal ettiği yer ile birlikte hemen her toplumsal ve siyasal yapıda din ile siyaset arasında bir bağlantı olasıdır. Dinin sosyal bir gerçeklik olması; din ve siyasetin etkileşiminden doğan arz talep ilişkisine, siyasetin sosyal gerçekliği önemli oranda kabullenmesine ya da taleplere uygun stratejiler geliştirmesine sebep olmaktadır. Durkheim (Kehrer, 2007: 72) dini tanımlarken “*Din,*

kolektif grup ruhunun tecellisidir. Kolektif grup ruhu bir bayrakta tecelli edebilir, bir işaretle tecelli edebilir, bir merasimde tecelli edebilir” der. Durkheim’in kolektif ruh olarak tanımladığı dinin tecelli ettiği sembolizmin, siyasetin de temsil edildiği bir bayrak, bir işaret ve bir merasime olan benzerliği din siyaset yakınlığının bir başka ifadesidir. Kimi zaman siyasetin temsil edildiği sembolik değerler aynı zamanda din ile ortak bir algı yaratacak şekilde iç içe geçebilmektedir.

Dinin pratikleri açık ve somut olarak gösterilirken bazı durumlarda soyut kalmaktadır. Bir din sosyal yapıyla ne kadar bütünleşmişse, insanın günlük davranışının dini emirlerle tanımlanması o kadar muhtemeldir (Glock, 2007: 267). Dinin sosyal yapı içerisindeki bu konumu aynı zamanda farklı sosyal tabakalar içerisindeki farklı yaşantılara sahip kitlelerin belirmesine de yol açar. Dini, yaşantısının her sahasında belirleyici konumda tutan ve dini değerlere göre hayatını şekillendiren bireyler ile dini belirleyici olmaktan çıkarmış kişilerin yaşantıları arasında farklılıklar görülebilmektedir. Bu durum toplumsal kırılmalara da yol açabilir. Dinin birey için değeri ve bireyin psikolojisi üzerindeki etkisi, bireyi dini faaliyetlere katılmaya zorlayacağı gibi dini kucaklayan siyasi bir sembol veya örgütlü bir yapı için de aynı eylemsel tutumun sergilenmesinde birey tereddüt göstermeyecektir.

Dinin insan hayatındaki güçlü özellikleri siyasetin de dini bir araç olarak kullanmasının önünün açmıştır. Tarihin her döneminde siyaset ile din arasında değişken ilişkiler izlenmektedir. Dinin siyasal hayat içerisinde yer alması bazı durumlarda dini nasrların, hadislerin, yaşanmışlıkların söylemlere dâhil edilmesi ile gerçekleşmektedir. Dinde mutlak sonsuz varlık olan Allah tektir. Böyle bir durum karşısında başka bir varlık tasavvur edilemeyeceği gibi dinin kullanıldığı her mecra baskın bir karaktere sahip olacak ve reddi zor ifadeleri ve eylemleri beraberinde getirecektir. Kendini dinine bağlı hisseden bireyler, parçası oldukları toplumun dokusuna uymak ve bu dokuya saygı duymak gibi bir bilinçle kendilerini yüklerken bu uyumun dışında kalanlar, kimi zaman yönetici erkler tarafından toplumsalın dışına itilecek ya da söylemde dışlanarak ayrılıkçı, hain, devlet düşmanı gibi yaftalarla etiketlenebilecektir. Din, siyasi iktidarın devamı ve sürekliliği için ideolojik bir araç olarak kullanılabilir.

İslam dini özelinde dinin toplumsal hayattan uzaklaştırılmasının zorluğu zamanla, doğrudan dinle ilgisi olmayan konuların da İslam içerisinde değerlendirilir olmasına yol açmış ve İslam dininin toplumsal düzen içerisindeki konumunu baskın bir hale getirmiştir. Bu sayede dinin toplumsal düzen içerisindeki sorumlularının doğrudan doğruya devlet mekanizması

içerisinde yer alabilir olması kaçınılmaz olmuştur. Sadece dini değerlere bağlı olarak siyaset yapmanın mümkün olmadığı durumda din, siyaset için hedefe giden süreçte önemli bir araç olarak kullanılabilir hale gelmiştir. Zaman zaman devletler içerisinde gelişen dini hareketlerin ağırlığı pek çok devlet için belirleyici olurken güç mefhumuna sahip oldukları ölçüde bu hareketler, devlet siyasalarını etkileyebilmiş ve farklı akımlar şeklinde hayat bulmuştur. Din temelinde oluşturulan ve sonrasında siyasi bir kılıfa bürünebilen akımların, insan ürünü düşüncelerin fiiliyata dökülmesi ile ortaya çıkmış olması bu akımların ne dinden azade kılınmasını ne de siyasetin içerisinden uzaklaştırılmasını sağlamıştır. Varlığı ilahi olan ve vahye dayanan dinler ile varlığı insani ve iradi olan siyasetin varsayımlarının ve savunularının temeli birbirine benzemediği gibi siyasetin yanılabilirliğini minimize etmek din üzerinden gerçekleştirilmek istenmiştir. Siyasetin dini yücelttiği noktada genellikle ya liderin yanlıgıları minimize edilmiş ya da siyasaların geçerliliği desteklenmiştir.

Dinin siyaset ile olan ilişkisi, insanın bir taraftan yaratan diğer taraftan ise yaratılmışlarla olan ilişkisidir. İnsanın yaratanla olan ilişkisi dinin belirleyicisi olarak telakki edilirken insanın toplum içerisinde yaşantısının düzenlenmesi, belirli kurallar içerisinde bir düzen halinde yürütülmesi ise siyasetin işlevsel kısmıdır. İki olguda da gerek dinin ve gerek siyasetin işleneni insan olunca değerlerden bağımsız bir siyaset ve din ifade etmek mümkün değildir. İnsan hayatının bir düzen içerisinde şekillenmesi din ve siyaset ilişkisinin kesiştiği önemli bir noktadır. Gerek siyasi iktidar gerekse de din içerisinde ulema veya din adamları, bir entegre sürecini belirli bir çerçevede işlemenin gayretini yürütmektedir. İslami olarak düşünülen bir toplumsal yapı içerisinde hem ibadetlerin hem de hukukun büyük bir kısmının dinî kurallara uygun olmak gibi bir zorunluluk arz etmesi, Gazali öncesi dönem için yapılmış bir değerlendirme iken bu durum, İslam'ın ve diğer dinlerin belirleyiciliğinin ön planda olduğu, seküler bir anlayışın oluşmadığı, aydınlanma dönemi öncesi için de geçerlidir (Bilgin & Yücedoğru, 2008: 732). Bugünün toplumunda hukukun dinden arındırılması gayreti söz konusudur. Bu gayretin içerisinde yeni kavramların türetilmesi ve bu kavramlar üzerinden yeni tanımlamaların gerçekleştirilmesi önemli olmuştur. Lewis'in (1992),

Klasik İslam'da din ve devlet arasında bunları birbirinden ayırt edici bir fark yoktur. Hristiyan âleminde kilise ve devletin birbirlerinden ayrı şeyler olarak ele alınması temelde İsa'nın "Sezar'ın hakkı Sezar'a, Tanrının hakkını Tanrıya verin sözüne dayanır. (...). Hristiyan âleminde iyice kökleşmiş bulunan kilise ve devlet arasındaki ayrım İslam'da mevcut değildi. (...). Bu ayrımı ifade edecek kavramlar ancak 19. ve 20. Yüzyılda seküler(laik) düşüncesini ifade edebilecek kelimelerin icat edilmesiyle gerçekleşti" şeklindeki söyleminde altı çizilmesi gereken nokta dinin devletten veya toplumsal alandaki belirleyiciliğinin ortadan kaldırılmasında öncelikli olarak, yapılacak tanımlamalarda bir kavram arayışının gerekli olduğudur (Lewis, 1992: 9).

Bu bağlamda din ve devleti birbirinden ayırt edebilecek anlayışın gelişmesinde yeni kavramların önemi göz ardı edilmemelidir. Bu noktada dilin gelişimi, dilin zihinle olan ilişkisi üzerine kurgulanacak bir etkiyi yaratmalıdır. Bu etki Chomsky' nin (2002) ifadesiyle “*dilin düşüncede ve insan etkileşimindeki temel rolü*” ile ilgilidir (Chomsky, 2002: 9). Önemli bir dilbilimci olan Ferdinand de Saussure (1998: 167) dilin önemine değinirken düşüncenin dilin aracı olduğunu belirtmiştir. Saussure göre dil bizzat gerçekliğin üretildiği yerdir. Dil, düşüncenin aracı değildir. Başka bir dilbilimci Walter Porzik (1992) ise dili “bir mucize” olarak tanımlamaktadır (Porzik, 1992: 68). Seküler bir yaşama geçiş söz konusu olmuşsa bu yaşamın yorumlanmasında aracı olan dil, çeşitlenen kavramların varlığının değerlendirildiği yerdir. Seküler yaşamı savunan paradigma Martin'e göre bir teori değil bir ideolojidir. Martin'e (Özay, 2006: 193) göre sekülerleşme, din karşıtı olarak görülen bir Marksizm aracıdır. Bilimsel bir kavram değildir. Sekülerleşme, kiliseye katılımın merkeze alınmasıyla birlikte inançlarda ve pratikte ortaya çıkan gerilemelerdir. Wilson, Martin'e karşı olarak, sekülerleşmenin ideolojik bir tarafı olmadığını, günlük pratiklere yön veren bir düşünce şekli olarak dinin Avrupa ve ABD'deki etki gücündeki azalmayı anlatmak için kullanıldığını ve din-toplum ilişkisinde ortaya çıkan bu değişimi alkışlamadığını vurgulamıştır. Wilson, etki gücü azalan dinin, modernleşme ile ortaya çıkan tüketim toplumunda bir başka tüketilecek eşyaya indirgendliğini ve günlük yaşam aktiviteleri içinde marjinalleştiğini ifade etmiştir (Wilson, 1979: 277).

Dinin modernleşme sonrası toplumlarda bir meta haline gelmesinde ve günlük yaşam aktiviteleri içerisinde marjinalleşmesinde söylemin ve dilin yeri önemlidir. Dine modern dünya tarafından getirilen yeni yorumlar aynı zamanda yeni söylemleri ve bu söylemler arasında yeni ilişki ağlarını meydana getirmiştir. Bu ilişki ağları içerisindeki mücadele sadece dil ve düşünce arasında verilen bir mücadele değildir. Dilin düşünceye ya da düşüncenin dile olan üstünlüğü adına yapılan bir mücadele de değildir. Mücadele, Modern Batı tarzı yaşamın seküler anlayışının yaygınlaştırılması üzerinedir. Aristo ve Platon gibi siyasetin ilk teorisyenlerinin, insanların gayelerini, mutluluğa erişmek olarak yorumlamaları gibi dinin mutluluğu yakalamak noktasında tanrı buyruklarına uymayı öğütlemesi “mutluluk ereğini” ortak bir noktaya taşımaktadır. İki olgunun birleştiği yer olan mutluluk ereği, doğru öngörülerle birlikte uygun söylemin kullanılmasıyla sağlanacaktır.

Dinin, yöneticiye itaati, iktidarı ve muktediri önemsediği şeklinde bir savununun önemli temsilcisi muhafazakâr düşüncedir. Muhafazakârlığın devlete ve topluma bakış açısı hem dine bağlılık noktasında hem de devletin yüceltilmesi bağlamında siyaset için önemlidir. Muhafazakâr düşüncenin söyleme verdiği önem farklı ideolojiler tarafından karşı söylemle

cevap bulmaktadır. Muhafazakâr düşüncenin merkezi teması olan “muhafaza etme arzusu” (Heywood, 2013: 76), otoritenin yukarıdan aşağıya doğru uygulanması, bilgi, tecrübe veya eğitimden yoksun olanlara siyasetin çıkarlarını doğru olarak izleyebilmeleri için liderlik, rehberlik ve destek sağlamaktadır. Bu desteğe katkı sunmak isteyen siyasilerin, din adamlarının ve ideologların topluma sundukları ve toplumdan beklentileri, toplumla olan münasebetleri, söyleme konu edilen ilişkilerde aranabilir. Muhafazakârlık algısı, muhafazakâr uygulamalar ile birleşince din ve siyasetin iç içe geçtiği durumları yaratabilmektedir. Devleti korumak, milleti yüceltmek ve değişimi tedrici olarak gerçekleştirmek siyasetin toplumla ilişkiye girdiği noktalarda din mefhumunun kullanılmasıyla sağlanacak önemli bir arayıştır. Düzen, siyaset eliyle dinin desteği ve çoğu zaman bu iki olguyu birleştiren söylemin gücünde aranacaktır. Söylem, düzenin korunmasında iktidarın güç arayışına katkı sunarken muhalefet için de iktidarı yerinden etmenin önemli bir argümanı olarak kullanılacaktır.

4. Sonuç

Söylem, konu edilen kavramların etimolojisinden ziyade anlamı üzerinden bir etki yaratmaktadır. Kavramların dil ile yansıtılan yorumları üzerinden yaratılan etkinin ortaya çıkarılmasında söylem analizi vazgeçilemez bir anlamlandırma olayıdır. Dini terminolojinin ve siyasetin de kendi disiplinleri içerisinde söylemden fazlasıyla yararlanması söylemin sahip olduğu anlamlandırma gücüyle ilişkilidir. Anlamın yorumlanmasında ise bakış açıları yine söylemin temellendirildiği bakış açılarına paralel seyretmekte ve her yorum analiz edenin kendi değer ve tutumları çerçevesinde gelişmektedir. Söylemin analiz edilebilmesi bir niyet çevirisi olarak somutlaşacaktır. Toplumda yaşayan herkes bir söylem çevirmeni olarak kendi yorumbilgisi yetisiyle bir anlamlandırma yapmaya çalışmaktadır. Bu anlamlandırma çabaları içerisinde söylemin ayrıştırılamazlığı, yorumlar üzerinde ortak bir noktada buluşamamanın gerekçesidir. Söylemi düşünceden, ideolojisinde ve dile getirenin yorumundan ayrıştırılabilmek oldukça güçtür. Söylemler saflaştırılamaz ve ayrıştırılamaz. Bu gerekçe toplumsal yaşamın yorumbilgisel olanı kendi mekanizması içerisinde yarattığına ve dini, siyasi, sosyal ve ekonomik değerlerin söyleme konu edilme şekline atıfla değerlendirilebilir.

Din, insan hayatında, insanın tutum ve davranışları üzerinde önemli etkilere sahiptir. Bu etkinin derecesi, insanların dine bakış açıları ve din ile olan ilişkileri nispetinde değişiklik göstermektedir. Dini, hayatlarının merkezine konumlandırmış olanlar günlük yaşantılarında dinin öğretilerini değerli kılacak bir yaşam tarzını tercih etmektedir. Gelecek planlamalarında ve hayatlarının her aşamasında aldıkları kararlarda din mutlaka düşünülmesi gereken bir vecibe

olarak belirlemektedir. Tercihler ve değerlendirmeler dini bir pencereden bakmayı zorunlu kılmaktadır. Diğer taraftan dini merkezi noktada konumlandırmamış olanlar alınan kararlarda dine bağlı bir zorunluluk hissetmezken bu durum çoğunlukla tercihlerine de seküler bir bakış şeklinde yansımaktadır. Din, bireysel farklılıklara sebep olan bir konuma sahip olduğu gibi topluluk halinde yaşayan insanların, asgari farklılıklar etrafında din merkezli birlikteliklerle bir araya gelebilmelerine de olanak sunmaktadır. Dinin sahip olduğu bireysel ve toplumsal ağırlık dini terminolojinin söylemlere çekinmeden taşınmasına sebeptir. Dilin söyleminde dinin ifadesi, yorum bilgisi çerçevesinde, dini temelde farklılıklar yarattığı gibi dinin değer kattığı diğer toplumsal olgularda da farklı anlayış ve yorumlara yol açmaktadır. Dinin kullanım alanlarından biri olan ve çokça dini argümanlara atıf yapılan siyaset disiplininde de söylemin ayrıştırılamazlığı çokça karşılaşılan bir durumdur. Söylemin siyasete konu ettiği dini anlamlandırmaların ayrıştırılamazlığı, dinin siyasete alet edildiği yorumlarının en temel gerekçesidir.

Siyaset merkezli birliktelikler ve söylemler insanları bir araya getiren ve ortak değerler etrafında toplayabilen birlikteliklerdir. İnsanların ortak yaşamalarına katkı sunan kuralların belirlenmesi noktasında önemli olan etkinlikte siyaset ön plana çıkmaktadır. Gerek siyaset gerekse din, birliktelikler içerisinde belirleyici olurken siyasetin, iktidar ve muktedir olma adına her argümanı tercih eder olması dini de böyle bir tercihin en önemli başat aktörü yapmıştır. Din, siyasetçi ve siyaset araçları tarafından toplumu etkileyebilecek her noktada değerlendirilecek birleştirici bir olgu olarak tercih edilmiştir. Dinin bu birleştirici gücü siyasi söylemler üzerinden çokça sergilenmektedir. Siyasi söylemlerin ayrıştırılamazlığı, siyasetin de din gibi yaşam aktivitelerine ve tercihlere bağlı olarak sergilediği farklılıkların içerisinde aranan anlamın çevirisinde ortaya çıkmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflicts of Interest: There is no potential conflict of interest in this study.

KAYNAKÇA

- Althusser, L. (2002). *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları*. (Çev. Y. Alp- M. Özışık). İletişim Yayınları.
- Bauman, Z. (2020). *Bireyselleşmiş toplum*. (Çev. Y. Alagon). Ayrıntı Yayınları.
- Özen Baykent, U. (2017). Dil felsefesinde anlam sorunu. *International Journal of Social Science*, 56, 497-508.
- Berkes, N. (2013). *Türkiye’de çağdaşlaşma*. Yapı Kredi Yayınları.
- Bilgin, V. & Yücedoğru H., K. (2008). On birinci yüzyılda siyasal gerçeklik ve İslâm siyaset düşüncesine etkisi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (2), 729-746.
- Chomsky, N. (2002). *Dil ve zihin*. (Çev. A. Kocaman). Ayraç Yayınevi.
- Coşkun, S. (2014). Dil-düşünce ve dünya ilişkisi bakımından öznellik, bireysellik ve kimlik. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 23, 87-103.
- Deringil, S. (2014). *İktidarın sembolleri ve ideoloji: II. Abdulhamid dönemi (1876-1909)*. Yapı Kredi Yayınları.
- Deveci, C. (1999). Foucault’un iktidar kavramsallaştırmasında siyasal boyutun ayrıştırılmazlığı. İçinde T. Takış (Ed.), *Söylem Üstüne Söylem*, (ss. 25-45). Doğu-Batı Dergisi Yayınları.
- DİB. (1998). İlmihal eseri Cilt I. 10 Aralık 2021, https://webdosya.diyamet.gov.tr/DiyametAnasayfa/UserFiles/DiniBilgiler/ilmihal_cilt_1.pdf.
- Eagleton, T. (2009). *Eleştiri ve ideoloji: Marksist edebiyat teorisi üzerine bir çalışma*. (Çev. S. Kılıç). İletişim Yayınları.
- Eliade, M. (1990). *Dinin anlamı ve sosyal fonksiyonu*. (Çev. M. Aydın). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Foucault, M. (2014). *Özne ve iktidar*. (Çev. I. Ergüden-O. Akınhay). Ayrıntı Yayınları.
- Glock, Y. C. (2007). Dindarlığın boyutları üzerine. İçinde Y. Aktay ve M. Emin Köktaş (Ed.), *Din sosyolojisi*, (ss. 250-267). Vadi Yayınları.
- Heidegger, M. (2004). *Varlık ve zaman*. (Çev. A. Yardımlı). İdea Yayınları.
- Heywood, A. (2013). *Siyaset*. Adres Yayınları.
- Kehrer, G. (2007). Din ve toplum. İçinde Y. Aktay ve M. Emin Köktaş (Ed.), *Din Sosyolojisi*, (ss. 250-267). Vadi Yayınları.
- Çakmak Kılıçaslan, E. (2008). *Siyasal iletişim ideoloji ve medya ilişkisi*. Kriter Yayınevi.
- Kışlalı, T. A. (2016). *Siyaset bilimi*. İmge Kitabevi.
- Lewis, B. (2013). *Ortadoğu*. (Çev. S. Y. Kölay). Arkadaş Yayınevi.
- Meyer, M. & Wodak, R. (2002). *Methods of critical discourse analysis*. Sage Publications.
- Özay, M. (2006). *Günümüz sosyolojisinde modernleşme-sekülerleşme-din ilişkileri*. (Yayımlanmış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Porzick, W. (1992). *Dil denen mucize*. (Çev. V. Ülkü). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Saussure, F. (1998). *Genel dilbilim dersleri*. (Çev. B. Vardar). Multilingual Yayınları.
- Van Dijk, T. (2003). *Critical discourse analysis*. In D. Schiffrin, D. Tannen and E. H. Hamilton (Ed.), In the handbook of discourse analysis, (pp. 352-372). Blakwell Publishing.
- Wilson, B. (1979). The Return of the Sacred. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 18 (3), 268-280.

ISSN: 2146-1740
https://dergipark.org.tr/tr/pub/ayd,
Doi: 10.54688/ayd.1111142
Araştırma Makalesi

ENTROPI TABANLI MAIRCA VE MEKANSAL VERİ ANALİZİ YÖNTEMLERİYLE İÇ GÖÇ KARARININ İNCELENMESİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

EXAMINATION OF INTERNAL MIGRATION DECISION BY ENTROPY BASED
MAIRCA AND SPATIAL DATA ANALYSIS METHODS: THE CASE OF TURKEY

Gökçe MANAVGAT¹

Ayhan DEMİRCİ²

Öz

Bu çalışmada, bireyleri iç göçe iten ve çeken faktörlere ilişkin karar kriterleri kullanılarak Entropi tabanlı MAIRCA yöntemiyle Türkiye İBBS Düzey 3'te yer alan 81 il için göçle ilişkili çekim merkezi sıralaması 2010, 2015 ve 2020 yılları için yapılmıştır. İllerin çekim merkezi olmasına yönelik sıralamaları ile illerin gerçekleşen net göç hızı arasındaki ilişki incelenmiş ve ayrıca mekânsal (spatial) yayılma etkisi de dikkate alınarak iki değişkenli (bivariate) Moran I test istatistiğiyle göçün yayılma durumu mekânsal bağımlılık kapsamında analiz edilmiştir. Sonuçlarda, Türkiye'de göç potansiyeli açısından çekim merkezi olan illerin daha çok kent nüfusunun yoğun olduğu batı iller olduğu ve çekim merkezi olma açısından en geride yer alan illerin ise kentleşmenin düşük olduğu doğu iller olduğu belirlenmiştir. Kriter ağırlıklarına göre illerin göçe yönelik çekim merkezi olmasını etkileyen en önemli faktörlerin ise kişi başına GSYH, atık su hizmetleri, otomobil sayısı, hastane yatak sayısı, kişi başına hayvan ve bitkisel üretim değerleri olduğu saptanmıştır. İki değişkenli Moran I istatistiğine göre bir ilin net göç hızı değeri, komşu ilin çekim merkezi sıralamasından da etkilemektedir. Türkiye'de iç göçü açıklayan mekânsal bağımlılığa yönelik bir değişken olarak, bir ilin net göç hızında aynı zamanda komşu ilin çekim merkezi olmasının da etkili olduğu dikkate alınarak göç politikalarının oluşturulması yönünde anlamlı sonuçlara ulaşılmıştır.

Makale Bilgi

Gönderilme:
29/04/2022

Kabul:
22/06/2022

Anahtar Kelimeler: İç göç, Türkiye, Çok kriterli karar verme teknikleri, MAIRCA, Entropi, Mekânsal bağımlılık.

Jel Kodları: C61, D6, O1, P25, R1.

¹ **Sorumlu Yazar:** Doktor Öğretim Üyesi, Toros Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-3729-835X, gokce.manavgat@toros.edu.tr.

² Doçent Doktor, Toros Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-3788-4586, ayhan.demirci@toros.edu.tr.

Atıf: Manavgat, G. & Demirci, A. (2022). Entropi tabanlı MAIRCA ve mekansal veri analizi yöntemleriyle iç göç kararının incelenmesi: Türkiye örneği. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 13 (1), 88-116.

Abstract

Article Info

Received:
29/04/2022

Accepted:
22/06/2022

In this study, it has been ranked of provinces in terms of center of attraction of individuals at 81 provinces in NUTS Level 3 of Turkey using the decision criteria related to push and pull factors of migration by the Entropy-based MAIRCA method for 2010, 2015, and 2020. The correlation between the ranking of the provinces as centers of attraction and the net migration rate of the provinces has been examined, and the spatial contiguity of the migration was analyzed with the bivariate Moran I test statistic, also considering the spatial effect of the provinces. According to the results, it has been determined that the provinces that are centers of attraction in terms of migration potential in Turkey are the western provinces where the urban population is denser, and the provinces that are behind in terms of being the center of attraction are the eastern provinces with low urbanization. In terms of the criteria weights, the most important factors affecting the cities to be centers of attraction for migration are GDP per capita, wastewater services, number of automobiles, number of hospital beds, animal and plant production values per capita. In the bivariate Moran I statistic, the net migration rate of a province is also affected by the center of attraction of the neighboring province. In this context, as a variable for spatial contiguity explaining internal migration in Turkey, significant results have been reached for the creation of migration policies, Considering the fact that the neighboring province being the center of attraction has an impact on a province's net migration rate.

Keywords: Internal migration, Turkey, Multi-Criteria Decision-Making Techniques, MAIRCA, Entropy, Spatial contiguity.

JEL Codes : C61, D6, O1, P25, R1.

Extended Summary

The concept of internal migration is one of the important social phenomena affecting different populations and not only touches the aspects related to population growth and size, but also causes significant changes in the economic structure of the population and the distribution of resources. Internal migration, an important process in developing countries, is mostly from small cities (underdeveloped) to metropolitans (developed), indicating unequal levels of development in urban societies.

Migration in developing countries has positive and negative consequences. The positive results are the transfer of advanced knowledge with different technology for the balanced distribution of the population and the reduction of regional inequalities. The negative results are the increase in population density, urban problems, brain drain and the decrease in the economic power of the region. Migrations, as in most of the developing countries, are seen among the important problems from the past to the present, when viewed from the economic and social aspects in Turkey. Migration movements in Turkey are not independent of socio-economic events, on the contrary, they are one of the indicators that best reflect the structural changes in the economy. Migration, which is one of the leading structural problems in Turkey from the past to the present, is mainly due to the inhomogeneity of interregional economic and social development. Internal migration, which is a result of the inequality that it is located in and the inequality that regional development cannot provide, brings with it an influx from the east to the west, both from rural areas to urban areas.

In Turkey, due to interregional development problems, internal migration and demographic transition still maintain their importance today. In this sense, this study has been ranked of provinces in terms of center of attraction of individuals at 81 provinces in NUTS Level 3 of Turkey using the decision criteria related to push and pull factors of migration by the Entropy-based MAIRCA method for 2010, 2015, and 2020. The correlation between the ranking of the provinces as centers of attraction and the net migration rate of the provinces was examined, and the spatial contiguity of the migration was analyzed with the bivariate Moran I test statistic, also considering the spatial effect of the provinces. In other words, the effect of the rank of the center of attraction of the neighboring province on the net migration rate of the province was investigated. In addition, clustering maps of this relationship were obtained. According to the results of the analysis with the Entropy-based MAIRCA method, the cities that are the centers of attraction in terms of migration potential and have a high potential for immigration are the western provinces where the urban population is dense, such as Ankara, İzmir, İstanbul, Eskişehir and Antalya. The provinces that are far behind in terms of being a center of attraction, that is, far from being a center of attraction in immigration decision, are the right provinces with low urbanization such as Hakkari, Bitlis, Muş and Ağrı. The most crucial factors affecting the provinces to be centers of attraction according to their criterion weights are GDP per capita, wastewater services, number of automobiles, number of hospital beds, animal, and plant production per capita. It has been concluded that there is a negative and moderate correlation in the dependence between the provinces as centers of attraction and the net migration rate in the periods considered (2011, 2015, and 2020). In other words, as the ranking of provinces as centers of attraction decreases, the net migration rate increases. The existence of this relationship, in internal migration; It shows that the factors that attract migration also depend on the provinces being the center of attraction. In addition, according to the bivariate Moran I statistic explaining internal migration, the net migration rate value of a province is affected by the gravity center ranking of the neighboring province, and it has been observed that this spatial relationship effect is significant for each year. The general results show that the economic, social, and cultural structure of the neighboring province should also be considered while evaluating the migration potential of a province. In addition, the determination of neighboring provinces as certain centers of attraction in minimizing the negative effects of immigration in regions that receive heavy immigration is an important result that should be emphasized in terms of immigration policy. In other words, it is considered that the investments and improvements in the economic, social, cultural, education and health fields to be made in the neighboring provinces of the provinces that receive significant immigration will have a positive effect on preventing the problems that will be caused by the concentration of the migration potential in a certain region.

1. Giriş

Göç, insanlığın yerleşik hayata geçmesiyle birlikte toplumların hayatında sürekli yer edinmiştir. İnsanlar veya toplumlar çok çeşitli sebeplerle buldukları yerden bir başka yere gitmiş ve oralarda yerleşik hayat sürmeye devam etmişlerdir. İnsanlık tarihi kadar eski olan göç; başta sosyoloji, coğrafya ve ekonomi olmak üzere çok farklı disiplinlerde ele alınmıştır. Coğrafyacılar göçü zaman ve mekân boyutunda ele alırken, sosyologlar göçün toplumsal sonuçlarına önem vermekte ve ekonomistler ise göçün ekonomi üzerindeki etkilerini tartışmaktadırlar. Bu yüzden tanımları farklı disiplinlerde değişmekle birlikte göç; “*ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme*” olarak tanımlanabilmektedir (TDK, 2022).

Ancak göçe ilişkin tanımda, göç edilen yerde kalma süresini temel alan yaklaşımlar da bulunmaktadır. Birleşmiş Milletler’e göre bir hareketin göç sayılabilmesi için “*gidilecek yerde bir yılı aşkın kalma veya sürekli yerleşme amacı*” olması gerekmektedir (Ertan & Ertan, 2017). Benzer bir yaklaşımla, Lee (1969) göçü; “*bir yerden başka bir yere, kalıcı veya kısmen kalıcı olarak yer değiştirilmesi*” şeklinde tanımlamıştır. Tanımlardan da anlaşılacağı üzere göç, çeşitli sebeplere bağlı olarak bir yerleşim yerinden bir başkasına, uzun süreli ve kalıcı olarak yerleşmek amacıyla taşınmayı gerektirmektedir.

Göç kavramının; “iç göç” ve “dış göç” şeklinde iki açıdan incelenmesi mümkündür. İç göç, bir ülkenin ulusal sınırları içerisindeki yerleşim hareketliliğini ifade ederken, dış göç bu hareketliliği, ulusal sınırları aşacak ve başka ülkeleri içerecek şekilde meydana gelmesini ifade etmektedir. Bu kapsamda iç göç, ülkenin nüfusunda bir değişikliğe neden olmazken, dış göç nüfusun yanı sıra birçok konuda önemli etkilere sahiptir (Sayın vd., 2016).

Nüfus hareketliliğine yönelik olan iç göç kavramı, farklı nüfusları etkileyen önemli sosyal olgulardan biridir ve yalnızca nüfus artışı ve büyüklüğü ile ilgili yönlere dokunmakla kalmamakta, aynı zamanda nüfusun ekonomik yapısında ve kaynakların dağılımında önemli değişikliklere neden olmaktadır (Mijani vd., 2021). Gelişmekte olan ülkelerde önemli bir süreç olan iç göç, çoğunlukla küçük şehirlerden (az gelişmiş) büyük şehirlere (gelişmiş) doğrudur ve bu da kentsel toplumlarda eşit olmayan gelişme düzeylerini gösterir (Bell vd., 2015). Küçük şehirlerden göçe yönelik başlıca etkenler arasında; uygun ekonomik ve hizmet altyapısının eksikliği, iş olanaklarının yetersizliği, düşük ücret düzeyi, eğitim imkanları eksikliği ve sağlık ve hijyen koşullarının yetersiz olmasıdır (Sasin & McKenzie, 2007; Shahpari & Hazbavi,

2019). Bu bağlamda iç göç hareketliliği, yoğunlukla kırdan kente yönelen ve daha iyi yaşam şartlarına ulaşmak bağlamında ortaya çıkmaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerde göçün olumlu ve olumsuz sonuçları bulunmaktadır. Olumlu sonuçlar; nüfusun dengeli dağılımını, bölgesel eşitsizliklerin azalmasına yönelik farklı teknoloji ile ileri düzey bilgilerin transferi; olumsuz sonuçlar arasında, nüfus yoğunluğunun artması, kentsel sorunlar, beyin göçü ve bölgenin ekonomik gücün azalması sayılabilir (Caliendo vd., 2019; De Jong & Gardner, 2013).

Göç hareketlerinin, gelişmekte olan ülkelerin çoğunda olduğu gibi Türkiye’de de ekonomik ve toplumsal yönden bakıldığında geçmişten günümüze önemli sorunların arasında görülmektedir (Bülbül & Köse, 2010). Türkiye’deki göç hareketleri sosyo-ekonomik olaylardan bağımsız olmayıp, aksine, ekonomideki yapısal değişimleri de en iyi yansıtan göstergelerden birisi olma özelliğine sahiptir. Türkiye’de geçmişten günümüze devam eden yapısal sorunların başında yer alan göçün nedeni özellikle bölgeler arası ekonomik ve sosyal gelişmişliğin homojen olmamasından kaynaklıdır. Bulunduğu coğrafyanın ve bölgesel kalkınmanın sağlayamadığı eşitsizliğin bir sonucu olan iç göç, hem kırsal bölgelerden kentsel bölgelere olmakla birlikte, son dönemlerde yaşanan terör olaylarının etkisiyle doğudan batıya doğru bir akını beraberinde getirmektedir. Türkiye’de yaşanan toplumsal iç göç kararında, bölgesel dengesizliklerin bir parçası olan gelir, fiziki ve sosyal altyapı, insan kaynakları, eğitim düzeyi, sağlık hizmetlerine erişim, çevre kalitesi ve istihdam faktörleri önemli yer tutmaktadır (Manavgat & Saygılı, 2016). Türkiye’de, bölgeler arası kalkınmışlık sorunları nedeniyle iç göç hareketliliği ve demografik geçiş günümüzde de önemini korumaktadır. Bu göç hareketlerinin ise son dönemde hangi bölgelerde yoğunlaşma gösterdiğini incelemek de önemlidir.

Bu kapsamda çalışmanın amacı; Türkiye İstatistik Bölge Birimleri Sınıflandırması (İBBS) Düzey 3’te yer alan 81 il için 2011, 2015 ve 2020 dönemlerinde, göç hareketliliğiyle ilişkili olan faktörleri Çok Kriterli Karar Verme Tekniklerinden olan Entropi tabanlı MAIRCA (Multi Atributive Ideal-Real Comparative Analysis- Çok Nitelikli İdeal-Gerçek Karşılaştırma Analizi) yöntemiyle incelemek ve illerin çekim merkezi olarak sıralamasını yapmak ve bu sıralamanın illerin net göç hızıyla olan korelasyon düzeyini ölçmektir. Bu yöntemlerin seçilmesinde; Entropi yönteminin sezgisellikten uzak ve rasyonel sonuç üretecek şekilde kriterleri ağırlıklandırması ve MAIRCA yönteminin de çalışmanın amacıyla uyumlu sonuçlar verme yönündeki işlevselliği dikkate alınmıştır. Ayrıca, illerin çekim merkezi olmaları ve net göç hızı arasındaki ilişkinin, Moran I, iki değişkenli (bivariate) mekânsal (spatial)

otokorelasyon test istatistiğini kullanarak analiz etmektir. Çalışmanın giriş bölümünü takip eden ikinci bölümünde Türkiye’de göç hareketliliği üzerine inceleme yapılmış ve çalışmanın kapsadığı döneme ilişkin göç verileri sunularak değerlendirmeler yapılmıştır. Üçüncü bölümde, literatürde Türkiye için yapılan uygulamalı göç çalışmaları sunulmuş ve literatürde kullanılan değişkenler saptanmıştır. Dördüncü bölümde, çalışmada kullanılan yöntemler hakkında bilgi verilmiş, beşinci bölümde ise bulgular sunulmuştur. Son bölümde sonuçlar tartışılmış ve politika önerileri getirilmiştir.

2. Türkiye’de İç Göç Hareketliliği ve Göç Nedenleri

Türkiye’de özellikle 1950’li yıllardan sonra ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel yapıda meydana gelen köklü değişim ve dönüşümler, ülke içi göç hareketlerini başlatmış, göç ve nüfus hareketliliği belirli bölgelerde yoğunlaşarak artış devam etmiş ve bu durum göç veren ve göç alan yerlerde bazı sorunları da beraberinde getirmiştir.

Türkiye’de 1927-1950 döneminde yüzde 25 düzeyinde olan kent nüfusu sonraki dönemlerde hızla bir artmış ve toplam nüfus içinde kentlerin payı yükselişe geçmiştir. Köylerden, kente yönelen nüfusun oranı 1975’te %42’ye yükselmiştir. 1980’li yıllardan itibaren ise ekonomik ve sosyal alanda meydana gelen gelişmelerle kentler arasında ortaya çıkan sosyo-ekonomik yapıdaki eşitsiz dağılımlar kentler arası göçleri etkilemiş, ülke içindeki nüfus hareketlerinin temel belirleyici haline gelmiş ve nüfusun artan bir eğilimle belirli kentlerde yoğunlaşması devam etmiştir. Nitekim 2000 yılında kentlerde yaşayanların toplam nüfus içindeki payları %65’e yükselirken, 2010 yılında %76 düzeyine ulaşmıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2014: 26). 2020 yılı itibariyle il ve ilçe merkezlerinde yani kentlerde yaşayanların oranı %93’tür (TÜİK-ADNKS, 2021). Bu bağlamda günümüzde Türkiye’de kırdan kente göç olgusundan çok kentler arası nüfus geçişkenliği önem kazanmıştır.

2011 Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) verisi incelendiğinde, daha önce gerçekleştirilen nüfus sayım çalışmalarından farklı olarak, ADNKS verisi iller arasındaki göç etme eğilimlerini yıllık bazda ölçmüştür. 2011 ADNKS verisine göre 2010-2011 döneminde, yaklaşık 2,5 milyon kişi, yani toplam nüfusun %3,2’si ikamet ettiği ili değiştirmiştir. Ayrıca bu sayım toplam nüfusun %39,1’nin nüfusa kayıtlı oldukları ilden farklı bir yerde ikamet ettiklerini göstermiştir. Yine iç göç hareketlerinin, Doğu, Güneydoğu ve Karadeniz gibi az gelişmiş bölgelerden Marmara ve Ege gibi gelişmiş bölgelere doğru yöneldiği belirtilmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2014: 27-28). Bu eğilimler dikkate alındığında, ülkemizde iç göç hareketliliği kent odaklı, ekonomik ve sosyal olanaklara erişimi güçlü ve aynı zamanda sosyo-

ekonomik refahı gelecek kuşaklar için de garanti altına alan kentlere doğru olduğuna işaret etmektedir.

Bu göç hareketlerin ve dönüşümlerinin nedenlerini açıklanmada itici nedenler, sanayileşme yönelik atılan adımlarla birlikte emek talebinin yükselmesi, eğitim ve sağlık hizmetlerinin yaygınlaşması ve kültürel olanakların çeşitlenerek kentlerdeki yaşam standartlarının yükselmesidir. Kentler arası göçlerin yaşamasının ardındaki en temel sebepler ise ekonomik ve sosyal gelişmelerin iller arasındaki eşitsiz dağılımıdır.

İç göçün kentler arası yoğunluk kazanması farklı boyutlarla ele alınmaktadır. Bunların başında ekonomik, sosyo-kültürel, eğitim-sağlık, teknolojik ve güvenlik temelli yaklaşımlar gelmektedir (Çelik & Murat, 2014).

Ekonomik nedenler: Kentlerin gelişmesinde önemli rol oynayan sanayi faaliyetleri aynı zamanda yarattıkları geniş istihdam olanaklarıyla göç kararı üzeninde etkili olmaktadır. İş imkanlarının fazlalığı göç üzerinde ekonomik anlamda önemli bir yere sahiptir.

Sosyo-kültürel nedenler: Yaşam standardına yönelik olarak sosyal imkanların genişlemesi, göçe yönelmede çekici bir faktördür. Kültürel ve sosyal faaliyetlerin yaşam doyumu üzerinde yarattığı etki bireylerin yaşam tatminini yükselttiğinden göç kararı üzeninde de olumlu etki yaratmaktadır.

Eğitim-sağlık nedenleri: Eğitim, kişilerin daha iyi işlerde çalışmasına ve toplumsal olarak statü sağlamalarına yardımcı olduğundan gelişmiş eğitim imkânlarına sahip kentler bireylerin göç kararında çekici hale gelmektedir. Diğer taraftan sağlıklı yaşam koşullarını belirleyen, temiz suya erişim, hava kirliliğinin düşüklüğü, yeşil alanların fazlalığı gibi faktörlerin gelişmiş olduğu kentler, göçün bu bölgelere yönelmesinde önemli bir dinamiktir.

Teknolojik nedenler: Üretim sürecinde teknoloji faktörünün yoğun olarak kullanılmaya başlanması, işgücü göçlerini arttıran faktörlerden biri olmuştur. Ayrıca, ulaşım ve iletişim imkanlarının gelişmesi göç hareketlerini artıran önemli nedenlerden biridir.

Güvenlik nedenleri: Bireylerin en temel ihtiyaçlarından biri olan kendini güvende hissetme, göçün yönünde önemli bir kriterdir. Kendilerini güvende hissetmeyen bireyler, kendilerini güvende hissedebilecekleri kentlere göç etmektedirler. Ayrıca çeşitli unsurların etkisi ve zorlaması sonucunda bireylerin iradesi dışında göç etmelerine de neden olmaktadır.

Nitekim Türkiye’de Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu’da yaşanan terör olayları ülkemizde yaşanan göçlerin önemli dinamiğini oluşturmaktadır.

Türkiye’de il düzeyinde net göç ve net göç hızı incelendiği, 2011 yılında net göç hızı en düşük olan illerin Van, Yozgat, Çankırı, Kırıkkale ve Trabzon olduğu gözetlenmektedir. Buna karşılık net göç hızı en yüksek olan iller ise Antalya, Tekirdağ, Ankara, Eskişehir ve İstanbul’dur. 2020 yılı itibariyle ise en fazla net göç veren ve net göç hızı en düşük olan iller, Gümüşhane, Tokat, Karabük, Bayburt ve Kars’tır. Diğer yandan en fazla göç alarak net göç hızı en düşük olan iller ise; Tekirdağ, Yalova, Muğla, Balıkesir ve Kırklareli’dir. Türkiye’de net göç ve net göç hızı bakımından göç hareketliliğinde genel olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Doğu Karadeniz bölgelerinin göç veren illere sahip olduğu, diğer taraftan Batı ve Marmara bölgelerinde ise göç alan illerin yer aldığı gözlenmektedir (Tablo 1). Bu dinamikler, Türkiye’de gelişmiş sosyo-ekonomik ve kültürel alt yapıya sahip kentlerin bulunduğu bölgelerin göç açısından çekim alanı olduğu yönündeki görüşleri destekler niteliktedir. Ayrıca illerin nüfuslarına göre, net göç alan ve net göç veren illerin aynı zamanda komşu il olma özelliği göstermesi de dikkat çekicidir. Buradan hareketle bu çalışma, Türkiye’deki göç hareketliliğine yönelik faktörleri, çok kriterli karar verme yöntemleri kullanılarak incelemekte ve illerin göç hareketliliğindeki mekânsal komşuluk ilişkisinin göç kararındaki etkisini de ortaya koymaktadır.

Tablo 1
Türkiye İBBS Düzey- 3 için İç Göç Verileri (2011, 2015 ve 2020)

BÖLGE KODU	BÖLGE ADI	2011		2015		2020	
		Net Göç	Net Göç Hızı*	Net Göç	Net Göç Hızı*	Net Göç	Net Göç *Hız
TRA11	Erzurum	-5880	-7.5	-12179	-15.85	-9815	-12.86
TRA12	Erzincan	-2695	-12.44	-2704	-12.06	-91	-0.39
TRA13	Bayburt	-573	-7.44	-2131	-26.77	-3006	-36.04
TRA21	Ağrı	-9674	-17.27	-15577	-28.07	-9727	-18
TRA22	Kars	-5722	-18.54	-8481	-28.57	-4742	-16.51
TRA23	İğdir	-1664	-8.77	-3268	-16.84	186	0.92
TRA24	Ardahan	-1765	-16.29	-2172	-21.64	-1130	-11.68
TRB11	Malatya	3410	4.51	-4443	-5.73	869	1.08
TRB12	Elazığ	-3192	-5.7	471	0.82	-5637	-9.54
TRB13	Bingöl	-1490	-5.67	-3216	-11.96	-1136	-4.02
TRB14	Tunceli	-232	-2.72	-1137	-13.12	-520	-6.21
TRB21	Van	-48858	-46.67	-17569	-15.9	-11493	-9.95
TRB22	Muş	-5768	-13.81	-11103	-26.8	-4828	-11.68
TRB23	Bitlis	-5191	-15.3	-6865	-19.96	-2173	-6.17
TRB24	Hakkari	-358	-1.31	-4767	-16.95	-1194	-4.25
TRC11	Gaziantep	7357	4.2	-2423	-1.25	861	0.41
TRC12	Adıyaman	-10066	-16.81	-5541	-9.15	-773	-1.22
TRC13	Kilis	-1728	-13.79	183	1.4	-1397	-9.74
TRC21	Şanlıurfa	-5682	-3.31	-10445	-5.5	-9474	-4.47
TRC22	Diyarbakır	-10212	-6.48	-19901	-11.96	-3891	-2.18
TRC31	Mardin	-5855	-7.63	-10337	-12.89	629	0.74
TRC32	Batman	-1473	-2.8	-4344	-7.64	1005	1.62
TRC33	Şırnak	-554	-1.21	-12061	-24.31	-547	-1.02
TRC34	Siirt	-3954	-12.66	-5661	-17.52	-3914	-11.75
TR100	İstanbul	121782	8.98	50543	3.45	-53022	-3.42

TR211	Tekirdağ	13645	16.58	20545	22.15	22296	20.84
TR212	Edirne	-94	-0.24	1321	3.29	-2012	-4.92
TR213	Kırklareli	150	0.44	2282	6.6	2256	6.26
TR221	Balıkesir	505	0.44	-5596	-4.7	9154	7.41
TR222	Çanakkale	1655	3.41	2091	4.08	2033	3.76
TR310	İzmir	8944	2.26	20849	5.01	14772	3.37
TR321	Aydın	1021	1.02	5054	4.81	4459	3.99
TR322	Denizli	-399	-0.42	5224	5.27	1164	1.12
TR323	Muğla	5805	6.95	4449	4.91	13380	13.46
TR331	Manisa	-2709	-2.02	2822	2.05	7170	4.95
TR332	Afyonkarahisar	-6844	-9.75	-3304	-4.65	-995	-1.35
TR333	Kütahya	-3108	-5.49	-2890	-5.04	-3341	-5.78
TR334	Uşak	-1485	-4.36	43	0.12	-1672	-4.52
TR411	Bursa	15985	6.05	19695	6.95	23099	7.47
TR412	Eskişehir	7137	9.18	7743	9.41	-157	-0.18
TR413	Bilecik	336	1.65	1084	5.12	-142	-0.65
TR421	Kocaeli	13244	8.3	30231	17.13	22550	11.35
TR422	Sakarya	3904	4.4	7451	7.85	6041	5.81
TR423	Düzce	574	1.68	1346	3.74	1192	3.02
TR424	Bolu	1159	4.2	2280	7.86	-1135	-3.6
TR425	Yalova	485	2.35	2337	10.08	4380	15.99
TR510	Ankara	54479	11.2	51047	9.73	11997	2.12
TR521	Konya	-2399	-1.18	-239	-0.11	-4992	-2.22
TR522	Karaman	-1772	-7.54	-670	-2.76	-230	-0.9
TR611	Antalya	26856	13.23	28067	12.34	20710	8.16
TR612	Isparta	-2944	-7.13	383	0.91	-5026	-11.35
TR613	Burdur	-839	-3.34	290	1.12	-2221	-8.28
TR621	Adana	-11879	-5.62	-11545	-5.27	1256	0.56
TR622	Mersin	-3302	-1.98	-2233	-1.28	13083	7.03
TR631	Hatay	-7655	-5.18	-8651	-5.63	5895	3.56
TR632	Kahramanmaraş	-9289	-8.77	-5416	-4.93	1360	1.16
TR633	Osmaniye	-2745	-5.64	-736	-1.43	2780	5.08
TR711	Kırıkkale	-5292	-19.06	-2619	-9.64	-4424	-15.75
TR712	Aksaray	-2364	-6.22	-1959	-5.06	-103	-0.24
TR713	Niğde	-5254	-15.44	-2081	-5.99	-2239	-6.16
TR714	Nevşehir	-2379	-8.36	-811	-2.82	351	1.15
TR715	Kırşehir	-2272	-10.23	384	1.7	-875	-3.59
TR721	Kayseri	2600	2.07	1745	1.3	1733	1.22
TR722	Sivas	-7247	-11.49	-8182	-13.14	-5395	-8.45
TR723	Yozgat	-11670	-24.75	-11871	-27.91	-3495	-8.3
TR811	Zonguldak	-7836	-12.71	-7096	-11.84	-4350	-7.33
TR812	Karabük	-827	-3.76	4450	18.96	-4602	-18.71
TR813	Bartın	-1059	-5.64	759	3.99	144	0.72
TR821	Kastamonu	-459	-1.28	3509	9.46	-1151	-3.05
TR822	Çankırı	-3740	-20.88	-3446	-18.86	-2659	-13.72
TR823	Sinop	-580	-2.85	-1215	-5.93	-778	-3.59
TR831	Samsun	-8305	-6.61	-2909	-2.27	7612	5.63
TR832	Tokat	-6766	-11.06	-6219	-10.42	-16906	-27.88
TR833	Çorum	-7267	-13.5	-6350	-12.02	621	1.17
TR834	Amasya	-2718	-8.38	-1135	-3.52	894	2.67
TR901	Trabzon	-13588	-17.78	-5140	-6.67	-745	-0.92
TR902	Ordu	-10509	-14.6	-2765	-3.79	5492	7.24
TR903	Giresun	-2288	-5.44	-4634	-10.8	286	0.64
TR904	Rize	-2	-0.01	-3422	-10.35	-147	-0.43
TR905	Artvin	0	0	-1919	-11.33	-1443	-8.48
TR906	Gümüşhane	1438	10.92	2700	17.99	-11965	-81.02

Kaynak: TÜİK, 2020. (* Binde)

3. Türkiye’de İç Göçe Yönelik Uygulamalı Çalışmalar

Türkiye’de iç göç üzerine pek çok uygulamalı çalışma yapıldığı gözlenmektedir. Farklı yöntemler ve veri seti kullanılarak yapılan bu çalışmalardan bazıları aşağıda özetlenmiştir.

Aral ve Oğuzlar (2021), 2013 yılı verilerini kullanarak net göç hızının mekânsal örüntüsünü incelemiş ve göçle ilişkili, gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH), işsizlik oranı, istihdam oranı, nüfus artış hızı, nüfus yoğunluğu değişkenlerini kullanmışlardır. Analiz sonuçlarında, net göç hızı düşük olan ve net göç hızı yüksek olan illerin kümelenme eğiliminde olduğunu göstermiş ve ayrıca nüfus yoğunluğunun net göç hızı üzerinde negatif, gayri safi yurtiçi hasılanın göç hızı üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu bulmuşlardır. Ayrıca, net göç hızının, söz konusu değişkenlerin yanı sıra komşu illerin net göç hızından da eklediğini göstermişlerdir. Terzioğlu vd. (2021), Türkiye’de 2011-2018 yılları için sosyal inovasyon göstergesi, artımsal inovasyon göstergesi olarak kentlerin ihracat, girişimcilik ve günlük ortalama gelir düzeyi değişkenlerini kullanarak kentlerin verdikleri göç oranlarını incelemişler ve mekânsal etkileşimi analiz etmişlerdir. Kentlerin göç vermesinde sosyal inovasyon ve artımsal inovasyon faaliyetlerinin yetersizliğinin anlamlı olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Recepoglu ve Değer (2020), 2008-2013 dönemi için Türkiye’de iç göçün belirleyicilerini az gelişmiş iller için ampirik olarak tespit etmişlerdir. Çalışmada Panel Veri Çekim Modeli kullanmışlar ve iç göçün temel belirleyicileri olarak iller arası mesafe, nüfus, reel GSYH, lise veya dengi okul mezun oranı ve ceza infaz kurumlarına giren hükümlü sayıları değişkenlerinin göç üzerinde etkisi olduğunu ortaya koymuşlardır. Ayrıca illerin ortak sınıra sahip olmasının ve cazibe merkezi konumundaki şehirlerin iç göç üzerinde anlamlı etkisi olduğunu göstermişlerdir.

Çetin ve Çetin (2018), Türkiye’de 2008-2013 yılları için 26 bölgeye yönelik iç göçün belirleyicilerini panel veri analiz yöntemini kullanarak incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda, tarım sektörü istihdam oranı ve enflasyon oranı göçü negatif yönde; kişi başı gelir ve eğitim hizmetleri göçü pozitif yönde etkilediğini ortaya koymuşlardır.

Arı ve Yıldız (2018) OECD üyesi ülkelerin 2015 yılı verilerini kullanarak, Bulanık Kümeleme Analizi ile göç yönünden sınıflandırmasını yaptığı çalışmada; doğumda yaşam beklentisi, nüfus artış hızı, istihdam oranı, doğurganlık oranı, bebek ölüm oranı (binde), insani gelişmişlik endeksi, yabancı istihdam, yerli istihdam, net göç oranı ve ekonomik büyüme (yıllık, yüzde) verilerini kullanmıştır.

Özdemir (2018) çalışmasında 2008-2016 yılları arasında elde ettiği; kişi başına düşen elektrik tüketimi, enflasyon oranı, işsizlik oranı, terör sayısı ve eğitim endeksi verilerini kullanarak, Türkiye’deki 26 alt bölge için Panel Veri Analizi yardımıyla net göç hızının belirleyicilerini ortaya koymuştur. Çalışmada bölgeler arası göçü etkileyen en önemli

değişkenlerin; refah göstergesi olarak kişi başına düşen elektrik tüketimi, eğitim, terör sorunu ve kentleşme olduğu tespit edilmiştir.

Tatlı (2016) çalışmasında, Türkiye’de iller düzeyinde göçün belirleyicilerinin mekânsal özelliğini incelemiştir. Göçü etkileyen faktörlerin yönelimine uygun mekânsal modelde; evlenme hızı, tarım alanı, bal üretimi, üniversite mezun sayısı, üniversite sayısı verilerinin verilen göçü pozitif etkilediği; buna karşılık boşanma hızı ve doğum sayısı verilerinin verilen göçü negatif etkilediği belirlenmiştir. Bunun yanı sıra, her bir il için verilen göç oranının tüm bu değişkenlerden etkilenmesinin dışında komşu illerdeki verilen göçten de etkilendiği tespit edilmiştir.

Manavgat ve Saygılı (2016) çalışmalarında, 2008-2011 yıllara arasında, Türkiye’nin İBBS Düzey 2’de yer alan 26 bölgesine ait gelir farkı, işsizlik, organik tarım ve trafik verileri kullanarak iç göçü etkileyen faktörleri mekânsal panel veri analizi kullanarak incelemiştir. Göç üzerinde mekânsal bağımlılığının da test edildiği analizde, göç alan ve göç veren bölgeler için ayrı ayrı sonuçlara ulaşılmış ve buna göre bölgesel gelirin Türkiye ortalamasından uzaklaşması, işsizliğin artması, işlenen tarım alanlarının azalması göçe neden faktörler olarak belirlenmiştir. Ayrıca çalışmada göç alan bölgelerin yüksek gelir düzeyine sahip olmasından çok, net göç veren bölgelerin düşük gelir düzeyine sahip olmasının daha güçlü bir etkiye sahip olduğu ortaya konmuştur. Net göç oranında işsizlik anlamlı itici bir faktörken, özellikle göç veren bölgelerde bu etki daha fazladır.

Karpat Çatalbaş ve Yarar (2015), 2008-2012 yılları için yaptıkları çalışmalarında; kişi başına elektrik tüketimi, eğitim, istihdam oranı, enflasyon ve terör (kukla değişken) verileri ile panel veri analizi uygulayarak Türkiye’deki bölgeler arası iç göçü etkileyen faktörleri belirlemiştir. Analiz sonucunda, göç kararında bölgenin zenginlik düzeyinin pozitif, enflasyon oranı, istihdam oranı ve terör sorununun ise negatif etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Bülbül ve Köse (2010) Türkiye’deki iç göç hareketliliğini çok boyutlu ölçekleme analizi yöntemiyle inceledikleri çalışmalarında 2008 yılına ait 12 bölge üzerinde elde ettikleri; bölgeler arası alınan ve verilen göç miktarı, net göç hızı, toplam nüfus, nüfus yoğunluğu, şehirleşme oranı ve bölgeler arası sosyo-ekonomik gelişmişlik sırası verilerini kullanmışlardır. Analiz sonuçlarında, İstanbul ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgeleri’nin diğer bölgelerden anlamlı olarak farklılaştığını ve birbirlerine en yakın bölgelerin ise Batı Marmara, Doğu Marmara ile Batı Anadolu Bölgeleri olduğunu saptamışlardır.

Topbaş ve Tanrıöver (2009) Türkiye’de farklı dönemdeki nüfus sayımları verilerinden hareketle iç göç üzerine bir analiz yapmışlardır. Alınan ve verilen göç ile net göç arasındaki ilişkiler, farklı nüfus sayım dönemlerine ait iç göç verilerinden yola çıkılarak Lowry hipotezini test etmişler ve nüfus büyüklüğü, net göç oranı ve kişi başına düşen GSYH kontrol değişkenlerini de dikkate alarak inceleme yapmışlardır. Verilen göç oranına kıyasla, alınan göç oranının net göç hızı üzerinde daha etkili olduğunu saptamışlardır. Ayrıca, kişi başına GSYH, büyüme oranına ve nüfus büyüklüğüne göre yapılan analizler, söz konusu değişkenlerin net göç hızı ile alınan ve verilen göç oranları arasındaki ilişkilerde önemli faktörler olduğunu ortaya koymuşlardır.

Gökhan (2008), 1990-2000 dönemi verilerini kullanarak Türkiye’de bölgeler arası göçü sosyo-ekonomik değişkenlerle incelemiş, makro ölçekte çekim modeli uygulaması yapmıştır. Bölgeler arası gelir farkları, işsizlik oranları, sosyal ağların varlığı, yaş ve eğitim düzeyi değişkenlerinin iç göç üzerinde anlamlı bir etkisi olduğunu bulgulamıştır.

Pazarlıoğlu (2007), Türkiye için iç göç hareketliğini, İzmir ili uygulamasıyla analiz ederek açıklamıştır. Şehirden göç eden ve ilçeden ve köyden İzmir’e gelenler için göçü açıklayan değişkenleri ele almıştır. Anket verisi kullanılan çalışmada; yaş, eğitim, sektörel olarak istihdam, meslek kolları ve kişilerin çalışma durumları değişkenlerini iki değişkenli probit model yöntemiyle analiz etmiştir. Çalışma sonucunda, iş imkanları, hizmet sektöründe çalışma, emekli olma ve eğitim düzeyinin iç göçü açıklamada etkili olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Yamak ve Yamak (1999), Türkiye’deki 67 il için 1980-1990 dönemine ait kişi başına düşen gelir ile net göç arasındaki ilişkiyi incelemiş ve regresyon analizi kullanmışlardır. Araştırmada, iç göçte bölgesel gelir eşitsizliğinin büyük rol oynadığını tespit etmişlerdir. Bu değişkenin özellikle net göç veren illerin düşük gelir düzeylerinden daha çok, net göç alan illerin yüksek gelir düzeylerinden kaynaklandığını bulgulamışlardır.

Tunalı (1996), anket verisini kullanarak yalnızca erkek bireyler için göçü belirleyen faktörleri lojit model kapsamında ele almıştır. Çalışmada göçe neden olan değişkenler olarak; büyükşehirde yaşama, kırsalda yaşama, mesafe, komşu ilin gelişmişlik endeksi, yaş, eğitim düzeyi, istihdam durumu verilerini kullanmıştır. Kırsal bölgelerde yaşamak, mesafe, komşu ilin gelişmişlik endeksi, işsizlik ve yaş değişkenlerin göç üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olduğunu bulgulamıştır.

İç göçe ilişkin uygulamalı literatürde sunulan çalışmalar genellikle ekonometrik yöntemler kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Literatürde, iç göç analizlerinde mekânsal etkiyi ele alan çalışmalar mevcutken (Anavatan, 2017; Selim & Özkubat, 2019) Çok Kriterli Karar Verme yöntemlerinin kullanılmadığı ve ayrıca göç kararı ve mekânsal yayılmanın birlikte ele alındığı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu kapsamda çalışmanın, alandaki bu boşluğu doldurması ve farklı analiz tekniklerinin göç literatüründe kullanılmasına yönelik katkı sunması amaçlanmaktadır.

4. Yöntem

Çalışmada, uygulamalı literatürde, göçe iten ve göçü çeken faktörlere ilişkin karar kriterleri Türkiye İBBS Düzey-3'te yer alan 81 il için belirlenmiştir. Çalışmada kullanılan yöntem ve analizlere ilişkin uygulama aşamaları şu şekildedir:

(1) Çalışmada öncelikle Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) Resmi İnternet Sitesinden 2011, 2015 ve 2020 yıllarına ilişkin verilerle, Entropi tabanlı MAIRCA yöntemi kullanarak iller çekim merkezi olmalarına göre sıralanmıştır. Başka ifadeyle, iller göç potansiyellerine yönelik sıralanmıştır. İllerin göçe yönelik çekim merkezi olmaları yönünde belirlenen 10 kriter ise şöyledir: “Atık Hizmeti Verilen Nüfusun Belediye Nüfusu İçindeki Oranı (%)”, “Yüksekokul veya Fakülte Mezunu Oranı (%)”, “Kişi Başına Sanayi Elektrik Tüketimi (KWsa)”, “Kişi Başına GSYH (TL)”, “İş Kayıtlarına Göre Girişim Sayısı (Toplam)”, “Bin Kişi Başına Otomobil Sayısı (Adet)”, “Yüz bin Kişi Başına Toplam Hastane Yatak Sayısı (Adet)”, “Suç İşlendiği İl ve Suç Türüne Göre Ceza İnfaz Kurumuna Giren Hükümlü Sayısı (Adet)”, “Ortalama Kişi Başına Hayvansal/Bitkisel Üretim Değeri (TL)”, “İl ve Devlet Yolu Uzunluğu (km)”. Ayrıca göçe yönelik çekim merkezi olmalarında etkili olan kriterlerin ağırlıkları da yıllara göre belirlenmiştir.

(2) MAIRCA yönetiminden elde edilen illerin çekim merkezi sıralama verileri ile illerin net göç hızı arasındaki korelasyonu her yıl için incelenmiştir. Böylece yıllara göre ilişkinin kuvveti gözlenmiştir.

(3) Son olarak korelasyon analizi mekânsal (spatial) yayılma etkisi de dikkate alınarak genişletilmiş ve iki değişkenli (bivariate) Moran I test istatistiği kullanılarak göçün yayılma durumu mekânsal bağımlılık kapsamında analiz edilmektedir. Başka bir deyişle,

ilin net göç hızı değerine, komşu ilin çekim merkezi sırasının etkisi araştırılmıştır. Ayrıca bu ilişkiye ait kümeleme haritaları elde edilmiştir.

4. 1. Entropi Tabanlı MAIRCA

Çalışma kapsamında öncelikle Çok Kriterli Karar Verme Tekniklerinden (ÇKKVT) Entropi ile göçe ilişkin kriterlerin ağırlık değerleri belirlenmiştir. Ardından bu ağırlık değerleri kullanılarak yine ÇKKVT'den biri olan MAIRCA ile Türkiye'deki 81 il, göç kriterleri ve kriter ağırlık değerlerine göre sıralanmıştır. Son olarak bu sıralama değerleri, TÜİK Resmi İnternet Sitesinden 81 il için elde edilen "Net Göç Hızı (Binde)" verisi ile karşılaştırılmış ve aralarındaki korelasyon değerlendirilmiştir.

Çok çeşitli algoritmalara ve uygulama aşamalarına sahip birbirinden farklı çok sayıda yöntemin ortak adı olan ÇKKVT, son yıllarda önemli gelişmeler kaydeden ve birçok bilimsel alanda sıklıkla kullanılan karar verme yaklaşımlarının genel adıdır. Bu yöntemlerin bir kısmı sadece karara etki eden kriterlerin ağırlıklandırılmasında kullanılırken, bazıları karar alternatiflerinin sıralanmasında ve bir kısmı da bu alternatiflerin etkinlik değerinin belirlenmesinde yardımcı olmaktadır.

ÇKKVT uygulamalarının en önemli ve ilk adımı kriterlerin ağırlıklandırılmasıdır. Bu kapsamda sezgisel (uzman görüşüne dayalı) yöntemler olduğu gibi rasyonel (kriter değerlerine göre ağırlıklandırmada kullanılan) yöntemler de mevcuttur. Çalışmada kriter ağırlıklandırmada Entropi tekniğinin tercih edilmesinin temel nedeni, kriterlerin ağırlıklandırılmasında yöntemin, tamamen kriter değerlerini kullanarak, rasyonel şekilde ve uzman görüşüne gerek duymaksızın sonuç üretmesidir. Termodinamiğin ikinci yasasını esas alarak Wang ve Lee (2009) tarafından önerilen Entropi tekniğinin işlem adımları şu şekildedir:

Karar Matrisinin Oluşturulması; Bu aşamada, $i=1, 2, \dots, m$ sayıda karar alternatifi ve $j=1, 2, \dots, n$ sayıda karar kriteri yer alacak şekilde $m \times n$ boyutlu bir karar matrisi oluşturulur. Hazırlanan karar matrisi Eşitlik 1'de görüldüğü gibi olacaktır.

$$X = \begin{matrix} x_{01} & x_{02} & \dots & x_{0n} \\ x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{matrix} \quad (1)$$

Karar Matrisinin Normalize Edilmesi; Bu aşamada, Eşitlik 2 yardımıyla karar matrisinin normalize edilmesi sağlanır.

$$r_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^m x_{ij}} \quad (2)$$

Entropi Değerlerinin Hesaplanması; Bu aşamada, e_j kriterlerin Entropi değerlerini göstermek ve “ $0 < e_j < 1$ ” olmak koşuluyla Eşitlik 3 yardımıyla her bir kriter için Entropi değeri (e_j) hesaplanır.

$$e_j = -k \sum_{i=1}^m r_{ij} * \ln r_{ij} \quad (3)$$

Burada k değeri; $k = \frac{1}{\ln m}$ şeklinde tanımlı, sabit bir katsayıdır.

Farklılaşma Derecesi Değerlerinin Hesaplanması; Bu aşamada, her bir kriter için, elde edilen Entropi değerleri ve Eşitlik 4 yardımıyla farklılaşma derecesi değerleri (d_j) belirlenir. Farklılaşma derecesi değerlerinin (d_j) yüksek olması, kriterlere ilişkin alternatif değerler arasında karşılığın, diğer bir deyişle farklılığın fazla olduğu anlamına gelmektedir.

$$d_j = 1 - e_j \quad (4)$$

Kriterlerin Ağırlık Değerlerinin Hesaplanması; Bu aşamada, Eşitlik 5 yardımıyla kriter ağırlık değerleri (w_j) belirlenir.

$$w_j = \frac{d_j}{\sum_{i=1}^n d_j} \quad (5)$$

Entropi tekniğinin işlem aşamaları sürdürülürken, negatif değere sahip kriterler ayrıca sorun teşkil etmektedir. Bu sorunun üstesinden gelebilmek için çeşitli yöntemler önerilmiş olmakla birlikte, en yaygın başvurulanan yöntem şu şekilde yürütülmektedir; öncelikle karar matrisinde yer alan her bir elemanı için Eşitlik 6 yardımıyla standartlaşma dönüşümü yapılır.

$$Z_{ij} = \frac{x_{ij} - \bar{X}_j}{S_j} \quad (6)$$

Burada; \bar{X}_j değeri kriterlerin aritmetik ortalamasını ve S_j değeri de kriterlerin standart sapmasını belirtmektedir. Ardından $A > |\min Z_{ij}|$ olacak şekilde belirlenen bir A değeri ve Eşitlik 7 yardımıyla tüm matrisin pozitif hale getirilmesi sağlanmış olur.

$$x_{ij}^* = Z_{ij} + A \quad (7)$$

Bu aşamadan sonra, elde edilen kriter ağırlık değerleri kullanılarak MAIRCA tekniği yardımıyla 81 ilin göçe ilişkin sıralaması belirlenmiştir. MAIRCA tekniği Pamucar vd. (2014) tarafından önerilmiştir. Kullanım kolaylığı ve uygulama aşamalarının anlaşılır olması nedeniyle literatürde yer alan MAIRCA yöntemi; personel seçimi (Yazgan & Adamgradova, 2021; Ayçin, 2020), tedarikçi seçimi (Badi & Ballen, 2018; Chatterjee vd., 2018), tesis yeri seçimi (Gigovic vd., 2016), firma seçimi (Ulutaş, 2019), iş sağlığı ve güvenliği performans değerlendirilmesi (Kıran, 2019), bankacılık (Aydın, 2020; Ayçin & Orçun, 2019) gibi farklı alanlardaki karar verme süreçlerinde kullanılmıştır. Yönteminin uygulama aşamaları ise şu şekildedir (Gigovic vd., 2016: 11-13; Pamucar vd., 2018: 115-119; Aksoy, 2021: 5-6).

Karar Matrisinin Oluşturulması; Bu aşamada, diğer tüm ÇKKVT’nde olduğu gibi m sayıda karar alternatifi ve n sayıda karar kriteri yer alacak şekilde m x n boyutlu bir karar matrisi oluşturulur. Hazırlanan karar matrisi Eşitlik 8’de görüldüğü gibi olacaktır.

$$X = \begin{bmatrix} C_1 & C_2 & \dots & C_n \\ x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (8)$$

Alternatiflerin Önceliklerinin (P_{A_i}) Belirlenmesi; Bu aşamada karar verici, tarafsız olduğunun bir göstergesi olarak her bir alternatife eşit önem verecektir. Zira karar vericinin, alternatifler arasında bir önem derecesi tayin etmemiş olması, yöntemin önemli bir varsayımdır. Buna göre karar verici, m sayıdaki alternatife, Eşitlik 9’daki şekilde öncelik değeri verir.

$$P_{A_i} = \frac{1}{m} \quad ; \quad \sum_{i=1}^m P_{A_i} = 1 \quad ; \quad i = 1, 2, \dots, m \quad (9)$$

Dikkat edileceği üzere karar verici tarafsız kalmış ve tüm alternatiflere eşit mesafede kalarak, herhangi birinden yana tercih kullanmamıştır. Dolayısıyla her bir alternatifin öncelik değeri (P_{A_i}) Eşitlik 10’da görüldüğü şekilde birbirine eşittir.

$$P_{A_1} = P_{A_2} = P_{A_3} = \dots = P_{A_m} \quad (10)$$

Teorik Derecelendirme Matrisinin (T_p) Oluşturulması; Bu aşamada, Eşitlik 11 yardımıyla, alternatiflerin öncelik değerleri (P_{A_i}) ile kriter ağırlıklarının çarpımı ile elde edilen teorik derecelendirme matrisi (T_p) elde edilir.

$$T_P = \begin{bmatrix} t_{P_{11}} & t_{P_{12}} & \dots & t_{P_{1n}} \\ t_{P_{21}} & t_{P_{22}} & \dots & t_{P_{2n}} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ t_{P_{m1}} & t_{P_{m2}} & \dots & t_{P_{mn}} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} P_{A_1} * w_1 & P_{A_2} * w_2 & \dots & P_{A_n} * w_n \\ P_{A_2} * w_1 & P_{A_2} * w_2 & \dots & P_{A_n} * w_n \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ P_{A_m} * w_1 & P_{A_m} * w_2 & \dots & P_{A_m} * w_n \end{bmatrix} \quad (11)$$

Gerçek Derecelendirme Matrisinin (T_r) Oluşturulması; Bu aşamada kriterlerin fayda ve maliyet yönlü olmaları önem arz etmektedir. Gerçek derecelendirme matrisi oluşturulurken fayda yönlü kriterler için Eşitlik 12 ve maliyet yönlü kriterler için Eşitlik 13'ten yararlanır.

$$T_{rij} = T_{p_{ij}} * \left(\frac{x_{ij} - x_{ij}^-}{x_{ij}^+ - x_{ij}^-} \right) \quad (12)$$

$$T_{rij} = T_{p_{ij}} * \left(\frac{x_{ij} - x_{ij}^+}{x_{ij}^- - x_{ij}^+} \right) \quad (13)$$

Burada x_{ij}^+ ; bir kriterin, alternatiften aldığı en büyük değeri, x_{ij}^- ; bir kriterin, alternatiften aldığı en küçük değeri ifade etmektedir. Bu hesaplamalar sonucunda oluşturulacak gerçek derecelendirme matrisi (T_r) Eşitlik 14'teki gibi olur.

$$T_r = \begin{bmatrix} t_{r_{11}} & t_{r_{12}} & \dots & t_{r_{1n}} \\ t_{r_{21}} & t_{r_{22}} & \dots & t_{r_{2n}} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ t_{r_{m1}} & t_{r_{m2}} & \dots & t_{r_{mn}} \end{bmatrix} \quad (14)$$

Toplam Boşluk Matrisinin (G) Oluşturulması; Bu aşamada, Eşitlik 15 yardımıyla, teorik derecelendirme matrisi (T_p) ile gerçek derecelendirme matrisinin (T_r) farkı alınarak toplam boşluk matrisi (G) oluşturulur.

$$G = T_P - T_r = \begin{bmatrix} g_{11} & g_{12} & \dots & g_{1n} \\ g_{21} & g_{22} & \dots & g_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ g_{m1} & g_{m2} & \dots & g_{mn} \end{bmatrix} \quad (15)$$

$$G = \begin{bmatrix} t_{P_{11}} - t_{r_{11}} & t_{P_{12}} - t_{r_{12}} & \dots & t_{P_{1n}} - t_{r_{1n}} \\ t_{P_{21}} - t_{r_{21}} & t_{P_{22}} - t_{r_{22}} & \dots & t_{P_{2n}} - t_{r_{2n}} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ t_{P_{m1}} - t_{r_{m1}} & t_{P_{m2}} - t_{r_{m2}} & \dots & t_{P_{mn}} - t_{r_{mn}} \end{bmatrix}$$

Boşluk (g_{ij}); “0” veya “teorik derecelendirme matrisi (T_p) ile gerçek derecelendirme matrisinin (T_r) farkı” şeklinde bir değer alır. Bunun anlamı şudur;

- Eğer bir kriter (C_j) için bir alternatifin (A_i) teorik derecesi ($t_{p_{ij}}$) ile gerçek derecesi ($t_{r_{ij}}$) eşit ve sıfırdan farklı bir değer almışsa, boşluk sıfır olacaktır ($g_{ij} = 0$). Bu durumda bu kriter (C_j) için bu alternatif (A_i) ideal alternatif (A_i^+) olacaktır.

- Eğer bir kriter (C_j) için bir alternatifin (A_i) teorik derecesi ($t_{p_{ij}}$) ile gerçek derecesi ($t_{r_{ij}}$) sıfıra eşitse ($t_{p_{ij}} = t_{r_{ij}} = g_{ij} = 0$). Bu durumda bu kriter (C_j) için bu alternatif (A_i) en kötü alternatif (A_i^-) olacaktır. Bu durum Eşitlik 16'da gösterilmiştir.

$$g_{ij} = \begin{cases} 0, & \text{eğer } t_{p_{ij}} = t_{r_{ij}} \\ t_{p_{ij}} - t_{r_{ij}}, & \text{eğer } t_{p_{ij}} > t_{r_{ij}} \end{cases} \quad (16)$$

Alternatiflerin Nihai Kriter Fonksiyonlarının Değerinin (Q_i) Hesaplanması ve Sıralanması; Bu aşamada, Eşitlik 17 yardımıyla, her bir alternatif için kriter fonksiyonlarının değeri hesaplanır ve alternatiflerin sıralaması yapılır. Sıralamada tüm alternatiflerin Q_i değerlerine göre küçükten büyüğe sıralanır ve en küçük değere sahip olan alternatif, diğer bir deyişle en az boşluk değerine sahip olan alternatif en iyi alternatif olarak belirlenir.

$$Q_i = \sum_{j=1}^n g_{ij} \quad , \quad i = 1, 2, \dots, n \quad (17)$$

4. 2. Moran I

Mekânsal korelasyonu ölçmek için çok sık kullanılan metotlardan biri Moran I Test istatistiği değeridir. Tek ve iki değişkenli olarak uygulanabilmektedir (Anselin, 1988; Anselin 1995; Anselin vd., 2002).

Tek değişkenli Moran I Eşitlik 18'deki gibidir:

$$I_U = \frac{Y'WY}{n} \quad (18)$$

Eşitlikteki; Y mekânsal-uzamsal korelasyonu araştırılan değişkeni göstermektedir. n çalışma alanındaki toplam gözlem sayısını göstermektedir. W, (nxn) boyutlu mekânsal etkileşimi ölçen mekânsal ağırlık matrisidir. w_{ij} , ağırlık matrisinin her bir elemanını göstermektedir.

Tek değişken için ölçülebilen böyle bir mekânsal bağımlılık ilişkisi iki farklı değişken için de ölçülebilmektedir. Bu korelasyona ise iki değişkenli mekânsal korelasyon adı verilmektedir.

İki değişkenli Moran I, Eşitlik 19'deki gibidir:

$$I_B = \frac{X'WY}{n} \quad (19)$$

Eşitlikteki; x_i değişkeni ile $\sum_j w_{ij}y_j$ değişkenleri arasındaki iki değişkenli mekânsal korelasyondur. x_i ve y_i değişkenleri standartlaştırılmış değişkenlerdir, yani ortalamaları 0 ve varyansları ise 1'dir. Çalışmada mekânsal ağırlık matrisi w_{ij} vezir komşuluğu dikkate alınarak bir ilin diğerine komşu olma durumunda 1, diğer durumda 0 değerini alacak şekilde oluşturulmuştur. Moran I saçılım (scatter) diyagramında x ekseninde x_i değişkeni yer alırken y ekseninde ise mekânsal gecikmeli y_i değişkeni yer almaktadır (Zeren vd., 2021: 1435-1436).

5. Bulgular ve Tartışma

Çalışmada Entropi tabanlı MAIRCA analiz yönetimiyle Türkiye'de 81 il için ele alınan göç kriterleri değerlendirilerek çekim merkezi sıralama sonuçları 2001, 2015 ve 2020 yılları için Tablo 2'de verilmiştir. Ele alınan dönelerde her yıl çekim merkezi sıralamasında ilk sırada yer alan il Ankara'dır. İlk sıralarda yer alan iller Ankara, İzmir, İstanbul, Antalya, Konya ve Eskişehir'dir. Ancak bu illerin dışında Isparta'nın 2011 yılında üçüncü sırada yer aldığı sonrasında sıralamasının daha gerilediği dikkat çekmedir. Diğer taraftan, incelen dönemlerde en alt sırada yer alan illerin Hakkâri, Şanlıurfa ve Ağrı olduğu belirlenmiştir. Genel olarak ise her yıl için en iyi çekim merkezi olan illerin, kentleşme oranı yüksek ve büyükşehir statüsündeki batı illeri olduğu, buna karşılık sıralamanın en altında yer alan illerin ise nispeten nüfus yoğunluğu düşük olan doğu illeri olduğu gözlenmektedir.

Tablo 2

Entropi Tabanlı MAIRCA Yöntemine Göre İllerin Çekim Merkezi Sıralaması

MAIRCA Sıra No.	2011	2015	2020	MAIRCA Sıra No.	2011	2015	2020
1	Ankara	Ankara	Ankara	42	Artvin	Malatya	Kırşehir
2	Çanakkale	İstanbul	İstanbul	43	Çorum	Nevşehir	Gaziantep
3	Isparta	İzmir	Çanakkale	44	Nevşehir	Düzce	Tokat
4	Antalya	Antalya	İzmir	45	Trabzon	Çorum	Artvin
5	Eskişehir	Konya	Konya	46	Afyonkarahisar	Osmaniye	Afyonkarahisar
6	Bolu	Eskişehir	Eskişehir	47	Sakarya	Niğde	Yozgat

7	Konya	Isparta	Antalya	48	Hatay	Afyonkarahisar	Nevşehir
8	Edirne	Çanakkale	Isparta	49	Malatya	Giresun	Sakarya
9	Kocaeli	Kocaeli	Edirne	50	Tokat	Tokat	Kahramanmaraş
10	İzmir	Edirne	Bolu	51	Çankırı	Gaziantep	Hatay
11	Muğla	Tekirdağ	Kocaeli	52	Düzce	Sinop	Niğde
12	Burdur	Bolu	Kırklareli	53	Niğde	Hatay	Aksaray
13	Tekirdağ	Kırklareli	Tekirdağ	54	Yozgat	Aksaray	Çankırı
14	Bilecik	Bursa	Sivas	55	Sinop	Kahramanmaraş	Giresun
15	Kırklareli	Burdur	Bursa	56	Gümüşhane	Çankırı	Düzce
16	İstanbul	Karaman	Karaman	57	Aksaray	Yozgat	Erzurum
17	Sivas	Sivas	Denizli	58	Kahramanmaraş	Tunceli	Sinop
18	Bursa	Bilecik	Bilecik	59	Bartın	Bartın	Tunceli
19	Balıkesir	Kayseri	Mersin	60	Tunceli	Samsun	Bayburt
20	Karaman	Muğla	Balıkesir	61	Gaziantep	Bayburt	Samsun
21	Denizli	Denizli	Muğla	62	Giresun	Ordu	Adıyaman
22	Kayseri	Manisa	Burdur	63	Bayburt	Gümüşhane	Bartın
23	Kütahya	Elâzığ	Manisa	64	Diyarbakır	Kilis	Ordu
24	Kırşehir	Uşak	Elâzığ	65	Şanlıurfa	Erzurum	Kilis
25	Uşak	Adana	Kayseri	66	Kars	Kars	Kars
26	Erzincan	Kütahya	Uşak	67	Ardahan	Ardahan	Ardahan
27	Mersin	Mersin	Adana	68	Adıyaman	Diyarbakır	Diyarbakır
28	Manisa	Trabzon	Karabük	69	Mardin	Bingöl	Siirt
29	Kastamonu	Karabük	Kütahya	70	Kilis	Adıyaman	Gümüşhane
30	Elâzığ	Amasya	Trabzon	71	İğdır	Siirt	Bitlis
31	Karabük	Erzincan	Kırıkkale	72	Batman	İğdır	Bingöl
32	Amasya	Yalova	Kastamonu	73	Siirt	Bitlis	İğdır
33	Aydın	Kırıkkale	Osmaniye	74	Bingöl	Van	Van
34	Adana	Zonguldak	Erzincan	75	Van	Mardin	Şanlıurfa
35	Yalova	Aydın	Zonguldak	76	Ordu	Batman	Hakkâri
36	Erzurum	Kastamonu	Malatya	77	Bitlis	Hakkâri	Batman
37	Kırıkkale	Kırşehir	Yalova	78	Şırnak	Şırnak	Muş
38	Rize	Artvin	Rize	79	Ağrı	Muş	Şırnak
39	Zonguldak	Sakarya	Amasya	80	Muş	Ağrı	Mardin
40	Osmaniye	Balıkesir	Aydın	81	Hakkâri	Şanlıurfa	Ağrı
41	Samsun	Rize	Çorum				

Kaynak: Yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

İllerin çekim merkezi olmalarında kullanılan kriterlerin ağırlık değerleri yıllara göre Tablo 3'te sunulmuştur. Kriter ağırlıklarına göre illerin çekim merkezi olmasını etkileyen en önemli faktörler kişi başına GSYH, atık su hizmetleri, otomobil sayısı, hastane yatak sayısı, kişi başına hayvan ve bitkisel üretim değeridir.

Tablo 3

Yıllara Göre İllerin Çekim Merkezi Sıralamasında Kullanılan Kriterlerin Ağırlık Değerleri (%) (Entropi)

Kriterler	2011	2015	2020
1. Atık Hizmeti Verilen Nüfusun Belediye Nüfusu İçindeki Oranı	11.46	11.45	11.42
2. Yüksekokul veya Fakülte Mezunu Oranı	11.30	11.34	11.34
3. Kişi Başına Sanayi Elektrik Tüketimi	8.67	8.71	8.79
4. Kişi Başına GSYH	11.14	11.15	11.15
5. İş Kayıtlarına Göre Girişim Sayısı	6.72	6.55	6.47
6. Bin Kişi Başına Otomobil Sayısı	10.75	10.74	10.69
7. Yüz bin Kişi Başına Toplam Hastane Yatak Sayısı	11.12	11.11	11.21
8. Suç İşlendiği İl ve Suç Türüne Göre Ceza İnfaz Kurumuna Giren Hükümlü Sayısı	7.46	7.70	7.70
9. Ortalama Kişi Başına Hayvansal/Bitkisel Üretim Değeri	10.69	10.61	10.62
10. İl ve Devlet Yolu Uzunluğu	10.70	10.65	10.63

Kriter ağırlık değerlerine yönelik bulgular; Türkiye’de iç göçün başta ekonomik faktörler olmak üzere alt yapı, sağlık hizmetleri yaygınlığı ve tarımsal üretim potansiyeli verileriyle açıklanabileceğini de ortaya koymaktadır. Nitekim illerin çekim merkezi olmaları ve net göç hızı arasındaki ilişkinin yönü ve kuvvetine yönelik yapılan korelasyon analiz sonuçları önemli bulgular sunmaktadır. Yıllara göre Pearson korelasyon istatistik değerleri Tablo 4’te sunulmuştur. İllerin çekim merkezi olmaları ve net göç hızı arasındaki korelasyonun yönü negatif ve gücü orta düzeydedir. İllerin MAIRCA yöntemiyle belirlenen sıra değeri yükseldikçe diğer bir deyişle, illerin çekim merkezi olma potansiyeli düştükçe net göç hızı (göç verme açısından) artmaktadır.

Tablo 4

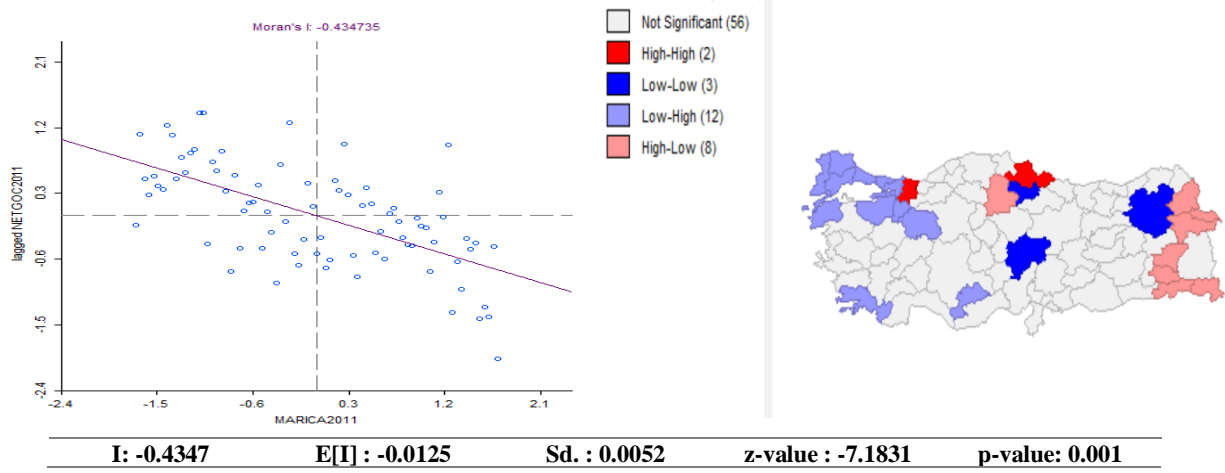
Pearson Korelasyon Sonuçları

	2011	2015	2020
Pearson Correlation	-,538	-,678	-,320
Sig. (2-tailed)	.000	.000	.004
N	81	81	81

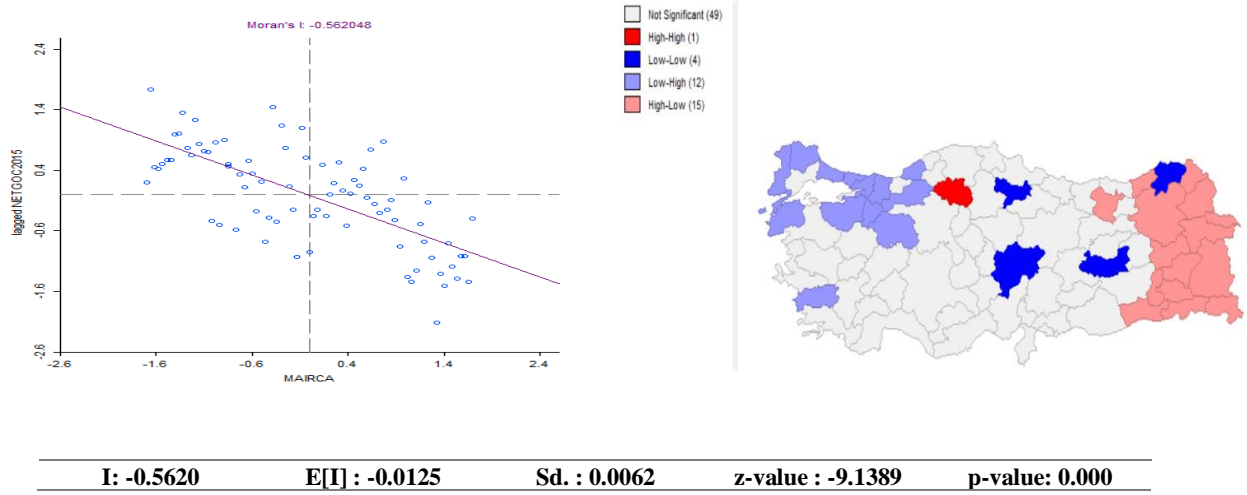
Ayrıca iki değişkenli (bivariate) Moran I test istatistiği kullanılarak göçün yayılma etkisi mekânsal bağımlılık kapsamında analiz edilmiştir. Mekânsal ilişkiye ait kümeleme haritaları da GeoDA programıyla elde edilmiştir. 2011, 2015 ve 2020 yılları için hesaplanan İki değişkenli Moran I istatistiğine göre bir ilin net göç hızı değeri, komşu ilin cazibe merkezi sırasından etkilemektedir ve bu ilişki istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlıdır. İki değişken arasındaki

mekânsal korelasyon orta düzeye yakındır. Ele alınan dönemler için sırasıyla mekânsal korelasyon, $I_{2011}=0.4347$, $I_{2015}=0.5620$ ve $I_{2020}=0.2593$ 'tür. Değer 1'e yaklaştıkça gecikmeli mekânsal yayılımın da önemi artmaktadır. Bir ilin net göç hızı, aynı zamanda komşu ilin çekim merkezi olmasından da etkilendiğinden, bu durum Türkiye'de iç göçü açıklayan bir değişken olarak kabul edilebilir. Bu bulgu, iç göçte, ilin kendi dinamiğinde çevre illerin çekim merkezi olmasının da önemli bir payı olduğunu ortaya koymaktadır. Gecikmeli (lagged) mekânsal etkiyi her bir il bağlamında ele alan Local Moran I katsayısına ait kümelenme haritalarında sonuçlar gözlenmektedir (Şekil 1-3). İki değişkenli Local Moran'I kümelenme haritalarında kırmızı renkle işaretli alanlar, Moran-I serpilme diyagramının I. bölgesinde yer almakta ve ilişkinin derecesinin "yüksek-yüksek" (baz alınan ilde yüksek ise komşusunda da yüksek) olduğu kentleri, pembe renkle işaretli alanlar, Moran I serpilme diyagramının II. bölgesinde yer almakta ve ilişkinin derecesinin "yüksek-düşük" (baz alınan ilde yüksek ise komşusunda düşük) mavi renkle işaretli alanlar, Moran I serpilme diyagramının III. bölgesinde yer almakta ve ilişkinin derecesinin "düşük-düşük" (baz alınan ilde düşük ise komşusunda da düşük) olduğu kentleri ve lacivert renkle işaretli alanlar, Moran-I serpilme diyagramının IV. bölgesinde yer almakta ve ilişki derecesinin "düşük-yüksek" (baz alınan ilde düşük ise komşusunda yüksek) olduğu illeri ifade etmektedir. Beyaz ile işaretli iller arasında mekândan (spatial) kaynaklı anlamlı bir korelasyon olmadığını yani illerin göç hareketliliğinde, komşu ilin çekim merkezi olmasındaki etkiden kaynaklanmadığını göstermektedir. Buna göre özellikle 2011 ve 2015 yılları için göç dinamiğinde, komşuluk ilişkisi anlamlı olan illerin daha çok II ve IV. bölgede oldukları, yani komşu ilin çekim merkezi sıralaması alt sıralara doğru düştükçe, komşu ilin net göç hızı (göç verme açısından) yükseldiği görülmektedir. Özellikle, Kuzey ve Doğu Anadolu illeri arasında net göç hızının (göç verme açısından) yükselmesi komşu ilin çekim merkezi sıralamasının alt sıralara doğru yükselmesinden anlamlı olarak etkilendiği görülmektedir. Yine benzer şekilde komşu ilin çekim merkezi olması üst sıralara doğru yükseldikçe, komşu ilin net göç hızı (göç verme açısından) düşmektedir. Bu durum ise, Marmara ve Batı bölgelerde gözlenmektedir (Şekil 1-3).

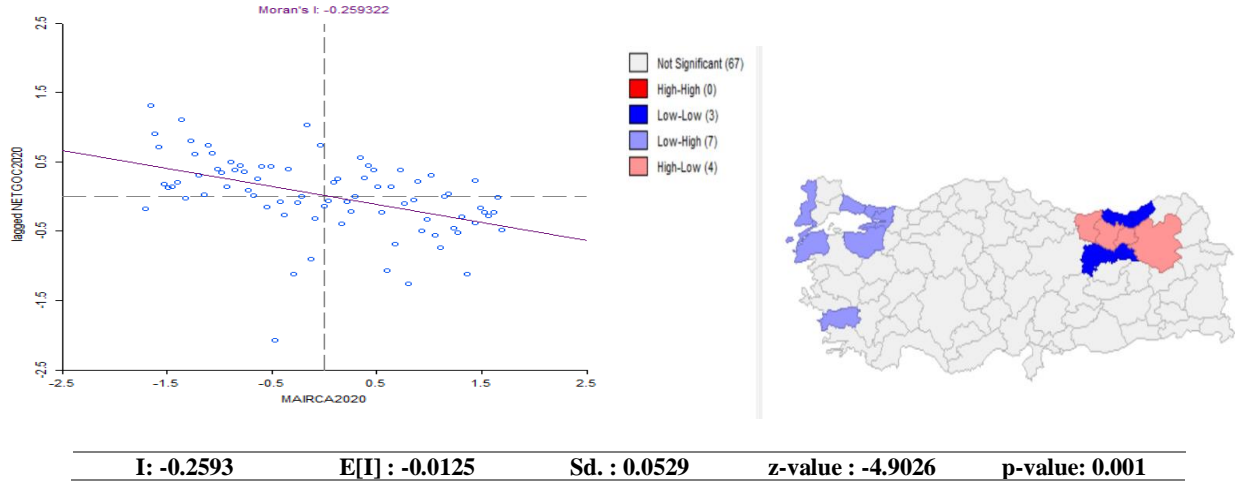
Böylece komşu illere yapılacak ekonomik, sosyo-kültürel ve eğitim-sağlık alanındaki yatırımlar ve iyileştirmeler göç potansiyelinin belirli bir bölgede yoğunlaşmasının yaratacağı sorunların da önüne geçilebileceğini göstermektedir.

Şekil 1.
2011- İki Değişkenli Moran I Saçılım Diyagramı ve Kümelenme Haritası

Şekil 2.
2015- İki Değişkenli Moran I Saçılım Diyagramı ve Kümelenme Haritası

Şekil 3.
2020- İki Değişkenli Moran I Saçılım Diyagramı ve Kümelene Haritası

İllerin net göç hızıyla komşu ilin çekim merkezi olması arasında anlamlı ilişkinin bulunduğu iller Tablo 5’te verilmiştir. Buna göre ilin net göç hızında, komşu ilin çekim merkezi olmasından etkilenen toplam il sayısı 2011’de 20, 2015’te 26 ve 2020’de ise 11’dir. Türkiye’de göç hareketliliğinde, özellikle net göç verme hızı düşük olan illerde, refah açısından sosyo-ekonomik anlamda gelişmiş komşulara sahip olmasının daha geçerli bir durum olduğunu belirtmek de mümkündür. Zira her yıl için yapılan analiz sonuçlarında, net göç verme hızı düşük ve komşu ilin cazibe merkezi olma potansiyeli yüksek olan il sayısı görece daha fazladır.

Tablo 5
İki Değişkenli Local (Yerel) Moran I Haritalarında Mekânsal İlişkin Anlamlı Olduğu İller

Değişken	Net göç hızı (göç verme yüksek)	MAIRCA çekim merkezi sırası* (düşük)	Net göç hızı (göç verme düşük)	MAIRCA çekim merkezi sırası* (yüksek)
2011	Çorum, Kars, Iğdır, Ağrı, Bitlis, Siirt, Şırnak, Hakkâri		Kırklareli, Edirne, Çanakkale Kocaeli, Bursa, Eskişehir, Karaman, Aydın, İstanbul, Bilecik, Tekirdağ, Muğla	
2015	Ardahan, Rize, Erzurum, Kars, Iğdır, Ağrı, Bitlis, Siirt, Şırnak, Hakkâri, Mardin, Van, Muş, Batman, Gümüşhane		Kırklareli, Edirne, Çanakkale Kocaeli, Eskişehir, Aydın, İstanbul, Bilecik, Tekirdağ, Zonguldak, Bolu	
2020	Erzurum, Bayburt Gümüşhane, Giresun		Edirne, Çanakkale Kocaeli, Bursa, Eskişehir, Aydın, İstanbul	

*MAIRCA çekim merkezi sırasını düşük olması ilin sıralama olarak alt sırada yer alması iken, yüksek olması ise üst sırada yer almasını ifade etmektedir.

6. Sonuç ve Öneriler

Türkiye’de geçmişten günümüze devam eden yapısal sorunların başında yer alan göç, özellikle bölgeler arası ekonomik ve sosyal gelişmişliğin homojen olmamasından kaynaklıdır. Bu bölgeler arası farklılıklar iç göç literatüründe çok kez ele alınmış ancak çok kriterli karar teknikleri yardımıyla göç kararı uygulamasına rastlanmamıştır. Ayrıca çok kriterli karar verme ve mekânsal korelasyon bağlamında bir analiz de uygulanmamıştır. Her ne kadar göç dinamiğinin açıklanmasında, bölgeler arası farklılıklara dayalı analizlerde mekânsal etkileşimi dikkate alan çalışmalar az olsa da göçe yönelik karar verme modelleri ve mekânsal bağımlılığı birlikte alan bir çalışma da bulunmamaktadır. Bu açıdan, Türkiye’de göç hareketlerinin analiz edilmesinde, illerin çekim merkezi olmalarına yönelik yaşanabilir ve sosyo-ekonomik anlamda gelişmişliklerini göçe yönelik karar verme açısından ortaya koymak ve aynı zamanda mekâna bağlı olarak kümelenmeleri de incelemek göç politikalarına yönelik yapılacak eylemler için önemlidir.

Bu kapsamda çalışmada, öncelikle illerin sosyo-ekonomik dinamiklerine dayalı olarak göç açısından çekim merkezi olmalarına yönelik Entropi tabanlı MAIRCA yöntemi kullanılarak illerin sıralaması yapılmış ve illerin net göç hızında bu sıralamanın etkisinin olup olmadığı mekânsal bağımlılık kapsamında analiz edilmiştir.

Entropi tabanlı MAIRCA yöntemiyle yapılan analiz sonuçlarına göre Türkiye’de göç potansiyeli açısından çekim merkezi olan ve göç almaya yönelik yüksek potansiyele sahip olan iller Ankara, İzmir, İstanbul, Eskişehir ve Antalya gibi kent nüfusunun yoğun olduğu batı illeridir. Çekim merkezi olma açısından en geride yer alan yani göç kararında çekim merkezi olma potansiyelinden uzak iller ise Hakkâri, Bitlis, Muş, Ağrı gibi kentleşmenin düşük olduğu doğru illerdir. Kriter ağırlıklarına göre illerin çekim merkezi olmasını etkileyen en önemli faktörler ise kişi başına GSYH, atık su hizmetleri, otomobil sayısı, hastane yatak sayısı, kişi başına hayvan ve bitkisel üretim değerleridir. Göç açısından çekim merkezi olma kararında yüksek kriter ağırlığına sahip olan GSYH değişkenin, farklı yöntemleri kullanan diğer çalışmalar da göç hızını pozitif etkilediği gösterilmiştir (Yamak & Yamak, 1999; Gür & Ural 2014; Manavgat & Saygılı, 2016; Çetin & Çetin 2018).

İllerin çekim merkezi olmaları ve net göç hızı arasındaki bağımlılıkta ele alınan dönemlerde (2011, 2015 ve 2020), negatif ve orta düzeyde korelasyon olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yani illerin çekim merkezi olmalarına yönelik sıralaması düştükçe net göç hızı artmaktadır. Bu ilişkinin varlığı, iç göçte; göçü çeken etkenlerin aynı zamanda illerin çekim

merkezi olmasına da bağlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca iç göçü açıklayan İki değişkenli Moran I istatistiğine göre bir ilin net göç hızı değeri, komşu ilin çekim merkezi sıralamasından etkilemekte ve bu mekânsal ilişki etkisinin her yıl için anlamlı olduğu gözlenmiştir. Net göç hızı sadece bir ilin özelliklerinden değil yanı zamanda komşu ilin de çekim merkezi olma potansiyelinden etkilenmektedir. Net göç hızı komşu iller arasında yayılma eğilimindedir. Özellikle bölgesel olarak, Kuzey ve Doğu Anadolu illeri arasında net göç hızının (göç verme açısından) yükselmesi, komşu ilin çekim merkezi sıralamasının alt sıralara doğru yükselmesinden anlamlı olarak etkilenmektedir. Ayrıca tersi durumda ilin çekim merkezi olması üst sıralara doğru yükseldikçe, komşu ilin net göç hızının (göç verme açısından) düşmesinden etkilenmez. Bu durum daha çok Marmara ve Batı bölgelerde gözlenmektedir. Dolayısıyla bu sonuç, bir ilin göç potansiyeli değerlendirilirken komşusu olan ilin ekonomik, sosyal ve kültürel yapısının da ele alınması gerektiğini göstermektedir. Ayrıca yoğun göç alan bölgelerde göçün yol açtığı olumsuz etkilerin en aza indirilmesinde komşu illerin de belirli çekim merkezleri olarak belirlenmesi, göç politikası açısından üzerinde durulması gereken önemli bir sonuçtur. Başka bir ifadeyle, önemli ölçüde göç alan illerin komşu illerine yapılacak ekonomik, sosyal, kültürel, eğitim ve sağlık alanındaki yatırımların ve iyileştirmelerin, göç potansiyelinin belirli bir bölgede yoğunlaşmasının yaratacağı sorunların önlenmesinde olumlu etki yaratacağı değerlendirilmektedir. Ayrıca bu çalışmanın temel kısıtı olan göçe yönelik ayrıntılı istatistiklerin sunulması daha odak çalışmaların yapılmasına da imkân verebilecektir. Bu bağlamda, il ya da bölge düzeyinde göç matrislerinin sunulması konunun ayrıntılı analiz edilmesine ve politika yapıcılara yol göstermede daha açık sonuçların üretilmesine katkı sağlayabilecektir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Katkı Oranı Beyanı: Sorumlu yazar %60, diğer yazar %40 oranında çalışmaya katkı sağlamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Contribution Rate Statement: Corresponding author: %60 Other author: %40

Conflicts of Interest: There is no potential conflict of interest in this study.

KAYNAKÇA

- Aksoy, E. (2021). An analysis on Turkey's merger and acquisition activities: MAIRCA method. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 12 (1), 1-11.
- Anavatan, A. (2017). Türkiye'de iç göç ve belirleyicileri: Mekânsal veri analizi. *Social Sciences Studies Journal*, 3 (6), 1109-1116.
- Anselin L, Syabri I. & Smirnov O (2002). Visualising multivariate spatial correlation with dynamically linked windows. In L. Anselin and S. Rey. (Eds.), *New tools for spatial data analysis: Proceedings of the specialist meeting*, (pp.). Center for Spatially Integrated Social Science (CSISS), University of California, Santa Barbara, CD-ROM.
- Anselin, L. (1988). *Spatial econometrics: Methods and models*. Kluwer Academic Publishers.
- Anselin, L. (1995). Local indicators of spatial association -LISA. *Geographical Analysis*, 27 (2), 93-115.
- Aral, N. & Oğuzlar, A. (2021). Türkiye'de iç göçün mekânsal analiz yöntemleriyle incelenmesi. *International Journal of Social Inquiry*, 14 (2), 447-474.
- Arı, E. & Yıldız, A. (2018). OECD ülkelerinin göç istatistikleri bakımından bulanık kümeleme analizi ile incelenmesi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 33, 17-28.
- Aydın, Y. (2020). Bütünleşik CRITIC ve MAIRCA yöntemleri ile kamu sermayeli bankalarının performans analizi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (4), 829-841.
- Ayçin, E. (2020). Personel seçim sürecinde CRITIC ve MAIRCA yöntemlerinin kullanılması. *İşletme*, 1 (1), 1-12.
- Ayçin, E. & Orçun, Ç. (2019). Mevduat bankalarının performanslarının entropi ve MAIRCA yöntemleri ile değerlendirilmesi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (42), 175-194.
- Badi, I. & Ballem, M. (2018). Supplier selection using the rough BWM-MAIRCA model: A case study in pharmaceutical supplying in Libya. *Decision Making: Applications in Management and Engineering*, 1 (2), 16-33.
- Bell, M., Charles-Edwards, E., Ueffing, P., Stillwell, J., Kupiszewski, M. & Kupiszewska, D. (2015). Internal migration and development: Comparing migration intensities around the world. *Population and Development Review*, 41, 33-58.
- Bülbül, S. & Köse, A. (2010). Türkiye'de bölgelerarası iç göç hareketlerinin çok boyutlu ölçekleme yöntemi ile incelenmesi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 39 (1), 75-94.
- Caliendo, M., Cobb-Clark, D. A., Hennecke, J. & Uhlenhorff, A. (2019). Locus of control and internal migration. *Regional Science and Urban Economics*, 79, 103468.
- Chatterjee, K., Pamucar, D. & Zavadskas, E. K. (2018). Evaluating the performance of suppliers based on using the r'amatel-mairca method for green supply chain implementation in electronics industry. *Journal of Cleaner Production*, 184, 101-129.
- Çelik, N. & Murat, G. (2014). Türkiye'de iç göç sorununa yeni bir yaklaşım: Stratejik iç göç yönetimi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yönetim Dergisi*, 25 (76), 1-23.
- Çetin, İ. & Çetin, S. (2018). Türkiye'de iç göçün belirleyicilerinin analizi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 16 (1), 98-115.
- De Jong, G. F. & Gardner, R. W. (2013). *Migration decision making: Multidisciplinary approaches to microlevel studies developed and developing countries*. Pergamon.
- Ertan, A. K. & Ertan, B. (2017). Türkiye'nin göç politikası. *Contemporary Research in Economics and Social Sciences*, 1 (2), 7-39.
- Gigovic, L., Pamucar, D., Bajic, Z. & Milicevic, M. (2016). The combination of expert judgment and gis-MAIRCA analysis for the selection of sites for ammunition depots. *Sustainability*, 8 (4), 372.

- Gökhan, A. (2008). *The determinants of internal migration in Turkey*. (Unpublished Master Thesis). Sabancı University Graduate School of Social Sciences, Istanbul.
- Gür, T. H. & Ural, E. (2004). Türkiye’de kentlere göçün nedenleri. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22 (1), 23-38.
- Kalkınma Bakanlığı (2014). *Göç özel ihtisas komisyonu raporu 2023*.
- Karpat Çatalbaş, G. & Yazar, Ö. (2015). Türkiye’deki bölgeler arası iç göçü etkileyen faktörlerin panel veri analizi ile belirlenmesi. *The Journal of Operations Research, Statistics, Econometrics and Management Information*, 3 (1), 99-117.
- Kıran, M. B. (2019). *Ülke iş sağlığı ve güvenliği performanslarını değerlendirmek amacıyla MAIRCA yönteminin dört farklı ağırlıklandırma yaklaşımı ile uygulanması*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Başkent Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Lee, E. S. (1969). A theory of migration. *Demography*, 3 (1), 47-57.
- Manavgat, G. & Saygılı, R. (2016). *Türkiye’de içgöçü etkileyen faktörler üzerine bir uygulama: Mekânsal panel veri analizi*. 2nd International Conference on Applied Economics and Finance (ICOAEF 2016). (ss.1-26). Girne American University North Cyprus.
- Mijani, N., Sani, D. S., Dastaran, M., Firozjaei, H. K., Angary, M. & Mahmoudian, H. (2021). Spatial modeling of migration using gis-based multi-criteria decision analysis: A case study of Iran. *Transactions in GIS*, 26 (2), 1-24.
- Özdemir, D. (2018). Türkiye’de bölgelerarası iç göç hareketlerinin belirleyicileri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (3), 1337-1349.
- Pamucar, D., Vasin, L. & Lukovac, V. (2014). Selection of railway level crossings for investing in security equipment using hybrid DEMATEL-MAIRCA model. XVI. (pp. 89-92). Scientific-Expert Conference on Railways (RAILCON '14), Serbia.
- Pamucar, D., Lukovac, V., Bozanic, D. & Komazec, N. (2018). Multi-Criteria FUCOM-MAIRCA model for the evaluation of level crossings: Case study in the republic of Serbia. *Operational Research in Engineering Sciences: Theory and Applications (ORESTA)*, 1 (1), 108-129.
- Pazarlıoğlu, M. V. (2007). İzmir örneğinde iç göçün ekonometrik analizi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 14 (1), 121-135.
- Recepoğlu, M. & Değer, K. M. (2020). Türkiye’nin az gelişmiş illerinde iç göçün belirleyicileri: Panel çekim modelinden bulgular (2008-2013). *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (21), 47-65.
- Sasin, M. J. & McKenzie, D. (2007). *Migration, remittances, poverty, and human capital: Conceptual and empirical challenges*. Policy Research Working Paper (No: 4272).
- Sayın, Y., Usanmaz, A. & Aslangiri, F. (2016). Uluslararası göç olgusu ve yol açtığı etkiler: Suriye göçü örneği. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 18 (31), 1-13.
- Selim, S. & Özkubat, G. (2019). The spatial econometric analysis of internal migration of provinces in Turkey. İçinde E. Çağlayan Akay ve Ö. Korkmaz (Ed.), *Selected topics in applied econometrics* (ss. 291-299). Peter Lang.
- Shahpari, D. & Hazbavi, A. (2019). Study of immigration impacts on population growth in Khuzestan province during (1996-2011). *Quarterly Journal of Social Development*, 13 (3), 145-162.
- Ulutaş A. (2019). SWARA ve MAIRCA yöntemleri ile catering firması seçim. *BMIJ*, 7 (4), 1467-1479.
- Tatlı, S. (2016). *Mekânsal ekonometrik modeller ve Türkiye’de iç göçün belirleyicilerinin analizi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- TDK (2022). Göç. 27 Ocak 2022, <https://sozluk.gov.tr>.

- Terzioğlu, M. K., Yücel, M. A. & Gençler, A. (2021). Sosyal inovasyon ve artımsal inovasyon çerçevesinde iç-göç olgusunun dinamik mekânsal etkileşimi. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 11 (1), 69-94.
- Topbaş, F. & Tanrıöver, B. (2009). Türkiye’de iç göç akımları üzerine bir çalışma: Lowry hipotezi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24 (1), 93-104.
- Tunalı, I. (1996). Migration and remigration of male household heads in Turkey, 1963-1973. *Economic Development and Cultural Change*, 45 (1), 31-67.
- TÜİK-ADNKS (2021). Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, 2020. 8 Nisan 2022, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuclari-2020-37210>.
- TÜİK (2020). Bölgesel göç istatistikleri, 20 Mart 2022, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Nufus-ve-Demografi-109>.
- Wang, T. C. & Lee, H. D. (2009). Developing a Fuzzy TOPSIS approach based on subjective weights and objective weights. *Expert Systems With Applications*, 36 (5), 8980-8985.
- Yamak, R. & Yamak, N. (1999). Türkiye’de gelir dağılımı ve iç göç. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (1), 16-28.
- Yazgan, A. E. & Agamyrdova, H. (2021). SWARA ve MAIRCA yöntemleri ile bankacılık sektöründe personel seçimi. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 16 (2), 281-290.
- Zeren, F., Yılandı V. & İşlek, H. (2021). İtalya’da COVID-19’un bölgeler arası yayılımı: Keşfedici mekânsal veri analizi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20 (79), 1432-1442.

ISSN: 2146-1740
https://dergipark.org.tr/tr/pub/ayd,
Doi: 10.54688/ayd.1104064
Araştırma Makalesi

ÇALIŞAN YOKSULLUĞU: AB VE TÜRKİYE'DE DURUM ANALİZİ

IN-WORK POVERTY: SITUATION ANALYSIS IN THE EU AND TURKEY

Zeki PARLAK¹

Yüstra AK²

Öz

Makale Bilgi

Gönderilme:
15/04/2022

Kabul:
25/06/2022

Çalışan yoksulluğu kişinin istihdam edilmesine rağmen, kendisinin ve ailesinin ihtiyaçlarını karşılamak için harçayabileceği yeterli bir gelirden yoksun olmasını ifade etmektedir. Bu çalışmada, çalışan yoksulluğunun nedenleri ve etkileri Avrupa Birliği (AB) ile Türkiye’de veriler ışığında incelenerek çalışan yoksulların profilinin ortaya çıkarılması ve çalışan yoksulluğunu doğrudan etkileyen politikaların incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda literatür taraması yoluyla öne çıkan nedenler, etkiler ve politikalar tespit edilerek ele alınmış ve çalışan yoksullara ilişkin veriler betimsel olarak incelenmiştir. Yapılan inceleme sonucunda eğreti ve düşük ücretli ücretlerde çalışmanın, hane yapısı ve yoğunluğunun ve eğitim, cinsiyet, yaş, sağlık ve göç durumu gibi bireysel faktörlerin çalışan yoksulluğunda belirleyici olduğu görülmüştür. Bununla beraber cinsiyet olarak erkeklerin, eğitim olarak ilköğretim ve altı eğitim seviyesine sahip olanların, hane yapısı olarak tek ebeveynli ailelerin, çalışma süreleri olarak yarı zamanlı çalışanların ve sözleşme türü olarak geçici bir işte çalışanların çalışan yoksulluğu riskinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Sonuçlar, bu konuda etkin politikalara ihtiyaç duyulduğunu, tek başına istihdamın bireyi yoksulluktan korumadığını ve istihdamla beraber insan onuruna yaraşır iş yaratmanın önemini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yoksulluk, Çalışan yoksulluğu, Düşük ücret, Eğreti istihdam.

Jel Kodları: E24, I3, J01, J08, J31.

¹ Profesör Doktor, İstanbul Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0002-3402-3054, zeki.parlak@istanbul.edu.tr.

² **Sorumlu Yazar:** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0001-7982-9548, YsraAk@gmail.com.

Atıf: Parlak, Z. & Ak, Y. (2022). Çalışan yoksulluğu: AB ve Türkiye’de durum analizi. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 13 (1), 117-143.

Abstract

Article Info

Received:
15/04/2022

Accepted:
25/06/2022

In-work poverty has referred to a situation in which a person, despite working, does not have sufficient income to meet his or her own and family’s requirements. In this study, it aims to reveal the causes and effects of in-work poverty, policies that directly effect on in-work poverty and profile of the working poor in the light of data from the European Union (EU) and Turkey. In this direction, the prominent causes and effects were determined and discussed through a literature review, and the data on the working poor were examined descriptively. As a result of the examination, it was seen that working for temporary and low wages, household structure and density, and individual factors such as education, gender, age, health, and migration status are determinants of in-work poverty. On the other hand, it was determined that the risk of working poverty is higher for men as a gender, for those with primary education or below as an education level, for single-parent families as a household structure, for part-time workers for working hours, and for those working in a temporary job as a contract type. The results reveal that employment alone does not protect the individual from poverty and that it is important to create good jobs together with employment.

Keywords: Poverty, In-work poverty, Low wage, Precarious work.

Jel Codes: E24, I3, J01, J08, J31.

Extended Summary

In-work poverty refers to a situation in which a household lacks sufficient income to meet its needs, although at least one person in the household is working. In this respect, working poverty tends to be perceived as working for low wages. However, although working poverty is associated with low wages, they are not the same thing. In-work poverty focuses on the income level of the household, not the individual, and considers incomes other than wages. For this reason, even if the wage of the individual is low, if the income of the household is high, the worker is not classified as poor.

There are macro-level and micro-level causes of in-work poverty. This study addresses only the micro-level causes of in-work poverty. The first reason that comes to the fore at the micro level is working with low wages. Accordingly, low wages often cause in-work poverty if the household has no other source of income. Another reason is the structure and density of the household. In-work poverty is based on the total income of the household, not the individual. How many people live in a household, how many of them are dependent, and how many employees are in the household have a direct impact on the in-work poverty. Finally, personal factors are also determinative of in-work poverty. A person's gender, age, education, qualification level, being a migrant, and health status can affect his/her risk of being working poor.

When the working poor are analyzed over the data, it is seen that the risk of in-work poverty has increased for the European Union (EU)/28 on average over the years, while it has decreased in Turkey. However, the risk in Turkey has been still above the EU/28 on average. It has been observed that EU countries exhibit a heterogeneous appearance. However, if a general framework is drawn over the data, men have a higher risk of working poverty than women. The lower the education level, the higher the risk of in-work poverty. Single-parent families constitute the largest risk group in the household context. When part-time employees compare to full-time employees, it can be stated that those working in temporary jobs have a higher risk of in-work poverty than those working in permanent jobs.

When the effects of working poverty are examined, it is seen that there are still not enough conceptual or empirical studies on the effects of in-work poverty. However, in general, in-work poverty has a high risk of affecting the nutrition, shelter, and health status of those who suffer from this problem. It can be stated that the working poor, who have very limited choices, have a high risk of occupational accidents and diseases due to the nature of their jobs. It is generally women who are exposed to the effects of working poverty in the household. If the income of the household is not sufficient, girls may be withdrawn from education early. However, the situation in the household also affects the children psychologically and increases their anxiety levels. In addition, this situation can even affect the parent-child relationship. There is also a risk that a person who cannot escape from poverty, even though his/her body or mind has expended a lot of effort, will turn to a more aggressive psychology, and turn to crime.

As a result, although employment is expected to provide protection against poverty, this protection is not always provided, and the risk of poverty continues even if the person is employed unless suitable conditions are in question. The existence of the in-work poverty indicates the need to provide workers with working conditions that will provide a decent standard of living, and this fact emphasizes that the quality of the jobs created is important as well as the quantity.

1. Giriş

Yoksulluk yalnızca işsiz kişilerin sorunu olmaktan çıkmış insanların emek harcasalar dahi içinden çıkamadıkları bir kısır döngü haline gelmiştir. Bu duruma işaret eden bir kavram olan “çalışan yoksulluğu” kişinin çalışıyor olmasına rağmen harcaabileceği yeterli bir gelirden yoksun olması durumunu ifade etmektedir. Bireyi değil haneyi temel alan kavram, en az bir yetişkin çalıştığı halde hanenin toplam gelirinin, haneyi yoksulluktan kurtaramaması ve hanenin ihtiyaçlarını karşılamak için yetersiz kalması anlamına gelmektedir.

Literatürde çalışan yoksulluğunun oranlarına, nedenlerine, etkilerine ve politikalarına odaklanan çalışmalar bulunmaktadır. Ancak bu çalışmada bu faktörlerin tümü ele alınarak çalışan yoksulluğuyla ilgili bütüncül bir bakış açısı sağlanması hedeflenmektedir. “Çalışma” ve “yoksulluk” kavramlarının neden ve nasıl bir araya gelerek çalışan yoksulluğunu oluşturduğu ve çalışan yoksulluğunun etkilerini incelemek bu çalışmanın ilk amacını oluşturmaktadır. Ayrıca çalışmada nedenler bağlamında, çalışan yoksulluğunun Avrupa Birliği (AB) ve Türkiye’deki durumunun analizini yapmak da amaçlanmaktadır. Bu bağlamda ilk olarak çalışan yoksulluğunun kavramsal çerçevesi çizilecek ve veriler ile AB ile Türkiye’de çalışan yoksulluğunun profili ortaya koyulacaktır. Sonrasında çalışan yoksulluğunun nedenleri, etkileri ve çalışan yoksulluğuna yönelik doğrudan politikalar ele alınacaktır.

2. Çalışan Yoksulluğu Kavramı

İşsiz olup başka bir gelire sahip olmayan insanların yoksul olacağı varsayılmaktadır. Bu bakımdan çalışan ve gelir elde eden kimselerin yoksul olmayacağı, dolayısıyla “çalışan yoksul” kavramının tezat bir ifade olduğu düşünülebilir (Andreß & Lohmann, 2008: 1). Ne var ki yoksulluk sadece işsizlere özgü bir olgu olmaktan çıkmış, standart dışı işlerde istihdam edilen çalışanları da kapsayacak şekilde genişlemiştir (Kesgin, 2011: 70).

Çalışan yoksulluğu, kişinin çalışmasına rağmen harcaabileceği yeterli bir gelirden yoksun olması durumudur. Yoksulluk riski altındaki bir hanede yaşayan çalışanlara, “çalışan yoksul” denilmektedir. Ancak bu kavram yalnızca çalışan kişinin ücretinden yola çıkılan bir kavram değildir. Çalışan yoksulluğu hesabında kişinin yaşadığı hanenin net harcanabilir geliri referans alınmakta ve yoksulluk riskine göre değerlendirilmektedir (Erdoğan & Kutlu, 2014: 69-70). Dolayısıyla çalışan yoksulluğu her ne kadar düşük ücretle ilişkili olsa da yalnızca “düşük ücretli çalışan” anlamına gelmemektedir (Pena Casas & Latta, 2004: 3). Aksine yapılan çalışmalar, çoğu OECD ülkesinde, düşük ücretle çalışmanın, diğer gelir kaynakları, özellikle

diğer aile fertlerinden ve sosyal transferlerden sağlanan kazançlar sayesinde tek başına yoksulluğa yol açmayabileceğini göstermiştir (Crettaz & Bonoli, 2011: 46).

Çalışan yoksulluğu “çalışma” ve “yoksulluk” kavramlarının kesişim noktasında bulunmakta ve kavramın içeriği bu kavramların tanımlarına ve kriterlerine bağlı hale gelmektedir (Gautié & Ponthieux, 2016: 489). Dolayısıyla çalışan yoksulluğunun tanımı, yoksulluk kavramının olduğu kadar çalışıyor olmanın ne anlama geldiğine dair farklı yaklaşımlara dayanmaktadır (Pena Casas & Latta, 2004: 7). Çalışan yoksulluğu bireysel ve toplumsal düzeydeki pek çok faktörü hesaba katarak ve bireylerin çalışma durumunu, yoksulluk ile birlikte değerlendirerek, istihdam ile yoksulluk arasındaki ilişkiyi yeniden değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır (Herman, 2014).

3. AB ve Türkiye’de Çalışan Yoksulluğu Riski

Çalışan yoksulluğunun boyutlarının anlaşılması için AB ve Türkiye’de çalışan yoksulluğu riski, cinsiyet, eğitim seviyesi, hane yapısı, çalışma zamanı ve sözleşme türü olmak üzere çeşitli yönleriyle ele alınacaktır. İlk olarak Tablo 1’de yer alan yoksulluk riski altında çalışan oranları incelendiğinde, AB ülkelerinin heterojen bir görünüm sergilediği görülmektedir. AB-28 ülke ortalamasında yoksulluk riski altında çalışanların oranı 2010’da %8,3’ken, 2019 itibarıyla %9,2 seviyesine ulaşmıştır. Türkiye’de ise yoksulluk riski altında çalışanların oranı yıllar itibarıyla azalmış ve 2006’da %18,1 olan oran 2020 itibarıyla %12,8 seviyesine gerilemiştir.

Tablo 1
AB ve Türkiye’de Çalışan Yoksulluğu Riski (18-64), (%)

Ülke	2006	2008	2010	2015	2020	Ülke	2006	2008	2010	2015	2020
AB 28			8,3	9,5	9,2*	Litvanya	10,1	9,5	12,7	10,2	8,1
Belçika	4,0	4,7	4,4	4,5	4,3	Lüksemburg	10,3	9,4	10,6	11,6	11,8
Bulgaristan	5,5	7,6	7,7	7,8	9,7	Macaristan	6,9	5,8	5,4	9,3	7,8
Çekya	3,5	3,6	3,7	4,0	3,7	Malta	4,1	5,1	5,8	5,5	7,4
Danimarka	4,5	5,0	6,3	5,1	6,1	Hollanda	4,4	4,7	5,1	5,1	5,5
Almanya	5,5	7,1	7,1	9,6	10,6	Avusturya	6,3	8,5	7,5	7,8	7,2
Estonya	7,8	7,4	6,7	10,3	10,5	Polonya	12,8	11,5	11,5	11,3	9,6
İrlanda	6,2	6,3	5,5	4,9	5,9	Portekiz	10,4	11,3	9,6	10,9	9,5
Yunanistan	13,7	14,2	13,9	13,4	10,0	Romanya	:	16,9	17,6	18,6	14,7
İspanya	10,1	11,3	10,8	13,2	11,8	Slovenya	4,8	5,1	5,3	6,7	5,0
Fransa	6,0	6,5	6,5	7,5	7,4	Slovakya	6,3	5,8	5,7	6,1	5,3
Hırvatistan			6,2	5,8	5,1	Finlandiya	4,4	5,1	3,7	3,5	3,2
İtalya	9,0	9,1	9,7	11,6	11,8*	İsveç	7,4	7,4	7,8	8,1	7,7
GKRY	7,2	6,3	7,4	9,2	7,4	Birleşik Krallık	7,7	8,0	6,7	8,2	
Letonya	11,2	10,7	9,7	9,4	8,4	Türkiye	18,1	18,2	17,9	13,7	12,8

Kaynak: EUROSTAT, 2019.

*2019 verisi kullanılmıştır.

AB ülkelerinde 2020 itibarıyla yoksulluk riski altında çalışanların en yüksek olduğu ülke Romanya, Lüksemburg, İtalya’dır. 2020 itibarıyla yoksulluk riski altında çalışanların oranının en düşük olduğu ülkeler Finlandiya, Çekya ve Belçika olmuştur (Tablo 1).

Cinsiyete Göre Çalışan Yoksulluğu Riski

Tablo 2’deki cinsiyete göre çalışan yoksulluğu riski incelendiğinde AB ülkelerinin neredeyse tümünde erkeklerin çalışan yoksulluğu riskinin kadınlara kıyasla daha yüksek olduğu görülmektedir. AB-28 ülke ortalaması incelendiğinde; 2010’da erkekler için yoksulluk riski altında çalışanların oranı %8,8’ken, 2015’te %10,2’ye yükselmiş ve 2019’da %9,2’ye gerilemiştir. İncelenen tüm yıllarda erkeklere kıyasla daha düşük olan yoksulluk riski altında çalışan kadınların oranı 2008’de %7,7’yken, 2015’te %8,7 ve 2019’da %8,8’dir. Türkiye’de 2006, 2008 ve 2010 yıllarında yoksulluk riski altında çalışan kadınların oranı oldukça yüksekken, 2015 itibarıyla önemli ölçüde azalmıştır. 2008’de %21,3 olan yoksulluk altında çalışan kadınların oranı, 2020’de %9,7’ye gerilemiştir. Yoksulluk riski altında çalışan erkeklerin oranı ise 2020’de %14,2 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye’deki oranlar önceki yıllara oranla gerilemiş olsa da hala yüksektir.

Tablo 2

AB ve Türkiye’de Cinsiyete Göre Çalışan Yoksulluğu Riski (%)

Ülke	C	2006	2008	2010	2015	2020	Ülke	C	2006	2008	2010	2015	2020
AB 28	E			8,8	10,2	9,5	Litvanya	E	11,1	9,3	10,6	11,6	8,3
	K			7,7	8,7	8,8*		K	9,2	9,8	14,6	8,6	7,9
Belçika	E	4,3	4,4	4,8	4,3	4,2	Lüksemburg	E	10,3	9,2	10,9	11,8	12,3
	K	3,6	5,1	4,1	4,7	4,4		K	10,4	9,6	10,3	11,3	11,4
Bulgaristan	E	5,3	8,0	8,5	8,3	10,6	Macaristan	E	8,1	6,8	6,0	9,8	8,3
	K	5,7	7,1	6,8	7,2	8,5		K	5,4	4,5	4,6	8,7	7,3
Çekya	E	3,3	3,2	3,8	3,6	3,4	Malta	E	5,1	6,4	7,0	6,8	8,9
	K	3,9	4,2	3,6	4,5	4,2		K	2,0	2,5	3,6	3,5	5,3
Danimarka	E	5,4	5,7	6,8	6,2	6,8	Hollanda	E	4,5	4,7	5,6	5,4	5,7
	K	3,4	4,2	5,8	3,9	5,4		K	4,2	4,7	4,6	4,6	5,4
Almanya	E	4,9	6,6	6,2	8,8	10,9	Avusturya	E	6,4	9,1	7,9	8,3	7,8
	K	6,2	7,8	8,0	10,5	10,3		K	6,3	7,8	6,9	7,2	6,4
Estonya	E	6,5	6,1	5,2	11,0	11,8	Polonya	E	14,0	12,4	12,2	12,5	10,8
	K	9,0	8,7	8,1	9,7	9,1		K	11,4	10,4	10,6	9,9	8,3
İrlanda	E	6,2	6,7	7,0	5,6	6,8	Portekiz	E	11,1	11,6	10,0	11,5	10,5
	K	6,1	5,7	3,6	4,0	4,9		K	9,7	11,0	9,2	10,3	8,4
Yunanistan	E	14,6	15,6	16,5	15,1	12,0	Romanya	E		19,0	19,7	21,0	17,9
	K	12,4	12,1	10,3	10,9	7,1		K		14,2	14,8	15,3	10,1
İspanya	E	11,2	12,1	11,5	14,1	12,5	Slovenya	E	5,4	5,5	6,2	7,7	6,2
	K	8,5	10,2	10,0	12,2	10,9		K	4,0	4,5	4,2	5,3	3,6
Fransa	E	6,3	7,0	6,8	8,2	7,5	Slovakya	E	6,4	6,2	5,9	6,6	6,1
	K	5,6	5,9	6,2	6,7	7,3		K	6,3	5,4	5,4	5,5	4,2
Hırvatistan	E			7,6	6,9	5,8	Finlandiya	E	4,6	5,2	4,0	4,0	3,3
	K			4,6	4,5	4,4		K	4,2	4,9	3,3	2,9	3,0
İtalya	E	10,7	10,7	11,1	13,1	13,1*	İsveç	E	8,4	8,1	8,0	9,1	8,2
	K	6,3	6,6	7,4	9,6	10,1*		K	6,3	6,6	7,6	7,0	7,2

GKRY	E	7,1	5,8	6,0	9,3	7,8	Birleşik Krallık	E	8,0	7,7	6,8	9,0	
	K	7,3	6,8	9,0	9,1	7,0		K	7,3	8,3	6,6	7,4	
Letonya	E	10,1	10,4	9,4	9,2	7,9	Türkiye	E	17,2	17,1	16,6	14,7	14,2
	K	12,4	10,9	10,0	9,7	9,0		K	20,7	21,3	21,1	11,3	9,7

Kaynak: EUROSTAT, 2022.

*2019 verisi kullanılmıştır.

AB ülkeleri incelendiğinde; 2020 itibarıyla yoksulluk riski altında çalışan erkeklerin oranının en yüksek olduğu ülkeler; Romanya, İtalya ve İspanya olurken, en düşük olduğu ülkeler; Finlandiya, Çekya ve Belçika olmuştur. Yoksulluk riski altında çalışan kadınların oranları incelendiğinde 2020 itibarıyla risk altında çalışan kadınların oranının en yüksek olduğu ülkeler; Lüksemburg, İspanya ve Portekiz olurken, en düşük olduğu ülkeler; Finlandiya, Slovenya, Slovakya ve Çekya olmuştur.

Eğitim Seviyesine Göre Çalışan Yoksulluğu Riski

Tablo 3'te yer alan eğitim seviyesi gruplarından 0-2 grubu ilköğretim ve altını, 3-4 grubu ortaöğretimi ve 5-8 grubu yükseköğretimi ifade etmektedir. AB-28 ülke ortalaması incelendiğinde yoksulluk riski altında çalışanların oranının en yüksek olduğu grubun ilköğretim ve altı eğitim seviyesinde çalışanlar olduğu görülmektedir. 2019 itibarıyla yoksulluk riski altında çalışan ilköğretim ve altı eğitim seviyesindekilerin oranı %18,9'dur. Bu oranı %9 ile ortaöğretim seviyesindekiler ve %4,8 ile yükseköğretim seviyesindekiler takip etmektedir. Türkiye'de 2020'de %20,1 ile yoksulluk riski altında çalışanların oranının en yüksek olduğu grup, ilköğretim ve altı eğitim seviyesindekiler olurken, bu oranı %2,1 ile ortaöğretim seviyesindekiler ve %1,9 ile yükseköğretim seviyesindekiler takip etmektedir. Hem AB'de hem de Türkiye'de eğitim seviyesi ve çalışan yoksulluğu arasında ters orantı olduğu, eğitim seviyesi arttıkça çalışan yoksul olma riskinin azaldığı, ancak yıllar itibarıyla ortaöğretim ve yükseköğretim mezunlarının çalışan yoksulluğu riskinin arttığı görülmektedir.

Tablo 3

AB ve Türkiye'de Eğitim Seviyelerine Göre Çalışan Yoksulluğu Riski (18-64), (%)

Ülke	E.S.	2006	2008	2010	2015	2020	Ülke	E.S.	2006	2008	2010	2015	2020
AB 28	0-2			15,9	18,9	18,9*	Litvanya	0-2	25,2	19,7	23,9	33,4	19,4
	3-4			8,0	9,4	9,0*		3-4	12,0	11,6	14,7	12,5	11,1
	5-8			3,4	4,6	4,8*		5-8	2,5	3,4	7,6	4,0	3,6
Belçika	0-2	7,4	8,4	8,5	9,2	12,4	Lüksemburg	0-2	20,3	19,8	20,0	20,9	24,6
	3-4	4,3	5,4	5,0	5,8	4,9		3-4	6,9	6,2	9,0	11,0	11,1
	5-8	2,4	2,6	2,4	2,6	2,1		5-8	3,1	3,1	3,1	4,3	6,2
Bulgaristan	0-2	14,9	21,3	26,4	31,2	36,6	Macaristan	0-2	15,2	13,7	13,8	27,8	21,2
	3-4	4,6	5,2	5,3	5,9	7,4		3-4	6,9	5,6	5,2	8,9	7,5
	5-8	1,1	1,3	1,6	1,6	2,1		5-8	1,6	1,5	1,2	3,7	3,1
Çekya	0-2	9,2	10,2	9,5	11,3	15,4	Malta	0-2	5,7	7,6	8,4	10,6	13,3
	3-4	3,6	3,6	3,8	4,4	3,9		3-4	2,6	2,2	4,2	2,6	4,2
	5-8	0,7	1,6	1,4	1,3	1,5		5-8	0,5	0,5	1,4	0,6	3,0
Danimarka	0-2	6,6	6,3	8,1	8,9	10,1	Hollanda	0-2	5,8	6,2	6,5	8,6	9,0

	3-4	4,0	5,5	6,2	5,0	6,1		3-4	5,0	5,7	5,7	5,1	5,7
	5-8	2,7	3,1	3,6	3,3	4,2		5-8	2,4	2,9	4,0	3,7	4,3
Almanya	0-2	9,9	15,2	14,5	21,7	22,5	Avusturya	0-2	13,2	16,2	13,3	13,3	17,0
	3-4	5,3	6,7	7,0	9,1	8,1		3-4	5,6	7,6	6,4	7,7	6,2
	5-8	3,6	4,1	4,0	5,9	6,4		5-8	3,8	6,7	7,0	6,0	6,2
Estonya	0-2	10,2	10,7	8,3	16,2	15,5	Polonya	0-2	31,8	28,9	30,9	30,6	26,9
	3-4	8,9	9,1	8,6	12,0	12,4		3-4	14,0	12,6	12,9	13,6	11,8
	5-8	4,6	3,6	3,3	6,3	6,5		5-8	1,2	2,3	2,6	2,7	3,4
İrlanda	0-2	9,7	12,8	9,6	11,4	9,3	Portekiz	0-2	13,1	14,6	12,7	15,9	15,9
	3-4	6,5	5,2	3,9	5,6	8,1		3-4	5,5	4,9	4,6	8,1	7,1
	5-8	2,5	2,8	4,4	2,4	3,8		5-8	0,3	1,0	1,4	3,2	3,6
Yunanistan	0-2	24,2	26,7	26,4	28,4	23,4	Romanya	0-2		43,3	44,7	37,6	51,7
	3-4	11,0	11,8	13,0	13,5	10,0		3-4		11,7	12,7	15,2	11,3
	5-8	3,8	4,0	4,2	4,9	3,8		5-8		0,6	0,4	0,8	0,2
İspanya	0-2	15,7	16,6	16,6	21,7	18,8	Slovenya	0-2	10,9	9,8	10,2	12,0	7,6
	3-4	8,5	11,3	11,8	13,7	13,5		3-4	4,1	5,3	5,6	7,6	6,1
	5-8	3,9	4,8	4,1	6,5	6,6		5-8	1,7	1,1	2,1	3,6	3,0
Fransa	0-2	9,9	11,6	10,9	14,0	15,2	Slovakya	0-2	10,5	14,2	10,2	13,8	19,0
	3-4	6,2	6,5	7,2	8,8	8,2		3-4	7,0	6,2	6,3	6,5	5,2
	5-8	2,5	3,2	3,0	3,8	4,6		5-8	3,3	2,8	3,1	4,1	3,4
Hırvatistan	0-2			19,5	19,0	13,3	Finlandiya	0-2	7,9	7,8	6,4	5,5	8,1
	3-4			5,7	5,8	5,7		3-4	5,4	6,0	4,4	4,7	3,4
	5-8			0,8	0,8	1,4		5-8	1,6	2,4	1,8	1,7	2,1
İtalya	0-2	14,4	14,5	15,5	19,4	19,4*	İsveç	0-2	7,6	10,5	10,7	12,6	16,1
	3-4	6,3	6,7	7,0	10,1	10,6*		3-4	6,8	7,1	8,1	6,9	6,1
	5-8	2,7	2,8	3,1	4,3	4,4*		5-8	7,1	5,8	5,1	6,0	5,2
GKRY	0-2	12,1	11,1	12,1	17,5	18,7	Birleşik Krallık	0-2	13,7	20,2	11,1	12,3	
	3-4	7,8	6,3	7,6	12,0	8,1		3-4	8,3	9,3	8,1	8,4	
	5-8	2,6	2,7	3,4	3,0	2,8		5-8	3,9	3,9	3,4	5,7	
Letonya	0-2	23,1	17,8	18,9	20,4	16,0	Türkiye	0-2	21,2	22,1	22,5	20,4	19,8
	3-4	11,8	11,5	11,4	11,3	10,9		3-4	6,2	6,0	6,1	8,2	9,1
	5-8	4,1	4,0	2,5	3,5	3,2		5-8	0,6	0,5	1,0	1,0	2,1

Kaynak: EUROSTAT, 2022.

*2019 verisi kullanılmıştır.

İlköğretim ve altı eğitim seviyesine sahip olup yoksulluk riski altında çalışanların oranının incelenen yıllar itibarıyla pek çok ülkede arttığı görülmektedir. Bu eğitim seviyesinde, yoksulluk riski altında çalışanların oranının en yüksek olduğu ülkeler 2020 itibarıyla Romanya, Bulgaristan ve Polonya’dır. İlköğretim ve altı eğitim seviyesinde yoksulluk riski altında çalışanların oranının en düşük olduğu ülkeler ise Slovenya, Finlandiya ve Hollanda’dır. Ortaöğretim eğitim seviyesindeki çalışan yoksulluğu riski oranları incelendiğinde ise, 2020 itibarıyla oranların en yüksek olduğu ülkeler; İspanya, Estonya ve Polonya’yken, en düşük olduğu ülkeler Çekya, Finlandiya ve Malta’dır. Nihayetinde yükseköğretim seviyesinde yoksulluk riski altında çalışanların oranlarının en yüksek olduğu ülkeler incelendiğinde, 2020 itibarıyla risk altında çalışanların en yüksek olduğu ülkeler İspanya, Estonya ve Almanya’yken, en düşük olduğu ülkeler Romanya, Hırvatistan ve Çekya’dır.

Hane Yapısına Göre Çalışan Yoksulluğu Riski

Çalışmada, hane yapısına göre çalışan yoksulluğu tek ebeveynli aile, bağımlı çocuğu bulunan iki yetişkinli aile ve çocuksuz iki yetişkinli aileler bakımından incelenmiştir. Tablo 4’te, baz alınan yıllar incelendiğinde tüm aile yapılarında en yüksek risk oranına sahip olan grubun tek ebeveynli aileler olduğu görülmektedir. AB-28 ülke ortalaması incelendiğinde bu gruptaki yoksulluk riski altında çalışanların oranı 2010’da %21,2’ken, 2015’te %19,9’a gerilemiştir. Ancak 2019’da oran artmış ve %22,2 olarak gerçekleşmiştir. Bu oranı 2019’da %10,1 ile çocuklu aileler, %5,7 ile çocuksuz aileler takip etmektedir. Türkiye’de en yüksek risk oranına sahip olan grup 2020’de %17,5 ile çocuklu ailelerdir. İncelenen yıllar itibarıyla çocuklu ailelerde yoksulluk riski altında çalışanların oranı gerilemiş olsa da hala AB ortalamasından yüksektir. Türkiye’de yoksulluk riski altında çalışan çocuklu aileleri, %12,5 ile tek ebeveynli aileler ve %5,3 ile çocuksuz aileler takip etmektedir.

Tablo 4

AB ve Türkiye’de Aile Yapısına Göre Çalışan Yoksulluğu Riski (%)

Ülke	A.Y.	2006	2008	2010	2015	2020	Ülke	A.Y.	2006	2008	2010	2015	2020
AB 28	T.E.A.			21,2	19,9	22,0*	Litvanya	T.E.A.	23,3	38,1	41,9	32,1	26,5
	Ç.suz			4,8	6,1	5,8*		Ç.suz	6,4	4,5	8,0	6,1	4,9
	Ç.lu			9,9	10,6	10,0*		Ç.lu	10,4	10,1	12,5	11,3	7,4
Belçika	T.E.A.	9,9	18,3	12,5	14,0	11,5	Lüksemburg	T.E.A.	39,6	31,3	39,4	36,2	21,8
	Ç.suz	3,3	2,4	3,2	2,3	2,0		Ç.suz	4,8	3,4	3,0	4,8	8,1
	Ç.lu	4,0	5,3	4,9	4,7	4,5		Ç.lu	11,4	11,3	13,1	12,6	13,3
Bulgaristan	T.E.A.	14,2	27,0	22,1	21,5	23,7	Macaristan	T.E.A.	17,0	17,9	11,7	20,5	19,4
	Ç.suz	3,0	4,1	3,9	5,3	4,7		Ç.suz	2,8	2,5	2,3	6,4	7,1
	Ç.lu	6,7	9,3	10,0	9,4	12,3		Ç.lu	8,9	6,8	6,9	9,6	4,3
Çekya	T.E.A.	19,3	22,4	16,5	13,6	20,7	Malta	T.E.A.	13,2	13,3	9,1	20,3	27,1
	Ç.suz	0,8	1,7	1,8	2,2	1,0		Ç.suz	1,2	1,8	2,4	2,6	3,0
	Ç.lu	4,7	4,1	4,5	4,4	3,9		Ç.lu	6,5	7,7	9,7	7,7	8,4
Danimarka	T.E.A.	8,8	8,2	10,1	12,0	7,4	Hollanda	T.E.A.	17,5	13,3	16,3	15,8	8,4
	Ç.suz	2,0	1,8	3,7	3,7	4,8		Ç.suz	2,0	3,0	2,7	3,2	3,6
	Ç.lu	3,9	4,3	5,4	4,1	3,3		Ç.lu	5,1	5,4	5,5	5,8	5,1
Almanya	T.E.A.	18,0	18,6	28,7	24,3	21,2	Avusturya	T.E.A.	11,2	17,6	16,0	22,9	19,6
	Ç.suz	3,7	3,7	3,7	6,4	7,5		Ç.suz	5,3	6,0	4,6	4,7	4,7
	Ç.lu	4,3	7,6	7,3	8,1	10,3		Ç.lu	5,8	9,0	7,9	9,1	7,6
Estonya	T.E.A.	26,5	27,7	22,2	25,2	21,2	Polonya	T.E.A.	12,5	15,2	17,0	16,6	13,1
	Ç.suz	4,5	3,1	4,3	5,8	4,5		Ç.suz	7,5	6,1	7,2	6,7	7,4
	Ç.lu	7,4	7,4	7,2	11,2	9,1		Ç.lu	15,7	14,4	13,8	13,6	10,6
İrlanda	T.E.A.	21,7	26,2	10,0	12,8	14,3	Portekiz	T.E.A.	27,2	33,2	26,2	21,1	19,7
	Ç.suz	3,2	3,0	3,3	2,2	3,2		Ç.suz	9,8	8,7	8,0	8,5	7,8
	Ç.lu	6,8	6,9	5,9	5,4	6,6		Ç.lu	11,2	12,9	10,1	12,2	10,2
Yunanistan	T.E.A.	16,3	20,9	21,2	20,7	11,7	Romanya	T.E.A.		26,6	20,9	27,3	13,1
	Ç.suz	11,1	12,4	10,7	11,0	9,1		Ç.suz		12,9	12,1	13,1	11,6
	Ç.lu	17,0	16,8	17,1	15,5	11,4		Ç.lu		19,2	20,5	22,1	17,1
İspanya	T.E.A.	20,9	25,0	34,3	24,3	29,2	Slovenya	T.E.A.	12,1	18,8	15,0	17,5	11,9
	Ç.suz	5,7	6,0	6,4	9,2	7,1		Ç.suz	3,7	3,4	3,0	3,9	3,0
	Ç.lu	14,4	15,8	14,0	15,6	14,6		Ç.lu	4,5	5,1	4,9	6,1	5,1
Fransa	T.E.A.	13,3	18,1	21,3	19,6	17,8	Slovakya	T.E.A.	17,1	17,1	15,8	16,2	28,7
	Ç.suz	4,5	4,1	3,7	4,1	4,8		Ç.suz	2,8	2,3	2,0	3,0	2,5
	Ç.lu	6,2	6,3	6,6	7,5	7,0		Ç.lu	8,0	7,3	7,5	7,9	7,1

Hırvatistan	T.E.A.		12,4	12,4	15,1	Finlandiya	T.E.A.	7,5	14,8	7,3	8,1	7,1	
	Ç.suz		4,4	4,4	3,8		Ç.suz	2,7	2,7	2,6	2,6	2,3	
	Ç.lu		7,6	7,1	5,9		Ç.lu	3,7	4,6	4,1	3,5	2,8	
İtalya	T.E.A.	18,4	21,1	20,9	22,1	24,0*	İsveç	T.E.A.	26,1	16,7	17,6	18,6	12,0
	Ç.suz	3,8	4,6	4,1	7,4	6,9*		Ç.suz	4,4	4,3	4,9	4,5	5,5
	Ç.lu	12,5	11,6	12,9	13,1	13,1*		Ç.lu	5,0	6,3	6,3	6,6	6,7
GKRY	T.E.A.	23,7	26,9	14,7	10,9	20,4	Birleşik Krallık	T.E.A.	20,1	26,9	17,6	15,5	
	Ç.suz	9,5	6,0	8,3	10,7	6,5		Ç.suz	4,7	5,4	3,9	5,2	
	Ç.lu	5,2	5,3	5,7	7,3	7,0		Ç.lu	9,5	8,9	7,8	10,1	
Letonya	T.E.A.	31,6	25,4	21,8	26,3	15,8	Türkiye	T.E.A.	23,5	14,5	17,9	10,9	12,5
	Ç.suz	7,7	7,1	6,2	6,3	5,4		Ç.suz	9,5	11,0	9,8	5,4	5,3
	Ç.lu	11,7	10,8	10,4	9,7	7,6		Ç.lu	21,1	21,6	21,8	18,1	17,5

Kaynak: EUROSTAT, 2022.

*2019 verisi kullanılmıştır.

Tek ebeveynli ailelerden yoksulluk riski altında çalışanların oranının en yüksek olduğu ülkeler incelendiğinde, 2020 itibarıyla, oranların en yüksek olduğu ülkelerin; İspanya, Slovakya ve Malta, buna karşılık en düşük olduğu ülkelerin Finlandiya, Danimarka ve Belçika olduğu görülmektedir. Çocuksuz ailelerde, yoksulluk riski altında çalışanların oranları incelendiğinde, 2020 itibarıyla, en yüksek orana sahip olan ülkelerin Romanya, Yunanistan ve Lüksemburg en düşük olduğu ülkelerin Çekya, Belçika ve Finlandiya olduğu görülmektedir. Son olarak çocuklu ailelerde yoksulluk riski altında çalışanların oranları incelendiğinde, 2020 itibarıyla, en yüksek riske sahip olan ülkelerin Türkiye, Romanya ve İspanya, en düşük olduğu ülkelerin Finlandiya, Danimarka ve Çekya olduğu görülmektedir.

Çalışma Zamanları ve Sözleşme Türüne Göre Çalışan Yoksulluğu Riski

Çalışma zamanlarına göre çalışan yoksulluğu riski tam zamanlı ve yarı zamanlı çalışanlar için incelenmiştir. Tablo 5’teki AB-28 ülke ortalaması incelendiğinde her iki grup için de yoksulluk riskinin incelenen yıllarda 2019’a kadar arttığı görülmektedir. 2010’da yoksulluk riski altındaki tam zamanlı çalışanların oranı %7,1, yarı zamanlı çalışanların oranı ise %12,5’tir. 2019 itibarıyla yoksulluk riski altındaki tam zamanlı çalışanların oranı %7,5’ken yarı zamanlı çalışanların %15,1’dir. Türkiye’de her iki grubun da çalışan yoksulluğu riskinin baz alınan yıllarda gerilediği ancak yine de AB ortalamasına oranla yüksek olduğu görülmektedir. 2020’de Türkiye’de yoksulluk riski altındaki tam zamanlı çalışanların oranı %12,4’ken, yarı zamanlı çalışanların %14,9’dur.

Tablo 5

AB ve Türkiye’de Çalışma Zamanlarına Göre Çalışan Yoksulluğu (%)

Ülke	Ç.T.	2006	2008	2010	2015	2020	Ülke	Ç.T.	2006	2008	2010	2015	2020
AB28	YZ			12,5	15,3	15,1*	Litvanya	YZ	25,3	22,5	22,3	28,1	16,3
	TZ			7,1	7,7	7,5		TZ	9,3	8,3	11,4	8,6	7,3
Belçika	YZ	3,7	7,8	5,8	6,4	6,2	Lüksemburg	YZ	14,3	13,3	12,4	16,5	16,8
	TZ	3,6	3,4	3,9	3,7	3,2		TZ	9,0	8,5	10,0	10,0	10,5
Bulgaristan	YZ	14,8	20,3	30,3	30,3	33,6	Macaristan	YZ	14,6	16,3	14,0	18,2	12,2
	TZ	4,5	6,3	6,4	6,7	8,4		TZ	6,2	4,9	4,3	8,4	7,3
Çekya	YZ	6,3	5,5	6,7	6,3	6,7	Malta	YZ	9,0	7,1	8,6	16,1	12,6
	TZ	3,2	3,4	3,4	3,8	3,4		TZ	3,6	4,5	5,3	4,8	7,0
Danimarka	YZ	6,3	7,0	10,0	7,6	7,4	Hollanda	YZ	5,0	4,6	4,5	4,5	5,9
	TZ	4,1	4,5	5,1	4,0	4,3		TZ	3,8	4,1	5,1	4,4	3,9
Almanya	YZ	8,5	10,8	11,2	14,5	12,8	Avusturya	YZ	9,6	10,7	9,0	11,1	10,0
	TZ	4,0	5,4	5,4	7,1	8,4		TZ	5,3	7,5	6,4	5,9	5,4
Estonya	YZ	13,2	12,8	13,0	18,1	20,6	Polonya	YZ	22,7	19,9	20,6	18,3	14,5
	TZ	6,7	6,9	5,5	8,9	8,0		TZ	11,4	10,5	10,5	10,7	9,2
İrlanda	YZ	10,7	11,6	6,5	9,6	11,8	Portekiz	YZ	28,9	27,8	32,7	29,5	25,8
	TZ	4,0	4,6	5,1	3,0	3,8		TZ	9,4	9,6	8,1	9,6	8,4
Yunanistan	YZ	26,1	26,0	29,4	28,2	21,0	Romanya	YZ		58,4	53,0	59,4	65,9
	TZ	12,7	13,5	11,7	11,6	9,0		TZ		14,2	15,7	14,7	12,3
İspanya	YZ	12,5	22,2	19,3	27,1	19,0	Slovenya	YZ	7,4	8,1	7,4	14,6	11,2
	TZ	9,7	9,4	9,2	10,3	9,7		TZ	4,2	4,7	4,6	5,9	4,5
Fransa	YZ	10,1	10,5	11,2	13,2	17,0	Slovakya	YZ	9,6	10,9	11,6	19,0	10,4
	TZ	5,1	5,3	5,2	6,0	5,5		TZ	6,1	5,5	5,2	5,4	4,9
Hırvatistan	YZ			18,5	20,4	16,3	Finlandiya	YZ	10,1	14,2	6,7	9,0	9,9
	TZ			5,9	5,4	4,7		TZ	3,4	3,9	3,0	2,9	2,3
İtalya	YZ	12,9	13,7	14,5	18,5	18,6*	İsveç	YZ	8,8	8,6	10,6	11,1	14,0
	TZ	8,3	8,4	8,6	9,8	10,3*		TZ	6,6	6,3	6,1	6,7	5,2
GKRY	YZ	15,7	9,3	9,2	17,0	6,7	Birleşik Krallık	YZ	12,6	11,9	11,4	13,0	
	TZ	6,2	5,8	7,2	7,6	6,0		TZ	5,2	6,4	5,3	5,6	
Letonya	YZ	25,7	24,2	23,6	18,4	20,8	Türkiye	YZ	30,9	32,4	28,6	17,8	14,9
	TZ	9,7	9,3	7,9	8,2	6,9		TZ	16,9	16,7	16,7	13,2	12,4

Kaynak: EUROSTAT, 2022.

*2019 verisi kullanılmıştır.

Yoksulluk riski altındaki tam zamanlı çalışanların oranları incelendiğinde 2020 itibarıyla risk altında çalışanların en yüksek olduğu ülkelerin Türkiye, Romanya ve İspanya olduğu görülürken, en düşük olduğu ülkelerin Finlandiya, Belçika ve Çekya olduğu görülmektedir. Yarı zamanlı çalışanların yoksulluk riski incelendiğinde 2020 itibarıyla yoksulluk riski altında çalışan oranının en yüksek olduğu ülkelerin Romanya, Bulgaristan ve Portekiz olduğu; buna karşılık yoksulluk riski altında çalışanların oranının en düşük olduğu ülkelerin Hollanda, Belçika ve Çekya olduğu görülmektedir.

Sözleşme türü bağlamında çalışan yoksulluğu riski sürekli bir işte çalışanlar ve geçici bir işte çalışanlar olarak ele alınmıştır. Tablo 6’daki AB-28 ülke ortalaması incelendiğinde yoksulluk riski altında sürekli bir işte çalışanların oranının 2010’da %5,2’yken, 2019’da %5,9 olduğu, yoksulluk riski altında geçici bir işte çalışanların oranının ise 2010’da %13,3’ken artış gösterdiği ve 2019’da %16,2 olduğu görülmektedir. Türkiye’de sürekli bir işte çalışıyor olup yoksulluk riski altında olan çalışanların oranı 2010’da %6,9’ken, oran artarak 2020’de %8,3

olarak gerçekleşmiştir. Türkiye’de yoksulluk riski altında geçici bir işte çalışanların oranı 2010’da %25,2’yken, 2020’de %22,9’dur. Geçici bir işte çalışanların hem AB hem de Türkiye’de sürekli bir işi olan çalışanlara nazaran çalışan yoksulluğu riskinin çok daha yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 6
AB ve Türkiye’de Sözleşme Türüne Göre Çalışan Yoksulluğu (%)

Ülke	Ç.Ş.	2006	2008	2010	2015	2020	Ülke	Ç.Ş.	2006	2008	2010	2015	2020
AB28	S			5,2	5,7	5,9*	Litvanya	S	5,9	6,9	10,7	7,6	7,5
	G			13,3	15,6	16,2*		G	24,4	13,5	20,3	20,6	5,5
Belçika	S	1,9	2,9	2,4	2,6	2,5	Lüksemburg	S	9,0	8,9	8,9	9,5	10,4
	G	7,5	11,0	12,2	10,4	10,2		G	19,6	15,0	19,8	23,1	25,7
Bulgaristan	S	3,7	6,0	4,8	5,5	7,5	Macaristan	S	5,0	3,7	3,9	6,4	6,1
	G	10,0	18,9	27,2	24,7	28,5		G	11,3	14,1	13,7	32,0	16,4
Çekya	S	2,7	2,4	2,5	2,5	2,6	Malta	S	3,7	4,2	4,8	4,7	5,5
	G	7,2	6,4	4,8	7,9	8,8		G	5,9	5,3	5,3	3,6	10,0
Danimarka	S	2,7	3,3	4,8	3,6	2,7	Hollanda	S	2,4	3,1	2,7	3,3	4,1
	G				9,8	12,7		G	4,7	4,5	5,4	9,9	9,5
Almanya	S	4,1	5,8	5,7	7,5	8,4	Avusturya	S	5,8	6,9	6,2	6,8	5,5
	G	11,2	14,8	16,2	18,1	18,9		G	9,7	17,7	14,5	12,3	15,1
Estonya	S	5,7	5,8	5,3	7,1	7,3	Polonya	S	5,7	5,5	6,0	5,6	3,8
	G	13,7	4,7	8,4	25,7	16,7		G	13,3	12,9	11,8	10,8	7,3
İrlanda	S	3,8	3,2	1,5	3,0	4,7	Portekiz	S	5,5	6,9	5,1	6,5	6,1
	G	14,0	12,0	4,2	12,0	10,5		G	9,6	10,8	7,4	13,3	10,3
Yunanistan	S	4,1	5,1	5,1	4,7	3,9	Romanya	S		4,7	5,4	5,1	4,0
	G	18,1	16,0	13,4	15,8	11,3		G		21,8	8,7	12,1	8,3
İspanya	S	5,5	6,0	5,5	5,9	6,3	Slovenya	S	3,3	3,3	3,0	4,5	3,0
	G	10,9	21,2	15,2	23,3	18,4		G	8,1	8,8	7,5	12,5	4,8
Fransa	S	3,6	4,0	4,3	4,7	4,6	Slovakya	S	4,7	4,7	3,2	2,6	3,3
	G	10,0	14,2	11,7	13,2	16,4		G	9,3	10,7	8,7	7,6	8,4
Hırvatistan	S			5,3	4,2	3,6	Finlandiya	S	1,7	2,6	2,2	1,8	2,1
	G			7,3	8,3	7,5		G	9,0	9,9	6,1	5,3	4,0
İtalya	S	5,5	6,1	6,7	7,8	8,2*	İsveç	S	4,4	4,7	5,1	5,3	4,2
	G	17,9	15,5	19,4	19,1	22,5*		G	17,5	13,4	19,8	15,9	23,4
GKRY	S	5,7	5,0	5,0	6,6	6,0	Birleşik Krallık	S	4,4		5,4	5,1	
	G	21,8	16,9	22,4	27,3	18,4		G	6,3		6,5	7,3	
Letonya	S	8,9	9,1	7,6	7,3	6,1	Türkiye	S	7,1	7,5	6,9	8,8	8,3
	G	18,5	18,4	14,9	26,7	14,9		G	30,7	28,5	25,2	25,5	22,9

Kaynak: EUROSTAT, 2022.

*2019 verisi kullanılmıştır.

Sürekli bir işi olanlardan yoksulluk riski altında çalışanların oranları incelendiğinde, 2020 itibarıyla risk altında çalışanların oranlarının en yüksek olduğu ülkeler Lüksemburg, Almanya ve Türkiye’dir. Buna karşılık, sürekli bir işi olanlardan yoksulluk riski altında çalışanların en düşük olduğu ülkeler Finlandiya, Belçika ve Çekya’dır. Geçici bir işte çalışanların, çalışan yoksulluğu riski incelendiğinde, 2020 itibarıyla geçici bir işte çalışıp yoksulluk riski altında olanların oranının en yüksek olduğu ülkeler Bulgaristan, Lüksemburg ve İsveç’ken en düşük olduğu ülkeler Finlandiya, İrlanda ve Slovenya’dır.

İncelenen ülkelerin çalışan yoksulluğu bakımından heterojen bir görünüm sergilediği görülmektedir. Ancak bu oranlar göstermektedir ki, istihdamın yoksulluk riskini azaltması

beklense de yoksulluk riski tamamen ortadan kalkmamaktadır. Aksine çeşitli nedenlere bağlı olarak istihdam edilenlerin önemli bir kısmı yoksulluk riski altında çalışmaktadır. Verilerin yalnızca 18-64 yaş grubundaki çalışan bireylere ait olması ise esasında yoksulluk riskinin boyutuna ve çalışan yoksulluğundan muzdarip kişi sayısının büyüklüğüne işaret etmektedir.

4. Çalışan Yoksulluğunun Nedenleri

Çalışan yoksulluğunun nedenleri çeşitlidir. Örneğin, Crettaz ve Bonoli çalışan yoksul statüsünün temelde; ulusal ortalamaya göre düşük gelir, işçilerin emek piyasasındaki durumu ve çalışan kişiye bağımlı olan kişi sayısının yüksek olması şeklinde üç nedeni olduğunu ifade etmektedir (Crettaz & Bonoli, 2010). Andreß ve Lohmann çalışan yoksulluğunun nedenlerinin kişiden kişiye farklılık gösterdiğini belirtmektedir. Buna göre; bireysel ve hanehalkı ile ilişkili risk faktörleri çalışanların ve aile üyelerinin ihtiyaçları ve kaynakları ile ilişkilidir ve değişkenlik gösterebilmektedir (Andreß & Lohmann, 2008: 5).

Eurofound'un raporunda çalışan yoksulluğunun nedenleri; bireysel faktörler-hane faktörleri ve kurumsal faktörler olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Bireysel faktörler ile hane faktörleri; kişinin beceri seviyesi, cinsiyeti, yaşı, yaşadığı hanenin büyüklüğü ve çalışma yoğunluğu, çalışanların varlığı, çalışma ve sözleşme türü olarak sayılırken, kurumsal faktörler; ücret dağıtımı/koordinasyonu, asgari ücret mevzuatı, iş koruma mevzuatı, vergi yapısı ve teşvikler, çocuk bakımı gibi hizmetlere erişim ve eğitim olarak sayılmaktadır (Eurofound, 2017).

Çalışan yoksulluğunun nedenlerine dair bir diğer çalışmada mikro ve makro düzeydeki belirleyicilerin etkileri analiz edilmektedir. Çalışmada, makro düzeydeki nedenlerin de hesaba katılması gerekse de, çalışan yoksulluğu riskinin en büyük payını açıklayanın mikro düzeydeki belirleyiciler olduğunu göstermiştir (Spannagel, 2012). Bir diğer çalışmada ise makro göstergelerin ek olarak dahil edilmesinin çalışan yoksulluğu farklılıkların açıklanmasına önemli ölçüde katkıda bulunmadığı görülmüştür. Ancak mikro düzeydeki faktörlerin dağılımının makro düzeydeki faktörlerin bir sonucu olarak kabul edilmesi gerektiği de ifade edilmektedir (Lohmann, 2008). Bu bağlamda bu çalışma, çalışan yoksulluğunun yalnızca mikro düzeydeki nedenlerine odaklanacaktır. İlk neden olarak eğreti istihdamın ve düşük ücretle çalışmanın yaygınlaşması ele alınacaktır. Ardından hane yapısı ile bireysel nedenler olarak eğitim, cinsiyet, yaş, göç ve sağlık durumu ele alınacaktır.

4. 1. Eğreti İstihdamın ve Düşük Ücretlerin Yaygınlaşması

Küreselleşme süreci yeni rekabet koşullarını dayatmış ve rekabetin niteliğini değiştirmiştir. 1980’li yıllarda imalat endüstrisindeki kirli, monoton ve çevreyi kirleten, emek-yoğun endüstriyel işler, firmaların daha çok kâr elde etmek amacıyla, emeğin ucuz, bol ve örgütsüz olduğu yerlere taşınmıştır. Bu durumda işçiler, oradaki işçilerle rekabet etmeye başlamakta ancak daha düşük ücret alan işçilere karşı kaybetmektedir (Parlak, 2000). Rekabetin küreselleşmesi pek çok sektörde kuralsızlaştırmayı ve esnekleşmeyi getirmiş, bu durum da geçici işlerin sayısını arttırırken, çalışanları “düşük bir ücret almak” ile “hiçbir ücret almamak” arasında bir tercihe itmiştir (Gautié & Ponthieux, 2016: 495). Diğer bir ifadeyle mal piyasalarındaki risk, emek piyasalarına kaydırılmış, işverenlerin pazarlık gücü artarken, çalışanları her geçen gün azalmıştır.

Ekseriyetle büyük firmalara fason üretim yapan enformel sektörde istihdam yaratılmakta ve bu sektörde istihdam edilenlere yalnızca yoksulluk ücreti sağlanmaktadır. Bu durum gelişen ülkelerin yanı sıra gelişmiş ülkelerde de söz konusudur. Nitekim, Londra, New York gibi şehirlerde gelişen merdiven altı atölyelerde adeta üçüncü dünya ülkelerindeki şartlar yeniden oluşturulmaktadır (Harvey, 2010: 176). Güvenceden yoksun ve düşük ücretli işlerde çalışanlarsa yoksullaşmaktadır. Aynı zamanda enformel sektörde çalışanlar düşük emek maliyetleriyle formel sektörde çalışanların çalışma şartlarını da etkileyebilmekte, kayıtlı işletmeler ayakta kalabilmek için kayıt dışılığa yönelebilmekte ve böylece emek piyasalarında “dibe doğru yarış” yaşanmaktadır.

“İyi iş” yerine işsizlik ve eğreti işlerin arttığı günümüzde çalışan yoksullar ordusu da büyümektedir. Nitekim sosyal koruma sisteminin ve emek piyasası koşullarının çalışan yoksulluğun görülme sıklığı üzerindeki etkisini araştırmak amacıyla yapılan analizde, emek piyasasında daha yüksek esnekliğin, çalışan yoksulluğu üzerinde olumsuz bir etkisi olabileceği görülmüştür (Dafermos & Papatheodorou, 2012). Petry, yaptığı çalışmasının sonucunda emek piyasasında esnekleşmenin çalışan yoksulluğunu arttırdığına ve ciddi olumsuz sonuçları olduğuna dikkat çekmektedir. Bununla birlikte hakim bakış açısının, herhangi bir işin, işsizlikten daha iyi olduğunu ancak mevcut krize çözüm üretirken güvencesiz istihdamın sosyal sonuçlarının da dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır (Petry, 2014). Bir diğer çalışmada geçici ve yarı zamanlı çalışanların çalışan yoksulluğu riski incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda her iki grubun da değil bir aileyi geçindirmek, kendilerini dahi idame ettirmeye yetecek bir gelir elde edemediği tespit edilmiştir (Horemans, 2018).

Mevcut sağlıklı koşullar ve sosyal sorunlar giderek artarken, sosyal devlet anlayışının giderek zayıflaması yoksulluğun olumsuz etkilerinin daha çok hissedilmesine neden olmaktadır. Emek piyasalarının küresel sermayenin yararına şekillenmesi, refah devletinin yeniden yapılanması ve sosyal korumanın zayıflaması sonucunda tüm dünyada iş güvencesi zayıflamıştır. Bu durum gelişen ülkelerin yanı sıra gelişmiş ülkelerin çoğunda da sosyal güvenlik sisteminin koruyucu etkisini bertaraf etmektedir. Nihayetinde düşük ücretle çalışanlar, ilave bir gelirlerinin bulunmaması ve sosyal yardım da almamaları durumunda kendilerinin ve ailelerinin ihtiyaçlarını karşılamakta güçlük çekmektedir. Ailenin harcayacak yeterli bir gelire sahip olmaması ve belirli bir yaşam standardının altında kalması, çalışan yoksulluğunu ortaya çıkarmaktadır.

4. 2. Hane Yapısı ve Yoğunluğu

Çalışan yoksulluğu, kişinin yalnızca düşük ücretli olarak çalışmasından ibaret bir kavram değildir. Çalışan yoksulluğunu belirleyen temel faktör ailenin geliridir. Dolayısıyla ailenin yapısal özellikleri de çalışan yoksulluğunu etkileyen önemli belirleyicilerden biridir. Bu nedenle hanede kaç kişinin yaşadığı, bu kişilerden kaç kişinin çalıştığı ve ailenin diğer gelirleri göz önünde bulundurulmalıdır (Murat vd., 2012: 461).

Ailenin yapısı bakımından, aile büyüdükçe ailedeki çalışan sayısının ve ailenin gelirinin artması, aile küçüldükçe çalışan sayısının ve ailenin gelirinin azalması beklenmektedir. Ancak aile büyük olmasına rağmen çalışan sayısının az olması çalışan yoksulluğu riskini doğurmaktadır. Örneğin üç çocuklu bir ailede çocukların çalışma çağına erişmemiş olması ve annenin çocuklara bakmak için çalışmaması halinde ailenin erkeğin ücretinden başka geliri yoksa çalışan yoksul sınıfa girebileceği gibi, çocukları olmayan ve eşlerin her ikisinin de çalıştığı bir aile daha küçük olmasına rağmen bu sınıfa girmeyebilir.

Hanedeki çocukların varlığına göre çalışan yoksulluğu incelendiğinde, çocuklu hanelerin çalışan yoksul olma riskinin çocuksuz hanelere kıyasla daha yüksek olduğu görülmektedir (Halleröd vd., 2015). Çocuklu hanelerde yoksulluk oranlarının çocuksuz hanelere göre daha yüksek olmasına yol açan iki ana neden bulunmaktadır. Bu nedenlerden ilki bu hanelerde kaynaklara yönelik ek bir talep bulunması, diğer bir ifadeyle çocuk bakım maliyetidir. Bununla beraber çocuk sayısının artmasıyla haneye giren gelirin bölüşümü etkilenmekte ve bu durum çalışan yoksulluğu oranlarına da yansımaktadır. Diğer neden özellikle Avrupa'da, çift gelirin iyi bir yaşam düzeyi için gerekli görüldüğü ve çift gelirlili ailelerin giderek yaygınlaştığı bir ortamda çocuklu hanelerde eşlerden birinin emek piyasasından çekilmesi durumudur. Hanede

çocuk bakım sorumluluğu nedeniyle kadınların işgücüne katılım oranının azalması beraberinde hane halkının gelirinin azalmasını getirmekte ve çalışan yoksulluğu riskini arttırmaktadır (McKnight vd., 2016: 59-60).

Diğer yandan aile yapısının dönüşümüyle birlikte, boşanmaların ve tek ebeveynli ailelerin sayısı hızla artmaktadır. Aile yapısında meydana gelen bu dönüşümün yoksullaşmaya etki ettiği bilinen bir gerçektir. Nitekim çalışan yoksulluğu bakımından çok çocuklu hanelerin yanı sıra tek ebeveynli ailelerin riski diğerlerine kıyasla yüksektir (Halleröd vd., 2015). Özellikle kadınların çalışma hayatındaki dezavantajlı konumu dikkate alındığında, çocuğuyla beraber yaşayan yalnız annelerin çalışmaları dahi yoksullaşma riski altında olduğu söylenebilir.

4. 3. Bireysel Faktörler

Çalışan yoksulluğunun diğer belirleyicileri bireysel faktörlerdir. Bu nedenlerden biri çalışan kişinin verimliliğinin düşük olmasıdır. Kişinin verimliliğinin düşük olmasının önemli nedenlerinden biri kişinin “eğitim ve vasıf seviyesi” dir. Eğitim ve vasıf seviyesi gelir sağlamanın en önemli kaynağı olarak görülmektedir. Düşük bir eğitim seviyesine sahip çalışanların işin gerektirdiği bilgi ve becerileri kolaylıkla kazanamayacağı ya da teknolojik yeniliklere kısa sürede uyum sağlayamayacağı ileri sürülmektedir (Çalışkan, 2007: 291). Bunun sonucunda, eğitim-vasıf düzeyi ve yoksulluk arasında bir kısır döngü oluşmaktadır. Eğitim seviyesi azaldıkça yoksulluk artmakta, yoksulluk arttıkça eğitime erişim imkanları azalmaktadır. Eğitim ve nitelik seviyesi ne kadar düşükse, düşük ücret alma ve çalışan yoksul olma riski de o kadar yükselmektedir.

Çalışan yoksulluğunun belirleyicilerinden bir diğeri “cinsiyet” tir. Çalışan yoksulluğu bağlamında, erkeklerin kadınlara kıyasla daha dezavantajlı konumda oldukları görülmektedir. Aile kurumu, çalışan yoksulluğu riskine karşı kadınlara, erkeklere oranla daha iyi bir koruma sağlamaktadır. Emek piyasalarında hala erkeğin kazancı birincil görülmektedir. Bu nedenle emek piyasasındaki konumu görece daha zayıf ve ücreti daha düşük olan kadınlar, evli ve çalışıyor olması durumunda genellikle tam zamanlı çalışan biri ile yaşamakta bu da çalışan yoksul olma riskini düşürmektedir. Öte yandan tam zamanlı olarak çalışan bir erkek için her zaman aynı durum söz konusu olmamakta, aksine erkek düşük gelirli veya geliri olmayan bir eş ile beraber yaşadığı için çalışan yoksulluğu riski yükselmektedir (Björn vd., 2015: 475). Görüldüğü üzere çalışan yoksulluğunun belirleyicilerden biri olan cinsiyeti, hane durumuyla değerlendirmek gerekmektedir. Ayrıca, kadınların her ne kadar aile kurumu tarafından çalışan

yoksulluğuna karşı korunma olasılığının daha yüksek olduğu ifade edilse de bu ilişkinin tersine işlemesi de olasıdır.

Çalışan yoksulluğunun bir diğer belirleyicisi kişinin “yaşı” dır. Ailelerinden bağımsız, ekonomik olarak kendi kendine yeterli olmaya çalışan gençler çalışan yoksulluğu konusundaki bir diğer risk grubunu oluşturmaktadır. Nitekim AB’de gençler arasında çalışan yoksulların düzeyinin belirlenmesine yönelik yapılan bir çalışmanın sonucunda öğrencilerin yanı sıra çalışan gençler için yoksulluk sorununun mevcut olduğu görülmüştür (Katarzyna, 2020). Emek piyasasına erişememeleri ve kendi sosyal güvenlik haklarından yoksun olmaları, gençlerin ebeveynleriyle birlikte yaşama olasılığını yükseltmektedir. Ancak aileyle birlikte yaşamak genç yetişkinler için koruma sağlarken, daha büyük bir aileye gelir sağlamaları beklendiği için bu sefer de orta yaşlı ve yaşlı bireylerin çalışan yoksulluğu riskini yükseltmektedir (Lohmann & Andreß, 2008: 304-305).

Kişinin “göçmen” olması çalışan yoksulluğunun bir diğer belirleyicisidir. Göçmenler genellikle enformel ve güvencesiz işlerde çalışmaları nedeniyle daha düşük ücretler almaktadır. Yaşadığı yerin dilini bilmemesi, yerel adetler ve standartlara aşına olmaması göçmenlerin tecrübeli olsalar dahi göç ettikleri ülkelerde sahip oldukları vasıf ve eğitim seviyesinde bir çalışan olarak görülmesini zorlaştırmakta ve kişi iş bulsa da genellikle kayıtdışı olması nedeniyle çalışan yoksul olma riskiyle karşı karşıya kalmaktadır (Álvarez-Miranda, 2011: 258). Nitekim, Branyiczki’nin 22 AB ülkesini içeren analizinin sonuçları da çalışan göçmenlerin daha düşük hane geliri elde ettiğini ve çalışan yoksulluğu riskinin daha yüksek olduğunu göstermektedir (Branyiczki, 2015).

Çalışan yoksulluğunun diğer bir belirleyicisi “sağlık durumu”dur. Engelli bireylerin emek piyasasına girmesinin önünde pek çok engel bulunmaktadır ve işe girmeleri halinde ücret seviyeleri genellikle engelli olmayan çalışanlara kıyasla daha düşük seyretmektedir. Ayrıca engelli bireyin bakıma muhtaç olması durumunda, haneden bir kişinin bakım veren rolünü üstlenerek emek piyasası dışında kalması olasıdır. Bu nedenle engelli bireylerin çalışan yoksulluğu riski de yüksektir (Ak, 2020). Nitekim Richards ve Sang’ın Birleşik Krallık’ta engelli ve çalışan yoksul olan bireylerle yaptıkları çalışmanın bulguları, engellilik ile çalışan yoksulluğunun birbiriyle bağlantılı olarak tecrübe edildiğini göstermektedir. Engelli bireylerin kısmen işverenlerin sebep olduğu engeller nedeniyle, uzun vadeli istihdam deneyimlerinden bile çok az fayda elde ettikleri görülmüştür (Richards & Sang, 2019).

5. Çalışan Yoksulluğunun Etkileri

Çalışan yoksulluğu, kişinin uygun bir hayat standardına ulaşmasını ve yaşamasını sağlayacak birçok imkana ve hizmete erişimini etkilemektedir. Mevcut ekonomik şartlarda pek çok kişinin ücreti kendilerini ve ailelerini geçindirmeye yetmemektedir. Bu nedenle çalışan yoksullar yetersiz beslenme ve sağlık sorunları yaşama riskiyle karşı karşıya kalmaktadırlar (Murat vd., 2012: 472).

Yoksulluğun yıkıcı etkisi her yaş grubunda kendini göstermektedir. Çalışan yoksulluğunun çocuklar ve gençler üzerindeki etkileri üzerine yapılan bir çalışmada, çocukların yaşadıkları yoksunlukların farkında oldukları ve bu durumun çocuklar için gelecek kaygısına neden olduğu görülmektedir. Buna göre çocuklar çok küçük yaştan itibaren, uygun mali şartlar sağlayacak “iyi iş” bulamama konusunda endişeli hissetmektedir (SVP, 2021). Çalışan yoksulluğu döngüsünden kişinin yaşlılığında da çıkması mümkün görünmemektedir (Açıklan, 2003: 382-385). Bu nedenle çalışan yoksulluğunun zamanla yaşlı yoksulluğuna dönüştüğü ve bir norm haline geldiği söylenebilir.

Çalışan yoksulluğunun en ağır etkilerine ise kadınların maruz kaldığı görülmektedir. Ayrıca çalışan yoksulluğu riskinin yüksek olduğu hanelerden birini tek ebeveynli aileler oluşturmaktadır. Bu ailelerde aile reisi genellikle kadınlardır. Sözü edilen kadınlar, diğer bir ifadeyle anneler, mevcut stres yükleri nedeniyle çocuklarına karşı olumsuz tutumlar geliştirebilmektedirler. Olumsuz etkiler yalnızca bekar annelerin sağlığını etkilememekte, diğer annelere kıyasla yoksul annelerin daha otoriter ve çocuklarına karşı daha disiplinli olduğu da ifade edilmektedir (Chilman, 1991: 193). Dolayısıyla çalışan yoksulluğunun etkileri ebeveyn-çocuk ilişkilerinde de olumsuz etkisini göstermektedir.

Çalışan yoksulların eğitim almaları ve eğitim seviyelerini yükselterek daha iyi koşullarda çalışmaları da mevcut şartlarda mümkün görünmemektedir. Mevcut koşullar iyileştirilmediği sürece çalışan yoksulların uzun süre eğitim kurumlarında kalmaları mümkün görünmemektedir. Eğitim ve mesleki vasıflardan yoksun olan bireyler düşük ücretli ve güvencesiz işlerde istihdam olanağı bulmakta ve çalışma yaşamları boyunca bu tip işler arasında dolaşmaktadırlar. Yapılan bir çalışmada da çalışan yoksulluğundan çıkma imkanı incelenmiş ve bu gruba girenlerin büyük bir kısmının durumunun değişmediği görülmüştür (Airio, 2008).

Çalışan yoksulluğunun sağlık üzerinde de etkileri mevcuttur. Yoksulluğa bağlı sağlık sorunları, daha düşük bir beslenme ve barınma standardı, kötü çalışma koşulları, yüksek riskli

davranışlar ve sağlık hizmetlerine erişimde yaşanan sorunlar nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber çalışan yoksulluğunun ve geçim sağlayamama riskinin psikosomatik rahatsızlıklara neden olma ihtimali de doğmaktadır. Yaşanan sağlık sorunları kişinin emek piyasasındaki durumunu etkilemektedir. Ancak hangi sağlık sorunlarının bu statüye atfedileceği konusunda dikkatli olmak gerekmektedir (Broding vd., 2010).

Dahası, çalışan yoksulların önemli bir kısmının enformel işlerde çalıştıkları, enformel çalışılan işyerlerinde ise genellikle çalışma sürelerinin uzun olması, iş sağlığı ve güvenliği tedbirlerinin yeterince alınmamış olması nedeniyle bir kazaya maruz kalma riskinin daha yüksek olduğu ifade edilebilir. Devamlı uzun sürelerle çalışmak kişide dikkat dağınıklığı, uykusuzluk ve isteksizlik oluşturmakta ve bu durum iş kazaları ve meslek hastalıklarına neden olabilmektedir (Murat vd., 2012: 474). Amerika'da sağlık merkezlerine başvuran kişilerle yapılan bir çalışmada da çalışan yoksulların iş kazaları açısından riskli işlerde çalıştıkları görülmüştür (Topete vd., 2018).

Çalışan yoksulluğunun neden olabileceği bir diğer sorun suça eğilimi artırma riskidir. Emek harcadığı halde yoksulluktan kurtulamayan kişi özellikle barındığı bölgenin şartları ve yaşayacağı dışlanma sonucunda daha agresif bir psikolojiye bürünebilir ve içinde bulunduğu şartlar sonucunda suça yönelebilir (Murat vd., 2012: 474). Çalışan yoksullar tüketim kredilerine de yönelebilmektedir. Bankaların kredi kullandırma noktasında harcadıkları efor, kişilerin yaşadıkları eksiklikleri gidermek için kredi kullanmaları sürecine hız kazandırmaktadır (Çetin, 2013: 333). Çalışıyor olduğu için kredi kartı ve kredi kullandırılan kişinin durumu ödeme esnasında yaşayacağı zorlukla içinden çıkılmaz bir hale gelebilmektedir. Ancak tüm bu ilişkilere yönelik hala yeterli sayıda çalışma bulunmamaktadır.

6. Çalışan Yoksulluğuyla Mücadele Politikaları

Çalışan yoksulluğunu önlemek amacıyla doğrudan ve dolaylı olarak politikalar uygulanmaktadır. Asgari ücret, asgari gelir desteği, aile yardımları, işyeri yardımları, vergi ve sosyal güvenlik primlerinde indirim uygulanması, aktif emek piyasası politikaları (AEPP) ve emek piyasasının bölünmeyle mücadele geliri arttırarak çalışan yoksulluğuna doğrudan etki eden politikalar. Dolaylı politikalar ise iş yaşam dengesi politikaları, ayrımcılığa yönelik politikalar, eğitimler ve hane halkının yaşam standartlarını desteklemek için alınan önlemlerden oluşmaktadır (Peña-Casas & Ghailani, 2021: 141). Çalışan yoksulluğuyla mücadelede sözü

geçen politikaların tümü uygulanabildiği gibi yalnızca bazıları da uygulanabilmektedir.³ Tablo 7’de AB ülkelerinin çalışan yoksulluğuyla mücadelede uyguladığı doğrudan politikalar görülmektedir.

Tablo 7
AB ülkelerinin çalışan yoksulluğuna yönelik politikaları (2019)

	Asgari ücret	Vergi ve sosyal güvenlik primleri	Çalışan yardımları	Aile yardımları	Asgari gelir desteği	Aktif emek piyasası politikaları	Emek piyasasının bölünmesiyle mücadele
Belçika	✓	✓	✓			✓	✓
Bulgaristan	✓	✓		✓	✓	✓	✓
Çekya	✓	✓		✓	✓	✓	
Danimarka	✓	✓				✓	
Almanya	✓	✓		✓	✓	✓	✓
Estonya	✓	✓			✓	✓	✓
İrlanda	✓	✓	✓	✓			✓
Yunanistan	✓	✓		✓	✓	✓	✓
İspanya	✓	✓		✓	✓	✓	✓
Fransa	✓	✓	✓	✓	✓		✓
Hrvatistan	✓	✓			✓	✓	
İtalya	✓	✓		✓	✓	✓	✓
GKRY	✓	✓		✓	✓		
Letonya	✓	✓			✓		
Litvanya	✓	✓		✓	✓		
Lüksemburg	✓	✓		✓	✓	✓	
Macaristan	✓	✓			✓	✓	
Malta	✓		✓		✓	✓	
Hollanda	✓	✓			✓		
Avusturya	✓	✓		✓	✓	✓	✓
Polonya	✓	✓		✓	✓	✓	✓
Portekiz	✓	✓			✓	✓	✓
Romanya	✓	✓		✓	✓		✓
Slovenya	✓	✓		✓	✓		✓
Slovakya	✓	✓	✓	✓	✓	✓	
Finlandiya	✓	✓	✓	✓			
İsveç	✓	✓	✓			✓	
Birleşik Krallık	✓	✓	✓			✓	✓

Kaynak: Peña-Casas & Ghailani, 2021: 147-148.

Çalışan yoksulluğuyla mücadeleyle ilişkilendirilen ilk politika asgari ücret olmaktadır. Hem Türkiye’de hem de neredeyse tüm AB ülkelerinde ulusal bir yasal asgari ücret mevcuttur.

³ Bu çalışmada yalnızca çalışan yoksulluğuyla mücadelede doğrudan etkileri olduğu varsayılan politikalar ele alınacaktır.

Asgari ücreti artırarak çalışan yoksulluğuyla mücadele etmek ise tek başına mümkün görünmemektedir. Zira AB ülkelerinde asgari ücretle çalışanların oranının farklılaşmasıyla birlikte, asgari ücretle çalışanlar genellikle genç, düşük eğitilmiş ve geçici sözleşmeyle çalışan işçilerdir. AB ülkeleri için yapılan simülasyon çalışmaları da asgari ücretin arttırılmasının yalnız yaşayan bireyler için olumlu bir etkisi olduğunu, ancak bir kişinin hanede birden fazla kişinin geçimini sağladığı durumlarda asgari ücretin arttırılmasının çalışan yoksulluğunu ortadan kaldırmak için yeterli olmayacağını göstermektedir. Ancak bu sonuç asgari ücretin arttırılmasına ve makul düzeylere getirilmesine yönelik bir karşı argüman olmayıp, yalnızca asgari ücretin yapabileceklerinin sınırları olduğuna işaret etmektedir (Marchal vd., 2018). Türkiye’de de asgari ücretin perakende fiyatlar üzerinden hesaplanması, hesaplanan asgari ücrete aile unsurunun dahil edilmemesi ve belirlenen tutarın brüt olması gibi nedenler göz önüne alındığında asgari ücretin çalışan yoksulluğuyla mücadelede yeterli bir önlem olmadığı görülmektedir (Erdoğan & Kutlu, 2014: 97).

Çalışan yoksulluğuyla mücadelede uygulanan bir diğer önlem asgari gelir desteğidir. Avrupa ülkelerinin neredeyse tamamında uygulanan asgari gelir desteği geliri belirli bir seviye altındaki kişilere temel gereksinimlerini sağlayarak yaşamlarını sürdürmeleri için sağlanan bir gelir desteğidir. Asgari gelir desteği finansmanı, uygulaması ve yardım seviyeleri açısından refah rejimlerine de bağlı olarak ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Destekler aynı aile tipi, çocuk sayısı ve bireylerin yaşlarına göre de değişiklik göstermektedir. Türkiye’de asgari gelir desteği henüz uygulanmamaktadır (Çetin, 2017: 74, 140).

Asgari gelir desteği, çalışan yoksulluğuyla mücadelede uygulanan diğer bir politika olan AEPP’nin ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Zira bu gelirin elde edilmesi çoğunlukla aktif olarak iş aramaya bağlanmaktadır. AEPP ile iş arayanların becerilerini geliştirerek daha yüksek ücretli işlerde istihdamının sağlanması beklenmektedir (Peña-Casas & Ghailani, 2021: 143-144). Seikel ile Spannagel, Avrupa’daki emek piyasası politikalarının, çalışan yoksulluğuyla mücadeledeki etkinliğini 18 Avrupa ülkesi için değerlendirdikleri çalışmalarında, istihdam artışının yoksulluğun azalmasını sağlamadığını göstermektedir. Buna göre; yardımlara ulaşma koşulları, işsiz bireyleri ücret düzeyi ne olursa olsun teklif edilen işleri kabul etmeye zorluyor gibi görünmektedir. Dolayısıyla AEPP tek başına yetersiz kalmakta hem aktif hem de pasif emek piyasası politikalarının birlikte etkin bir şekilde uygulanması gerekmektedir (Seikel & Spannagel, 2018). Türkiye’de AEPP olarak İŞKUR işgücü eğitim programları, danışmanlık ve işe yerleştirme, dezavantajlı grupların istihdamı için program ve teşvikler, toplum yararına çalışma programları ve özel sektöre istihdam teşvikleri

uygulamaktadır. Ancak söz konusu programlar ile yaratılan istihdamın sınırlı, işlerin de çalışana emek piyasasında kaldıraç oluşturmayan, kısa süreli, düşük ücretli ve güvencesiz olması yönüyle çalışan yoksulluğuyla mücadelede sınırlı kalmaktadır (Erdoğan & Kutlu, 2014: 97).

Çalışan yoksulluğuyla mücadelede diğer bir politika ise vergi ve sosyal güvenlik primlerinde indirim yapılmasıdır. Zira vergilendirme düzeylerinin hanelerin yoksullaşmasına katkısı olduğu düşünülmektedir. Ele alınan 28 AB ülkesinden 24’ü farklı vergi dilimlerinde artan oranlı gelir vergisine sahiptir. Ancak bu önlemin de gerek düşük ücretli çalışanların zaten az vergi ödemesi gerekse sözü geçen önlemlerin hane düzeyine uygun hedeflenmemesi nedeniyle tek başına etkili olmayacağı ifade edilmektedir. Sosyal güvenlik primlerinin azaltılması ise katkı payları ile yardımlar arasındaki bağlantıyı ve primli sosyal sigortanın mantığını zayıflatacağı gerekçesiyle dar görüşlü bir politika olarak değerlendirilmektedir (Mcknight vd., 2016: 103-104). Türkiye’de 2008’den itibaren 192 sayılı Gelir Kanunu’nun 32. maddesinde düzenlenmiş olan asgari geçim indirimi (AGİ) uygulanmaktadır (Erdoğan & Kutlu, 2014: 97). Gelir attırıcı politikalar kapsamında hesaplanan ele alınabilecek AGİ ücretlilerin hesaplanan bir tutarın vergi matrahı kapsamı dışında bırakılmasıdır. Miktar, ücretlinin eşinin çalışma durumuna ve çocuk sayısına göre belirlenmektedir (Öcal & Kaya, 2019). Ancak çalışan yoksulluğuyla mücadelede etkisinin yüksek olmadığı söylenebilir.

Bir diğer politika olan çalışan yardımları, çalışmaya bağlı kalıcı vergi kredileri ve vergi indirimleri gibi faydalardan oluşmaktadır. Uygunluk kuralları, kredi seviyeleri, para çekme oranları ve ödeme yöntemleri konusunda ülkeler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Yapılan simülasyonda çalışan yardımlarının Belçika’da çalışan yoksulluğunu azaltacağı görülse de bu politika da haneyi değil bireyi hedef alması yönünden eleştirilmektedir (Peña-Casas vd., 2019: 57). Aynı zamanda bu yardımların esas amacının çalışan yoksulluğunu azaltmak değil sosyal yardım ve işsizlik ödeneğine bağımlılık yerine düşük ücretli de olsa bir işe girmeyi sağlamak olduğu ifade edilmektedir (Marchal vd., 2018: 220). Bir diğer politika olan aile yardımları, çocuk yardımı ve çocuklu hanelere vergi avantajları şeklinde gerçekleştirilmektedir. Bu yardımlar tüm çocuklu ailelere verilebildiği gibi yalnızca düşük gelirli ya da tek ebeveynli ailelere de verilebilmektedir. Çalışan yoksulluğu üzerindeki etkisi ise bütçeye ve yardımların tasarımına bağlı olarak değişmektedir (Peña-Casas vd., 2019: 57-59).

Çalışan yoksulluğuyla mücadele için istihdamın korunması ve istikrar sağlanması da önemlidir ve emek piyasasının bölünmesine yönelik tedbirler de bu kapsamda değerlendirilmektedir. Bu nedenle birçok AB ülkesi bu konuda çeşitli önlemler almakta,

çalışma hayatında esneklik sağlayan düzenlemeleri dengelemek için daraltma ve istisnalar da uygulanmaktadır. Türkiye’de de bu konuda önlemler alınmaktadır. Bu konudaki en güncel gelişmelerden biri olarak kamu hizmetindeki taşeron işçilere 2018 yılında kadroya geçme hakkı verilmesi öne çıkmaktadır. Bu uygulamaların da hem olumlu hem de olumsuz etkileri olduğu ifade edilmektedir (Peña-Casas vd., 2019: 67).

6. Genel Değerlendirme ve Sonuç

Hanede en az bir yetişkin çalışmasına rağmen hanenin hayatını idame ettirecek derecede bir gelir elde edememesi durumu çalışan yoksulluğu olarak tanımlanmaktadır. Çalışmada, çalışan yoksulluğunun AB ve Türkiye’deki durumunu görmek amacıyla yoksulluk riski altında çalışanlara dair veriler incelemiştir. Buna göre; Türkiye’de çalışan yoksulluğu riski altında çalışanların yıllar itibarıyla azalmasına karşın risk oranları halen AB ortalamasından yüksektir. AB ülkeleri ise heterojen bir görünüm sergilemektedir. Veriler üzerinden çalışan yoksullar tarif edilirse; cinsiyet olarak erkeklerin, eğitim seviyesi olarak; ilköğretim ve altında eğitim seviyesinde olanların, hane yapısı olarak; tek ebeveynli ailelerin, çalışma zamanı olarak; yarı zamanlı çalışanların, sözleşme tipi olarak; geçici bir işte çalışanların çalışan yoksulluğu riski daha yüksektir.

Bu çalışmada, çalışan yoksulluğunun yalnızca mikro düzeydeki nedenlerine odaklanılmıştır. Mikro düzeydeki nedenler olarak; düşük ücretle çalışma, hane yapısı ve kişinin yaşı, cinsiyeti, eğitim ve vasıf seviyesi, sağlık durumu ve göçmen olup olmaması gibi bireysel faktörler öne çıkmıştır. Çalışan yoksulluğunun etkileri ise son derece yıkıcı ve çeşitlidir. Buna göre; bireyin beslenme ve barınma koşulları etkilenmekte ve sağlık sorunları yaşanma riski artmaktadır. Her yaş grubunda etkileri görülen çalışan yoksulluğu, bireylerin uzun süreler eğitim almalarına ve vasıf kazanmalarına da engel olabildiği için içinden çıkılması güç bir kısır döngüye dönüşebilmektedir. Ayrıca muhtaç ve çaresiz durumdaki bireylerin suça yönelme riski de ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle bu konuda etkin politikalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Çalışan yoksulluğuyla mücadelede hem AB ülkelerinde hem de Türkiye’de doğrudan ve dolaylı politikalar uygulanmaktadır. Bu çalışmada yalnızca doğrudan politikalar ele alınmış ve bu bağlamda asgari ücret, asgari gelir desteği, aile yardımları, işyeri yardımları, vergi ve sosyal güvenlik primlerinde indirim uygulanması, aktif emek piyasası politikaları ve emek piyasasının bölünmesine yönelik tedbirlerden söz edilmiştir. Ancak bu politikaların hiçbiri çalışan yoksulluğuyla mücadelede tek başına yeterli değildir. Tek bir etkin politikadan söz etmek

mümkün görünmemekte, tüm bu politikaların ülkenin ihtiyaçları göz önüne alınarak uygun şekilde bir arada uygulanması gerekmektedir.

Çalışan yoksulluğu, emek piyasasında tek sorunun işsizlik olmadığını ve tek başına istihdamı arttırmanın sorunu çözmeyeceğini göstermesi bakımından önemlidir. Elbette istihdam yoksulluğa karşı bir koruma sağlamaktadır. Ancak çalışan yoksulların varlığı, yaratılan işlerin niceliğinin yanı sıra niteliğinin de önemli olduğunu bir kez daha vurgulamaktadır. Çalışan yoksulluğunun önüne geçilebilmesi için ülkelerin istihdam için yapısal değişiklikler yapması gerekmektedir. Bunun için ülkelerin katma değeri yüksek ürünler üretilabileceği işler yaratması ve çalışanlara uygun bir hayat standardı sağlayacak çalışma şartları sağlaması gerekmektedir. Bunun yanı sıra bireylerin de bu döngünün kırılması için eğitim ve vasıf seviyelerinin yükseltilmesi gerekmektedir. Gençler, kadınlar, engelliler ve göçmenler gibi emek piyasasında daha dezavantajlı olan gruplara yönelik politikalar üretilmesi de elzemdir. Çalışanların da yoksullaştığı bu süreç, yoksullukla mücadelede yalnızca işsizliğe yönelik ve etkisini uzun vadede gösterecek politikaların uygulanmasını yetersiz kılmakta, bireylerin gıda, barınma gibi en temel ihtiyaçlarını karşılamak için yardıma muhtaç durumda olması kısa vadede de olumlu etki gösterecek politikalara ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Contribution Rate Statement: Corresponding author: %50 Other author: %50

Conflicts of Interest: There is no potential conflict of interest in this study.

KAYNAKÇA

- Açıkalm, N. (2003). Çalışan kent yoksulları: İstanbul ve Gaziantep örnekleri. İçinde A. E. Bilgili ve İ. Altan (Ed.), *Yoksulluk sempozyumu bildiri kitabı* (ss. 368–385). Deniz Feneri Derneği Yayınları.
- Airio, I. (2008). *Change of norm? In-work poverty in a comparative perspective*. Kela.
- Ak, Y. (2020). Nedenleri ve etkileriyle engelli ücret farklılıkları. İçinde O. Akgül (Ed.), *Ücret ve istihdam boyutuyla çalışma hayatında dezavantajlı gruplar*, (ss. 125-155). İdeal Kültür Yayıncılık.
- Álvarez-Miranda, B. (2011). In-work poverty among immigrants. İçinde N. Fraser, R. Gutierrez and R. Pena-Casa (Ed.), *Working poverty in Europe*, (ss. 250-277). Palgrave Macmillan.
- Andreß, H.-J. & Lohmann, H. (2008). Introduction: The working poor in Europe. In H.-J. Andreß and H. Lohmann (Ed.), *The Working poor in Europe: Employment, poverty and globalization*, (ss. 1-17). Edward Elgar Publishing.
- Björn, H., Ekbrand, H. & Bengtsson, M. (2015). In-work poverty and labour market trajectories: Poverty risks among the working population in 22 European countries. *Journal of European Social Policy*, 25 (5), 473-488.
- Branyiczki, R. (2015). In-work poverty among immigrants in the EU. *Szociologiai Szemle*, 25 (4), 86-106.
- Broding, H. C., Weber, A., Glatz, A. & Bünger, J. (2010). Working poor in Germany: Dimensions of the problem and repercussions for the health-care system. *Journal of public health policy*, 31 (3), 298-311.
- Çalışkan, Ş. (2007). Eğitim-işsizlik ve yoksulluk ilişkisi. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 7 (13), 285-308.
- Casas, R. P. & Latta, M. (2004). *Working poor in the European Union*. Office for Official Publications of the European Communities.
- Chilman, C. S. (1991). Working poor families: Trends, causes, effects, and suggested policies. *Family Relations*, 40 (2), 191-198.
- Çetin, B. I. (2013). *İktisadi sistemler bağlamında gelir dağılımı-kredi ekonomi ilişkisi ve Türkiye*. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Eğitim ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- Çetin, B. I. (2017). *Sosyal politika ve vatandaşlık: Türkiye için asgari gelir desteği*. Filiz Kitabevi.
- Crettaz, E. & Bonoli, G. (2010). *Why are some workers poor? The mechanisms that produce working poverty in a comparative perspective*. Working papers on the reconciliation of work and welfare in Europe. (No: REC-WP 12/2010).
- Crettaz, E. & Bonoli, G. (2011). Worlds of working poverty: National variations in mechanisms. In N. Fraser, R. Gutierrez and R. Pena-Casa (Ed.), *Working poverty in Europe* (ss. 46-72). Palgrave Macmillan.
- Dafermos, Y. & Papatheodorou, C. (2012). Working poor, labour market and social protection in the EU: A comparative perspective. *International Journal of Management Concepts and Philosophy*, 6 (1/2), 71.
- Erdoğan, S. & Kutlu, D. (2014). Dünyada ve Türkiye’de çalışan yoksulluğu: İşgücü piyasası ve sosyal koruma politikaları bağlamında bir değerlendirmeye. *Çalışma ve Toplum*, 2 (41), 63-114.
- Eurofound. (2017). *In-work poverty in the EU*. Publications Office of the European Union.
- EUROSTAT. (2022). In-work poverty. 4 April 2022, [ilc_iw].
- Gautie, J. & Ponthieux, S. (2016). Employment and the working poor. İçinde D. Brady and L. M. Burton (Ed.), *The Oxford handbook of the social science of poverty*, (ss. 486–504). Oxford University Press.

Halleröd, B., Ekbrand, H. & Bengtsson, M. (2015). In-work poverty and labour market trajectories: Poverty risks among the working population in 22 European countries. *Journal of European Social Policy*, 25 (5), 473-488.

Harvey, D. (2010). *Postmodernliğin durumu*. (5. Basım). Metis Yayınları.

Herman, E. (2014). Working poverty in the European union and its main determinants: An Empirical Analysis. *Engineering Economics*, 25 (4), 427-436.

Horemans, J. (2018). Atypical employment and in-work poverty. In H. Lohmann and I. Marx (Ed.), *Handbook on in-work poverty*, (ss. 146-170). Edward Elgar Publishing.

Katarzyna, C. (2020). Analysis and assessment of the ‘working poor’ phenomenon among young people in the European Union. *Acta Universitatis Lodzianis Folia Oeconomica*, 3, 91-112.

Kesgin, B. (2011). Çalışma yaşamında değişen yoksulluk: Çalışan yoksullar. *İş Ahlakı*, 4 (7), 65-75.

Lohmann, H. (2008). The working poor in European welfare states: Empirical evidence from a multilevel perspective. In H.-J. Andreß and H. Lohmann (Ed.), *The Working Poor in Europe. Employment, Poverty and Globalization* (ss. 47-74). Edward Elgar Publishing.

Lohmann, H. & Andreß, H.-J. (2008). Explaining in-work poverty within and across countries. In H.-J. Andreß and H. Lohmann (Ed.), *The Working Poor in Europe: Employment, Poverty and Globalization*, (ss. 293-315). Edward Elgar Publishing.

Marchal, S., Marx, I. & Verbist, G. (2018). Income support policies for the working poor. In H. Lohmann and I. Marx (Ed.), *Handbook on in-work poverty* (ss. 213-277). Edward Elgar Publishing.

Mcknight, A., Stewart, K., Himmelweit, S. M. & Palillo, M. (2016). *Low pay and in-work poverty : Preventative measures and preventative approaches Evidence Review*. Publications Office of the European Union.

Murat, S., Şahin, L. & Güler, M. (2012). Nedenleri ve sonuçları bakımından çalışan yoksulluğu. İçinde Y. Özkan, F. Fidan, ve C. Durmuşkaya (Ed.), *Prof. Dr. Cihangir Akın’a Armağan “Sakarya Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü” Tarafından* (ss. 449-484). Sakarya Üniversitesi Yayınları.

Öcal, A. T. & Kaya, S. (2019). Türkiye’de çalışan yoksulluğunu önlemeye yönelik politikalar. İçinde S. Palaz ve K. Yıldız (Ed.), *10. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi Bildiriler Kitabı*, (ss. 577-594). Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi Yayınları.

Peña-Casas, R. & Ghailani, D. (2021). A European minimum wage framework: The solution to the ongoing increase in in-work poverty in Europe? In B. Vanhercke, S. Spasova and B. Fronteddu (Ed.), *Social policy in the European Union: State of play 2020* (ss. 133-153). ETUI.

Casas, R. P., & Latta, M. (2004). *Working poor in the European Union*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.

Peña-Casas, R., Ghailani, D., Spasova, S. & Vanhercke, B. (2019). *In-work poverty in Europe: A study of national policies*. Brussels.

Petry, J. (2014). Assessing the effects of internal devaluation strategy in the wake of the Eurozone crisis: An analysis of labour market flexibilisation and the working poor in Europe. In *ECPR Standing Group on the European Union, 7th Pan-European Conference on the European Union* (ss. 5-7). Hague.

Richards, J. & Sang, K. (2019). The intersection of disability and in-work poverty in an advanced industrial nation: The lived experience of multiple disadvantage in a post-financial crisis UK. *Economic and Industrial Democracy*, 40 (3), 636-659.

Seikel, D. & Spannagel, D. (2018). Activation and in-work poverty. In H. Lohmann and I. Marx (Ed.), *Handbook on in-work poverty*, (ss. 245-260). Edward Elgar Publishing.

Spannagel, D. (2012). *In-work Poverty in Europe. Extent, Structure and Causal Mechanisms*. Brussels.

SVP. (2021). *Stealing futures - in-work poverty: And its impact on children and young people*. London.

Topete, L., Forst, L., Zanoni, J. & Friedman, L. (2018). Workers' compensation and the working poor: Occupational health experience among low wage workers in federally qualified health centers. *American Journal of Industrial Medicine*, 61 (3), 189-197.

ISSN: 2146-1740
https://dergipark.org.tr/tr/pub/ayd,
Doi: 10.54688/ayd.1110451
Research Article

THE IMPORTANCE OF POLICY COHERENCE FOR TURKEY'S SUSTAINABLE FOOD SECURITY POLICY

Kaan YİĞENOĞLU¹

Abstract

Article Info

Received:
28/04/2022

Accepted:
25/06/2022

Sustainable development is at the forefront of the issues that have occupied the world agenda in recent years. Sustainable development debates are generally discussed in the context of environmental problems. The concept of environmental security has become popular because of the increasing interest in environmental problems triggered by globalization and pandemic processes. As a multidimensional concept, there are policies developed by countries for environmental security. However, cooperation between countries has an important role in environmental security. Several initiatives have been made in this regard on international platforms. However, global cooperation is not sufficient. In this context, the consistency between the policies implemented by the countries is another important factor. Accordingly, in this study, the measures taken by Turkey regarding food security, which is an element of environmental security, are discussed. Common food security concepts were identified through an analysis of reports from leading institutions. Afterward, the development plans for these concepts were examined, and it was determined in what context they were used. As a result, it has been determined that there has been awareness about food security in Turkey in recent years, but there are steps that need to be taken in terms of policy consistency.

Keywords: Policy coherence, Food security, Environmental security, Sustainable development.

Jel Codes: Q1, Q13, Q18, L66.

¹ Research Assistant, Van Yüzüncü Yıl University, ORCID ID: 0000-0002-1961-6601, kaanyigenoglu@yyu.edu.tr.

Cite: Yiğenoğlu, K. (2022). The importance of policy coherence for Turkey's sustainable food security policy. *Journal of Academic Approaches*, 13 (1), 144-166.

1. Introduction

In recent years, there has been uncertainty that is rarely encountered in the world. The COVID-19 Pandemic has been added to the ongoing chain of uncertainties with the events of September 11, which has been witnessed since the beginning of the 21st century, the Iraq war, the financial crisis in 2008, the European debt crisis, the Brexit process, the US presidential election, and the trade wars between China and the USA. The pandemic process has increased the uncertainty of the process from good to good and caused it to be prolonged. It seems that this environment of uncertainty will continue to occupy the world agenda for a while.

The importance of consistency between the economic policies implemented in this environment has been understood once again. Because the development of inconsistent policies toward the problems experienced prolongs the solution process and even causes the solution to become more complex. The area where these policies are felt more is those related to sustainable development. In today's world, where climate change and inflationary pressure are felt more, there is an increasing interest in sustainable development.

The 2030 Agenda for Sustainable Development, prepared by the United Nations, has been prepared to draw attention to these problems at the global level. In this agenda, some statements draw attention to environmental security, in which developed and developing countries have recently shown an interest. As it can be understood from here, environmental security, which is an element of sustainable development, and related issues will continue to be on the world agenda at least until 2030.

Food security, which is an element of environmental security, is among the problems that need to be urgently addressed and resolved. The fact that the pandemic process damaged the supply chains and then food prices started to increase around the world caused the start of a process leading to the food crisis. Food will become increasingly important in the coming years, and currently, some countries, such as China, have started to stockpile some food products and seeds.

It has become a necessity for countries to produce policies that will ensure sustainable food security against the food crisis that awaits the world. In particular, countries that are dependent on foreign agriculture are expected to be more affected by this process. From this point of view, in this study, it is tried to answer the question of what the status of policies regarding food security is in Turkey. For this purpose, the concept of policy consistency for

development was emphasized, then information about environmental security was given, the method and data set were introduced, and finally, the analysis was conducted, and the result was reached.

2. The Concept of Policy Coherence for Development (PCD)

Sustainable development policies are multi-sectoral and multi-dimensional. As a result, a policy must be consistent across sectors. Otherwise, any sector's policies that depart from the overall sustainability goals may have a negative impact on the entire process. Policies regarding sustainable development are multi-sectoral and multidimensional. Therefore, policies need to be aligned across sectors. Otherwise, the policies of any sector that deviate from the general sustainability goals may adversely affect the entire process (Nilsson et al., 2012: 398).

In this study, PCD is discussed in terms of "development" priority government policies. In other words, it is argued that other policies of states should be supportive of development policies. In this case, it is not possible to talk about PCD if policies that are not compatible with development policies are adopted.

In recent years, academic studies on the concept of PCD have begun to increase. However, it has been observed that this concept has been expressed in different ways (comprehensive planning, integrated development, and structural adjustment programmes) since the 1950s. The distribution of the four concepts, including PCD, in the Scopus database by year according to the titles is shown in Figure 1.

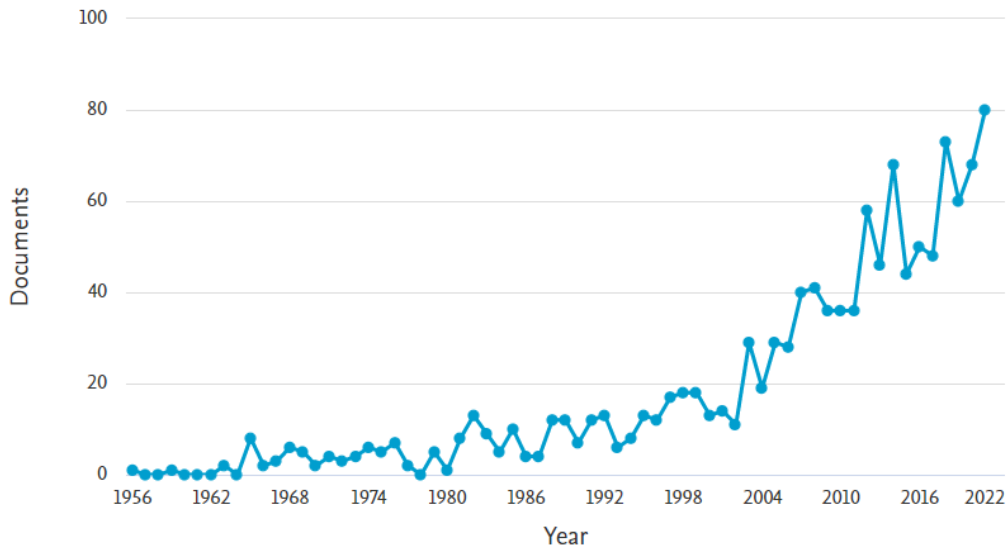

Figure 1.
Studies on PCD and Related Concepts Over the Years

While the same criteria are valid, when only the PCD concept is searched, it is seen that the studies started in 2005, and 2017 was the year in which most studies (11) were conducted.

Different classifications exist for policy consistency. Horizontal and vertical policy consistency is one of these classifications. Vertical policy coherence relates to activities at various levels of responsibility, whereas horizontal policy coherence focuses on the activities of players at the same level. The 2030 Agenda, for example, is at the international level, while the national development plans those countries enact to comply with it are at the regional or national level. Because these treaties are created by actors at several levels, their consistency is seen as part of vertical policy coherence. Horizontal policy coherence, on the other hand, is defined as the interaction of institutions, ministries or sectors at the same level for the fulfillment of national agreements. Figure 2 illustrates the two types of policy coherence mentioned above.

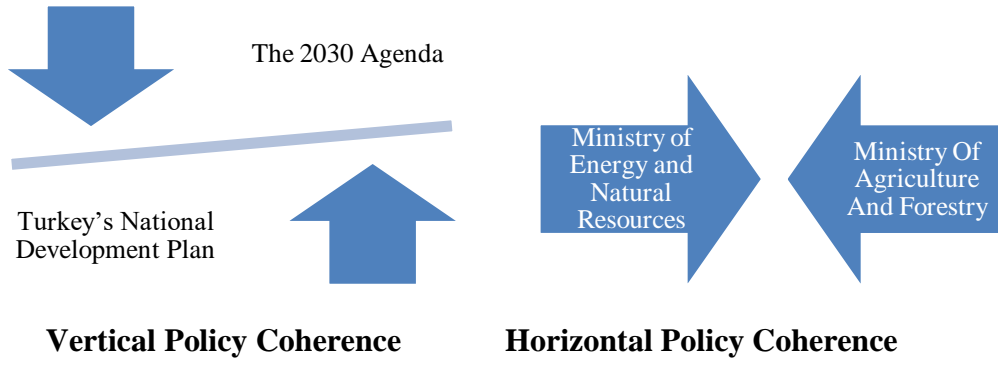

Figure 2.
Vertical and Horizontal Policy Coherence
Source: It has been prepared by the author.

In addition to the above-mentioned types, there are also types of internal, donor-recipient, and multilateral coherence. The coherence between the goals, means, and functions of the implemented policies is internal coherence. Donor-recipient coherence, on the other hand, refers to the interaction between the policies implemented by countries with different development levels. In some cases, the objectives of international organizations may not be compatible with each other. Despite this, there is an interaction between these organizations. The study of this interaction is known as multilateral coherence (Carbone, 2008: 326). Figure 3 illustrates the internal coherence between targets for renewable energy in five different sectors.

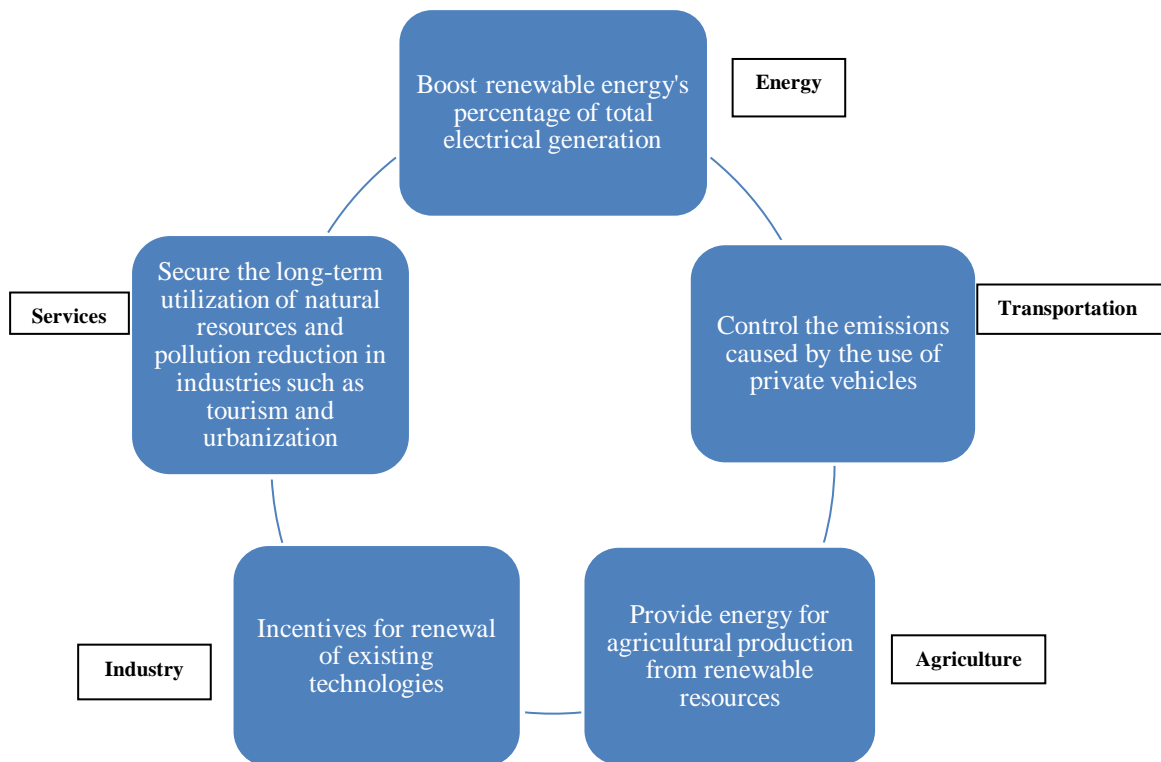

Figure 3.

Internal Coherence

Source: It has been prepared by the author.

3. Environmental Security

Environmental security and related concepts have become one of the problems that states have allocated a large place in their development and security policies in recent years. This concept is related to the use of natural resources such as water, energy, and food, as well as the supply and fair distribution of these natural resources. With climate change becoming more perceptible, the traditional understanding of security has changed and expanded to include environmental security.

Some studies define the concept from different angles. For example, emphasis is placed on the causes of environmental security (natural and unnatural) and the place of origin (within/across national borders), the consequences of biological threat (resource scarcity/social conflict), the method of struggle (proactive), and the level of scale for protection (global/local) (Zurlini & Müller, 2008: 1350-1356). Table 1 illustrates the studies and topics examined in the literature on environmental security. The literature on environmental security began with issues of conflict and disorder. In the 2000s, it was observed that these issues continued to be discussed in the literature.

Table 1
Literature Review on Environmental Security

Author(s)	Year	Topic
Thomas F. Homer-Dixon	1994	Implications of environmentally induced conflict.
Idean Salehyan	2008	The impact of climate change and related resource scarcity on political violence.
Gleditsch&Diehl	2000	The relationship between environmental degradation and conflicts.
Barnett	2001	The role of security-makers in environmental security.
Price-Smith	2001	The effects of global environmental change on the spread of disease.
Shlomi Dinar	2011	Aspects of environmental conflict and cooperation.
Chernova et.al	2021	Assessment of Russia's oil and gas sector from an environmental standpoint.

Source: Homer-Dixon, 1994; Salehyan, 2008; Gleditsch & Diehl, 2000; Barnett, 2001; Price-Smith, 2001; Dinar, 2011; Chernova et al., 2021.

According to Homer-Dixon (1994), there is a link between environmental scarcity and violence. Especially when the depletion of environmental resources is accompanied by population growth and inefficient distribution of resources, the extent of violence becomes greater. According to the author, when some countries have insufficient capacity to adapt to environmental degradation, they will not be able to adequately enforce international agreements that protect their interests. Salehyan (2008), on the other hand, is skeptical that resource scarcity caused by climate change directly causes political violence. According to the author, some political and social variables may be effective in the cause-effect relationship. Gleditsch & Diehl (2000) argue in their book that future sources of violent conflict may be environmental factors. The authors support these claims by citing numerous studies. Among these references, there are views such as environmental degradation can lead to resource wars, environmental impacts can make a country vulnerable to attack, and war can break out after environmental degradation. Criticizing the traditional security discourse, Barnett (2001) offers his readers a security concept based on environmental justice. According to Barnett, the root cause of environmental degradation should be sought in the “developed and underdeveloped” dynamic. In other words, while environmental insecurity is a problem of adaptation for developed countries, it is almost a struggle for existence for underdeveloped countries. Price-Smith (2001) focuses on health security, which is an element of environmental security. According to the author, health security, a concept that emerged after the cold war, should be considered among the non-military threats to national security. The main starting point of the author's claims is that human health is closely related to environmental health. Emphasizing the increasing

importance of health problems, he argues that there is a causal relationship between infectious disease and state capacity. Dinar (2011) develops a different perspective on the environmental problem. According to the author, environmental problems can lead to conflicts as stated in the literature, but they can also promote cooperation between states. However, the author emphasizes that cooperation is only a possibility and argues that environmental degradation alone may not be a factor that improves cooperation between states. Chernova et. al (2021), using the example of the oil and gas industry, states that economic arrangements should be made to protect the environment. These regulations should cover the modernization of production, compensation for economic damage caused by environmental damage and deterrence of penalties. Although awareness of the importance of the environment began in the 1960s, the real development of environmental security increased with the end of the cold war. Because after that period, security perceptions have changed, and military security understandings have expanded. As it can be understood from this, the connection between environmental security and violence is among the topics of interest today. Because the competition between states for water, minerals, and other natural resources continue, this competition can cause conflicts between countries. So much so that environmental problems are almost equated with military problems (Floyd, 2008: 51-65). Health and sectoral studies are also among the subjects examined concerning environmental security.

In recent years, the number of studies on food safety has been increasing in the literature on environmental safety. Increasing food prices due to the Covid-19 Pandemic and the Russia-Ukraine war have been effective in increasing food safety studies. The definition of food safety is generally based on the definition of Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). According to FAO, food safety is “*state in which all people, at all times, have physical and economic access to sufficient, safe and nutritious food to meet their dietary needs and food preferences for an active and healthy life*” (FAO, 1996). According to Pinstrup-Andersen, in order to talk about food security, first of all, sufficient food must be available at the global, national, and/or household level. It is possible to say that what the author means by food security here is whether a country has access to sufficient food to meet its nutritional needs (Pinstrup-Andersen, 2009: 5). It is important to measure food safety as well as define it. In this regard, individual and household surveys are generally used, and the level of food safety is tried to be measured by using information on food expenditure and nutritional diversity (Barrett, 2010: 826). One of the criteria in measuring food safety is access to food, but the lack of precise indicators in this regard makes measurement difficult. Therefore, studies on access to food

mainly focus on hunger (Webb et al., 2006: 1405-1406). According to Coates (2013), the measurement of food insecurity has become more difficult since the FAO's definition in 1996. According to the author, the concept of food sufficiency, nutrient adequacy, cultural acceptability, safety; and certainty and stability. Some of the studies on food safety focus on the factors affecting food safety. Campbell et al. (2016), climate change should be expected to have far-reaching effects on food security, and therefore action-oriented research and stakeholder-oriented options should be considered in food safety studies. In another study, it is expected that climate change will have a devastating effect, especially in underdeveloped countries, and therefore the factors affecting the adaptation of farmers to climate change have been investigated. According to the study findings, younger farmers and those with higher education levels are more likely to use these adaptation practices, the number of adaptation practices used is positively associated with education, male head of household, land size, household size, extension services, access to credit and wealth. (Ali & Erenstein, 2017). Tschardt et al. (2012) emphasize that rapid population growth poses a threat to food security and that small-scale farming is critical for global food security. In another study using the random sampling method, it was determined that the factors affecting household food insecurity are age, gender, education, remittances, unemployment, inflation, wealth and illness (Zhou et al., 2019). In the study, which evaluates food safety from a different perspective, it is argued that technical regulations alone are not sufficient to ensure food safety, in addition, an integrated food system should be established (Ericksen et al., 2009). As can be understood from the literature, the concept of food safety has been on the world agenda from past to present. Food security has a close relationship with sustainable development.

4. Methodology and Data Set

This study, which examines Turkey's food security, is a qualitative study. In this study, a qualitative content analysis of the documents published in the 2001-2020 period was carried out. For this purpose, primarily, some documents related to sustainable development, environmental security, and/or food security have been identified. Subsequently, the documents in question were examined in detail, and the emphasis on food security and/or it was analyzed. Table 2 shows the thirteen documents analyzed. Documents mainly belong to ministries. The two prominent ministries here are the Ministry of Development and Environment, Urbanism, and Climate Change. In recent years, the names of some ministries in Turkey have changed. Although the relevant document belongs to previous years, it is shown in the table as belonging to the current Ministry names.

In recent years, statements on climate change and environmental problems have been made and documents published under the Presidency of the Republic of Turkey. Addressing the issue at the presidential level shows the importance Turkey attaches to this issue. In this context, it is very important to work on sustainable development goals covering the years 2018-2020, in which the Sustainable Development Goals are evaluated.

Development plans are important in terms of sustainable development. Since this study covers the period of 2001-2020, the eighth five-year development plan is examined first. Finally, the eleventh development plan, covering the period of 2019-2023, is discussed. In addition to the development plans, the Sustainable Development Report prepared by the Ministry of Development is among the documents examined.

The documents of the Ministry of Environment, Urbanization, and Climate Change are also examined. This ministry is important in terms of showing Turkey's sensitivity to climate change and environmental security. "Climate change" was added to the name of the ministry later. In this study, information on food security in climate change, biodiversity, and EU integration strategy documents published by the Ministry is analyzed. Finally, a document review, including Turkey's sustainable development goals, is also carried out.

Table 2
Data Set

Presidency of the Republic of Turkey	Republic of Turkey Ministry of Development	Republic of Turkey Ministry of Environment, Urbanization and Climate Change	Republic of Turkey Ministry of Agriculture and Forestry
Turkey's 2nd VNR 2019 Sustainable Development Goals "Strong Round Towards Common Goals" (2019)	The Eight Five-Year Development Plan 2001-2005 (2001)	EU Integrated Approximation Strategy (UÇES) 2007-2023 (2006a)	Turkey's National Action Program On Combating Desertification (2006b)
2020 UN High-Level Political Forum Sustainable Development Goals 2018-2020 Developments In Turkey (2020)	The Ninth Development Plan 2007-2013 (2006)	First National Communication of Turkey on Climate Change (2007)	
	Turkey's Sustainable Development Report: Claiming the Future (2012)	National Biodiversity Strategy and Action Plan (2008)	
	The 10 th Development Plan 2014-2018 (2013)	EU Integrated Approximation Strategy (UÇES) 2016-2023 (2016)	
	Report on Turkey's Initial Steps towards the Implementation of the 2030 Agenda for Sustainable Development (2016)		
	The Eleventh Development Plan 2019-2023 (2019)		

Source: Republic of Turkey Ministry of Development (2001, 2006, 2012, 2013, 2016 and 2019; Ministry of Environment and Forestry (2006a, 2006b, and 2007); Anonymous, 2019; Presidency of Turkey, 2020; Republic of Turkey, 2007.

All documents were divided into four groups and common factors related to food security were determined by a content analysis method. These factors are shown in Figure 4.

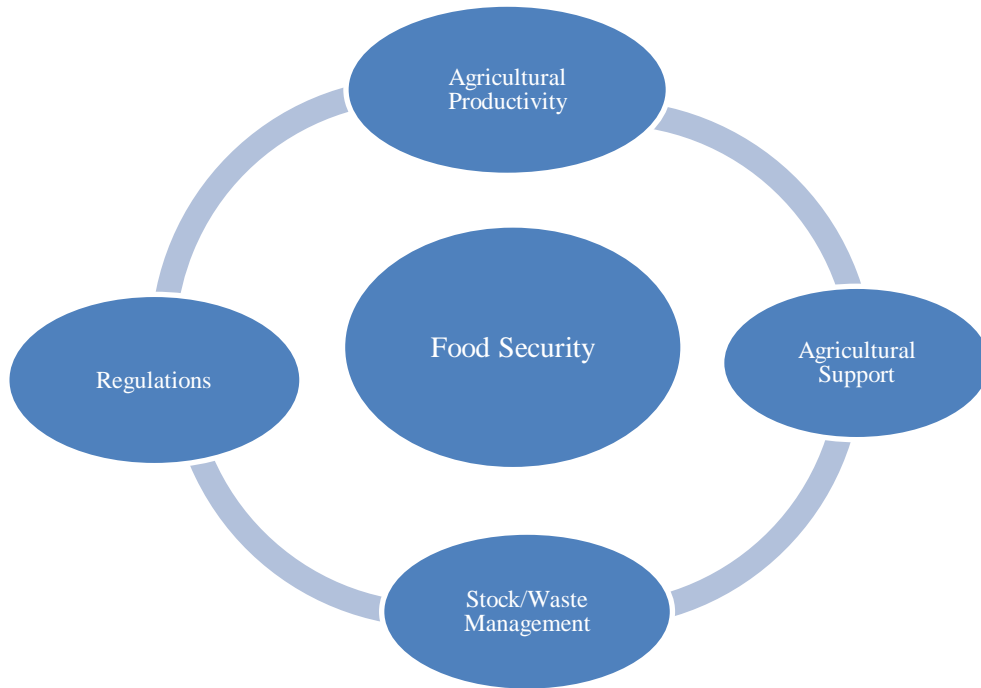

Figure 4.

Main Common Factors Related to Food Security in Selected Documents

Source: Republic of Turkey Ministry of Development (2001, 2006, 2012, 2013, 2016 and 2019); Ministry of Environment and Forestry, 2006a, 2006b and 2007; Government Turkey, 2019; Presidency of Turkey, 2020; Republic of Turkey, 2007.

5. Analysis of Common Concepts

In this section, the common concepts shown in Figure 4 and identified in the relevant documents related to Turkey's food security are analyzed. The purpose of this is to identify the keywords to which these concepts are related and to determine the context in which they are used in the documents.

5. 1. Agricultural Productivity

The agricultural sector is very important for our country due to the benefits it provides for both employment and development. Productivity in the agricultural sector has an important role in the development of our country and in the policy of combating climate change. Care should be taken to ensure that there is no loss of quality and employment in productivity-enhancing policies in the sector (Republic of Turkey Ministry of Development, 2012: 42). As a result of the document review, it has been determined that the concept of agricultural productivity is frequently used with the concepts of low cost, competitiveness, investment, human capital, renewable energy, and clean production.

Agricultural employment and the scale efficiency of agricultural enterprises are among the most important components of agricultural productivity. The fact that the labor force is concentrated in the agricultural sector with low productivity limits the effective functioning of the labor markets. In the first development plan (The Republic of Turkey Ministry of Development, 2001), which is the subject of the analysis, it is stated that agricultural employment is 45.1% of the total civilian employment and that the majority of the population earns their living from agriculture (Republic of Turkey Ministry of Development, 2021). Agricultural employment played an important role in the unemployment rate reaching 10.3 % in 2005. In the 5 years following the 2001 crisis, agricultural employment decreased by an annual average of 3.3 %. In other words, the decrease in agricultural employment was effective in limiting the effects of the increase in the growth rate of the period on employment. The scale efficiency of agricultural enterprises is included in the Ninth Development Plan. It is noteworthy to emphasize the effectiveness of a scale that is compatible with the environment and considers the integration of agriculture and industry (Republic of Turkey Ministry of Development, 2006). Agricultural employment and the scale efficiency of agricultural enterprises are included in the 10th Development Plan. Accordingly, agricultural employment increased by approximately 1.1 million people in the 2007-2012 period, but rural poverty remained a significant problem. The most important reason for this is that agricultural employment consists of subsistence enterprises with idle labor, and the enterprises have scale efficiency and marketing problems (Republic of Turkey Ministry of Development, 2013). While there was no emphasis on agricultural employment in the Eleventh Development Plan, attention was drawn to new generation practices and technology-based small agricultural enterprises, which have examples in the world regarding the scale efficiency of agricultural enterprises. In this context, it was stated that land acquisition studies should be carried out in order to protect and grow small family businesses (Republic of Turkey Ministry of Development, 2019).

Figure 5 shows the results of the analysis regarding agricultural productivity in the development plans for the relevant period. Accordingly, agricultural employment and the scale efficiency of agricultural enterprises are defined as two sub-elements of agricultural productivity. The sub-elements of agricultural employment include poverty, labor, and labor markets. In this context, the focus of development plans is to reduce rural poverty, work effectively in labor markets, and bring idle labor into production. The development of an environmentally sensitive competitive approach to ensure the scale efficiency of agricultural

enterprises, the integration of agriculture and industry, greater emphasis on small family businesses, and the realization of productivity increases by using technology more in these enterprises.

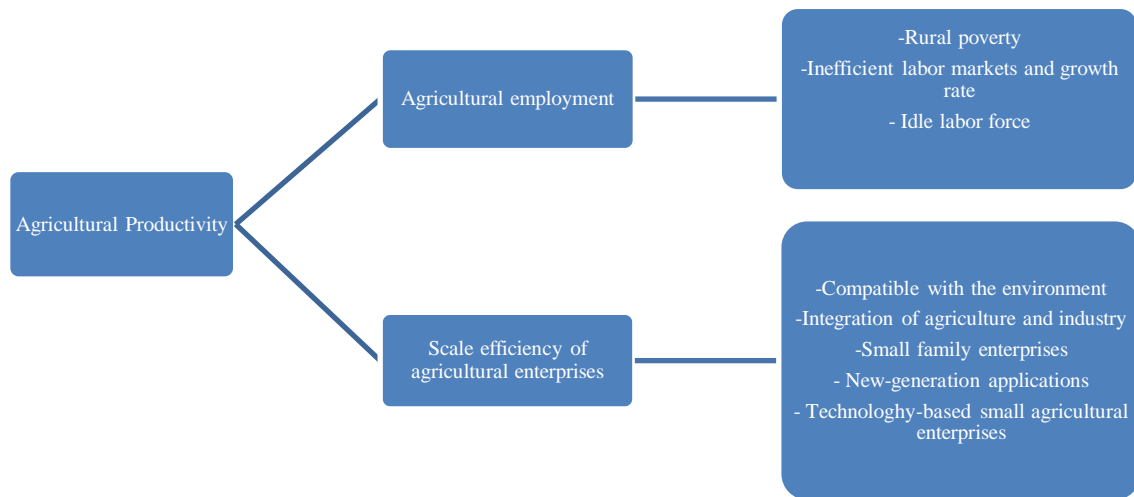

Figure 5.
The Concept of Agricultural Productivity in the Development Plans
Source: Republic of Turkey Ministry of Development (2001, 2006, 2013, and 2019).

5. 2. Agricultural Support

Some support is provided to the agricultural sector, which continues to be important for employment and nutrition. Some support is provided to contribute to food security. This includes price support for agricultural products or income support for producers. Sometimes, these supports may prevent the deterioration of price signals and the realization of effective production. For this reason, it is important that the support is in a way that ensures the continuity of production. Sustainable production, poverty, and adequate and balanced nutrition are associated with this concept.

In the Eight Development Plan, direct income support to farmers was mentioned for the first time, and it was stated that it would be implemented in the following years. In addition, the determination was expressed for the implementation of agricultural support during the plan period. Insufficient equity and low stock turnover rates of SEEs that purchase agricultural products were also among the issues highlighted. It is also included in the plan that the Support and Price Stabilization Fund resources and budget resources are used in agricultural support purchases (Republic of Turkey Ministry of Development, 2001). Wrong agricultural support policies are among the factors that cause the deterioration of public finances. Since 2001, direct

income support has been provided to farmers through the farmer registration system instead of price support (Republic of Turkey Ministry of Development, 2006). In 2009, an area-and product-based payments system started to be implemented instead of direct income support. Agricultural information systems required for this system have been established. It has been decided to organize agricultural support for social and production-oriented purposes, to take into account the environment, plant, animal, and human health, and to monitor the effectiveness of agricultural support. In addition, it was decided to expand the scope of certified production methods and agricultural insurance (Republic of Turkey Ministry of Development, 2013). There is no direct statement about agricultural support in the 11th Development Plan.

Figure 6 shows the contexts in which the concept of agricultural support in development plans is addressed. It has been determined that direct income support and field and product-based payments are the two sub-dimensions of agricultural support. It has been determined that the support and price stability fund and the farmer registration system come to the fore in the financing of direct income support. An area and product-based payment system, on the other hand, have started to be implemented in recent years. In this context, there are policy trends toward information systems, payment methods suitable for social purposes and products, supporting projects suitable for the environment and living life, and the implementation of certified products and agricultural insurance.

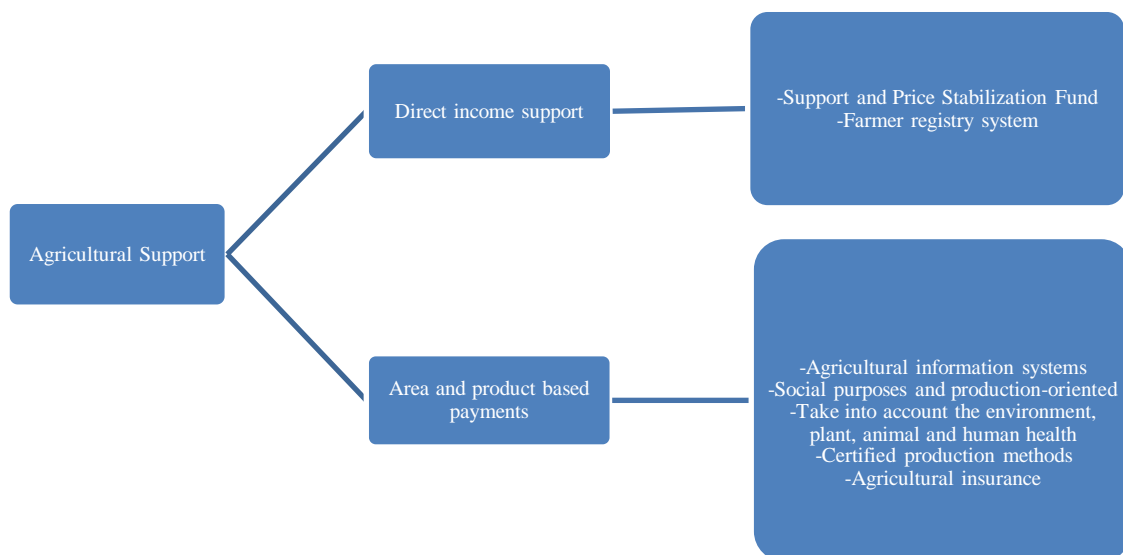

Figure 6.

The Concept of Agricultural Support in the Development Plans

Source: Republic of Turkey Ministry of Development (2001, 2006, 2013 and 2019).

5. 3. Stock/Waste Management

Stock/waste management is one of the components of sustainable food security. The most important function is to ensure the stability and efficiency of the production process by minimizing the losses in the time until the product reaches the consumer. It is used in relation to production, marketing, consumption chain, identification, and waste/stock management of aquaculture products.

In the examined period, stock management was first used to protect the producer and production level and was evaluated within the framework of risk management tools. In this context, it was decided to determine the price difference between the buying and selling prices and to announce them simultaneously. It was emphasized that in the first years of solid waste management, due to the incomplete and inaccurate amount and quality of data, the policies could not be implemented effectively, and because there was no policy at the national level, high-cost technological solutions had to be applied. In order to eliminate this deficiency, it was decided to plan and implement solid waste management holistically and from a single center. It was stated that necessary changes should be made in the legislation and local government law in this regard (Republic of Turkey Ministry of Development, 2021). While there is no direct statement about stock management in the 9th Development Plan, it has been stated that the deficiencies regarding waste management continue and some arrangements should be made in this regard. One of the biggest obstacles to regulation is the high investment costs. Although it was stated that new financing methods would be developed for this problem, it was also emphasized that this would take a long time. Landfills are indicated as an alternative to high-cost technology investments (Republic of Turkey Ministry of Development, 2006). In the 10th development plan, the importance of implementing effective stock management for stability in product markets and farmer incomes related to stock management has been mentioned. Despite the fact that the population of municipalities benefiting from landfills increased by approximately one hundred percent between 2006 and 2012, insufficient standards for secondary products was identified as a problem. In this regard, the need for holistic policies and the importance of raising awareness and improving institutional capacity were emphasized (Republic of Turkey Ministry of Development, 2006). While there is not direct statement on stock management in the 11th Development Plan, it is stated that the objectives of solid waste management are to minimize the negative effects of waste on human health and the environment. In addition, the importance of holistic policies in technical and financial terms

was emphasized again, and the necessity of public-private cooperation was emphasized (Republic of Turkey Ministry of Development, 2006).

Figure 7 shows the analysis of stock and waste management as included in the development plans. Protecting the producer and the production level is one of the main objectives. Managing the risk and considering price differences are determined as sub-policy elements. Another purpose determined in this context is related to solid waste management. In this context, there are sub-policies such as encouraging recycling and reuse, reducing costs, encouraging public-private cooperation, utilizing storage, and utilizing technology.

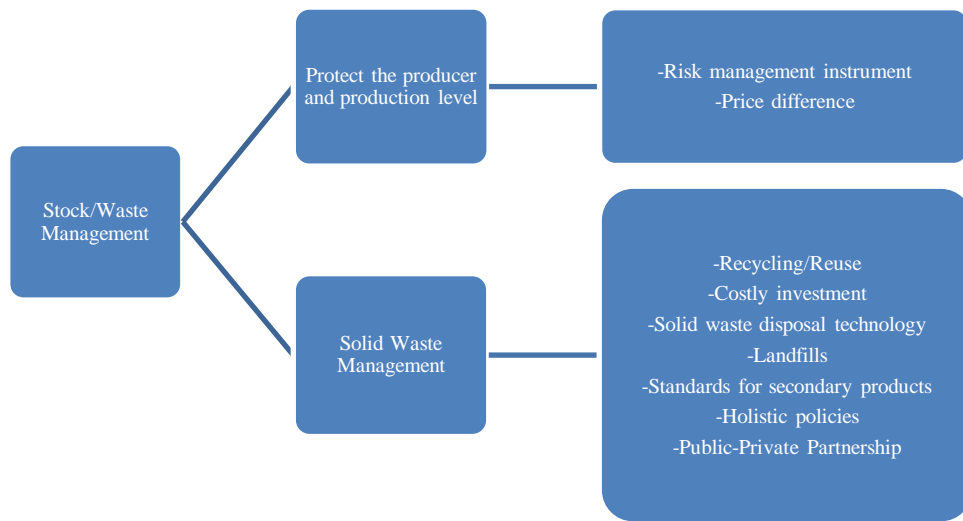

Figure 7.
The Concept of Stock/Waste Management in the Development Plans
Source: Republic of Turkey Ministry of Development (2001, 2006, 2013, and 2019).

5. 4. Regulations

Regulations for food security should aim at protecting natural resources, not threatening environmental security and the continuity of the product supply chain. Regulations have an important role in ensuring food security by supporting agricultural production. Pollution and legal regulations for the protection of natural resources ensure the longevity of the agricultural sector. Effective production, natural resources, environmental security, and sustainable agriculture are used in this context.

Regulations are related to supervision and control and therefore need to be considered together. Food inspection is also a part of it. For this reason, it is important for the effectiveness of the audit to include the private sector as well as the public. Plant and animal products are also within the scope of these regulations as an element of agricultural production. The soil

must be protected and used sustainably in terms of food security. It is essential to prepare a land-use plan by enacting a law for this purpose. In addition, the preparation of the Basic Law of Agriculture in order to examine the agricultural sector from a holistic perspective was also included in the development plans. Another important issue in terms of food security is securing the stages from production to marketing. For this purpose, non-profit, non-governmental organizations play an important role. With the Producer Unions Law, both these NGOs were established, and farmers were supported (Republic of Turkey Ministry of Development, 2006) (Republic of Turkey Ministry of Development, 2013). With the inheritance law of the Turkish Civil Code, solutions were found to the problem of land fragmentation, and initiatives were made for the efficient use of land resources with the Soil Conservation and Land Use Law (Republic of Turkey Ministry of Development, 2019). The establishment of an inspection system based on risk assessment in terms of the security of agricultural products and the effective implementation of biosecurity criteria are included in the 10th Development Plan. A part of food control and inspection is to reach international quality standards. For this reason, it should be ensured that commercial quality inspections are implemented effectively, and the image of agricultural products is protected. It was decided to establish a Product Surveillance Mechanism to control price fluctuations in food products (Republic of Turkey Ministry of Development, 2013).

The results of the document analysis regarding the regulations are shown in Figure 8. Two main policies that stand out in this context are legal regulations and food inspection and control. Since some legal regulations are included in the development plans more than once, such laws were written once. Effective implementation of legal regulations depends on inspections and controls. The inspections and controls are carried out according to certain criteria and standards.

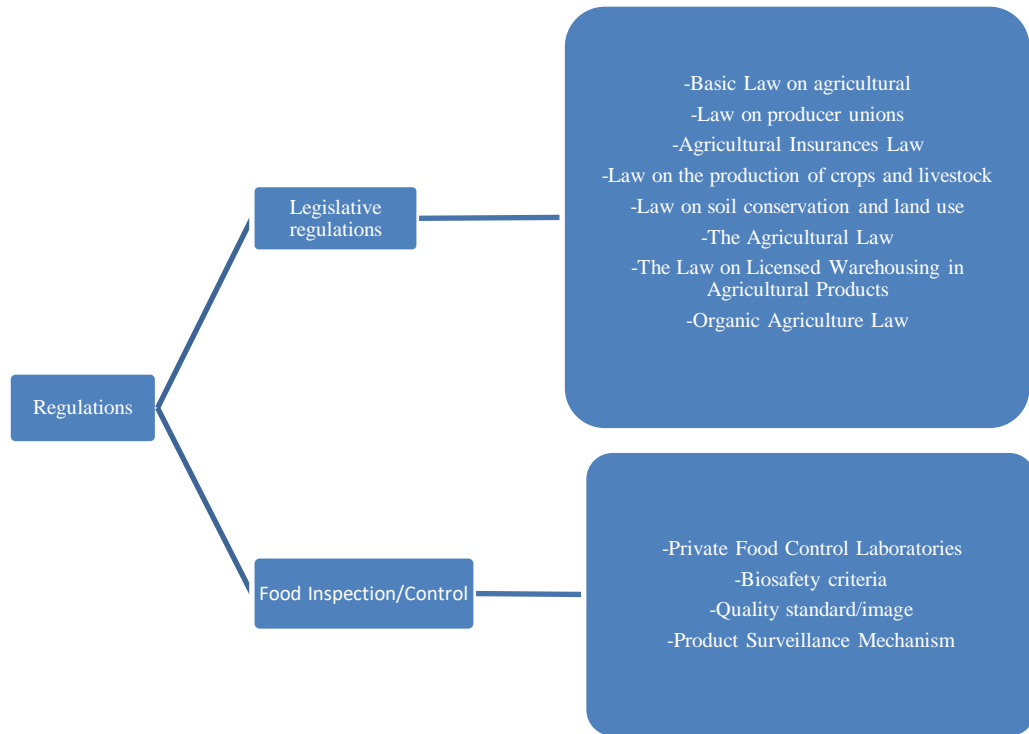

Figure 8.

The Concept of Regulations in the Development Plans

Source: Republic of Turkey Ministry of Development (2001, 2006, 2013 and 2019).

6. Conclusion

It is possible to evaluate the concepts related to food safety at the individual, household and national level. The feature of utilization at the point of examining the concept at the individual level; when examined at the household level, accessibility feature and when considered at the national level, availability feature stands out. Utilization is about access to improved water resources and sanitary facilities. Accessibility includes asphalt and railways, as well as the domestic food price level index and the prevalence of food shortages. Availability includes average animal protein, average dietary energy supply adequacy, and average value of food production (Peng & Berry, 2019).

Depending on the development plans in this article, it aims to evaluate the consistency between Turkey's policies related to food security. In recent years, Turkey has been determined to update its policies in accordance with sustainable development goals. The political understanding of the political understanding, which takes into account the health of the environment and other living things, benefits from the new generation of applications and technology, which is important to the new needs, adopting laws to the new needs, and adopting

the understanding of international standards and quality understanding in the latest years of development plans, As a result of this understanding, Turkey's rural poverty reduction program, in the correction of the rural sector's income distribution, has achieved successful results in increasing agricultural efficiency. In addition, agricultural support, agricultural risk management, diversification of genetic resources, and support of agricultural technology guarantee the manufacturer's legal regulations and raw material supply in Turkey's awareness-enhancing policy applications. However, it is a reality that the steps to be taken in accordance with the sustainable development objectives for food security and that policy consistency should be ensured. As a result of the analysis of development plans, the areas that need to be supported in the world of inflationary effects that are likely to be felt in the world are listed in the coming period:

- (1) Reducing the financial difficulties faced by small agricultural enterprises,
- (2) Implementation of rural employment policies,
- (3) To achieve adequate levels of biodiversity for a possible food crisis,
- (4) Deepening of public and private sector cooperation,
- (5) Ensuring the appropriate infrastructure and technology to follow the agricultural database and statistics,
- (6) Providing tempting information for waste management and providing adequate technological support,
- (7) Separation of more resources for agricultural research and development activities,
- (8) Agricultural research-development activities Implementation of domestic and national projects to ensure food security,
- (9) Implementation of policy measures to enable agricultural markets to function effectively, as well as the necessary legal regulations in labor markets that are in harmony.

Measures above Turkey's development plans in Turkey's development plans, but in the case of full implementation and implementing Turkey's contribution to food security, are most likely to be the most measures. In other words, the high benefits can be achieved at a low cost, and Turkey's 2030 is a policy measure that can achieve sustainable development goals. It is foreseen that more precise results can be obtained in the short term if the existing cooperation is deepened between various ministries and institutions in accordance with these objectives. The implementation of policies that are likely to be implemented on these problems in the development plans in the coming years will ensure significant gains in domestic and foreign policy.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflicts of Interest: There is no potential conflict of interest in this study.

KAYNAKÇA

- Ali, A. & Erenstein, O. (2017). Assessing farmer use of climate change adaptation practices and impacts on food security and poverty in Pakistan. *Climate Risk Management*, 16, 183-194.
- Anonymous (2019). Turkey's 2nd VNR 2019 sustainable development goals: Strong ground towards common goals. 9 January 2022, https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/23862Turkey_VNR_.
- Barnett, J. (2001). *The meaning of environmental security: Ecological politics and policy in the new security era*. Zed Books.
- Barrett, C. B. (2010). Measuring food insecurity. *Science*, 327 (5967), 825-828.
- Campbell, B. M., Vermeulen, S. J., Aggarwal, P. K., Corner-Dolloff, C., Girvetz, E., Loboguerrero, A. M., ... & Wollenberg, E. (2016). Reducing risks to food security from climate change. *Global Food Security*, 11, 34-43.
- Carbone, M. (2008). Mission impossible: The European Union and policy coherence for development. *Journal of European Integration*, 30 (3), 323-342.
- Chernova, I. I., Balashova, E. A., Dolotin, A. I., Senatorov, D. V. & Kolina, A. M. (2021). *Specifics of application of economic mechanisms to ensure environmental safety in the oil and gas industry*. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. (pp.1-4). 808 012059.
- Coates, J. (2013). Build it back better: Deconstructing food security for improved measurement and action. *Global Food Security*, 2 (3), 188-194.
- Dinar, S. (2011). *Beyond resource wars: Scarcity, environmental degradation, and international cooperation*. The MIT Press.
- Ericksen, P. J., Ingram, J. S. & Liverman, D. M. (2009). Food security and global environmental change: Emerging challenges. *Environmental Science & Policy*, 12 (4), 373-377.
- FAO (1996). *Rome declaration on world food security and world food summit plan of action*. Report of the World Food Summit.
- Floyd, R. (2008). The environmental security debate and its significance for climate change. *The International Spectator*, 43 (3), 51-65.
- Gleditsch, N. P. & Diehl, P. F. (2000). *Environmental conflict: An anthology*. Westview Press.
- Homer-Dixon, T. F. (1994). Environmental scarcities and violent conflict: Evidence from cases. *International Security*, 19 (1), 5-40.
- Nilsson, M., Zamparutti, T., Petersen, J. E., Nykvist, B., Rudberg, P. M. & McGuinn, J. (2012). Understanding policy coherence: Analytical framework and examples of sector-environment policy interactions in the EU. *Environmental Policy and Governance*, 22 (6), 395-423.
- Peng, W. & Berry, E. M. (2019). The concept of food security. *Encyclopedia of food security and sustainability*, 2 (1), 1-7.
- Pinstrup-Andersen, P. (2009). Food security: Definition and measurement. *Food Security*, 1 (1), 5-7.
- Price-Smith, A. T. (2001). *The health of nations: Infectious disease, environmental change, and their effects on national security and development*. The MIT Press.
- Presidency of Turkey (2020). 2020 UN high-level political forum sustainable development goals 2018-2020 developments in Turkey. 9 January 2022, <https://hlpf.un.org/>.
- Republic of Turkey Ministry of Development (2001). *The eight five-year development plan 2001-2005*.

Republic of Turkey Ministry of Development (2006). *The ninth development plan 2007-2013*.

Republic of Turkey Ministry of Development (2012). *Turkey's sustainable development report: Claiming the future*.

Republic of Turkey Ministry of Development (2013). *The tenth development plan 2014-2018*.

Republic of Turkey Ministry of Development (2016). *Report on Turkey's initial steps towards the implementation of the 2030 agenda for sustainable development*.

Republic of Turkey Ministry of Development (2019). *The eleventh development plan 2019-2023*.

Republic of Turkey Ministry of Environment and Forestry (2006a). *EU integrated approximation strategy (UÇES) 2007-2023*.

Republic of Turkey Ministry of Environment and Forestry (2006b). *Turkey's national action program on combating desertification*.

Republic of Turkey Ministry of Environment and Forestry (2007). *National biodiversity strategy and action plan*.

Republic of Turkey (2007). *First national communication of Turkey on climate change*.

Salehyan, I. (2008). From climate change to conflict? No consensus yet. *Journal of Peace Research*, 45 (3), 315-326.

Tscharntke, T., Clough, Y., Wanger, T. C., Jackson, L., Motzke, I., Perfecto, I., ... & Whitbread, A. (2012). Global food security, biodiversity conservation and the future of agricultural intensification. *Biological conservation*, 151 (1), 53-59.

Webb, P., Coates, J., Frongillo, E. A., Rogers, B. L., Swindale, A. & Bilinsky, P. (2006). Measuring household food insecurity: Why it's so important and yet so difficult to do. *The Journal of Nutrition*, 136 (5), 1404-1408.

Zhou, D., Shah, T., Ali, S., Ahmad, W., Din, I. U. & Ilyas, A. (2019). Factors affecting household food security in rural northern hinterland of Pakistan. *Journal of the Saudi Society of Agricultural Sciences*, 18 (2), 201-210.

Zurlini, G. & Müller, F. (2008). Environmental security. In S. E. Jorgensen, B. D. Fath (Ed.), *Encyclopedia of Ecology*, (pp. 1350-1356). Oxford Elsevier.

ISSN: 2146-1740
https://dergipark.org.tr/tr/pub/ayd,
Doi: 10.54688/ayd.1109039
Araştırma Makalesi

HİSSE SENEDİ, DÖVİZ KURU VE KONUT FİYATLARI ARASINDAKİ NEDENSELLİK İLİŞKİSİ

CAUSALITY RELATIONSHIP BETWEEN STOCK PRICE, EXCHANGE RATE AND
HOUSE PRICES

Yunus YILMAZ¹

Öz

Makale Bilgi

Gönderilme:
26/04/2022

Kabul:
28/06/2022

Bu çalışmada, hisse senedi fiyatları, döviz kuru ve konut fiyatları arasındaki nedensellik ilişkisi Türkiye özelinde ampirik olarak analiz edilmiştir. Mart 2013-Ocak 2022 dönemine ait aylık veriler kullanılarak, BIST100 endeksi, BIST inşaat endeksi, USD/TL kuru ve konut fiyat endeksi arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılmıştır. Seçilen değişkenler arasındaki ilişki Granger Nedensellik testi ile analiz edilmiştir. Bulgulara göre, BIST100 endeksi ile konut fiyat endeksi arasında, BIST inşaat endeksi ile konut fiyat endeksi ve dolar kuru ile konut fiyat endeksi arasında çift yönlü nedenselliğin varlığı tespit edilmiştir. Dolar kuru ile BIST100 endeksi arasında, dolar kuru ile inşaat endeksi arasında, BIST100 endeksi ile inşaat endeksi arasında nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır. Konut fiyatlarını etkilemek isteyen politika yapımcıların dolar kuru ve hisse senedi fiyatlarını da göz önünde bulundurması gerektiği ifade edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Hisse senedi, Döviz, BIST inşaat endeksi, Konut fiyat endeksi.

Jel Kodları: G10, G14, G17.

¹ Doktor Öğretim Üyesi, Dicle Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0002-6142-2923, yunus.yilmaz@dicle.edu.tr.

Atf: Yılmaz, Y. (2022). Hisse senedi, döviz kuru ve konut fiyatları arasındaki nedensellik ilişkisi. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 13 (1), 167-185.

Abstract

Article Info

Received:
26/04/2022

Accepted:
28/06/2022

In this study, the causal relationship between stock prices, exchange rates, and house prices has been empirically analyzed in Turkey. Using the monthly data for the period of March 2013-January 2022, the causality relationship between the BIST100 index, BIST Construction index, USD/TL rate, and House Price index was investigated. The relationship between the selected variables was analyzed by Granger Causality analysis. According to the findings, bidirectional causality was found between the BIST100 index and housing price index, between the BIST Construction index and housing price index, and between the dollar exchange rate and housing price index. No causal relationship was found between the dollar rate and the BIST100 index, between the dollar rate and the Construction index, and between the BIST100 index and the Construction index. It can be stated that policymakers who want to affect housing prices should also consider the dollar rate and stock prices.

Keywords: Stock, Currency, BIST construction index, Housing price index.

Jel Codes: G10, G14, G17.

Extended Summary

Stock prices are affected by business-related or external factors as well as other investment instrument prices. It would not be wrong to say that the exchange rate is used as an investment tool today. The existence of a causal relationship between these two financial instruments is the subject of many studies in the finance literature. The housing sub-sector, which is the most important component of the construction sector, has an important point in economic integrity. The establishment and functioning of financial stability depend on the healthy functioning of the construction sector, which acts as a driving force in the growth of the economy. Housing prices are greatly affected by the change in economic conditions and also affect the general economic situation. In this study, the causality relationship between exchange rate, share prices and house prices were determined as the research subject. BIST100 Index and BIST construction index represent stocks; USD/TL rate represents the exchange rate; housing price index variables were also selected for housing prices.

In the study, the Granger causality test was used to examine the relationship between the variables. In order to perform the causality analysis, first of all, it is necessary to determine the stationarity of the variables used in the analysis. Analyzes were made using the "E-Views 12" package program. The Granger causality test is performed to determine whether there is a causal relationship between the series and if there is causality, its direction. The Granger causality test is frequently used test in the literature due to its ease of application. The Granger causality test used in the analysis is tested by testing whether the coefficients of the lagged values of the related variables as a group at a certain significance level are equal to zero. The stationarity of the series was analyzed by ADF and PP tests, which are frequently used unit root tests in the literature. The constant and constant-trend processes of the series are tested, both at the level and the first difference. According to MacKinnon, the one-way probability values of the level analysis results of all series were greater than 0.05. If the probability values are larger than this ratio, it means that the series is not stationary. Since the level values are not stationary, the series are not $I(0)$. The variables were not found to be stationary in the constant and constant-trend models of the level values. If the series is not stationary at the level, they must be differentiated and made stationary. After taking the first difference, the probability values of all series were less than 0.05. Therefore, the series became stationary in both fixed and fixed-trend models. It is decided that the series that are stationary in the first difference are $I(1)$.

PP test statistics, constant and constant-trend level values were not found to be stationary, and series are not $I(0)$. They need to be made stationary by taking their first difference. In the first difference, the probability values of all series were less than 0.05. Therefore, in both fixed and fixed-trend models, the series was made stationary and it was observed that they did not contain unit-roots. The PP unit root test results support the ADF unit root test results. According to the Granger causality test results, there is a bidirectional causality relationship between the housing price index and the construction index. So LnKFE is the Granger cause of LnINSA. Also, LnINSA is the Granger cause of LnKFE. There is a two-way interaction. There is a bidirectional causality relationship between the housing price index and the dollar rate. So LnKFE is the Granger cause of LnUSD. Also, LnUSD is the Granger cause of LnKFE. There is a two-way interaction. There is a bidirectional causality relationship between the BIST100 index and the housing price index. So LnBIST is the Granger cause of LnKFE. Also, LnKFE is the Granger cause of LnBIST. There is a two-way interaction. As a result, while bidirectional causality was observed between the housing price index and the other three variables, no causal relationship could be detected between the variables other than the housing price index. The study aimed to contribute to the literature by revealing the causal relationship between the housing price index and the dollar exchange rate, BIST100 index, and construction index. It can be stated to policymakers who want to affect or intervene in housing prices, that stock prices and dollar exchange rates should also be taken into account.

1. Giriş

Hisse senedi fiyatları, işletme ile ilgili faktörlerden veya işletme dışı faktörlerden etkilendiği gibi diğer yatırım aracı fiyatlarından da etkilenmektedir. Döviz kurunun günümüzde bir yatırım aracı olarak kullanıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu iki finansal araç arasındaki nedensellik ilişkisinin varlığı finans literatüründe birçok çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Ayrıca konut ve barınma için yapılan harcamalar toplam servet içerisinde hanehalkı harcamalarının belirgin bir kısmını oluşturur. Konut faaliyetleri, gelişmiş ekonomilerde aynı zamanda gayri safi yurtiçi hasıla içerisinde de büyük bir paya sahiptir. Bu nedenle konut için yapılan harcamalar ile döviz kuru ve hisse senedi gibi makro ekonomik değişkenler arasında bir ilişkinin olması ve konut fiyatlarının bu değişkenlerden etkilenecek dalgalanması kaçınılmaz bir sonuçtur (Badurlar, 2008: 224). Bu nedende hisse senedi, döviz kuru ve konut fiyatları arasındaki nedensellik ilişkisinin ortaya konulması bu çalışmanın ortaya çıkış amacını oluşturmuştur.

Döviz kuru ile hisse senedi fiyatları arasında iki farklı yaklaşım modeli mevcuttur. Geleneksel yaklaşım, hisse senetleri ile döviz fiyatları arasında pozitif ve dövizden hisse senedi fiyatlarına doğru bir nedensellik ilişkisinin bulunduğunu ifade eder. Portföy yaklaşımı ise, hisse senedi fiyatları ile döviz kurları arasında negatif ve hisse senedi fiyatlarından döviz kurlarına doğru bir nedensellik olduğuna işaret eder (Erbaykal & Okuyan, 2007: 78). Türkiye ekonomisinde inşaat sektörü diğer ekonomilerde olduğu gibi lokomotif görevi görmektedir. Bununla birlikte kırılmalı bir yapı sergileyen inşaat sektörü, ekonomideki dalgalanmalara diğer sektörlerden daha hassas olarak tepki vermektedir (Şahin & Karacan, 2019: 162). Döviz kurlarına endeksli alınan inşaat malzemeleri nedeniyle, kurdaki değişimler konut piyasasını doğrudan etkilemektedir. Döviz kurlarının yükselmesi konut girdi maliyetlerini artırmakta ve bunun sonucunda konutların satış fiyatları artmaktadır (Somel, 2014: 81). Dolayısıyla hisse senedi fiyatları, döviz kuru ve konut fiyatları izlenmesi gereken önemli konu başlıklarını oluşturmaktadır.

Ülkemizde inşaat sektörünün iki yüzden fazla alt sektörü bulunmaktadır. Sektör, alt sektörlerin ürettiği ürün ve hizmetlere talep sağlayan bir konumda ve ekonominin temel taşı olarak nitelendirilmektedir. Doğal olarak bu sektördeki dalgalanmalar, küçülme ve büyümeler ister istemez ülke ekonomisi üzerinde etkisini belirgin olarak göstermektedir (Karaağaç & Altınırnak, 2018: 224).

İnşaat sektörünün en önemli bileşeni olan konut alt sektörü, ekonomik bütünlük içinde önemli bir noktaya sahiptir. Finansal istikrarın tesisi ve işleyişi, ekonominin büyümesinde itici

güç görevi gören inşaat sektörünün sağlıklı işleyişine bağlıdır. Güven ve istikrar duygusu konut talebinin ve yatırım miktarının artmasına yol açmaktadır (Karadaş & Salihoğlu, 2020: 64). Konut fiyatları ekonomik koşullardaki değişimden büyük ölçüde etkilendiği gibi genel ekonomik durum üzerinde de etkili olur (Özcan & Başaran Tormuş, 2018: 506).

Konut fiyat endeksi, belli bir dönemde satılan konut sayısı veya medyan fiyatının ölçülmesini sağlayan bir endekstir. Hesaplama yapılırken ölçüme dâhil edilen konutlar belirli dönemler itibariyle değiştirilir (Bianconi & Yoshino, 2013). TCMB, konutlardaki fiyat hareketliliğinin takip edilmesi amacıyla tüm Türkiye'yi içine alacak şekilde Konut Fiyat Endeksi (KFE) hesaplaması yapmaktadır (TCMB, 2022).

Konut fiyatlarının döviz kurundaki değişikliklerden etkilenmesi, ayrıca dövizin kısmen hisse senetlerine alternatif bir yatırım aracı olması nedeniyle, bu üç değişken arasındaki nedensellik ilişkisinin ortaya konulması önem taşımaktadır. Bu çalışmada, döviz kuru, hisse fiyatları ve konut fiyatları arasındaki nedensellik ilişkisi araştırma konusu olarak belirlenmiştir. Hisse senetlerini temsilen BIST100 Endeksi ve BIST İnşaat Endeksi; döviz kurunu temsilen USD/TL kuru; konut fiyatları için de Konut Fiyat Endeksi değişkenleri seçilmiştir. Çalışmanın sonraki bölümünde ilgili yazın taramasına yer verilmiş, diğer bölümde yöntem ve veri seti ifade edilmiştir. Devam eden diğer bölümde analiz ve bulgular verilerek en sondaki bölüm sonuç bölümü olarak sunulmuştur.

2. Literatür Özeti

Literatürde hisse senetleri ile döviz kuru, döviz kuru ile konut fiyatları üzerine yapılan çok çeşitli çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmaların genelinden çıkarılacak sonuç, döviz kurunun diğer değişkenleri etkilediği ve bu yüzden izlenmesi gereken önemli bir değişken olduğudur. Konut fiyatları ile hisse senedi fiyatları üzerine yapılan çalışmaların ise nispeten daha sınırlı sayıda olduğu göze çarpmaktadır. Bu değişkenler ile ilgili öne çıkan çalışmalar şunlardır.

Hepşen ve Kalfa (2009) Türkiye özelinde 2002-2007 yıllarını kapsayan çalışmalarında, Granger nedensellik testi ve varyans ayrışım modellerinin kullanıldığı çalışmalarında faiz oranı ile inşaat izinleri arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin olduğunu tespit etmişlerdir. Akkaş ve Sayılğan (2015) ise çalışmalarında konut fiyatları ve konut kredi faizi arasındaki nedensellik ilişkisini 2010:01-2015:04 dönemi için analiz etmişlerdir. Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçlarına göre, konut kredi faizinden konut fiyat endeksine doğru tek yönlü Granger nedensellik ilişkisini tespit etmişlerdir. Coşkun ve Ümit (2016) ise çalışmalarında 2000-2014 yıllarına ait aylık veriler ile BIST100 endeksi ile altın, döviz, faiz ve reel konut fiyatları

arasındaki uzun dönemli ilişkiyi incelemişlerdir. Johansen eşbütünleşme testi ve Maki çoklu yapısal kırılmalı eşbütünleşme testleri sonucu, seriler arasında bir tane eşbütünleşme ilişkisinin olduğu yani uzun dönemli bir ilişki olduğu görülmüştür.

Çetin ve Doğaner (2017) aylık verileri kullanarak 2011-2017 dönemi için yaptıkları çalışmalarında, inşaat endeksi değişkeninin konut fiyat endeksi değişkeninin Granger nedeni olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Yalçın vd. (2017) ise, çalışmalarında bölgesel bazlı konut fiyat endeksleri ile ekonomik güven endeksi arasındaki ilişkiyi 2010:M01-2017:M07 dönemi için ARDL, Granger ve Toda-Yamamoto nedensellik testleriyle analiz etmişlerdir. Ulaşılan sonuçlara göre, Doğu Karadeniz ve Akdeniz bölgelerindeki konut fiyatları ile güven endeksi arasında çift yönlü nedensellik tespit etmişlerdir. Bahmani-Oskooee ve Wu (2018), döviz kuru ile konut fiyatları arasındaki nedensellik ilişkisini 18 OECD ülkeleri kapsamında incelemişlerdir. Bulgulara göre döviz kurundaki dalgalanmalar konut fiyatlarında da dalgalanmalara yol açmaktadır. Enflasyonist etki sonucu yükselen konut fiyatları döviz talebinde de artışa neden olmaktadır. Analize dâhil edilen ülkelerin yarısında döviz fiyatlarının konut fiyatlarında değişime yol açtığı, diğer yarısında ise konut fiyatlarının döviz fiyatlarında değişime yol açtığı tespit edilmiştir.

Gebeşoğlu (2019) çalışmasında, konut fiyatı, GSYH, döviz, faiz ve BIST100 endeksi değişkenleri arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. 2010-2018 dönemi ve Türkiye için yapılan çalışmada uzun dönemde eşbütünleşme olduğunu belirlemiştir. Ayrıca kurlardaki dalgalanmanın kurlar üzerinde kırılmalıya yol açtığını ifade etmiştir. Münyas (2020) yaptığı analizler sonucu elde ettiği bulgulara göre, reel kesim güven endeksi ile hedonik konut fiyat endeksi değişkeninin Granger nedeni olduğu sonucuna ulaşmıştır. Eryüzlü ve Ekici (2020) çalışmalarında konut fiyat endeksi ve reel döviz kuru serilerini Dolado-Lütkepohl nedensellik testi ile analiz etmişlerdir. Elde edilen bulgulara göre, Türkiye için döviz kurunun konut fiyatları üstünde etkili olduğunu belirtmişlerdir. Hem yeni hem de genel konut fiyat endeksi azaldıkça, döviz kurlarını azaltıcı etkiye neden olmaktadır. Döviz kurunda meydana gelecek negatif şoklar hem konut fiyat endeksinde hem de yeni konut fiyat endeksinde negatif şoklara sebep olmaktadır.

Çilingir (2021) çalışmasında, 2011:M01-2019:M12 dönemini kapsayacak şekilde, BIST100 endeksi ile sektör endeksleri arasındaki nedensellik ilişkisini incelemiştir. Granger nedensellik analizinin kullanıldığı çalışmada, BIST100 endeksinden diğer sektör endekslerine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. BIST 100 endeksinden, hizmet, perakende ve inşaat güven endekslerine doğru tek yönlü ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çetin (2021) ise çalışmasında, 2012:12-2020:08 dönemini kapsayan aylık verileri kullanarak ARDL sınır testi analizini yapmıştır. Bulgulara göre sanayi üretim endeksi ile konut fiyat endeksi arasında çift yönlü nedensellik olduğu belirlenmiştir.

Döviz kuru değişkeni ve Granger nedensellik testinin kullanıldığı bir başka çalışmada Gündüz ve Hatemi-J (2002) 5 ülkede 1996:01:01-2000:08:08 tarihleri arasındaki günlük verileri kullanarak yaptıkları çalışmalarında döviz kuru ve hisse senedi fiyatları arasındaki nedensellik ilişkilerini analizi etmişlerdir. Fas ve İsrail’de dövizden hisse senedi fiyatlarına doğru nedensellik ilişkisi bulurlarken, bu ilişkiye Ürdün’de sadece kriz sonrasında rastlamışlardır. Sizer (2020) ise döviz, enflasyon ve dışa açıklık arasındaki nedensellik ilişkisini 2003-2018 dönemi için analiz etmiştir. Nedensellik testi döviz ve dışa açıklık değişkenlerinin her ikisinden de enflasyona doğru bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur.

3. Veri Seti ve Yöntem

Çalışmada değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemek için Granger nedensellik testi kullanılmıştır. Nedensellik analizini gerçekleştirebilmek için öncelikle analizde kullanılan değişkenlerin durağanlığının belirlenmesi gerekmektedir. Analizler “E-Views 12” paket programı kullanılarak yapılmıştır. Çalışmada dört adet değişken kullanılarak analizler yapılmıştır. Bu değişkenler; döviz kuru olarak Amerikan doları (USD), Borsa İstanbul 100 endeksi (BIST100), Borsa İstanbul İnşaat Sektör Endeksi (XINSA), Konut Fiyat Endeksidir (KFE). Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini ortaya koymak amacıyla 2013:M3-2022:M1 dönemi arasında toplam 107 aylık veri kullanılmıştır. Veriler TCMB veri dağıtım sistemi ve www.investing.com adreslerinden temin edilmiştir.

Finans ve iktisat gibi bilim alanlarında sıklıkla kullanılan ADF ve PP birim kök testleri kullanılarak serilerin durağanlığı sınanmıştır. İlgili birim kök testleri üç model kullanılarak gerçekleştirilmektedir. Birim kök testleri sonucu elde edilen veriler, MacKinnon (1996) kritik değerleri ve/veya olasılık değeri ile karşılaştırılarak çıkan analiz sonuçları sıfır hipotez ve alternatif hipoteze karşı test edilir. Kullanılan hipotezler şöyledir.

H_0 : Seri birim köke sahiptir ve durağan değildir.

H_1 : Seri birim köke sahip değildir ve durağandır.

Eğer seri birim kök içeriyorsa H_0 hipotezi reddedilemez, birim kök içermiyorsa serinin durağan olduğu kabul edilerek H_0 hipotezi reddedilir. Birim kök testi sonucu durağanlaştırılan seriler için, Granger nedensellik testinden önce gecikme uzunluğunun analiz edilmesi gerekmektedir. Uygun gecikme uzunluğu bulunduğundan sonra bir sonraki aşamaya geçilir.

Granger nedensellik testi, seriler arasında nedensellik ilişkisi olup olmadığını ve eğer nedensellik varsa yönünü belirlemek amacıyla yapılır. Granger nedensellik testi, uygulanabilirliğinin kolaylığı nedeniyle literatürde sıkça kullanılan bir testtir. Granger nedensellik testi modeli şöyledir (Granger, 1969):

$$Y_t = \sum_{i=1}^p \alpha_i Y_{t-i} + \sum_{j=1}^p \beta_j X_{t-j} + \varepsilon_{1t} \quad (1)$$

$$X_t = \sum_{i=1}^q \gamma_i Y_{t-i} + \sum_{j=1}^q \delta_j X_{t-j} + \varepsilon_{2t} \quad (2)$$

Yukarıda formülize edilen Granger nedensellik testi, belirli bir anlamlılık düzeyinde grup olarak ilgili değişkenlerin gecikmeli değerleri katsayılarının sıfıra eşit olup olmadığı test edilerek sınanmaktadır (Çilingir, 2021: 132).

X değişkeni Y değişkeninin Granger nedeni olduğu sonucuna, birinci denklemdeki katsayıların belli bir anlamlılık düzeyinde sıfırdan farklı bulunmasıyla ulaşılmaktadır. Aynı şekilde belli bir anlamlılık düzeyinde ikinci denklemdeki katsayılar da sıfırdan farklı bulunursa, Y değişkeni X değişkeninin Granger nedeni olduğunu ifade eder. (1) ve (2) nolu denklemlerde, X ve Y yerine, çalışma konusu edilen değişkenler yerleştirilerek aralarındaki Granger nedensellik sonucu tespit edilmeye çalışılır (Öner, 2018: 322).

Bu çalışmada hisse senedi fiyatları ile döviz kuru ve konut fiyat endeksi arasında nedensellik olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmaktadır. XINSA endeks verileri 2013 yılı Mart ayı ile başladığından, analizde 2013:M3-2022:M1 dönemine ilişkin aylık veriler kullanılmıştır. Analizlerin gerçekleştirilmesinde “E-Views 12” paket programı kullanılmıştır. Değişkenler ile ilgili açıklamalar aşağıdaki Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1.
Analizde Kullanılan Değişkenler

Değişkenin Adı	Kısa Adı	Dönem	Kaynak
BIST İnşaat Endeksi	XINSA		https://tr.investing.com/indices/bist-construction
BIST100 Endeksi	BIST100	2013:M3 2022:M1	https://tr.investing.com/indices/ise-100
Amerikan Doları/TL	USD		https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?evds/serieMarket
Konut Fiyat Endeksi	KFE		https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?evds/serieMarket

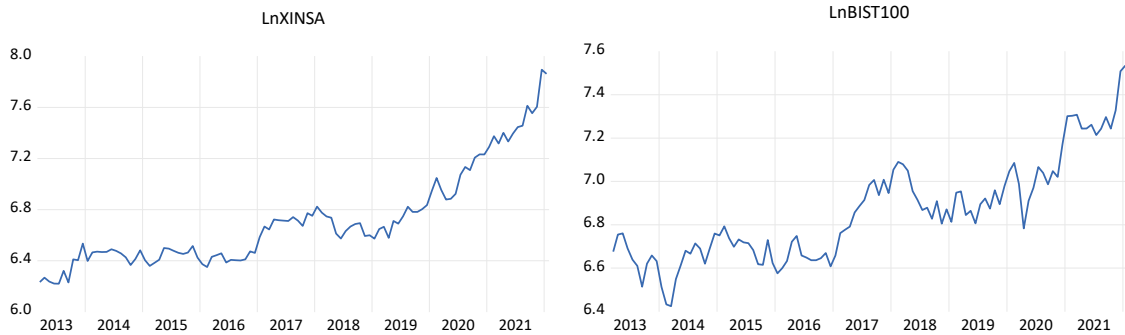
Kaynak: TCMB, 2022; www.investing.com, 2022.

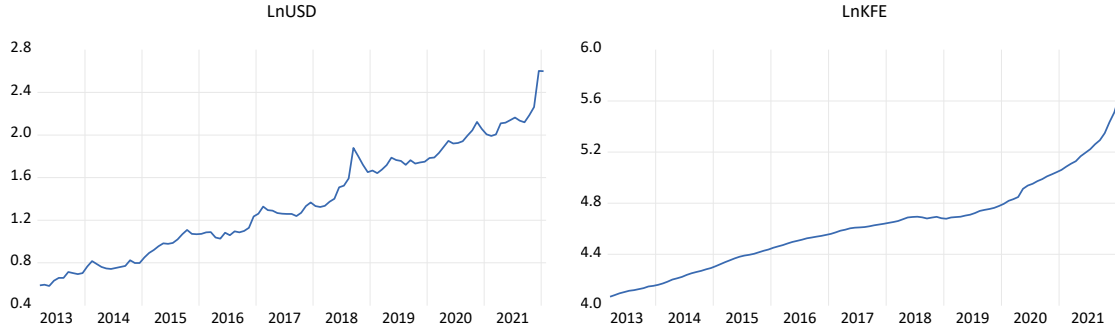
Değişkenler arasında paralelliğin sağlanması ve değişkenlerin aynı düzeye getirilmesi için tüm değişkenlerin doğal logaritması alınmıştır. Değişkenlerin tanımlayıcı istatistik değerleri aşağıda sunulmuştur.

Tablo 2.
Değişkenler Hakkında Tanımlayıcı İstatistikler

	LnXINSA	LnBIST100	LnUSD	LnKFE
Ortalama	6.711	6.858	1.374	4.618
Medyan	6.631	6.813	1.289	4.613
Maksimum	7.894	7.534	2.602	5.633
Minimum	6.219	6.424	0.585	4.067
Std. Sapma	0.375	0.232	0.510	0.343
Jarque-Bera	29.223	8.460	5.621	6.193
Olasılık	0.000	0.014	0.060	0.045
Gözlem Sayısı	107	107	107	107

Tablo 2'ye göre, en yüksek standart sapma USD'de görülmektedir. Oynaklığın en fazla dolarda olduğunu söylemek mümkündür. En az oynaklık ise BIST100 endeksinde olduğu görülmektedir. Ayrıca Jarque-Bera istatistiğine göre sadece USD değişkeni normal dağılım gösterirken diğer hiçbir değişkenin normal dağılım göstermediği ifade edilebilir.

Şekil 1.
XINSA, BIST100, USD ve KFE Değişkenlerinin Grafıksel Gösterimi

4. Analiz ve Bulgular

Çalışmanın analiz aşamasında öncelikle 1981’de Dickey ve Fuller tarafından geliştirilmiş ADF ve 1988’de Phillips ve Peron tarafından geliştirilen PP birim kök testleri yapılmıştır. Daha sonra ise, aynı dereceden bütünleşik olan seriler için kısa dönemli nedensellik ilişkisinin varlığının test edilmesi amacıyla Granger (1969) nedensellik analizi uygulanmıştır.

4.1. Durağanlık Analizi

Serilerin durağanlığı literatürde sık bir şekilde kullanılan birim kök testlerinden ADF ve PP testleri ile analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlar aşağıda sunulmuştur.

Tablo 3.

Değişkenlerin ADF Birim Kök Testi Sonuçları

		ADF Birim Kök Testi				
		Düzeyde		Birinci Farkta		
		Sabitli	Sabitli ve Trendli	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Karar
LnXINSA	t-Stat.	1.2594	-0.4954	-12.0979	-12.5029	I(1)
	Prob.	0.9984	0.9824	0.0000	0.0000	
LnBIST100	t-Stat.	-0.2222	-2.5240	-10.2468	-10.3940	I(1)
	Prob.	0.9311	0.3162	0.0000	0.0000	
LnUSD	t-Stat.	0.9767	-2.9792	-9.0992	-9.1878	I(1)
	Prob.	0.9962	0.1430	0.0000	0.0000	
LnKFE	t-Stat.	3.9567	3.1090	-3.8203	-4.3216	I(1)
	Prob.	1.0000	1.0000	0.0037	0.0044	

Serilerin hem düzeyde hem de birinci farkta sabitli ve sabitli-trendli süreçleri test edilmiştir. MacKinnon (1996)’e göre, tüm serilerin düzeyde analiz sonuçlarının tek yönlü olasılık değerleri 0,05’ten büyük çıkmıştır. Olasılık değerlerinin bu orandan büyük olması ilgili

serilerin durağan olmadığını ifade etmektedir. Düzey değerleri durağan olmadığından seriler $I(0)$ değildir. Değişkenler düzey değerlerine ait sabitli ve sabitli-trendli modellerde durağan bulunamamıştır. Eğer seriler düzeyde durağan değilse, farkları alınarak durağan hale getirilmeleri gerekir. Birinci fark alındıktan sonra tüm serilerin olasılık değerleri 0,05'ten küçük çıkmıştır. Dolayısıyla hem sabitli hem de sabitli-trendli modellerde seriler durağan hale gelmiş. Birinci farkta durağan çıkan serilerin $I(1)$ olduğu kararı verilmiştir.

Tablo 4.
Değişkenlerin PP Birim Kök Testi Sonuçları

		PP Birim Kök Testi				
		Düzeyde		Birinci Farkta		
		Sabitli	Sabitli ve Trendli	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Karar
LnXINSA	t-Stat.	2.5293	0.0466	-12.1346	-12.6277	I(1)
	Prob.	1.0000	0.9964	0.0000	0.0000	
LnBIST100	t-Stat.	0.7510	-2.4399	-10.9122	-14.9688	I(1)
	Prob.	0.9927	0.3572	0.0000	0.0000	
LnUSD	t-Stat.	1.4971	-2.1126	-9.1112	-9.3425	I(1)
	Prob.	0.9992	0.5325	0.0000	0.0000	
LnKFE	t-Stat.	2.7473	-0.2910	-11.9709	-12.5535	I(1)
	Prob.	1.0000	0.9900	0.0000	0.0000	

XINSA, BIST100, USD ve KFE değişkenlerine ait test istatistikleri hem düzeyde hem de birinci farkta sabitli ve sabitli-trendli modelleri test edilerek sunulmuştur. ADF birim kök testinde olduğu gibi, tüm serilerin düzeyde analiz sonuçlarının tek yönlü olasılık değerleri 0,05'ten büyük çıkmıştır. PP test istatistikleri, sabitli ve sabitli-trendli düzey değerlerinde durağan bulunamamıştır, seriler $I(0)$ değildir. Birinci farkları alınarak durağan hale getirilmeleri gerekir. Tablo 4'te görüldüğü gibi serilerin birinci farkları alınmıştır. Birinci farkta tüm serilerin olasılık değerleri 0,05'ten küçük çıkmıştır. Dolayısıyla hem sabitli hem de sabitli-trendli modellerde seriler durağan hale getirilmiş ve birim kök içermedikleri gözlenmiştir. PP birim kök testi sonuçları ADF birim kök testi sonuçlarını desteklemektedir.

4. 2. Granger Nedensellik Analizi

Granger nedensellik testi, seriler arasında kısa dönemde bir nedensellik ilişkisinin var olup olmadığının tespit edilmesi amacıyla uygulanır. Granger nedensellik testi yapılırken ilk olarak, gecikme uzunluğunun belirlenmesi gerekmektedir. Tablo 5'ten uygun gecikmenin 1 olduğu ilgili bilgi kriterleri yardımıyla belirlenmiştir.

Tablo 5.
Değişkenlerin Gecikme Katsayıları

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	681.4943	NA	1.16e-11	-13.82641	-13.72090	-13.78374
1	759.9909	148.9834	3.25e-12*	-15.10186*	-14.57431*	-14.88847*
2	767.4317	13.51498	3.87e-12	-14.92718	-13.97760	-14.54309
3	783.2358	27.41520*	3.91e-12	-14.92318	-13.55156	-14.36839
4	795.4699	20.22373	4.25e-12	-14.84632	-13.05267	-14.12083
5	805.7611	16.17187	4.84e-12	-14.72982	-12.51413	-13.83362
6	817.3813	17.31171	5.39e-12	-14.64043	-12.00271	-13.57353
7	830.5248	18.50823	5.87e-12	-14.58214	-11.52238	-13.34453
8	842.6215	16.04663	6.60e-12	-14.50248	-11.02069	-13.09417

AIC: Akaike Bilgi Kriteri

SC: Schwarz Bilgi Kriteri

HQ: Hannan-Quinn Bilgi Kriteri

Granger nedensellik testi sonuçları aşağıdaki Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6.
Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken: LnINSA			
	Ki-Kare	Serbestlik Derecesi	Olasılık
LnKFE	8.431935	1	0.0037
LnUSD	0.358244	1	0.5495
LnBIST100	0.316962	1	0.5734

Bağımlı Değişken: LnKFE			
	Ki-Kare	Serbestlik Derecesi	Olasılık
LnINSA	8.362824	1	0.0038
LnUSD	9.315027	1	0.0023
LnBIST100	5.326891	1	0.021

Bağımlı Değişken: LnUSD			
	Ki-Kare	Serbestlik Derecesi	Olasılık
LnINSA	0.060549	1	0.8056
LnKFE	8.681047	1	0.0032
LnBIST100	1.803041	1	0.1793

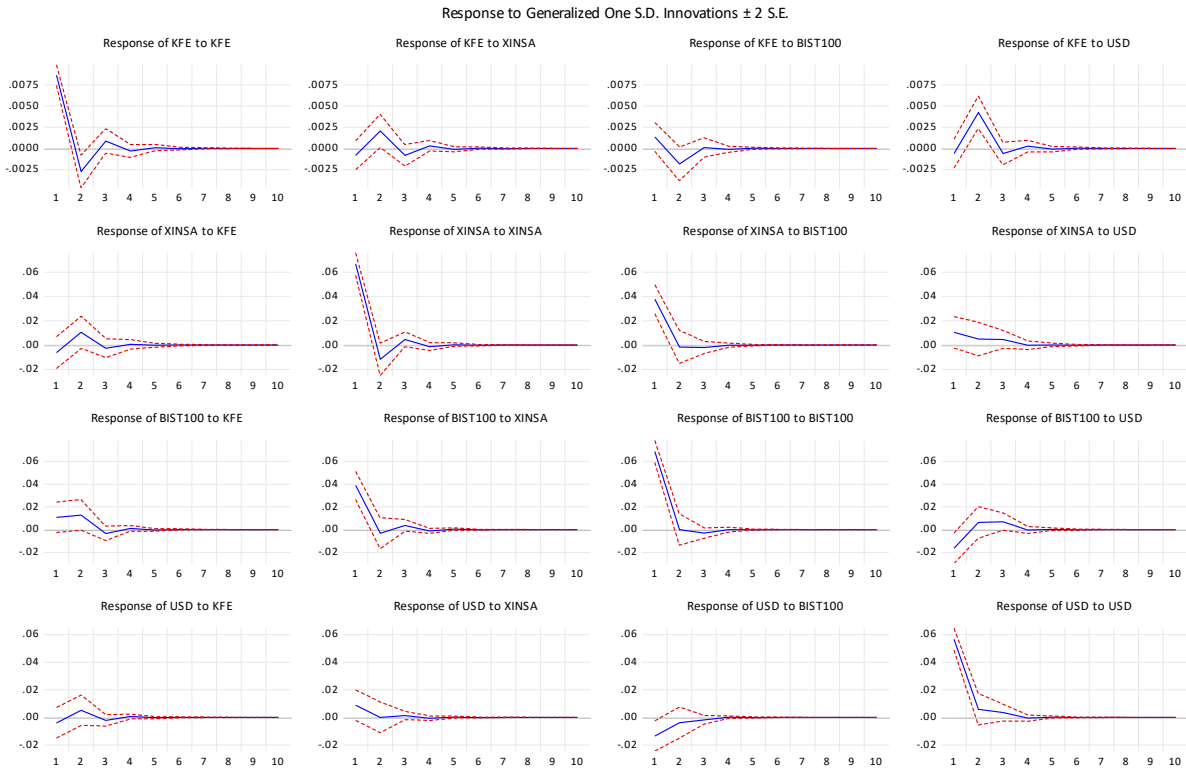
Bağımlı Değişken: LnBIST100			
	Ki-Kare	Serbestlik Derecesi	Olasılık
LnINSA	0.916312	1	0.3384
LnKFE	3.985466	1	0.0459
LnUSD	0.34727	1	0.5557

Tablo 6'ya göre, konut fiyat endeksi ile inşaat endeksi arasında, döviz kuru ile konut fiyat endeksi arasında ve BIST100 endeksi ile konut fiyat endeksi arasında çift yönlü Granger nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Konut fiyat endeksi diğer üç değişken ile çift yönlü bir nedenselliğe sahiptir. Konut fiyat endeksindeki bir değişme, diğer değişkenleri de etkilemektedir. Aynı şekilde diğer değişkenlerdeki bir değişme de konut fiyat endeksini etkilemektedir.

4. 3. Etki-Tepki Fonksiyonu Analiz Sonuçları

Etki-tepki fonksiyonları hesaplanırken, bu fonksiyon için gerekli olan güven aralıkları Monte Carlo simülasyonları yardımıyla ∓ 2 standart sapma için üretilmiştir. Elde edilen sonuçlar, Şekil 2'de verilmiştir. Modelde kullanılan değişkenlere bir birim rassal şok uygulandığında bu şoklar karşısında ilgili değişkenlerin hem kendi hem de diğer değişkenlerin şoklara gösterecekleri tepkiler 10 dönem (10 ay) için gösterilmiştir.

Şekil 2.

Modelde Kullanılan Değişkenlere Ait Etki Tepki Fonksiyonu

Şekil 2'nin ilk satırı konut fiyat endeksinin diğer değişkenlere verdiği tepkiyi göstermektedir. İlk grafikte konut fiyat endeksinin hata terimine bir birimlik rassal bir şok verildiğinde bu şoktan değişkenin kendisi pozitif etkilenmektedir. Yani bu şokun konut fiyat endeksini artırma yönünde etkisi olmaktadır. Bu etki yaklaşık bir dönem devam etse de etkisinin zamanla azalarak ortadan kaybolduğu görülmektedir. İkinci grafikte ise inşaat endeksine rassal

bir şok verildiğinde bu şokun konut fiyat endeksi üzerindeki etkisi negatif olduğu görülmektedir. Bu etkinin de bir dönem sonra azalarak ortadan kaybolduğu görülmektedir. Bu durumda inşaat endeksi artarsa konut fiyat endeksi azalmaktadır. Üçüncü grafikte ise BIST100 endeksine rassal bir şok verildiğinde bu şokun konut fiyat endeksi üzerindeki etkisi pozitif olduğu görülmektedir. Bu etkinin de bir dönem sonra azalarak ortadan kaybolduğu görülmektedir. Son grafikte ise döviz kuruna rassal bir şok verildiğinde bu şokun konut fiyat endeksi üzerinde etkisinin olmadığını göstermektedir.

Şekil 2'nin son satırı, döviz kurunun diğer değişkenlere verdiği tepkiyi göstermektedir. İlk grafikte konut fiyat endeksinin hata terimine bir birimlik rassal bir şok verildiğinde bu şoktan döviz kuru negatif etkilenmektedir. Bu etki yaklaşık bir dönem devam etse de etkisinin zamanla azalarak ortadan kaybolduğu gözükmemektedir. İkinci grafikte ise inşaat endeksine rassal bir şok verildiğinde bu şokun döviz kuru üzerindeki etkisinin pozitif olduğu görülmektedir. Bu etkinin yaklaşık 1,5 dönem sonra azalarak ortadan kaybolduğu görülmektedir. Üçüncü grafikte ise BIST100 endeksine rassal bir şok verildiğinde bu şokun döviz kuru üzerindeki etkisinin negatif olduğu görülmektedir. Bu etkinin de 3 dönem sonra azalarak ortadan kaybolduğu görülmektedir. Son grafikte ise döviz kuruna rassal bir şok verildiğinde bu şokun kendisi üzerindeki etkisinin pozitif olduğu gözükmemektedir. Bu etkinin de yaklaşık 3 dönem sürdüğü ve daha sonra ortadan kaybolduğu görülmektedir.

4. 4. Varyans Ayrıştırması Analiz Sonuçları

Bu kısımda ise bir değişken üzerinde en çok hangi değişkenlerin etkili olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Bundan dolayı varyans ayrıştırması yapılmıştır.

Tablo 7.

Konut Fiyat Endeksinin Varyans Ayrıştırması

Dönem	Standart Hata	LnKFE	LnBIST100	LnINSA	LnUSD
1	0.008672	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000
2	0.010177	79.69035	1.923243	10.53520	7.851211
3	0.010257	79.17271	1.893409	11.14698	7.786905
4	0.010270	79.05918	1.891530	11.26944	7.779850
5	0.010272	79.04604	1.891125	11.28441	7.778427
6	0.010272	79.04462	1.891079	11.28606	7.778240
7	0.010272	79.04447	1.891074	11.28623	7.778220
8	0.010272	79.04446	1.891074	11.28625	7.778218
9	0.010272	79.04446	1.891074	11.28625	7.778218
10	0.010272	79.04446	1.891074	11.28625	7.778218

Tablo 7'deki konut fiyat endeksinin varyans ayrıştırması sonuçlarına göre konut fiyat endeksinin standart sapmasında meydana gelen değişimin %100'ü kendisindeki değişimden etkilenmektedir. Fakat 2. dönemde yaklaşık %80'i kendisinden, %11'i inşaat endeksinden,

%8'i de döviz kurundan etkilenmektedir. 10. döneme kadar bu oranın değişmediği görülmektedir.

Tablo 8.
BIST100 Endeksinin Varyans Ayrıştırması

Dönem	Standart Hata	LnKFE	LnBIST	LnINSA	LnUSD
1	0.068747	2.445744	97.55426	0.000000	0.000000
2	0.070410	5.670354	93.08486	0.022490	1.222293
3	0.070941	5.811183	91.83161	0.780966	1.576242
4	0.070957	5.827310	91.78899	0.808169	1.575532
5	0.070960	5.829112	91.78180	0.813472	1.575612
6	0.070961	5.829252	91.78113	0.814008	1.575607
7	0.070961	5.829264	91.78107	0.814059	1.575606
8	0.070961	5.829265	91.78107	0.814063	1.575606
9	0.070961	5.829265	91.78106	0.814064	1.575606
10	0.070961	5.829265	91.78106	0.814064	1.575606

Tablo 8'deki BIST100 endeksinin varyans ayrıştırması sonuçlarına göre BIST100 endeksinin standart sapmasında meydana gelen değişimin yaklaşık %97'si kendisindeki değişimden, %2 civarında ise konut fiyat endeksinden etkilenmektedir. Ama 2. dönemde %93'ü kendisinden, %6'sı konut fiyat endeksinden, %0,02'si inşaat endeksinden, %1,2'si de döviz kurundan etkilenmektedir. Bu durum 10. döneme kadar bu şekilde devam etmiştir.

Tablo 9.
İnşaat Endeksinin Varyans Ayrıştırması

Dönem	Standart Hata	LnKFE	LnBIST	LnINSA	LnUSD
1	0.066692	0.859707	34.64723	64.49306	0.000000
2	0.069194	3.132853	32.40579	62.44145	2.019905
3	0.069608	3.224862	32.07501	62.63284	2.067286
4	0.069623	3.230211	32.06157	62.63926	2.068952
5	0.069625	3.230645	32.06022	62.64025	2.068889
6	0.069625	3.230662	32.06013	62.64032	2.068889
7	0.069625	3.230663	32.06012	62.64033	2.068889
8	0.069625	3.230663	32.06012	62.64033	2.068890
9	0.069625	3.230663	32.06012	62.64033	2.068890
10	0.069625	3.230663	32.06012	62.64033	2.068890

Tablo 9'daki inşaat endeksinin varyans ayrıştırması sonuçlarına göre inşaat endeksinin standart sapmasında meydana gelen değişimin yaklaşık %64'ü kendisindeki değişimden, %0.85'i konut fiyat endeksinden, %34'ü BIST100 endeksinden etkilenmektedir. Fakat 2. dönemde %62.44'ü kendisinden, %3'ü konut fiyat endeksinden, %32'si BIST100 endeksinden, %2'si de döviz kurundan etkilenmektedir. Bu durum 10. döneme kadar değişmeden devam etmiştir.

Tablo 10.
Döviz Kurunun Varyans Ayırıştırması

Dönem	Standart Hata	LnKFE	LnBIST	LnINSA	LnUSD
1	0.056739	0.487737	5.281242	12.66141	81.56961
2	0.057461	1.314353	5.805740	12.83023	80.04968
3	0.057623	1.454514	5.836288	12.94197	79.76723
4	0.057632	1.466926	5.834588	12.95245	79.74603
5	0.057633	1.468475	5.834372	12.95438	79.74277
6	0.057633	1.468623	5.834345	12.95465	79.74238
7	0.057633	1.468636	5.834342	12.95468	79.74234
8	0.057633	1.468638	5.834342	12.95469	79.74234
9	0.057633	1.468638	5.834342	12.95469	79.74234
10	0.057633	1.468638	5.834342	12.95469	79.74234

Tablo 10'daki döviz kuru varyans ayırıştırması sonuçlarına göre döviz kurunun standart sapmasında meydana gelen değişimin yaklaşık %81'i kendisindeki değişimden, %0.48'i konut fiyat endeksinden, %5'i BIST100 endeksinden, yaklaşık %13'ü de inşaat endeksinden etkilenmektedir. Fakat 2. dönemde %80'i kendisinden, %1,31'i konut fiyat endeksinden, %5,8'i BIST100 endeksinden ve yaklaşık %13'ü de inşaat endeksinden etkilenmektedir. Bu durum 10. döneme kadar yaklaşık olarak benzer devam etmiştir.

5. Sonuç

Bu çalışmada, BIST İnşaat endeksi ile BIST100 endeksi, USD kuru ve KFE arasındaki kısa dönemli nedensellik ilişkileri incelenmiştir. Mart 2013 ile Ocak 2022 dönemine ait aylık veriler kullanılmıştır. Birim kök testleri ile serilerin düzey değerlerinin durağan olmadığı görülmüştür. Serileri durağan hale getirmek için birinci farkları alınmıştır. Bu sayede durağanlaştırılan serilere Granger nedensellik testi uygulanmıştır.

Nedensellik ilişkisinin test edildiği Granger testi sonucundaki bulgulara göre, konut fiyat endeksi ile BIST inşaat endeksi arasında çift yönlü, dolar kuru ile konut fiyat endeksi arasında çift yönlü, BIST100 endeksi ile konut fiyat endeksi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Dolar kuru ile BIST100 endeksi arasında, dolar kuru ile İnşaat endeksi arasında, BIST100 endeksi ile İnşaat endeksi arasında nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.

Sonuç olarak konut fiyat endeksi ile diğer üç değişken arasında çift yönlü nedensellik görülürken, konut fiyat endeksi dışındaki değişkenler arasında nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Ülkemizde konut maliyetini oluşturan girdilerin büyük bir kısmının döviz kuruna endekli olması nedeniyle dövizdeki değişimler doğrudan inşaat girdi maliyetlerini etkilemektedir. Gerek konut fiyat endeksi gerekse inşaat sektör endeksi dolar kuru ile belli bir nedensel ilişkiye sahiptir. Konut fiyatlarının belirlenmesinde, döviz kuru önemli bir değişken

olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca inşaat sektör endeksinin de döviz kurundaki dalgalanmalara duyarlı olduğunu ifade etmek mümkündür. Ele alınan çalışmada; Eryüzlü ve Ekici (2020), Gebeşoğlu (2019), Hepşen ve Kalfa (2009)'nın çalışmaları ile benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Konut fiyatlarını etkilemek veya müdahalede bulunmak isteyen politika yapıcılara, hisse senedi fiyatları ve dolar kurunun da dikkate alınması gerektiği ifade edilebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflicts of Interest: There is no potential conflict of interest in this study.

KAYNAKÇA

- Akkaş, M. E. & Sayılğan, G. (2015). *Konut fiyatları ve konut kredisi faizi: Toda-Yamamoto nedensellik testi*. 19. Finans Sempozyumu. (ss. 367-378). Çorum.
- Badurlar, İ. (2008). Türkiye’de konut fiyatları ile makro ekonomik değişkenler arasındaki ilişkinin araştırılması. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (1), 223-238.
- Bahmani-Oskooee, M. & Wu, P. T. (2018). Housing prices and real effective exchange rates in 18 OECD countries: A bootstrap multivariate panel Granger causality. *Economic Analysis and Policy*, 60, 119-126.
- BIST100 Endeksi. (2022). 2 Nisan 2022, <https://tr.investing.com/indices/ise-100>.
- Bianconi, M. & Yoshino, J. A. (2013). House price indexes and cyclical behavior. *International Journal of Housing Markets and Analysis*, 6 (1), 26-44.
- Coşkun, Y. & Ümit, Ö. A. (2016). Türkiye’de hisse senedi ile döviz, mevduat, altın, konut piyasaları arasındaki eşbütünlüşme ilişkilerinin analizi. *Business and Economics Research Journal*, 7 (1), 47-69.
- Çetin, A. C. (2021). Türkiye’de konut fiyatlarına etki eden faktörlerin analizi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5 (1), 1-30.
- Çetin, G. & Doğaner, A. (2017). İnşaat sektörü güven endeksi ve konut fiyat endeksi arasındaki ilişki: Türkiye için ampirik analiz. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 4 (2), 155-165.
- Çilingir, C. (2021). Hisse senedi endeksi ile tüketici güven endeksi arasındaki ilişkinin Granger nedensellik testi ile incelenmesi. *Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü Dergisi*, 3 (1), 131-138.
- Dickey, D. A. & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49 (4), 1057-1072.
- Erbaykal, E. & Okuyan, H. A. (2007). Hisse senedi fiyatları ile döviz kuru ilişkisi: Gelişmekte olan ülkeler üzerine ampirik bir uygulama. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 1 (1), 77-89.
- Eryüzlü, H. & Ekici, S. (2020). Konut fiyat endeksi ve reel döviz kuru ilişkisi: Türkiye örneği. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 5 (12), 97-105.
- Gebeşoğlu, P. F. (2019). Housing price index dynamics in Turkey, special issue on applied economics and finance. *Journal of Yaşar University*, 14, 100-107.
- Granger, C. W. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica*, 37 (3), 424-438.
- Gündüz, L. & Hatemi-J, A. (2002). *On the causal relationship between stock prices and exchange rates evidence from MENA region*. FMA European Conference, (pp. 1-22). Copenhagen.
- Hepşen, A. & Kalfa, N. (2009). Housing market activity and macroeconomic variables: An analysis of Turkish dwelling market under new mortgage system. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 38 (1), 38-46.
- Karaağaç, G. A. & Altınırnak, S. (2018). Türkiye konut fiyat endeksi ve düzey bazlı konut fiyat endeksleri ile seçili değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 39, 222-240.
- Karadaş, H. A. & Salıhoğlu, E. (2020). Makroekonomik değişkenlerin konut fiyatlarına etkisi: Türkiye örneği. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 16 (1), 63-80.
- Mackinnon, J. G., (1996). Numerical distribution functions for unit root and cointegration tests. *Journal of Applied Econometrics*, 11, 601-618.

- Münyas, T. (2020). Reel sektör güven endeksi ile hedonik konut fiyat endeksi arasındaki ilişki üzerine bir araştırma. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (5), 1383-1394.
- Öner, H. (2018). Tüketici ve üretici fiyat endeksleri arasındaki ilişkinin Granger nedensellik testi yoluyla incelenmesi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 (1), 318-327.
- Özcan, G. & Başaran Tormuş, N. (2018). Konut fiyat endeksi ve döviz kuru ilişkisi: Türkiye üzerine ampirik bir çalışma. 5. *Uluslararası Politik, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Kongresi*. (ss. 505-514). Niğde.
- Philips, P. & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regressions, *Biometrika*, 75 (2), 345-346.
- Sizer, L. (2020). Döviz kuru ve dışa açıklığın enflasyon üzerindeki etkisi: Doğrusal olmayan regresyon analizi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10 (19), 146-158.
- Somel, C. (2014). *Makro iktisata giriş*. Yordam Kitapevi.
- Şahin, İ. Ş. & Karacan, K. B. (2019). BIST’te işlem gören inşaat işletmelerinin çok kriterli karar verme yöntemleri ile finansal performans ölçümü. *International Journal of Multidisciplinary Studies and Innovative Technologies*, 3 (2), 162-172.
- TCMB (2022). Konut fiyat endeksi. 10 Nisan 2022, www.tcmb.gov.tr.
- Yalçın, E. C., Tıraşoğlu, M. & Çevik, E. (2017). Bölgesel bazlı konut fiyat endeksi ile ekonomik güven endeksi arasındaki ilişkinin ekonometrik analizi: Türkiye örneği. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 12 (2), 123-137.

ISSN: 2146-1740
https://dergipark.org.tr/tr/pub/ayd,
Doi: 10.54688/ayd.1111323
Araştırma Makalesi

AVRUPA BİRLİĞİ'NDE EKOLOJİK YENİLİK ALANINDA YAKINSAMANIN SINANMASI

TESTING CONVERGENCE IN THE FIELD OF ECOLOGICAL INNOVATION IN
THE EUROPEAN UNION

Hüseyin ÖNDER¹

Öz

Makale Bilgi

Gönderilme:
29/04/2022

Kabul:
29/06/2022

Çevreye dost teknolojiler geliştirilerek üretim ve tüketim faaliyetlerinin yeniden tanımlanması çalışmaları son yıllarda oldukça ilerlemiş durumdadır. Bu çalışmada Avrupa Birliği ülkelerinin, ekolojik yenilik alanında yakınsayıp yakınsamadıkları incelenecektir. Çalışmada, Avrupa Birliği'nin 2012-2021 yılları arasındaki ekolojik yenilik skorları kullanılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre, 18 ülkenin 10'u lider ülkeler ortalamasına yakınsarken, 7 ülkede birbirlerine yakınsamaktadır. Avrupa Birliği iklim nötr kıta olma hedefine ulaşmak için birlik içerisinde özellikle yakınsama göstermeyen ülkelerde teşvik mekanizmaları açmalı ve iş birliklerini geliştirmelidir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, Yakınsama, Ekolojik yenilik.

Jel Kodları: Q55, O52, C23.

¹ Doçent Doktor, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0002-3779-1067, huseyin.onder@dpu.edu.tr.

Atıf: Önder, H. (2022). Avrupa Birliği'nde ekolojik yenilik alanında yakınsamanın sınanması. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 13 (1), 186-202.

Abstract

Article Info

Received:
29/04/2022

Accepted:
29/06/2022

Efforts to redefine production and consumption activities by developing environmentally friendly technologies have advanced considerably in recent years. In this study, it will be examined whether the European Union countries converge in the field of ecological innovation. Ecological innovation scores of the European Union between the years 2012-2021 were used in the study. According to the results of the study, while 10 of 18 countries converge with the average of leading countries, 7 countries converge with each other. In order to achieve the goal of being a climate neutral continent, the European Union should open incentive mechanisms and develop cooperation, especially in countries that do not show convergence.

Keywords: European Union, Convergence, Ecological innovation.

Jel Codes: Q55, O52, C23.

Extended Summary

The increasing use of resources and fossil fuels with industrialization has brought along concerns about scarcity and environmental pollution. Experienced environmental disasters and oil crises have led especially developed countries to consider approaches to sustainability.

The EU has taken significant strides in the concept of eco-innovation, as in all areas related to the environment. The EU is trying to accelerate the steps it is taking in the field of ecological innovations in order to achieve the climate neutral continent goal that it has set forth with the Green Deal. Many countries recognize ecological innovation as an important solution to today's environmental problems in areas such as climate change and energy security.

In the field of ecological innovation, Denmark is the leading country in Finland, Luxembourg, Sweden, Austria, Spain, France, Germany, and the Netherlands. Portugal, Italy, Czechia, Belgium, Ireland, Latvia, Estonia, Slovenia, and Greece are in the average country category for ecological innovation. In the category of catching (raising) countries, there are Romania, Slovakia, Lithuania, Croatia, Malta, GKRK, Hungary, Poland, and Bulgaria. In order to ensure the sustainability of the international organizations formed by the countries that came together for certain purposes, such as the EU, the structural conditions of these countries should not differ significantly from each other. In addition, the EU should keep all the countries in the union at a certain environmental level in order to achieve the goals it has set forth with the green deal. In this study, it has been analyzed whether EU countries that are not in the leader country class converge with the average of the leading countries.

In this study, which examines whether the ecological innovation index scores of EU countries converge with the leading country average, the said index scores are taken from EUROSTAT, the statistical office of the EU. Since the index scores related to ecological innovation are calculated for the 2012-2021 period, the mentioned period is taken as the sample period. The ecological innovation index is calculated within 27 EU countries. Whether or not the 18 EU member countries excluding the leader countries from these 27 EU member states converge to the average of the leading countries will be analyzed by the stochastic convergence method. In addition, whether the 18 EU member countries converge or not will also be analyzed with the deterministic convergence technique.

According to the results of the study, while 10 of 18 countries converge with the average of leading countries, 7 countries converge with each other. Under no circumstances can Estonia, Lithuania, Croatia, Italy, Latvia, Poland, Romania, Slovenia, and Greece converge to the average of leading countries. It is noteworthy that countries that did not show convergence, except Italy and Greece, became members of the union in 2004 and later. It is thought-provoking that although Italy became a founding partner and Greece became a member in 1981, they could not converge with the leading countries of the union.

The reasons for the countries that do not show convergence in the field of ecological innovation can be made the subject of a detailed examination. The EU will be able to reach its environmental targets in a healthy way, with the progress of the remaining countries, which cannot achieve convergence, in the aforementioned area. As a result of the continuous widening of the gap between the remaining countries, which cannot achieve convergence and the leading countries, an unbalanced structure will be formed within the union and there may be difficulties in reaching the environmental targets. For this reason, incentive mechanisms and cooperation should be provided for the countries that are left behind in the field of ecological innovation and cannot achieve convergence, and progress should be made.

1. Giriş

Sanayi devrimi sonrasında sanayileşmeyi gerçekleştiren ülkelerin başarıları, geri kalmış ülkeler için sanayileşerek kalkınma olgusunu en önemli gündem haline getirmiştir. Böylelikle dünya genelinde ekonomik başarı, sanayileşme ile bir tutulmuş ve ne pahasına olursa olsun sanayileşme olgusu birinci öncelik haline gelmiştir. Fakat sanayileşme ile birlikte artan kaynak ve fosil yakıt kullanımı, kıtlık ve çevre kirliliği ile ilgili kaygıları da beraberinde getirmiştir (Yılmaz & Bozkurt, 2011: 2). Yaşanan çevresel felaketler ve petrol krizleri, özellikle gelişmiş ülkelerin sürdürülebilirlik ile ilgili yaklaşımları ele almasına neden olmuştur. Ayrıca Rusya-Ukrayna arasında yaşanan savaş, ülkelerin mevcut kaynak bağımlılığının ne kadar önemli bir sorun olabileceğini de gözler önüne sermiştir.

1970'li yıllarla birlikte Birleşmiş Milletler (BM) uluslararası alanda devlet başkanlarının katıldığı çevre temalı zirveler düzenleyerek, çevresel konulardaki hassasiyeti uluslararası alanda pekiştirmiştir. Avrupa Birliği (AB) özellikle 2000'li yıllardan itibaren, çevresel duyarlılık ve çevre dostu kalkınma çabaları açısından dünyaya liderlik etmektedir. Uluslararası alanda gelişen bilinç düzeyi ve gelişmiş ülkelerin artan kaynak bağımlılığını azaltma çabaları, ekolojik yeniliklere olan ilgiyi arttırmıştır.

Günümüz dünyasında artık ekonomik büyüme kavramı yerini çevresel hassasiyetleri göz önüne alan sürdürülebilir büyüme kavramına bırakmasıyla, ekonomik büyüme ve kalkınmanın temeli olarak görülen yenilik (inovasyon) kavramı da yerini ekolojik yenilik kavramına bırakmaktadır (Fikirli vd., 2022: 105). Ekolojik yenilik; kirlilik kontrol teknolojisi, yeşil üretim ve enerji, atık azaltma gibi çevre dostu teknoloji ve süreçleri içeren geniş bir kavramdır (Yurdakul, 2018: 12).

AB çevre ile ilgili her alanda olduğu gibi eko-yenilik kavramında da önemli mesafeler almıştır. AB uygulamış olduğu politikaların etkilerini görebilmek, üye ülkelerin eko-yenilik alanındaki ilerlemelerini belirleyebilmek ve yeni oluşturulacak politikalara öncülük etmek amacıyla 2012 yılından itibaren üye ülkelerin eko-yenilik değerlerini bir endeks yardımıyla ölçmektedir. Ekolojik yenilik alanında Danimarka, Finlandiya, Lüksemburg, İsveç, Avusturya, İspanya, Fransa, Almanya ve Hollanda lider konumdadırlar. Bu çalışmada diğer AB ülkelerinin ekolojik yenilik alanında lider ülkelerin ortalamasına yakınsayıp yakınsamadıkları panel birim kök analizi ile incelenecektir.

2. Ekolojik Yenilik ve Avrupa Birliği

BM 1972 yılında Stockholm’de, 113 ülkenin katılımı ile bir çevre konferansı düzenlemiştir. Bu konferansta alınan karar ile BM’in çevre alanında yetkili organı olan, BM Çevre Programı kurulmuştur. BM çevre alanındaki konferanslarına, 1982 yılında Nairobi ile devam etmiştir (Önder, 2018: 4-5). BM 1983 yılında, 38/161 sayılı karar ile Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu’nu kurmuştur (Andre vd., 2004: 4). Söz konusu komisyon “*gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme kabiliyetlerini tehlikeye sokmadan, bugünkü nesillerin ihtiyaçlarını karşılamak*” şeklinde sürdürülebilir kalkınmayı tanımlamıştır (Bruyninckx vd., 2012: 1; Akbaş & Kaya, 2022: 180). BM’in 1992 yılında düzenlediği Rio konferansı ve 1997 yılında ortaya koyduğu Kyoto protokolü ile ana hatları ortaya onulan sürdürülebilir kalkınmaya yönelik uluslararası girişimler hız kazanmıştır (Fikirli vd., 2022: 105). Kyoto protokolünün süresi, 2020 yılında dolacağı için bu süreç ve sonrasını kapsayan bir antlaşma yapmak amacıyla BM Paris’te COP-21 taraflar konferansını düzenlemiştir. 2015 yılındaki bu konferansta İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi’ne taraf olan ülkeler arasında Paris İklim Anlaşması kabul edilmiştir (Kaya, 2020: 182). 2020 Yılında yürürlüğe giren Paris İklim Anlaşması’nın hazırlanması ve hedeflerinin belirlenmesinde AB önemli bir rol oynamıştır (Keskin & Kökyay, 2020: 308). AB aynı zamanda birlik içerisini ve dışını etkileyecek farklı uygulamalar ile çevre ve sürdürülebilirlik alanında önemli faaliyetlerde bulunmaktadır. Bunlardan biri de hiç şüphesiz Yeşil Mutabakattır. AB Yeşil Mutabakat ile 2050 yılına kadar iklim nötr bir kıta olma hedefini ortaya koymuştur (Ersoy Mirici & Berberoğlu, 2022: 157).

AB Yeşil Mutabakat ile ortaya koymuş olduğu iklim nötr kıta hedefine ulaşmak için ekolojik yenilikler alanında atmakta olduğu adımları hızlandırmaya çalışmaktadır. Pek çok ülke ekolojik yeniliği (eko-inovasyon), günümüzün iklim değişikliği ve enerji güvenliği gibi alanlardaki çevresel sorunları için önemli bir çözüm olarak kabul etmektedir (Yurdakul & Kazan, 2020: 3). AB’de de akıllı, sürdürülebilir ve kapsayıcı bir büyümeye ulaşmak için yeniliklerin önemi üzerinde uzlaşa sağlanmış durumdadır. Bu nedenle AB Çerçeve 2020 programında, Eko-Yenilik Eylem Planını (EcoAP) başlatmıştır (Jové-Llopis & Agustí, 2018: 1209). AB ekolojik yenilik alanında oldukça önemli adımlar atmaktadır. AB ülkelerindeki firmaların yaklaşık %76’sı, 2006’dan beri ekolojik yenilik alanında faaliyet gerçekleştirmiştir. Bu firmaların %57’den fazlası yenilik bütçelerinin en az %10’unu; enerjinin daha az kullanılması, CO₂ salınımlarının azaltılması, kirleticilerin kullanımının en aza indirilmesi ve geri dönüştürülebilirliğin iyileştirilmesi konularına harcamıştır (Mavi & Mavi, 2021: 1).

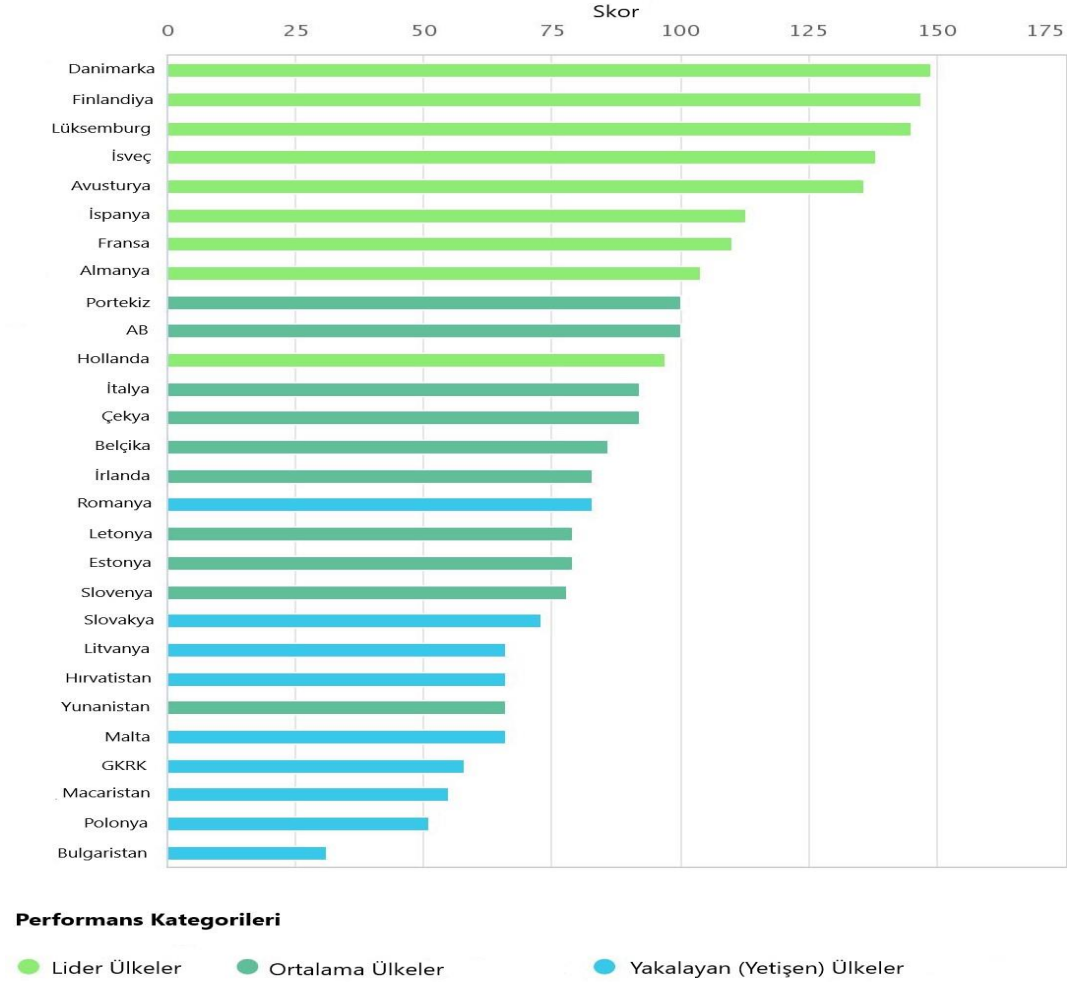
Çevreye duyarlı, düşük karbon salınımı yapan ve az atık oluşturan teknolojik yenilikler, AB'nin ortaya koymuş olduğu hedeflere ulaşmayı kolaylaştıracaktır.

Ekolojik yenilik (eko-inovasyon) kavramı ilk olarak 1996 yılında Fussler ve James tarafından ortaya atılmıştır. Fussler ve James (1996) ekolojik yeniliği tüketiciye ve firmaya fayda sağlayacak yeni ürünler oluştururken, olumsuz çevresel etkilerin azaltılması olarak tanımlanmıştır. Ekolojik yenilik, yeni davranışların, fikirlerin ve ürünlerin hayata geçirilmesiyle, çevresel sorumluluk ve sürdürülebilirlik hedeflerine katkıda bulunmaktadır (Yurdakul & Kazan, 2020: 2). OECD (Ekonomik İş birliği ve Kalkınma Teşkilatı Örgütü), ekolojik yeniliği diğer yenilik kavramlarından ayıran iki önemli özellik eklemiştir. OECD'nin tanımına göre ekolojik yenilik, diğer alışılmış yenilik kavramından farklı olarak çevresel etkileri azaltmayı amaçlamaktadır. Ayrıca ekolojik yenilik; ürün, süreç ve organizasyonel yöntemlerde yapılan yenilikler ile sınırlı olmayıp, sosyal ve kurumsal yapılardaki yenilikleri de kapsamaktadır (Çankaya, 2015: 55). Dolayısı ile ekoloji yenilik sürdürülebilirlik ile ilgili, emisyonların azaltılması, geri dönüşüm, atık yönetimi, eko-tasarım, eko-verimlilik, çevresel ayak izlerini azaltma hedeflerini ele alan ürün portföyündeki veya üretim süreçlerindeki tüm değişiklikleri içermektedir (Yücel, 2021: 422). AB Rekabetçi ve Yenilikçi Çerçeve Programı'nın (2007-2013) hazırlanması amacıyla 2006 yılında almış olduğu kararda ekolojik yeniliği şu şekilde tanımlamaktadır; ekolojik yenilik, çevre üzerindeki etkileri azaltan veya enerjiyi de içine alacak şekilde doğal kaynakların güvenilir ve daha verimli kullanılmasını sağlayarak, sürdürülebilir kalkınmaya yönelik ilerlemeyi temel alan yenilik şeklidir (Dikmen & Şanlı, 2020: 109).

Ekolojik yeniliğe dünya üzerinde giderek artan ilgi ile birlikte pek çok araştırmacı onu ölçmeye çalışmıştır. Ekolojik yeniliği ölçmeye yönelik yaklaşımlar, 1990 yılına kadar uzanmaktadır. Ekolojik yeniliğin ölçülmesi ile birlikte karar alıcıların, ekolojik yeniliğin genel eğilimini, itici güçlerini ve engellerini anlamalarına ve ekolojik yenilik için etkili politikalar tasarlamalarına katkı sağlanmış olur. Ayrıca ekolojik yenilik göstergeleri, toplumda ekolojik yenilik bilincinin artmasına katkıda bulunarak, işletmelerin bu alandaki çabalarını arttırmaya teşvik etmektedir (Park vd., 2017: 3). AB, Uluslararası Standartlar Teşkilatı (ISO) ve AB İstatistik Ofisi'nden (EUROSTAT) elde ettiği veriler ile üye ülkelerin, ekolojik yenilik düzeylerini ulusal bazda takip etmektedir.

AB ekolojik yenilik endeksi, beş boyutta gruplandırılmış on altı gösterge kullanarak üye ülkelerin ekolojik yenilik düzeyini ortaya koymaktadır. AB ekolojik yenilik endeksinde kullanılan boyutlar şunlardır (Melece, 2016: 1164); eko-inovasyon girdileri, eko-inovasyon

faaliyetleri, eko-inovasyon çıktıları, kaynak verimliliği ve sosyo-ekonomik sonuçlar. AB ekolojik yenilik endeksi puan tablosu, ülkeleri ekolojik yenilik liderleri, ortalama ekolojik yenilik gösterenler ve ekolojik yeniliği yakalayan ülkeler olarak gruplandırmaktadır (Andabaka vd., 2019: 44). Şekil 1’de AB üyesi ülkelerin 2021 yılı ekolojik yenilik endeksi puanları gösterilmektedir.

Şekil 1.
AB Ülkeleri Ekolojik Yenilik Endeks Skorları (2021)
Kaynak: EUROSTAT, 2021.

Şekil 1 incelendiğinde ekolojik yenilik alanında Danimarka, Finlandiya, Lüksemburg, İsveç, Avusturya, İspanya, Fransa, Almanya ve Hollanda'nın lider ülke konumunda olduğu görülmektedir. Portekiz, İtalya, Çekya, Belçika, İrlanda, Letonya, Estonya, Slovenya ve Yunanistan ise ekolojik yenilik alanında ortalama ülke kategorisinde yer almaktadır. Yakalayan (yetişen) ülke kategorisinde ise Romanya, Slovakya, Litvanya, Hırvatistan, Malta, GKRK, Macaristan, Polonya ve Bulgaristan ülkeleri yer almaktadır. Hiç şüphesiz Danimarka, Finlandiya, Lüksemburg, İsveç ve Avusturya, ekolojik yenilik alanında diğer ülkelere kıyaslandığında apayrı bir konuma sahiptirler. Bu ülkeler ve diğer lider konumundaki ülkeler

ile ortalama ve yakalayan ülkeler arasında önemli bir fark bulunmaktadır. AB Yeşil Mutabakat ve Paris İklim Anlaşması ile ortaya koyduğu hedeflere tam olarak ulaşabilmesi için birlik içerisindeki ülkelerin bir bütün olarak ekolojik yenilik alanında ilerlemesi gerekmektedir. Fakat Şekil 1 göstermektedir ki birlik içerisinde önemli bir ayrışma söz konusudur. Yine de birlik üyesi ülkelerin zaman içerisindeki gelişimleri incelenerek birbirlerine yaklaşıp yaklaşmadıkları incelenebilir.

3. Yakınsama Hipotezi ve Analizi

İlk olarak teorik olarak kullanılan yakınsama kavramı, 1980'lerin sonlarından itibaren ampirik çalışmalarla birlikte iktisat literatüründe daha çok gelişme ve gelir üzerine yoğunlaşarak yer almıştır. Zengin ve fakir ülkelerin ekonomik büyüme oranlarındaki farkın kişi başına gelir cinsinden zamanla azalacağını varsayan yakınsama hipotezi, Solow (1956)'un neoklasik büyüme modeline dayanmaktadır (Yılcı & Zeren, 2011: 144). Yakınsama hipotezinin farklı türleri bulunmaktadır. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür (Çifçi vd., 2018: 109);

- (1) Ülkeler arası yakınsama- Bölgesel yakınsama,
- (2) Büyüme oranı yakınsaması- Kişi başına düşen gelir düzeyi yakınsaması,
- (3) Gelir yakınsaması- Toplam faktör verimliliği yakınsaması,
- (4) β -(Beta) yakınsama- σ -(Sigma) yakınsama,
- (5) Koşullu yakınsama- Mutlak yakınsama,
- (6) Kulüp yakınsama- Global yakınsama,
- (7) Stokastik yakınsama- Deterministik yakınsama,

Bu yakınsama kavramlarını analiz edebilmek için literatürde farklı yöntemler uygulandığı görülmektedir. Fakat bu analiz türlerinden yatay kesit analizleri, ekonometrik olarak gerçekte var olan ülkelerarası farklılıkları ortaya koyma açısından yetersiz olabilmektedir. Zaman serisi analizlerinde de benzer sorunlar bulunabilmektedir. Bu nedenlerden dolayı son yıllarda panel veri yöntemini kullanarak yakınsama hipotezlerinin test edilmesi giderek artmaktadır. Çünkü panel veri yaklaşımı, ülkelere ilişkin spesifik etkileri açığa çıkarmada göreceli olarak daha güçlüdür (Abdioğlu & Uysal, 2013: 127).

Yakınsama türlerinden stokastik ve deterministik yakınsama türleri, yakınsamayı bir kritere dayandırması açısından oldukça ilgi çekicidir. Deterministik yakınsama, logaritması alınan nispi değişkenin, birim kök içermemesi anlamına gelmektedir. Stokastik yakınsama ise grup ortalamasına oranı şeklinde elde edilen değişkenin logaritmasının birim kök içermemesi

anlamına gelmektedir (Esenyel, 2017: 43). İlk olarak yatay kesit temelli analizlere dayanan yakınsama kavramında, zaman içerisinde zaman serisi ve panel veri analizlerinin kullanılması deterministik ve stokastik yakınsamaya olan ilgiyi arttırmıştır (Tıraşoğlu & Yurttagüler, 2018: 313). Deterministik ve stokastik yakınsama analizi aynı zamanda gelir dışındaki değişkenlerin yakınsama analizinde sıklıkla kullanılan bir yakınsama analizi türüdür. Bu çalışmada da deterministik ve stokastik yakınsama analizi yöntemi kullanılacaktır.

4. Literatür

Yakınsama analizi ile ilgili ampirik çalışmalar, Baumol'ün (1986) yapmış olduğu çalışma sonrasında hızlı bir biçimde artmıştır. Baumol (1986) yapmış olduğu çalışmada, 16 OECD ülkesinin 1870-1979 yıllarına ilişkin gelir düzeylerinde bir yakınsama olduğunu bulmuştur. Yakınsama analizinde yöntem ile örneklem çeşitliliğine dayanan ve gelir yakınsamasını analiz eden çok sayıda çalışma literatürde yer almaktadır. Gelir yakınsamasının dışında da yakınsama analizi sıklıkla kullanılmaktadır. Örneğin CO₂ üzerine yapılan önemli miktarda yakınsama analizi literatürde yer almaktadır. Yazıcı ve Çil (2021) Avrupa ülkelerinin 1965-2019 yılları arasındaki karbon salınımlarının yakınsayıp yakınsamadıklarını analiz etmiştir. Li ve Lin (2013) 110 ülke için 1971-2008 yılları arasındaki dönemi, Barassi vd. (2011) OECD için 1870-2004 yılları arasındaki dönemi, Solarin (2014) Afrika ülkeleri için 1960-2010 yılları arasındaki dönemi, Herrerias (2012), 25 AB üyesi ülkenin 1920-2007 yılları arasındaki CO₂ salınımının yakınsayıp yakınsamadıklarını incelemiştir.

Yakınsama analizinin çevresel değişkenler üzerinden kullanımı sadece CO₂ ile sınırlı değildir. Karbon ve ekolojik ayak izi üzerine de geniş bir literatür bulunmaktadır. Bu çalışmalardan Solarin (2019), OECD ülkelerinde koşullu yakınsama ile ekolojik ve karbon ayak izinin yakınsamasını incelemiştir. Benzer bir çalışmayı Yılcı vd. (2022) 1961-2016 yılları için G7 ülkeleri üzerine gerçekleştirmişlerdir. Haider ve Akram (2019) seçilmiş 77 ülke için 1961-2014 yıllarını örneklem olarak, karbon ve ekolojik ayak izi için yakınsama analizini gerçekleştirmişlerdir. Literatürde sadece ekolojik ayak izi üzerine yakınsama analizi yapan çalışmalarda mevcuttur. Yılcı ve Pata (2020) Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği üzerine, Bilgili ve Ulucak (2018) G20 ülkeleri üzerine, Işık vd. (2021) UMSCA (Amerika Birleşik Devletleri-Meksika-Kanada Anlaşması) ülkeleri üzerine, Tillaguango vd. (2021) Latin Amerika ülkeleri üzerine, Ulucak ve Apergis (2018) ise AB ülkeleri üzerine ekolojik ayak izi yakınsamasını analiz etmişlerdir.

Yukarıda sıralanan çevre ile ilgili yakınsama analizlerinde önemli ölçüde örneklem alınan ülkeler arasında, yakınsama bulgularına ulaşılabilirdiği söylenebilir. Literatürdeki bu çalışmalar

çevresel sonuçlar üzerine yoğunlaşmaktadır. Ülke ekonomisinin çevreci düzeyinin bir sonucu olarak ortaya çıkan olguların yakınsaması analiz edilmektedir. Fakat CO₂ salınımı, karbon ve ekolojik ayak izini etkileyecek süreçlere odaklanılmamaktadır. Ekolojik yenilikler CO₂ salınımını, karbon ve ekolojik ayak izini etkileyecek önemli bir değişimi ifade etmektedir. Yakınsama analizinin çevre ile birlikte kullanılmasına yönelik yapılan bu çalışmalara rağmen literatürde ekolojik yenilik ile ilgili yakınsama analizi bulunmamaktadır. Bu çalışma ile literatürdeki söz konusu boşluğun giderilmesi amaçlanmaktadır.

5. Veri ve Yöntem

AB ülkelerinin ekolojik yenilik endeks skorlarının lider ülke ortalamasına yakınsayıp yakınsamadığının incelendiği bu çalışmada, söz konusu endeks skorları, AB'nin istatistik ofisi olan EUROSTAT'dan alınmıştır. Ekolojik yenilik ile ilgili endeks skorları 2012-2021 dönemi için mevcut olduğundan söz konusu dönem, örneklem dönemi olarak belirlenmiştir. Ekolojik yenilik endeksi, 27 AB ülkesi için hesaplanmaktadır. Bu 27 AB üyesi ülkeden Danimarka, Finlandiya, Lüksemburg, İsveç, Avusturya, İspanya, Fransa, Almanya ve Hollanda lider ülke konumunda olduğu daha önce ifade edilmişti. Lider ülkeler dışında kalan 18 AB üyesi ülkenin, bu dokuz lider ülkenin ortalamasına yakınsayıp yakınsamadığı analiz edilecektir.

Gelişmekte olan ülkelerin hedefleri için, gelişmiş ülkelere olan yakınsamaları ne ölçüde önemliyse, uluslararası kuruluşlara üye olan ülkeler için de kuruluşun ortalaması ile yakınsama ilişkisinin durumu o ölçüde önemlidir. Çünkü belirli amaçlar doğrultusunda bir araya gelen ülkelerin oluşturmuş olduğu uluslararası kuruluşların, sürdürülebilirliğinin sağlanabilmesi için bu ülkelerin yapısal durumlarının birbirlerinden önemli derecede farklılaşmaması gerekmektedir. Bu durum birliğin sürdürülebilirliği açısından önemlidir (Konat vd., 2019: 6). Ekolojik yenilik alanında da AB ülkelerinin birlik içerisindeki lider ülkelere ekolojik yenilik alanında yakınsaması, birliğin çevre alanında ortaya koymuş olduğu hedeflere daha kolay ulaşmasını sağlayacaktır. Aşağıda yer alan Eşitlik 1'de gösterildiği üzere, ekolojik yenilik alanında lider grup dışında kalan 18 AB ülkesinin ekolojik yenilik skorları, lider grubun ortalamasına bölünerek logaritması alınmıştır.

$$EYS_{i,t} = \ln \left(\frac{EY_{i,t}}{\frac{1}{n} \sum_{j=1}^n EY_{j,t}} \right) \quad (1)$$

Eşitlik 1'de yer alan denklem ile oluşturulacak serinin birim kök testine tabi tutulması, literatürde stokastik yakınsama analizi olarak ifade edilmektedir. Bu çalışma kapsamında AB ülkelerinde ekolojik yenilik alanında lider ülkeler dışında kalan 18 AB ülkesinin ayrıca

deterministik yakınsama analizi de gerçekleştirilecektir. Bunun için söz konusu ülkelerin ekolojik yenilik endeks skorlarının logaritması alınarak, birim kök testine tabi tutulacaktır.

6. Bulgular

AB ülkelerinin ekolojik yenilik endeks skorlarından yukarıda anlatılan yöntemlere göre oluşturulan deterministik seri ile stokastik seriye ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 1’de gösterilmektedir. Deterministik seride ortalama 4,35 ile en yüksek değer olan 4,82’ye oldukça yakın bir değer almaktadır. Stokastik seride de benzer bir durum bulunmaktadır. Ortalama-0,015 ile en yüksek değer olan 0,30’a daha yakın bir değer almaktadır. Deterministik seride standart hata stokastik seriye göre daha yüksektir.

Tablo 1
Tanımlayıcı İstatistikler

	Deterministik Seri	Stokastik Seri
Ortalama	4.358405	-0.015468
Ortanca	4.400584	0.016971
En Yüksek	4.820282	0.307967
En Düşük	3.401197	-0.719612
Standart Hata	0.266436	0.185363
Gözlem Ülke*Yıl	180	180

Panel veri seti kullanılarak gerçekleştirilecek olan yakınsama analizi kapsamında, birim kök testlerine geçmeden önce ilk olarak veri seti içerisinde yatay kesit bağımlılık probleminin olup olmadığının incelenmesi gerekmektedir. Çünkü yatay kesit bağımlılık problemine göre uygulanacak birim kök testleri farklılaşabilmektedir. Bu sebeple öncelikle veri seti, yatay kesit bağımlılık testine tabi tutulmuş ve sonuçları Tablo 2’de raporlanmıştır.

Tablo 2
Yatay Kesit Bağımlılık Test Sonuçları

	Stokastik		Deterministik	
	İstatistik	Olasılık Deg.	Stat.	Olasılık Deg.
Breusch-Pagan LM	554.4925	0.0000	871.7352	0.0000
Pesaran scaled LM	22.95180	0.0000	41.08736	0.0000
Bias-corrected scaled LM	21.95180	0.0000	40.08736	0.0000
Pesaran CD	14.34308	0.0000	22.84407	0.0000

Analiz için kullanılan veri seti 18 kesit, 2012-2021 yıllarını kapsayan 11 yıllık zaman gözlemi içermektedir. $N > T$ durumu söz konusu olması nedeniyle Pesaran CD yatay kesit bağımlılık testi sonuçları kullanılmaktadır. Tablo 2’de yer alan yatay kesit bağımlılık test sonuçları içerisinde Pesaran CD test ile birlikte diğer yatay kesit bağımlılık test sonuçlarının hepsi hem deterministik seri hem de stokastik seri için %1 İstatistiki önem düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Dolayısı ile kesit bağımlılık yok şeklinde kurulan H_0 hipotezi ret

edilmekte ve yatay kesit bağımlılık probleminin olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu nedenle ikinci nesil birim kök testi kullanılmalıdır (Akbaş, 2022: 9). Tablo 3'te ikinci nesil birim kök testlerinden olan CADF ve CIPS test sonuçları gösterilmektedir.

Tablo 3'te yer alan 18 AB üyesi ülkenin dokuz lider ülke ortalamasına yakınsayıp yakınsamadığının analiz edildiği stokastik yakınsama analizinin CIPS test sonuçları incelendiğinde serinin genel olarak lider ülke ortalamalarına yakınsamadığı sonucu CIPS test istatistiğinin, kritik değerinden küçük olması ile anlaşılmaktadır. Stokastik yakınsama analizinde CADF test istatistikleri incelendiğinde, sadece iki ülkenin (Slovakya ve Çekya) test istatistiklerinin kritik değerden büyük olduğu görülmektedir. Bu nedenle söz konusu iki ülkenin lider ülkelerin ortalamalarına yakınsadığı ifade edilebilir. Sabitli ile sabitli ve trendli CIPS istatistikleri incelendiğinde ise her iki CIPS değerinin kritik değerden büyük olduğu, dolayısı ile de her iki durumda da panelin genelini durağan olduğu ve panelin geneli için yakınsamanın söz konusu olduğu ifade edilebilir. Stokastik yakınsamada sabit ile sabitli ve trendli CADF test istatistikleri incelendiğinde, CADF istatistiklerinde Belçika, Bulgaristan, GKRK ve İrlanda'nın, Belçika, GKRK, Malta, Macaristan ve Portekiz'in test istatistikleri kritik değerden büyüktür. Dolayısı ile söz konusu ülkelerin ekolojik yenilik alanında lider ülkeler ortalamasına yakınsadıkları ifade edilebilir.

Tablo 3
CADF ve CIPS Birim Kök Testi Sonuçları

Ülkeler	Stokastik			Deterministik		
	Sabitsiz ve Trendsiz	Sabitli	Sabit ve Trendli	Sabitsiz ve Trendsiz	Sabitli	Sabit ve Trendli
Belçika	-2.11	-18.11*	-15.74*	-2.38**	-5.34**	-4.12***
Bulgaristan	-2.19	-4.71**	-1.24	-1.03	-0.72	-1.96
Çekya	-3.27**	-2.73	-1.44	-1.70	-3.53***	-1.86
Estonya	-1.14	-0.30	-0.24	-3.34**	-1.09	-0.75
GKRK	-0.06	-10.31*	-5.78**	-0.33	-3.82***	3.77
Hırvatistan	-1.68	-1.45	-0.78	-1.46	-2.31	-0.83
İrlanda	-1.48	-3.58***	-2.38	-3.16**	-2.32	-1.95
İtalya	0.69	-1.00	-0.21	-1.81	-0.98	-0.74
Letonya	-1.06	-1.23	-1.70	0.06	-0.12	-10.67***
Litvanya	-1.75	-2.96	-1.72	-0.96	-2.45	-2.98
Macaristan	-0.02	-1.41	-4.34***	-0.22	-1.55	-2.80
Malta	-2.21	-1.76	-5.49**	-4.51***	-4.81**	-3.16
Polonya	-0.79	-0.69	-3.08	0.02	0.78	0.11
Portekiz	-0.47	-0.05	-5.58**	0.74	-1.64	-2.14
Romanya	0.05	-3.19	0.41	-0.32	-1.82	-1.33
Slovakya	-2.64***	-2.09	-3.15	-1.27	-2.72	-3.41
Slovenya	1.03	-0.74	-0.15	0.11	-0.61	-0.69
Yunanistan	2.97	0.62	-0.67	2.99	0.67	0.68
CIPS	-0,89	-3,09*	-2,96***	-1,03	-1,91	-1,93
CADF kritik değer	1%:-4,23 5%:-2,91 10%:-1,54	1%:-5,76 5%:-3,95 10%:-3,25	1%:-7,57 5%:-4,91 10%:-3,99	1%:-4,23 5%:-2,91 10%:-1,54	1%:-5,76 5%:-3,95 10%:-3,25	1%:-7,57 5%:-4,91 10%:-3,99

CIPS kritik	1%:-1,97	1%:-2,69	1%:-3,52	1%:-1,97	1%:-2,69	1%:-3,52
değer	5%:-1,69	5%:-2,36	5%:-3,06	5%:-1,69	5%:-2,36	5%:-3,06
	10%:-1,54	10%:-2,20	10%:-2,85	10%:-1,54	10%:-2,20	10%:-2,85

Tablo 3'te gösterilen deterministik yakınsama analizinin, sabitsiz ve trendsiz, sabitli ile sabitli ve trendli CADF değerleri incelendiğinde, panel geneli için her üç durumda da yakınsama söz konusu olmamaktadır. CADF istatistikleri açısından her bir ülke için sonuçlara tek tek bakıldığında ise Belçika'nın deterministik yakınsama analizinde her üç CADF istatistiğinin kritik değerden büyük olduğu görülecektir. Dolayısı ile Belçika'nın her üç koşulda da deterministik yakınsama içerisinde olduğu ifade edilebilir. Deterministik yakınsama için gerçekleştirilen CADF istatistiklerinde, Belçika'nın yanı sıra sabitsiz ve trendsizde, Estonya, İrlanda ve Malta'nın, sabitlide Çekya, GKRK ve Malta'nın, sabitli ve trendlide ise Letonya'nın CADF test istatistikleri kritik tablo değerinden büyüktür. Dolayısı ile söz konusu ülkelerin ekolojik yenilik endeks skorlarının durağan olduğu ifade edilebilir. Bu nedenle söz konusu ülkeler için deterministik yakınsamanın varlığından bahsedilebilir.

Stokastik ve Deterministik yakınsama sonuçlarının raporlandığı Tablo 3'teki sonuçlar bir arada değerlendirildiğinde Hırvatistan, İtalya, Litvanya, Polonya, Romanya, Yunanistan ve Slovenya hiçbir koşul altında yakınsama içerisinde değildir. Belçika, GKRK, Çekya, İrlanda ve Malta ise hem deterministik hem de stokastik yakınsama içerisinde dir.

7. Sonuç

Sanayileşme, kentleşme ve hızlı nüfus artışı ile gün geçtikçe daha fazla çevresel sorunlar ortaya çıkmaktadır. Dolayısı ile çevre ile ilgili endişeler, son 30 yılda devletler, çok uluslu şirketler, akademisyenler ve diğer taraflar arasında giderek daha fazla tartışılmaktadır. AB'de çevreci hedefler ile uluslararası toplumda lider bir konuma yükselmektedir. Özellikle yeşil mutabakat ile ortaya koymuş olduğu iklim nötr kıta olma hedefi, bunun en somut göstergesidir. AB'nin ortaya koymuş olduğu bu hedefini gerçekleştirebilmesi için hiç şüphesiz çevreci teknolojik yeniliklere ihtiyacı vardır. Bu kapsamda Danimarka, Finlandiya, Lüksemburg, İsveç, Avusturya, İspanya, Fransa, Almanya ve Hollanda ekolojik yenilik ile ilgili önemli gelişmeler göstererek AB içerisinde lider ülke konumuna gelmişlerdir. Fakat birliğin koymuş olduğu hedeflere sağlıklı bir şekilde ulaşabilmesi için diğer ülkelerinde lider ülkelere yaklaşması oldukça önemlidir.

Ekolojik yenilik alanında AB içerisinde lider ülke dışında kalan 18 ülkenin lider ülke ortalamasına yakınsayıp yakınsamadığının incelendiği bu çalışmada, söz konusu 18 ülkeden

10'nun lider ülkeler ortalamasına yakınsama gösterdiği ifade edilebilir. Lider ülkeler ortalamasına Estonya, Litvanya, Hırvatistan, İtalya, Letonya, Polonya, Romanya, Slovenya ve Yunanistan hiçbir koşulda yakınsayamamaktadırlar. İtalya ve Yunanistan hariç diğer yakınsama göstermeyen ülkelerin 2004 ve sonrasında birliğe üye olmuş olmaları dikkat çekicidir. İtalya'nın kurucu ortak ve Yunanistan'ın 1981 yılında üye olmasına rağmen birliğin lider ülkelerine yakınsayamamaları ise düşündürücüdür. Ayrıca 2007 yılında üye olan ve ekolojik yenilik skoru açısından en alt düzeylerde yer alan Bulgaristan'ın, ekolojik yenilik alanında lider ülke ortalamalarına yakınsama göstermesi de ayrı bir inceleme ve değerlendirme konusu olabilir.

Bu çalışmada AB'de ekolojik yenilik alanında lider ülkeler dışında kalan 18 ülkenin lider ülke ortalamasına yakınsamasının incelendiği stokastik yakınsama analizinin yanında deterministik yakınsama analizi de gerçekleştirilmiştir. Ekolojik yenilik skorlarının logaritması alınarak oluşturulan serinin, panel birim kök testi ile gerçekleştirilen analizinin sonucunda, 7 ülkenin birbirlerine yakınsadıkları bulunmuştur. Bu yedi ülke; Belçika, Estonya, GKRK, İrlanda, Çekya, Letonya ve Malta'dır. Yine İtalya söz konusu ülkeler arasında yakınsama göstermeyen ve lider ülke içerisinde yer almayan tek kurucu ülke konumundadır. Ekolojik yenilik alanında yakınsama göstermeyen ülkelerin nedenleri detaylı olarak ayrı bir inceleme konusu yapılabilir. AB'nin çevre ile ilgili olarak koyduğu hedeflere sağlıklı bir şekilde ulaşması, geri kalan ve yakınsamayı sağlayamayan ülkelerin söz konusu alanda ilerlemesi ile mümkün olabilecektir. Geri kalan ve yakınsamayı sağlayamayan ülkeler ile lider ülkeler arasındaki farkın sürekli açılması sonucunda, birlik içerisinde dengesiz bir yapı oluşacak ve çevre ile ilgili hedeflere ulaşmada sıkıntı yaşanabilecektir. Bu nedenle ekolojik yenilik alanında geri kalan ve yakınsamayı sağlayamayan ülkelere yönelik teşvik mekanizmaları ve iş birlikleri sağlanarak ilerlemeleri sağlanmalıdır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflicts of Interest: There is no potential conflict of interest in this study.

KAYNAKÇA

- Abdioğlu, Z. & Uysal, T. (2013). Türkiye’de bölgeler arası yakınsama: Panel birim kök analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27 (3), 125-143.
- Akbaş, F. & Kaya, F. (2022). Katılım bankalarının kurumsal sürdürülebilirliklerini etkileyen finansal performans göstergelerinin incelenmesi. *Maliye ve Finans Yazıları*, 117, 179-196.
- Akbaş, F. (2022). Katılım bankalarının likidite risk belirleyicileri. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (2), 1-16.
- Andabaka, A., Sertić, M. B. & Harc, M. (2019). Eco-innovation and economic growth in the European Union. *Zagreb International Review of Economics & Business*, 22 (2), 43-54.
- Andre, P., Delisle, C. E. & Reveret, J. P. (2004). *Environmental assessment for sustainable development: Processes, actors and practice*. Presses Inter Polytechnique.
- Barassi, M. R., Cole, A. M. & Elliott, R. JR. (2011). The stochastic convergence of CO₂ emissions: A long memory approach. *Environmental and Resource Economics*, 49 (3), 367-385.
- Baumol, W. J. (1986). Productivity growth, convergence and welfare: What the long-run data show. *The American Economic Review*, 76, 1072-1085.
- Bilgili, F. & Ulucak, R. (2018). Is there deterministic, stochastic, and/or club convergence in ecological footprint indicator among G20 countries? *Environmental Science and Pollution Research*, 25, 35404-35419.
- Bruyninckx, H., Happaerts, S. & Brande, K. (2012). *Sustainable development and subnational governments: Policy making and multi level interactions*. Springer.
- Çankaya, Y. S. (2015). *Tedarik zinciri yönetimine sürdürülebilirlik perspektifinden bakış ve yeşil uygulamalar*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Gebze Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Çifçi, İ., Uzgören, E. & Özbek, R. İ. (2018). Gümrük Birliği Anlaşması Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne yakınsamasını sağladı mı? *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11 (4), 106-128
- Dikmen, S. & Şanlı, D. İ. (2020). Avrupa Birliği’nde çevre politikası aracı olarak yeşil kamu alımları. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 19 (1), 85-119.
- Ersoy Mirici, M. & Berberoğlu S. (2022). Türkiye perspektifinde yeşil mutabakat ve karbon ayak izi: Tehdit mi? fırsat mı? *Doğal Afetler ve Çevre Dergisi*, 8 (1), 156-164.
- Esenyel, N. M. (2017). Türkiye’de enerji yakınsama hipotezinin sınanması: Yapısal kırılmalı birim kök analizi. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 6 (3), 42-52.
- EUROSTAT (2021). The eco-innovation scoreboard and the eco-innovation index, 01 Nisan 2021. https://ec.europa.eu/environment/ecoap/indicators/index_en.
- Fikirli, Ö., Ünlü, H. & Yücel, E.M. (2022). Türkiye’de eko-inovasyon göstergeleri ve eko-inovasyon etkinliği. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 17 (1), 104-126.
- Fussler, C. & James, P. (1996). *Driving eco-innovation: A breakthrough discipline for innovation and sustainability*. Financial Times/Prentice Hall.
- Haider, S. & Akram, V. (2019). Club convergence analysis of ecological and carbon footprint: Evidence from a cross-country analysis. *Carbon Management*, 10 (5), 451-463.
- Herrerias, M. J. (2012). CO₂ weighted convergence across the EU-25 countries (1920-2007). *Applied Energy*, 92, 9-16.

- Işık, C., Ahmad, M., Ongan, S., Ozdemir, D., Irfan, M. & Alvarado, R. (2021). Convergence analysis of the ecological footprint: Theory and empirical evidence from the USMCA countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 28 (25), 32648-32659.
- Jové-Llopis, E. & Agustí, S. B. (2018). Eco-innovation strategies: A panel data analysis of spanish manufacturing firms. *Business Strategy and the Environment*, 27 (8), 1209-1220.
- Kaya, H. E. (2020). Kyoto'dan Paris'e küresel iklim politikaları. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 4 (10), 165-191.
- Keskin, M. H. & Kökyay F. (2020). Paris anlaşmasına giden süreçte AB iklim değişikliği ve çevre politikaları. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25, 289-314.
- Konat, G., Gökçe, M. & Kızılkaya, F. (2019). AB ülkelerinin yakınsaması: Suradf ve Surkss birim kök testi. *Ekoist: Journal of Econometrics and Statistics*, 31, 63-75.
- Li, X. & Lin, B. (2013). Global convergence in per capita CO₂ emissions. *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 24, 357-363.
- Mavi, R. K. & Mavi, N. K. (2021). National eco-innovation analysis with big data: A common-weights model for dynamic DEA. *Technological Forecasting and Social Change*, 162, 120369.
- Melece, L. (2016). Challenges and opportunities of circular economy and green economy. *Engineering for Rural Development*, 25, 1162-1169.
- Önder, H. (2018). *Döngüsel ekonomi ve Avrupa ülkeleri üzerine bir analiz*. Ekin Yayınevi.
- Park, M. S., Raimund, B., Ki, J. H., Eun, K. J. & Ji, H. J. (2017). Eco-innovation indices as tools for measuring eco-innovation. *Sustainability*, 9 (12), 2206.
- Solarin, S. A. (2014). Convergence of CO₂ emission levels: Evidence from African countries. *Journal of Economic Research*, 19 (1), 65-92.
- Solarin, S. A. (2019). Convergence in CO₂ emissions, carbon footprint and ecological footprint: Evidence from OECD countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 6167-6181.
- Solow, R. M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *The Quarterly Journal Of Economics*, 70 (1), 65-94.
- Tıraşoğlu, M. & Yurttagüler, İ. M. (2018). BRICS ülkelerinde enflasyon yakınsaması: Kapsamlı bir birim kök testi analizi. *Alphanumeric Journal*, 6 (2), 311-324.
- Tillaguango, B., Alvarado, R., Dagar, V., Murshed, M., Pinzón, Y. & Méndez, P. (2021). Convergence of the ecological footprint in Latin America: The role of the productive structure. *Environmental Science and Pollution Research*, 28 (42), 59771-59783.
- Ulucak, R. & Apergis, N. (2018). Does convergence really matter for the environment? An application based on club convergence and on the ecological footprint concept for the EU countries. *Environmental Science & Policy*, 80, 21-27.
- Yazıcı, B. E. & Çil, Y. N. (2021). Avrupa ülkelerinde CO₂ emisyonu yakınsamasının fourier koentegrasyon testi ile analizi. *Ekoist: Journal of Econometrics and Statistics*, 35, 1-11.
- Yılancı, V. & Zeren, F. (2011). Türkiye'de bölgeler arası gelir yakınsaması: Rassal katsayılı panel veri analizi uygulaması. *Business and Economics Research Journal*, 2 (1), 143-151.
- Yılancı, V. & Pata, K. U. (2020). Convergence of per capita ecological footprint among the ASEAN-5 countries: Evidence from a non-linear panel unit root test. *Ecological Indicators*, 113, 106178.

Yılcı, V., Gorus, M. S. & Solarin, S. A. (2022). Convergence in per capita carbon footprint and ecological footprint for G7 countries: Evidence from panel Fourier threshold unit root test. *Energy & Environment*, 33 (3), 527-545.

Yılmaz, A. & Bozkurt, Y. (2011). Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde Türk kamu ve özel işletmelerinin çevreye duyarlılığı üzerine bir uygulama: ISO 500 örneği. *Celal Bayar Üniversitesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 18 (1), 1-18.

Yurdakul, M. & Kazan, H. (2020). Effects of eco-innovation on economic and environmental performance: Evidence from Turkey's manufacturing companies. *Sustainability*, 12 (8) 3167.

Yurdakul, M. (2018) *Eko-inovasyon uygulamalarının finansal ve çevresel performans üzerindeki etkisi: Türkiye'nin 500 büyük sanayi kuruluşuna yönelik örnek uygulama*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Yücel, D. (2021). İnovasyonun yeni yüzü: Açık yeşil inovasyon. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 17, 419-441.

ISSN: 2146-1740
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ayd>,
Doi: 10.54688/ayd.1104830
Review Article

PROBLEMS AND OPPORTUNITIES OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Necmi GÜRSAKAL¹

Sadullah ÇELİK²

Bülent BATMAZ³

Abstract

Article Info

Received:
17/04/2022

Accepted:
15/06/2022

This article reviews Artificial Intelligence (AI)'s challenges and opportunities and discusses where AI might be headed. In the first part, it was tried to reveal the differences between Symbolic AI and Deep Learning approaches, then long promises but short deliveries of AI were mentioned. The problems of AI are that the media has high expectations about artificial intelligence and keeps the problems and restrictions it creates low. Today, while AI is stuck with issues such as deepfake applications and carbon footprints that create moral and climatologic problems; on the other hand, it is struggling with problems such as deep learning models requiring huge amounts of data. Another problem with deep learning is that deep learning models are a black-box and not open to improvements because it is not known where mistakes were made. Among the new paths ahead of AI are Hierarchical Temporal Memory (HTM) models and hybrid models that generally try to bridge the gap between Symbolic AI and Connectionist AI. If we consider that the most important leaps in AI have been made with the features of the brain that AI can imitate, then the developed HTM models may also be a new opportunity for AI.

Keywords: Hierarchical temporal memory, Deep learning, GPT-3, Black-box, Carbon footprint.

Jel Codes: C01, C10, C15, C19.

¹ Professor, Mudanya University, ORCID: 0000-0002-7909-3734, negursakal@gmail.com.

² **Corresponding Author:** Research Assistant (PhD), Aydın Adnan Menderes University, ORCID: 0000-0001-5468-475X, sadullah.celik@adu.edu.tr.

³ Lecturer (PhD), Anadolu University, 0000-0003-4706-5808, bbatmaz@anadolu.edu.tr.

Cite: Gursakal, N., Celik, S. & Batmaz B. (2022). Problems and opportunities of artificial intelligence. *Journal of Academic Approaches*, 13 (1), 203-225.

1. Introduction

Artificial Intelligence is an area of computer science and engineering focused on the creation of intelligent agents, which are systems that can learn, and act autonomously (Rathore, 2022). Intelligent systems are those that can reason, learn, and solve problems like humans. AI researchers are working on creating machines that can intelligently process and respond to complex real-world situations. This involves creating algorithms or rules that can analyse data and make predictions or recommendations. It also involves creating systems that can interact with humans and other agents in natural ways. AI has the potential to transform many industries and revolutionize the way we live and work. It is already used in a variety of applications, including healthcare, finance, manufacturing, and transportation. AI holds the promise of transforming our economy and society in ways that we cannot even imagine. It has the potential to improve our quality of life in several ways, including providing us with new and better ways to solve problems, making us more efficient and productive, and giving us more time to enjoy our lives.

Between 1588 and 1679, Thomas Hobbes said: “*Thinking is a manipulation of symbols and Reasoning is computation*”. In 1950, Alan Turing asked the question of whether machines could think. In the late 1950s, studies on Symbolic AI intensified, with a focus on the ability of machines to manipulate symbols. Symbolic AI algorithms are based on formal logic and use symbols to represent knowledge. This paradigm has continued into the present day, with researchers striving to create ever more powerful and intelligent machines (Singhi, 2019).

The history of artificial neural networks and deep learning begins with the perceptron, a simple form of neural network introduced in 1958 by Frank Rosenblatt. However, it was not until 2012 that artificial neural networks and deep learning began to gain popularity. In 2012, AlexNet was the beginning of deep learning models. It included “*a total of 8 layers, 5 convolution layers, and 3 fully connected layers*”. It had 9216 nodes, 62 million parameters, and 600 million connections (Krizhevsky et al., 2012). In recent years we live in, AI as an artificial neural network model has taken a big leap forward in its achievements in solving specific applications, but it is widely acknowledged that we are still a long way from general-purpose AI systems (Dickson, 2022). In this case, we can say that 60 years of the last 70 years of AI have been dominated by Symbolic AI; but in the last 10 years, Machine Learning (ML) and deep learning have made a big breakthrough.

Symbolic AI and Connectionist AI are both AI approaches that aim to simulate human intelligence. Symbolic AI uses symbols and rules to represent knowledge, while connectionist AI uses a network of nodes and connections to represent knowledge. Both approaches have their strengths and weaknesses, but they also share some common features. For example, both approaches use algorithms to learn from data and make predictions. Both approaches can be used to solve problems in areas such as planning, decision making, and natural language processing. A comparison of Symbolic AI and Connectionist AI is given in Table 1.

Table 1
Symbolic AI and Connectionist AI

Symbolic AI (Rule-Based AI)	Connectionist AI (ML/Subset Deep Learning)
Symbolic AI focuses on rule-based, logical reasoning.	Connectionist AI is based on neural networks.
Symbolic AI is based on formal logic and rules.	Connectionist AI is based on statistical methods.
Symbolic AI is more focused on single-task learning.	Connectionist AI is more adept at learning multiple tasks.
Symbolic AI often requires more human intervention and knowledge to function.	Connectionist AI can learn from data with little to no human intervention. (Solution: Synthetic data)
Symbolic AI is better at understanding and representing abstract concepts.	Connectionist AI is better at dealing with noisy or unstructured data.
Symbolic AI can represent information.	Connectionist AI is based on implicit knowledge representation.
Symbolic AI is better at dealing with complex problems that require step-by-step reasoning.	Connectionist AI, on the other hand, is better at dealing with simple problems that can be solved by trial and error.
The operation of the symbolic AI system requires less energy and has a low carbon footprint.	Connectionist AI has a huge carbon footprint as it is capable of self-learning using data that users make available.
Symbolic AI systems are better at dealing with precise, well-defined problems.	Connectionist AI systems are better at dealing with more open-ended problems.
Symbolic AI systems tend to be more domain-specific.	Connectionist AI systems can be more general purpose.
We don't have a black-box problem in symbolic AI.	We have a black-box problem in connectionist AI.

Source: Dickson, 2019.

The main purpose of artificial neural networks in the past 70 years has been to mimic the functioning of the human brain. However, there are still some deficiencies in imitating the human brain. In this article, we will discuss the opportunities for eliminating these deficiencies.

2. Long Promises but Short Deliveries of Artificial Intelligence

Did Herbert Simon, one of the AI pioneers, set the bar too high for the promises of AI by saying, “*Machines will be capable, within twenty years of doing any work a man can do*”

back in 1965 (Zador, 2019:1)? We must answer “yes” to this question because the promise has yet to be fulfilled, even in 2022. Even those who are very close to AI technology may make significant evaluation errors when predicting its future advancements. For example, machines are still far from understanding human language. It will likely be many years before machines can do any work that a human can do (Marcus, 2022). However, this does not mean that AI technology has not made significant advancements since 1965. AI has made great strides in many areas, such as pattern recognition and data analysis.

We should never forget that technology has fascinating features which can make the impossible appear possible, almost magical. For example, doors can open without us even saying “open the door!”, and cars can drive themselves. This magical appearance of technology might mislead us into thinking that the reality of technology is bigger than it is, both in the short term and the long term. The reason for such confusion might be that, as research has shown (Naser & Ross, 2022), some communities have tied AI to a mystique stigma. The reason AI is not generally included in undergraduate curricula might be that “*deep learning has mathematical foundations which could be beyond the reach of average undergraduate students*” (Hoover et al., 2019). Most people involved in AI are interested in it as appliers, with AI algorithms commonly being black-box algorithms. In addition, AI is often associated with futuristic concepts like robots and cyborgs, which can make it seem even more magical and mysterious. However, it is important to remember that AI is just a tool, and like any tool, it has its limitations.

Geoffrey Hinton, who can be considered the Godfather of deep learning, said at an AI conference in 2016 that deep learning will eventually surpass radiologists' inaccuracy. He reasoned that people should stop training radiologists now and that it's just a matter of time before deep learning does better. In 2020, Hinton said that “*deep learning can do anything*” (Marcus, 2022). However, even though we have arrived at the year 2022, radiologist training has not been abandoned. Maybe we need to stop and wait for a while because we know that in the short term, we overestimate the truth about technology, and in the long term, we overestimate what it will be.

IBM Watson Health, which was said to revolutionize health, was sold in January 2022. A private equity group has agreed to take over most of IBM Watson Health, seven years after the business was launched with a pledge to revolutionize healthcare data analysis (Taylor, 2022). But even after part of Watson Health has been sold, one can write that the company has

made impressive advances in data analytics. For example, the Watson algorithms have been very successful in managing large amounts of data and finding patterns that might not have been otherwise apparent. This has been a significant breakthrough (Pati, 2022). All this shows us that there is a problem in the media's view of AI.

A Tesla car failed to recognize a person holding up a stop sign in the middle of the road because the scene was too far enough outside of the training database that the system had no idea what to do (Marcus, 2022). When a Deep Neural Network (DNN) is given an image and then the same image is given to the DNN by manipulating a pixel or two, the DNN can identify the orange as a hill (Szegedy et al., 2013), with minor perturbations to their inputs that lead to vastly different predictions (Schuller et al., 2022: 16). This is especially problematic when it comes to safety-critical applications like autonomous vehicles.

As a result, deep learning is most effective when quick, approximate results are desired. There is no agreement among AI researchers about how fast AI will progress in the future (Marcus, 2022) and no scientific basis for making such predictions. Scientific research can make slow progress on certain problems (e.g., unifying all forces in physics) or make rapid advances following a breakthrough (e.g., that of deep learning) (Bengio, 2022).

3. Black-box Problem

The black-box problem is a major challenge in AI research. It refers to the difficulty of understanding or explaining the behaviour of a system that is opaque or appears to be a "black box". This can be a result of the system being too complex, or if it is a proprietary system whose inner workings are not known. The black-box problem is especially relevant to ML, where algorithms are often used that are not fully understood by the researchers who created them. This can make it difficult to debug the system or improve it. The black-box problem also raises ethical concerns, as opaque systems can be used to make decisions that affect people's lives without understanding how or why those decisions were made.

As data sets, model sizes, and computer speed increase, it becomes difficult for people to interpret and understand the ever-growing deep learning models. The number of training data and parameters used by these models is constantly increasing, making them more complex and opaquer. Hyperparameter (HP) tuning in neural networks with billions of parameters is a costly process. On the other hand, models such as the GPT-3 can be larger and more fluid (Yang et al., 2022). However, this does not mean that the GPT-3 information models are more reliable

(Marcus, 2022). Studies have shown that scaling alone offers some improvements in all metrics. However, research shows that improvements in safety and grounding lag far behind human performance (Thoppilan et al., 2022).

If we shift our focus from big data to good data, we can find solutions to big issues in AI using only small data sets. According to Andrew Ng, this data-centric approach could offer humankind "small data" solutions to big problems in AI. Ng says that in many industries where large datasets are not available, the focus should be on designing a few good example datasets that can teach a neural network what we want it to learn (Egri-Nagy & Törmänen, 2022).

The model with the greatest expectations for AI today is the artificial neural networks (ANN) model. The most interesting feature of this model is so complex that we do not know exactly how it works and hence considering this model as a black box. These deep learning models are used more and more "in speech recognition, object detection, and recognition, drug discovery, genomics, and in numerous other domains", with the increasing computing power of machines but these models are not interpretable. As these models gain importance and decisions concerning our lives are increasingly taken by these models, the fact that they have the black-box feature becomes a problem for individuals and societies (Mortensen, 2022). Again, these models, which we mentioned, give answers to the questions asked to them, starting with the most correct answer with high probability, without contributing to human knowledge, and without explanation, in a black-box manner (Vale et al., 2022).

As neural networks get more complex with more layers and more neurons, their performance improves. But this increase in complexity makes networks less transparent and harder to understand. This lack of transparency makes it difficult to maintain, debug, and test the neural network for robustness (Vale et al., 2022: 1). The interpretability of neural networks shows that they are much more than just a neural network. Modern neural networks consist of many layers, and it is almost impossible to determine which layer is responsible for the capabilities of the network. This makes it difficult to reuse network components by traditional software (Chaudhuri et al., 2021: 3).

The lack of transparency in machine-learning algorithms is due to two main reasons: the complex structure of the algorithm, which exposes the complexity of the algorithm; and the reliance of the algorithm on geometric relationships that humans cannot visualize, known as dimensionality (Bathae, 2018: 901). These reasons make it difficult for humans to understand how the algorithm works and why it makes the decisions it does.

The lack of transparency in artificial neural network models prevents users from understanding, interpreting, and trusting the output of these models. This lack of transparency makes it difficult for software engineers to improve these models, legal bodies to assess whether the models are working correctly and individuals to exercise their legal rights concerning the decisions made by the models. Software engineers may not intervene to improve performance because individuals are less likely to trust and control machines. Legally, the lack of transparency makes it difficult for regulators to determine “*whether a particular system processes data fairly and securely*”. This can prevent individuals from exercising their rights (Zednik, 2021: 1-2). A solution to this problem is therefore sought, in the form of so-called explainers or explainers (Fraternali et al., 2022: 10), which would reveal a simple connection between the inputs and outputs of these models (Buhrmester et al., 2021: 983). However, there is still much work to be done to create reliable and effective explainers. It is important to ensure that explainers do not inadvertently introduce bias or distort the original model.

4. The Carbon Footprint of Artificial Intelligence

The symbolic AI carbon footprint is an approach used by an organization to determine its carbon footprint. This approach does not cover all the information that can be used to determine an organization’s carbon footprint size. The connectionist AI carbon footprint is an approach used by an organization to determine its carbon footprint. This approach allows an organization to determine its carbon footprint more accurately.

The carbon footprint of data centres is estimated to be more than 2 percent of global carbon emissions and expected to rise to 3.2 percent by 2025 and 14 percent by 2040 (Soon & Hui, 2022). A single model is capable of emitting as much carbon as five cars in its lifetime (Hao, 2019). Google’s AlphaGo Zero, which plays the game of Go against itself to self-learn, generated 96 tonnes of carbon dioxide over 40 days of research training (Soon & Hui, 2022). Data centres all over the world use large amounts of energy to power the computers that run AI algorithms. This energy use results in carbon emissions that contribute to climate change.

Human activity is responsible for the warming of the atmosphere, ocean, and land. The world has undergone widespread and rapid changes in its climate, with observed increases in greenhouse gas concentrations since the 1700s (Masson-Delmotte et al. 2021: 4). Calculations require doubling every few months. That's why the biggest changes are happening in deep learning research today. This has increased nearly 300,000 times from 2012 to 2018. The carbon footprint of AI training efforts is enormous, and it is increasing exponentially with a 3.4-month

doubling. This is compared to Moore's Law, which has a doubling time every 2 years (Schwartz et al., 2020).

It is expected that AI will be used in two major ways concerning climate change: to understand it and to combat it (Schuller et al., 2022: 2). However, just as a bread knife can be used to feed a hungry person or to kill someone, AI can also be used for both good and bad purposes. In this respect, AI is like a bread knife. As we will use it to solve the issue of climate change, AI contributes to climate change with the carbon footprint it produces. Deep learning is a powerful tool for a wide range of tasks, including image recognition, natural language processing, and predictive modelling. However, the computations required for deep learning can be very energy-intensive, making it a costly endeavour. This can be an obstacle for researchers who want to participate in deep learning studies, especially in developing economies (Schwartz et al., 2020).

The development of large natural language processing models with deep learning models can be costly, both financially and environmentally. This is due to the hardware and electricity cost required to train these models, as well as the cloud computing time and carbon footprint required to fuel modern tensor processing hardware (Schuller et al., 2022).

In recent years, many studies in the AI literature have focused on the energy consumption and carbon footprints of deep learning programs (Lacoste et al., 2019; Lannelongue et al., 2021; Strubell et al., 2019). In these studies, Green AI is proposed, and tools are proposed to evaluate deep learning models in terms of energy consumption and carbon footprints. By better understanding the environmental impact of training ML models, we can make more informed decisions about how to develop and deploy these models (Lacoste et al., 2019).

The challenges and opportunities for AI's carbon footprint may vary depending on the specific application of AI. However, some potential problems that could arise as a result of the use of AI in carbon footprint reduction efforts are as follows:

- (1) Misuse of AI to create inaccurate or biased carbon footprint models – If AI is used to create models that estimate an individual or organization's carbon footprint, there is a risk that these models could be inaccurate or biased. This could lead to individuals or organizations being unfairly penalized for their carbon footprint or could result in the misallocation of resources devoted to reducing carbon footprints.

- (2) Difficulty in scaling AI-based carbon footprint reduction efforts – While AI-based carbon footprint reduction efforts may be effective on a small scale, it may be difficult to scale up these efforts to cover a larger population. This could limit the overall effectiveness of AI in reducing carbon footprints.
- (3) Implementation of AI-based carbon footprint reduction efforts could lead to job losses – If AI is used to automate carbon footprint reduction efforts, this could lead to job losses in sectors such as transportation and energy. This could have negative social and economic consequences and could offset some of the potential benefits of AI in reducing carbon footprints.

5. Negative Sides of GPT-3

The GPT-3 is an artificial intelligence that was created by Google. It is designed to be a general-purpose learning machine, capable of learning from a variety of data sources and making predictions about the world. The GPT-3 is based on a deep learning algorithm called a recurrent neural network (RNN) (Narasimman, 2022). RNNs are a type of artificial neural network that are well-suited for learning from sequential data, such as text.

The GPT-3 has a number of applications. One potential application is text generation. The GPT-3 can be used to generate new text, based on the statistical properties of the Google Billion Word Corpus. This text can be in the form of articles, essays, short stories, lyrics or even novels (Anjali, 2021). The GPT-3 can also be used for machine translation. By learning the statistical properties of a corpus of text in one language, the GPT-3 can generate text in another language that is similar to the original text.

The GPT-3 has also been used for question answering. The GPT-3 can be given a question and a corpus of text, and it will generate an answer to the question (Zhang et al., 2021). This answer is generated by finding the text in the corpus that is most similar to the question. The GPT-3 has been used to answer questions about a variety of topics, including history, science, and politics.

The GPT-3 is a powerful artificial intelligence that has a number of potential applications (Sezgin et al., 2022). It is capable of learning from a large dataset of text and making predictions about new text. The GPT-3 can be used for text generation, machine translation, and question answering.

The risks associated with large language models (foundation models) are becoming more and more apparent as AI and ML become more prevalent. These risks include unfair discrimination and social biases, private or other sensitive information being inferred, and data leaks. These risks can lead to false and misleading information being provided, causing harm to both users and product developers (Weidinger et al., 2021). It is becoming increasingly clear that foundation models pose a serious threat to equity, misuse, economic and environmental impact, and legal and ethical considerations (Bommasani et al., 2021). Foundation models are only just beginning to transform the way AI systems are built and deployed in the world (Bommasani et al., 2021), and these risks must be addressed.

One of the problems with large language models is the issue of bias. For example, “Muslim” is associated with “terrorist” in 23% of cases, while “Jewish” is mapped to “money” in 5% of cases. This indicates a clear bias against Muslim people and Jewish people (Abid et al., 2021:1). One possible solution to this problem is to create language models that are trained on data that is diverse and representative of different groups. Another solution is to use debiasing techniques to reduce the amount of bias in the language model.

The use of AI and ML has changed the landscape of security risks for citizens, organizations, and governments. Malicious use of AI includes criminals compromising digital security using AI and ML tools; the endangerment of physical security by non-state actors, such as weaponizing drones; also, we can count political security being compromised such as interference in elections and disinformation campaigns (Brundage et al., 2018: 10). The use of AI in weapon systems is a major strategic and tactical decision with far-reaching implications. The current state of AI development, with its accelerating capabilities, hidden decision-making processes, and decreasing costs, necessitates careful consideration of how these weapon systems will be used. Military policies and doctrines must be put in place to ensure that these weapons are used responsibly (Feldman et al., 2019).

Virtual potential toxic molecules are methods used to calculate the toxicity potential of a molecule. This method is used to predict the action potential of the molecule in a human body, using the molecule’s structure and properties. Virtual potentially toxic molecules are one of the many methods that can be used to predict the toxicity of a molecule and can be used to detect molecules with a high potential for toxicity. “*It is possible to design virtual potential toxic molecules with little effort, time, or computational resources*”, according to AI studies (Urbina

et al., 2022). This raises the possibility that drug-discovery projects created for positive purposes, such as treating diseases, could be abused.

Some of the idioms about the downside of GPT-3 are as follows:

It can be said for the GPT-3: “*Bloviator: Open AI’s language generator has no idea what it’s talking about*” (Marcus & Davis, 2020).

Are the big language models “too repetitive, little understanding” stochastic parrots? (Bender et al. 2021: 610).

When you ask GPT-3 this question, “*Do GPT-3 repeat more or understand more? Explain 200 words*”. It answers:

“GPT-3 Repeat More

GPT-3 is a ML platform that enables developers to train and deploy AI models. It is designed to be scalable and efficient, so developers can build models that can handle large amounts of data.

GPT-3 understands more than just words; it can also understand relationships between words. This makes it possible for GPT-3 to better understand the context of a sentence. For example, if you ask GPT-3 to define the word “bank”, it will not only give you the definition but also explain the meaning of the word concerning other words, such as “savings” and “loan.”

GPT-3’s understanding of relationships between words also enables it to generate better responses to questions. For example, if you ask GPT-3 to define the word “car”, it will not only give you the definition but also provide examples of cars and explain the difference between a car and a truck.

Another time, the answer is:

GPT-3 repeats more than it understands. It can only understand a certain number of commands at a time, and after it has repeated those commands a certain number of times, it will start to repeat them. This can be frustrating for humans trying to communicate with it, as it often does not understand what is being said. However, its ability to repeat commands makes it an invaluable tool for research, as scientists can be sure that it will carry out a task exactly as instructed.

6. The Human Brain and Artificial Intelligence

Two basic approaches have been observed in AI to date: Symbolic AI (Rule-Based AI) and Connectionist AI (ML/Subset Deep Learning). As indicated in Table 1, the solution for both approaches are to mimic the human brain more accurately and use hybrid models. The idea of combining neural and symbolic methods begins in 2002 (Garcez et al., 2002) and has a long history in AI research (Chaudhuri et al., 2021: 8). The goal of neuro-symbolic programming is to learn functions from data by combining the strengths of deep learning and program synthesis (Chaudhuri et al., 2021: 1). This approach has the potential to improve the accuracy of ML models by combining the strengths of deep learning and program synthesis.

Artificial neural networks have been developed and inspired by the human brain. We should not be surprised by the success of artificial neural networks, despite our incomplete understanding of the brain. After all, humans learn best when examples are presented in a meaningful order, rather than randomly. Yet in ML, we typically give data to machines in random order (Soviany et al., 2022: 2). Artificial neural networks can still be effective without meeting such simple requirements. This is likely because artificial neural networks can learn from data in a way that is like how humans learn. In other words, they can learn from data in a way that is more efficient and effective than other ML algorithms.

Daniel Kahneman's work on cognitive tasks is divided into "*two groups, System 1 and System 2. System 1 operates automatically and quickly, with little or no effort and no sense of voluntary control*" (Kahneman, 2011: 104). It is intuitive, fast, and unconscious in pattern recognition. "*System 2 allocates attention to the effortful mental activities that demand it, including complex computations*" (Kahneman, 2012: 3), which are slow, logical, and algorithmic. Joshua Bengio's work expands on this by explaining that the current deep learning landscape is mostly related to System 1 thought, but that future AI systems will need to also automate System 2 thought to be truly effective (Chaudhuri et al. 2021: 4). This is an important area of research, as it seeks to couple classical symbolic algorithms with contemporary deep learning techniques (Chaudhuri et al. 2021: 4).

Let's try to look at the issue from another angle. Does the brain do sparse coding or dense coding?

The efficient coding hypothesis of Barlow postulates (Barlow, 1961) that a neural code is optimized to minimize the number of spikes needed to transmit a given signal. This

hypothesis suggests that populations of visual neurons are highly sparse (Lehky et al., 2021). In neuroscience, the term “sparse coding” refers to the brain's ability to relay essential information using only a few (sparse) neurons. This sparse coding allows the brain to be efficient in its use of resources, and it is an important factor in how the brain processes information.

Sparse coding has several advantages, which include increased storage capacity in associative memories, explicit representation of structure in natural signals, easier read-out of complex data at subsequent processing levels, and saved energy. Different modalities and organisms use sparse coding as a strategy, according to recent physiological recordings from sensory neurons (Olshausen & Field, 2004: 481). Some of the other advantages of sparse coding include the fact that it is a more efficient way to store information in memory, and that it can help to improve the signal-to-noise ratio of sensory information.

The issue of sparseness and denseness in the brain is still controversial. As a result of the neurophysiological studies conducted by the scientists, it was seen that it identified sparsity and other efficient coding measures in some areas of the visual cortex (Franco et al., 2007: 2; Lehky et al., 2021: 547). However, some studies have concluded that this is not always the case (Purdue University News, 2021). Considering what they are going to mimic, “sparseness” is an important issue because “*most artificial networks today rely on dense representations, whereas biological networks rely on sparse representations*” (Ahmad & Scheinkman, 2019: 1). There is evidence that sparseness may be beneficial for some tasks, but it is not clear if this is always the case. Sparseness may be just one of many features that contribute to efficient coding in the brain.

Dendrites within a single neuron have been found to receive input from distinct parts of the brain and process it in different ways. These differences may help neurons to integrate a variety of inputs and generate an appropriate response (Trafton, 2022). Recent studies have determined that there is dendritic integration of long-range inputs in the brain. How the neocortex works, however, is still a mystery (Hawkins et al., 2019) In short, all of this suggests that we are still far from mimicking the brain well.

7. New Ways for Artificial Intelligence: Hierarchical Temporal Memory

Hierarchical Temporal Memory, or HTM, is a theory of AI that builds on the ideas of neural networks and machine learning. HTM is based on the theory of the neocortex, which is

the part of the brain responsible for higher-level cognition (Bautista et al., 2020: 2). The HTM algorithm is designed to learn and recognize patterns in data, and to make predictions based on those patterns.

HTM is a neural network algorithm that uses a hierarchy of cells to store and process information. The cells are arranged in layers, with each layer containing several cells that are connected to the cells in the layer below (Struye & Latré, 2020: 298). The cells in the top layer are called pyramidal cells, and they are responsible for encoding information into a form that can be stored in the cells below. The cells in the bottom layer are called granular cells, and they are responsible for storing the information that has been encoded by the pyramidal cells.

The HTM algorithm can learn and recognize patterns in data by using a process called spatial pooling. Spatial pooling is a method of representing data in a way that makes it easier for the HTM algorithm to learn from. In spatial pooling, the data is first divided into several small regions, each of which is then represented by a single number (Riganelli et al., 2021: 785). The number that represents each region is called a cell. The cells are then arranged in a grid, with each cell being connected to the cells in its immediate vicinity.

The HTM algorithm can make predictions by using a process called temporal pooling. Temporal pooling is a method of representing data in a way that makes it easier for the HTM algorithm to make predictions about future events. In temporal pooling, the data is first divided into several small regions, each of which is then represented by a single number. The number that represents each region is called a cell. The cells are then arranged in a grid, with each cell being connected to the cells in its immediate vicinity. The HTM algorithm makes predictions about future events (Hawkins & Blakeslee, 2004: 61) by using the cells in the grid to represent the data in a way that is similar to how the human brain makes predictions about future events.

“The Thousand Brains Theory of Intelligence” (Hawkins, 2021) proposes “*that every cortical column learns complete models of objects, as opposed to traditional hierarchical ideas in deep learning where objects are learned only at the top. This theory hypothesizes that there are many models of each object distributed throughout the neocortex*” (Lomonaco, 2019), resulting in a more distributed and efficient learning process. An important feature of HTM models is that they require less storage and processing memory than traditional processing methods (Krestinskaya et al., 2018: 1143).

The HTM is a neural network model that can be used for sequence learning and prediction (Niu et al., 2022: 1). The HTM is suitable for modelling the structure and function of the neocortex. The HTM is composed of two main modules: the Spatial Pooler (SP) and the Temporal Memory (TM). The SP module converts the input data into a sparse distributed representation with a fixed sparsity. The TM module learns sequences and makes context-sensitive predictions (Niu et al., 2022: 1). Another study has proposed using the SP learning algorithm in the HTM for document categorization. The HTM accepts only a stream of binary data as input. To convert the input data into the binary format, the Latent Semantic Indexing technique is used to extract the top features from the input (Shah et al., 2017: 3).

“In HTM, each cell has one proximal dendritic segment and multiple distal dendritic segments” (Niu et al., 2022: 1). In each section, there are synapse clusters, which are expressed by the scalar persistence value. In addition, while all cells in the same column share the proximal segment, the cell in the distal segments receives lateral input from neighboring cells (Niu et al., 2022: 1). How the cortical hierarchy works is seen in Figure 1.

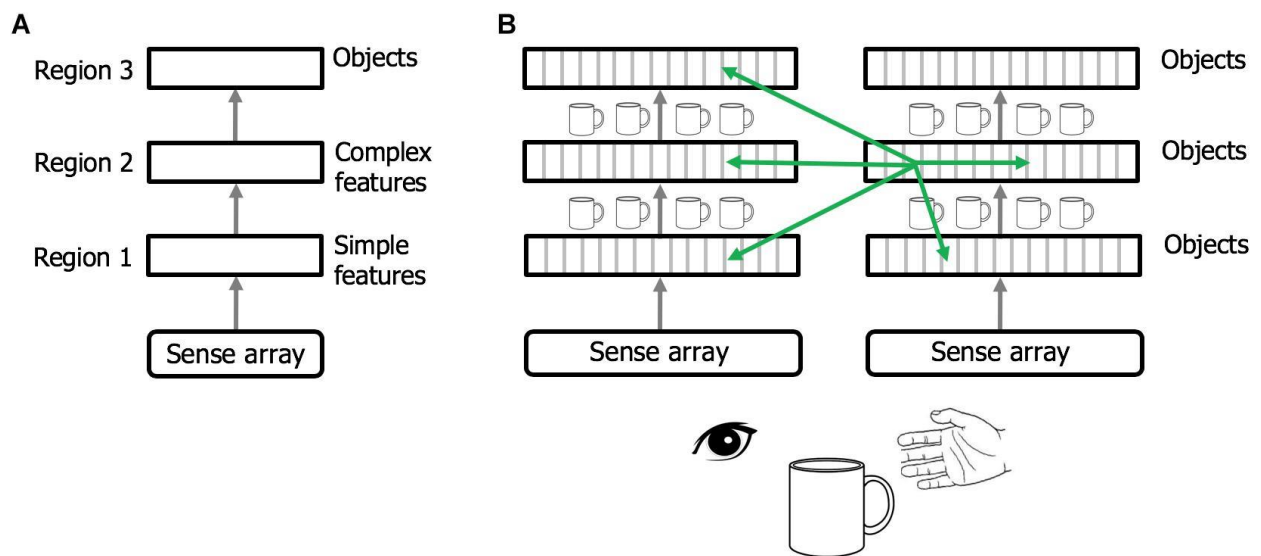

Figure 1.
Cortical Hierarchy Structure
Source: Hawkins et al., 2019: 8

The cortical hierarchy structure is given in Figure 1. In (A), the general view of the cortical hierarchy is given. In (B), a modified view of the cortical hierarchy is given. Each column in each region in Figure 1 learns a complete object model. In Figure 1 two sensory hierarchies are given, one for vision and the other for touch. The green arrows here indicate non-hierarchical numerically-large cortical to cortical connections (Hawkins et al., 2019: 8).

In recent years, interest in the neuro-symbolic approach to AI, which combines the strengths of deep learning and symbolic reasoning, has grown tremendously (Mao et al., 2019). The neuro-symbolic approach to AI is an approach that combines artificial neural networks and other symbolic data processing techniques to make a computer system work like a real brain. The neuro-symbolic approach to AI aims to model brain functions to understand ways of doing brain tasks. This approach is aimed at making computer systems such as learning, understanding, making assumptions, guessing, and problem-solving work like a real brain.

The neuro-symbolic concept learner (NS-CL) is one of the key neuro-symbolic studies (Mao et al., 2019). The NS-CL is a machine learning algorithm that can learn concepts by combining both neural networks and symbolic reasoning. This algorithm can learn new concepts by combining existing concepts that it has already learned. This allows the NS-CL to learn concepts more quickly and accurately than other machine learning algorithms.

In an HTM model, input elements are binary, and there are two kinds of dendrites in a neuron: those that process excitatory input and those that process inhibitory input (Byrne, 2015: 3). Although an artificial neuron has relatively few synapses and no dendrites (Numenta, 2017), biological neurons have thousands of synapses arranged along dendrites. Additionally, dendrites are active processing elements that allow the neuron to recognize hundreds of unique patterns (Numenta, 2017). In Figure 2 we see the comparison of neuron models.

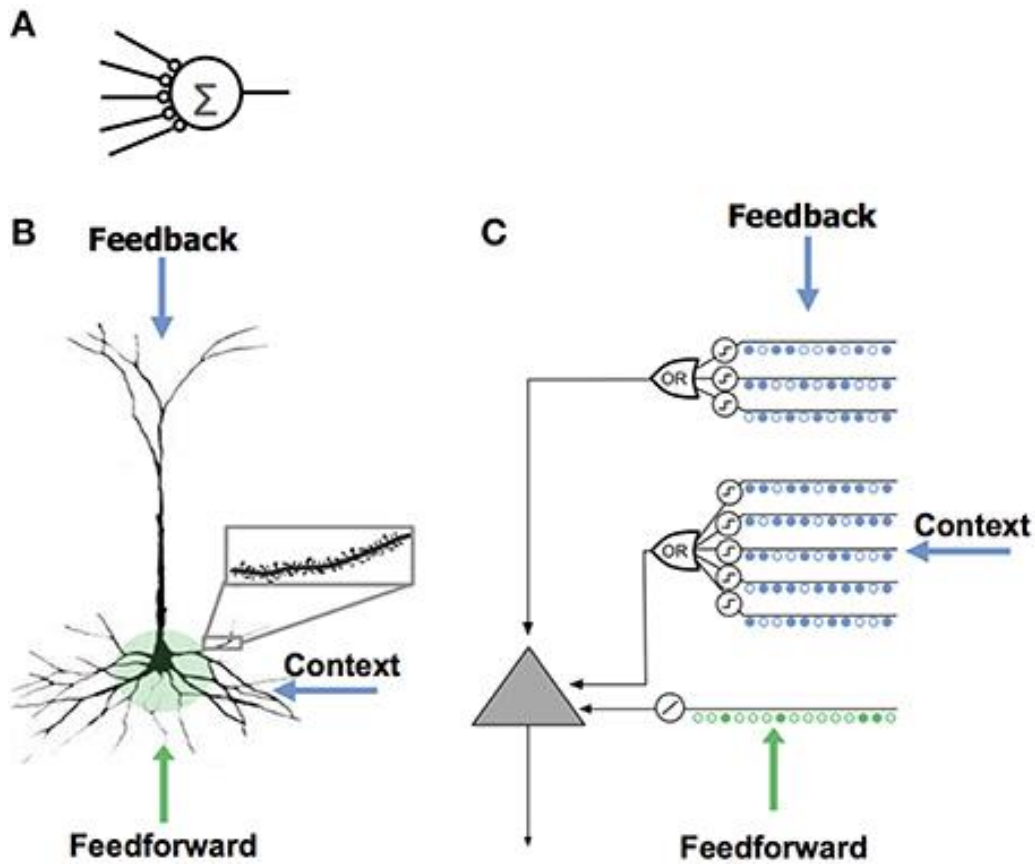

Figure 2.
Comparison of neuron models
Kaynak: Hawkins & Ahmad, 2016: 2

Figure 2 shows the comparison of neuron models. In Figure (A), most neural network models have few synapses and no dendrites. In Figure (B), a neocortical neuron has hundreds of thousands of synapses located in dendrites. Finally, Figure (C) is an HTM model neuron and models dendrites with a set of synapses (Hawkins & Ahmad, 2016: 2).

Some potential opportunities for AI for HTM include:

- (1) Increased efficiency: AI systems can automate tasks that would otherwise be carried out by humans. This can lead to increased efficiency and productivity.
- (2) Improved decision-making: AI systems can help humans to make better decisions by providing them with more data and insights.
- (3) New application areas: As AI technology advances, new application areas are emerging. For example, AI is being used to develop autonomous vehicles and create virtual assistants.

Some potential problems with AI for HTM include:

- (1) Overfitting: If the training data for the AI system is not representative of the real-world data the system will be used on, the system may not be able to generalize well and may overfit the training data. This can lead to poor performance on unseen data.
- (2) Lack of explainability: AI systems can be difficult to understand and explain. This can be a problem when trying to debug the system or understand why it made a particular decision.
- (3) Safety and security concerns: As AI systems become more powerful and sophisticated, there is a risk that they could be used for malicious purposes. For example, an AI system could be used to control a drone strike or to manipulate financial markets. There is also a risk that AI systems could become smarter than humans and pose a threat to our safety and security.

8. Conclusion and Discussion

Some potential problems with AI include data security and privacy concerns, as well as the potential for AI to be used for nefarious purposes. Additionally, there is a risk that AI could become smarter than humans, leading to unforeseen and potentially dangerous consequences.

On the other hand, there are also many potential opportunities for AI. For instance, AI could be used to help humans make better decisions, automate repetitive tasks, and to improve communication. Additionally, AI could help us to better understand and predict the behaviour of other systems, including natural systems.

The main problem with AI is that it can be used to create things that do not exist in nature, which can hurt the environment. For example, if AI is used to create robots that can do the same job as humans, then this could lead to a loss of jobs for people who are employed in that sector. In addition, AI can be used to create things that are harmful to the environment, such as weapons or other devices that pollute the air or water.

The problems and opportunities of AI for the carbon footprint of AI are many and varied. There is potential for AI to help reduce the carbon footprint of AI through several means. For example, AI could be used to manage energy consumption more efficiently in data centres and other facilities where AI is used. AI could also be used to develop new methods and technologies for reducing emissions, such as through the development of cleaner and more efficient energy sources.

There are also several potential risks associated with AI and its carbon footprint of AI. One risk is that AI could be used to develop new methods and technologies for increasing emissions, such as through the development of more polluting energy sources. Another risk is that AI could be used to facilitate environmental destruction, such as through the development of autonomous vehicles that could be used for illegal deforestation or other activities.

There are also several ethical implications associated with AI and its carbon footprint of AI. One ethical implication is that AI could be used to unfairly advantage certain groups or individuals over others regarding the carbon footprint of AI. For example, AI could be used to develop new methods and technologies for reducing emissions that are only accessible to the wealthy. Another ethical implication is that AI could be used to unfairly disadvantage certain groups or individuals concerning their carbon footprint of AI. For example, AI could be used to develop new methods and technologies for reducing emissions that are only accessible to the wealthy.

The challenges and opportunities of AI for GPT-3 vary depending on the specific application and use case. However, some potential problems that could arise from using AI for GPT-3 include errors in the training data that could lead to inaccurate predictions, as well as ethical concerns around the use of AI for decision-making. Additionally, there is also the potential for AI to be used for malicious purposes, such as creating fake news or spreading misinformation. On the other hand, many potential opportunities could be generated from using AI for GPT-3, such as increasing the efficiency of tasks that are currently performed by humans or providing insights that would otherwise be unavailable.

AI's problems and opportunities for hierarchical temporal memory may vary depending on the application and context. However, some general issues to consider include the impact of AI on the efficiency and accuracy of memory recall, as well as the potential for AI to improve the overall performance of hierarchical temporal memory systems. Additionally, it is important to consider the ethical implications of AI concerning memory recall, as well as the potential for AI to be used for malicious purposes.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Contribution Rate Statement: Corresponding author: %35 Other author: %35 Other author: %30.

Conflicts of Interest: There is no potential conflict of interest in this study.

REFERENCES

- Abid, A., Farooqi, M. & Zou, J. (2021). *Persistent anti-muslim bias in large language models*. Proceedings of the 2021 AAAI/ACM Conference on AI, Ethics, and Society. (pp. 298-306). USA.
- Ahmad, S. & Scheinkman, L. (2019). How can we be so dense? The benefits of using highly sparse representations. 2 April 2022, <https://arxiv.org/pdf/1903.11257.pdf>.
- Anjali. (2021). What Is GPT-3 & Why is it so popular? 28 May 2021, Medium. <https://medium.com/eoraa-co/what-is-gpt-3-why-is-it-so-popular-b92e87fddafe>.
- Barlow, H. B. (1961). Possible principles underlying the transformations of sensory messages. In W. A. Rosenblith (Ed.), *Sensory Communication*, (pp. 217-234). Cambridge University.
- Bathae, Y. (2018). *The artificial intelligence black box and the failure of intent and causation*. Harvard Journal of Law & Technology, 31 (2), 890-938.
- Bautista, I., Sarkar, S. & Bhanja, S. (2020). Matlab HTM: A sequence memory model of neocortical layers for anomaly detection. *SoftwareX*, 11 (1), 1-7.
- Bender, E. M., Gebru, T., McMillan-Major, A. & Shmitchell, S. (2021). *On the dangers of stochastic parrots*. Proceedings of the 2021 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency. (pp. 610-623). New York.
- Bengio, Y. (2022). Superintelligence: Futurology vs. science. 24 January 2022, <https://yoshuabengio.org/2022/01/24/superintelligence-futurology-vs-science/>.
- Bommasani, R., Hudson, D. A., Adeli, E., Altman, R., Arora, S., Arx, S. von, Rernstein, M. S. & Liang, P. (2021). On the opportunities and risks of foundation models. 10 April 2022, <https://arxiv.org/pdf/2108.07258>.
- Brundage, M., Avin, S., Clark, J., Toner, H., Eckersley, P., Garfinkel, B., Dafoe, A., Scharre, P., Zeitzoff, T., Filar, B., Anderson, H., Roff, H., Allen, G. C., Steinhardt, J., Flynn, C., Héigeartaigh, S. Ó., Beard, S., Belfield, H., Farquhar, S., ... & Amodi, D. (2018). The malicious use of artificial intelligence: Forecasting, prevention, and mitigation. 10 February 2022, <https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1802/1802.07228.pdf>.
- Buhrmester, V., Münch, D. & Arens, M. (2021). Analysis of explainers of black box deep neural networks for computer vision: A survey. *Machine Learning and Knowledge Extraction*, 3 (4), 966-989.
- Byrne, F. (2015). Encoding reality: Prediction-assisted cortical learning algorithm in hierarchical temporal memory. 8 March 2022, <https://arxiv.org/pdf/1509.08255.pdf>.
- Chaudhuri, S., Ellis, K., Polozov, O., Singh, R., Solar-Lezama, A. & Yue, Y. (2021). Neuro-symbolic programming. *Foundations and Trends® in Programming Languages*, 7 (3), 158-243.
- Dickson, B. (2019). What happens when you combine neural networks and rule-based AI? 5 November 2021, <https://bdtechtalks.com/2019/06/05/mit-ibm-hybrid-ai/>.
- Dickson, B. (2022). Neuro-symbolic AI brings us closer to machines with common sense. 14 March 2022, <https://bdtechtalks.com/2022/03/14/neuro-symbolic-ai-common-sense/>.
- Egri-Nagy, A. & Törmänen, A. (2022). Advancing human understanding with deep learning go AI engines. *IS4SI 2021*, 22.
- Feldman, P., Dant, A. & Massey, A. (2019). Integrating artificial intelligence into weapon systems. 10 March 2022, <https://arxiv.org/pdf/1905.03899.pdf>.

Franco, L., Rolls, E. T., Aggelopoulos, N. C. & Jerez, J. M. (2007). Neuronal selectivity, population sparseness, and ergodicity in the inferior temporal visual cortex. *Biological Cybernetics*, 96 (6), 547-560.

Fraternali, P., Milani, F., Nahime Torres, R., Zangrando, N. & di Milano Piazza Leonardo, P. (2022). Black-box error diagnosis in deep neural networks: A survey of tools. 17 January 2022, <https://arxiv.org/pdf/2201.06444.pdf>.

Garcez, A. S. d'Avila, Broda, K. & Gabbay, D. M. (2002). *Neural-symbolic learning systems: Foundations and applications*. Springer Science & Business Media.

Hao, K. (2019). Training a single AI model can emit as much carbon as five cars in their lifetimes. 6 April 2022, <https://www.technologyreview.com/2019/06/06/239031/training-a-single-ai-model-can-emit-as-much-carbon-as-five-cars-in-their-lifetimes/>.

Hawkins, J. (2021). *A thousand brains: A new theory of intelligence*. Hachette Book Group.

Hawkins, J. & Ahmad, S. (2016). Why neurons have thousands of synapses, a theory of sequence memory in neocortex. *Frontiers in Neural Circuits*, 10, 1-13.

Hawkins, J. & Blakeslee, S. (2004). *On intelligence: How a new understanding of the brain will lead to the creation of truly intelligent machines*. An Owl Book, Henry Holt and Company.

Hawkins, J., Lewis, M., Klukas, M., Purdy, S. & Ahmad, S. (2019). A framework for intelligence and cortical function based on grid cells in the neocortex. *Frontiers in Neural Circuits*, 12, 1-14.

Hoover, A. K., Spryszynski, A. & Halper, M. (2019). *Deep learning in the IT curriculum*. Proceedings of the 20th Annual SIG Conference on Information Technology Education, (pp. 49-54), Tacoma, WA.

Kahneman, D. (2011). *Thinking, fast and slow*. Macmillian.

Kahneman, D. (2012). *Of 2 minds: How fast and slow thinking shape perception and choice [excerpt]*. Scientific American.

Krestinskaya, O., Ibrayev, T. & James, A. P. (2018). Hierarchical temporal memory features with memristor logic circuits for pattern recognition. *IEEE Transactions on Computer-Aided Design of Integrated Circuits and Systems*, 37 (6), 1143-1156.

Krizhevsky, A., Sutskever, I. & Hinton, G. E. (2012). ImageNet classification with deep convolutional neural networks. *Advances in Neural Information Processing Systems*, 25, 1-9.

Lacoste, A., Luccioni, A., Schmidt, V. & Dandres, T. (2019). Quantifying the carbon emissions of machine learning. 4 November 2021, <https://arxiv.org/pdf/1910.09700.pdf>.

Lannelongue, L., Grealey, J., Inouye, M., Lannelongue, L. & Inouye, M. (2021). Green algorithms: Quantifying the carbon footprint of computation. *Advanced Science News*, 8, 1-10.

Lehky, S. R., Tanaka, K. & Sereno, A. B. (2021). Pseudo sparse neural coding in the visual system of primates. *Communications Biology*, 4 (1), 1-12.

Lomonaco, V. (2019). A machine learning guide to HTM (hierarchical temporal memory). 24 October 2021, <https://numenta.com/blog/2019/10/24/machine-learning-guide-to-htm>.

Mao, J., Gan, C., Kohli, P., Tenenbaum, J. B. & Wu, J. (2019). The neuro-symbolic concept learner: Interpreting scenes, words, and sentences from natural supervision. 6 April 2022, <https://arxiv.org/pdf/1904.12584.pdf>.

Marcus, G. (2022). Deep learning is hitting a wall. 10 March 2022, <https://nautil.us/deep-learning-is-hitting-a-wall-14467/>.

- Marcus, G. & Davis, E. (2020). GPT-3, bloviator: Open AI's language generator has no idea what it's talking about. 22 February 2022, <https://www.technologyreview.com/2020/08/22/1007539/gpt3-openai-language-generator-artificial-intelligence-ai-opinion/>.
- Masson-Delmotte, V., Zhai, P., Chen, Y., Goldfarb, L., Gomis, M. I., Matthews, J. B. R., Berger, S., Huang, M., Yelekçi, O., Yu, R., Zhou, B., Lonnoy, E., Maycock, T. K., Waterfield, T., Leitzell, K. & Caud, N. (2021). *Working Group I Contribution to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. 2021 Intergovernmental Panel on Climate Change. IPCC, Switzerland.
- Mortensen, J. (2022). Is black box AI dangerous? Tech evaluate. 16 March 2022, <https://www.techevaluate.com/is-black-box-ai-dangerous/>.
- Narasimman, L. (2022). The top 4 AI projects everyone is talking about. 1 June 2022, <https://narasimmantech.com/the-top-four-ai-projects-everyone-is-talking-about-2/>.
- Naser, M. Z. & Ross, B. (2022). An opinion piece on the dos and don'ts of artificial intelligence in civil engineering and charting a path from data-driven analysis to causal knowledge discovery. *Civil Engineering and Environmental Systems*, 39 (1), 1-11.
- Niu, D., Yang, L., Cai, T., Li, L., Wu, X. & Wang, Z. (2022). A new hierarchical temporal memory algorithm based on activation intensity. *Computational Intelligence and Neuroscience*, 2022, 1-17.
- Numenta. (2017). Biological and machine intelligence (BAMI). 8 March 2022, <https://numenta.com/assets/pdf/biological-and-machine-intelligence/BAMI-Complete.pdf>.
- Olshausen, B. A. & Field, D. J. (2004). Sparse coding of sensory inputs. *Current Opinion in Neurobiology*, 14 (4), 481-487.
- Pati, S. (2022). The future of artificial intelligence and metaverse in 2030. 7 March 2022, <https://zipe-education.com/the-future-of-artificial-intelligence-and-metaverse/>.
- Purdue University News. (2021). Think the brain is always efficient? Think again. 5 March 2022, <https://www.purdue.edu/newsroom/releases/2021/Q1/think-the-brain-is-always-efficient-think-again.html>.
- Rathore, M. S. (2022). Top artificial intelligence interview questions and answers. TechStack. 16 April 2022, <https://www.techstack.in/blog/artificial-intelligence-interview-questions-and-answers/>.
- Riganelli, O., Saltarel, P., Tundo, A., Mobilio, M. & Mariani, L. (2021). *Cloud failure prediction with hierarchical temporal memory: An empirical assessment*. 2021 20th IEEE International Conference on Machine Learning and Applications (ICMLA), (pp. 785-790), Italy.
- Schuller, B. W., Akman, A., Chang, Y., Coppock, H., Gebhard, A., Kathan, A., Rituerto-González, E., Triantafyllopoulos, A. & Pokorny, F. B. (2022). *Climate change & computer audition: A call to action and overview on audio intelligence to help save the planet a preprint*. Climate Change & Computer Audition, 1-28.
- Schwartz, R., Dodge, J., Smith, N. A. & Etzioni, O. (2020). Green AI. *Communications of the ACM*, 63 (12), 54-63.
- Sezgin, E., Sirrianni, J. & Linwood, S. L. (2022). Operationalizing and implementing pretrained, large artificial intelligence linguistic models in the US Health Care System: Outlook of Generative Pretrained Transformer 3 (GPT-3) as a service model. *JMIR Medical Informatics*, 10 (2), e32875.
- Shah, D., Ghate, P., Paranjape, M. & Kumar, A. (2017). *Application of hierarchical temporal memory theory for document categorization*. 2017 IEEE SmartWorld, Ubiquitous Intelligence & Computing, Advanced & Trusted Computed, Scalable Computing & Communications, Cloud & Big Data Computing, Internet of People and Smart City Innovation. (pp. 1-6), USA.

- Singhi, R. (2019). The rise and fall of symbolic AI. Philosophical presuppositions of AI. 14 September 2021, <https://towardsdatascience.com/rise-and-fall-of-symbolic-ai-6b7abd2420f2>.
- Soon, O. Y. & Hui, L. K. (2022). Making artificial intelligence work for sustainability. 16 April 2022, <https://technologymagazine.com/ai-and-machine-learning/making-artificial-intelligence-work-for-sustainability>.
- Soviany, P., Ionescu, R. T., Rota, P. & Sebe, N. (2022). Curriculum learning: A survey. *International Journal of Computer Vision*, 130, 1-40.
- Strubell, E., Ganesh, A. & Mccallum, A. (2019). *Energy and policy considerations for deep learning in NLP*. In the 57th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics. Italy.
- Struye, J. & Latré, S. (2020). Hierarchical temporal memory and recurrent neural networks for time series prediction: An empirical validation and reduction to multilayer perceptrons. *Neurocomputing*, 396, 291-301.
- Szegedy, C., Zaremba, W., Sutskever, I., Bruna, J., Erhan, D., Goodfellow, I. & Fergus, R. (2013). Intriguing properties of neural networks. 19 February 2022, <https://arxiv.org/pdf/1312.6199.pdf>.
- Taylor, P. (2022). IBM sells off large parts of Watson health business. 24 January 2022, <https://pharmaphorum.com/news/ibm-sells-off-large-parts-of-watson-health-business/>.
- Thoppilan, R., Freitas, D. de, Hall, J., Kulshreshtha, A., Cheng, H.-T., Jin, A., Bos, T., Baker, L., Du, Y., Li, Y., Lee, H., Zheng, S. H., Ghafouri, A. & Le, Q. (2022). LaMDA: Language models for dialog applications. 10 February 2022, <https://arxiv.org/pdf/2201.08239.pdf>.
- Trafton, A. (2022). Dendrites may help neurons perform complicated calculations. 7 February 2022, <https://news.mit.edu/2022/dendrites-help-neurons-perform-0217>.
- Urbina, F., Lentzos, F., Invernizzi, C. & Ekins, S. (2022). Dual use of artificial-intelligence-powered drug discovery. *Nature Machine Intelligence*, 4 (3), 189–191.
- Vale, D., El-Sharif, A. & Ali, M. (2022). Explainable artificial intelligence (XAI) post-hoc explainability methods: Risks and limitations in non-discrimination law. *AI and Ethics*, 1, 1-12.
- Weidinger, L., Mellor, J., Rauh, M., Griffin, C., Uesato, J., Huang, P.-S., Cheng, M., Glaese, M., Balle, B., Kasirzadeh, A., Kenton, Z., Brown, S., Hawkins, W., Stepleton, T., Biles, C., Birhane, A., Haas, J., Rimell, L., Hendricks, L. A., ... & Gabriel, I. (2021). *Ethical and social risks of harm from Language Models*. DeepMind.
- Yang, G., Hu, E. J., Babuschkin, I., Sidor, S., Liu, X., Farhi, D., Ryder, N., Pachocki, J., Chen, W. & Gao, J. (2022). *Tensor programs v: Tuning large neural networks via zero-shot hyperparameter transfer*. 35th Conference on Neural Information Processing Systems (NeurIPS 2021).
- Zador, A. M. (2019). A critique of pure learning and what artificial neural networks can learn from animal brains. *Nature Communications*, 10 (1), 1-7.
- Zednik, C. (2021). Solving the black box problem: A normative framework for explainable artificial intelligence. *Philosophy & Technology*, 34 (2), 265-288.
- Zhang, Z., Han, X., Zhou, H., Ke, P., Gu, Y., Ye, D., Qin, Y., Su, Y., Ji, H., Guan, J., Qi, F., Wang, X., Zheng, Y., Zeng, G., Cao, H., Chen, S., Li, D., Sun, Z., Liu, Z., ... & Sun, M. (2021). CPM: A large-scale generative Chinese Pre-trained language model. *AI Open*, 2, 93-99.

ISSN: 2146-1740
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ayd>,
Doi: 10.54688/ayd.1105881
Review Article

HOW CAN SCIENCE DIPLOMACY ASSIST TO SUPPORT THE EU'S POLICY GOALS?

Seray Baykal¹

Abstract

Article Info

Received:
19/04/2022

Accepted:
20/06/2022

Recently, there has been greater interest in science diplomacy because countries acknowledge the importance and value of science as a strategic foreign policy tool. The European Union (EU) as one of the most significant economic and political unions in world politics has also begun to apply science diplomacy to have a locomotive role in international discussions about the global challenges and increase the union's soft power potential by leading the example in the issue. Since addressing global challenges is one of the top priorities of the union, climate change as one of the most urgent issues of today's world has found a place for itself in the EU's extending science diplomacy activities. Therefore, this paper aims to examine the motives of the EU's extending activities in field of science diplomacy, mainly climate change, while discussing how the EU's increasingly visible policy decisions in field of science diplomacy assists them to support its policy goals on the subject of addressing the global challenges. The article supports the conclusion that the union's decision to give greater role to science diplomacy is mainly related to remaining a global power in world politics and achieving its aims with respect to the wider world.

Keywords: Science diplomacy, Climate change, Policy, Soft power, The European Union.

Jel Codes: F53, F59, F64, F68, Q54.

¹ PhD Candidate, Istanbul University, ORCID: 0000-0003-0465-248X, seray-yildirim@live.com.

Cite: Baykal, S. (2022). How can science diplomacy assist to support the eu's policy goals? *Journal of Academic Approaches*, 13 (1), 226-242.

1. Introduction

In today's world, climate change, infectious diseases, food security, water scarcity and other global challenges that the international community has faced threaten all countries. To tackle these issues, global responses which are directly related to scientific evidence and the views of the specialists alongside the policy makers are required. It is assumed that internationalization of scientific cooperation around the world will contribute to the solution of these challenges.

In this respect, the concept of science diplomacy as a new method of multilateral diplomacy and a foreign policy tool has recently emerged and increased its impact in today's global politics. Science diplomacy as a strategic foreign policy tool can be driven for different motives. It enables multilateral cooperation at both regional and global levels and strengthens scientific and technical capacities of countries. It also allows countries to realize their national interests and objectives in the international arena by developing political relations with other nations and attracting public attention through the use of soft power of science.

The European Union (hereafter the EU) as one of the most significant global actors in the world politics has been at the forefront of the scientific cooperation. The EU's research capacity and its scientific endeavors are crucial instruments to exercise its power for demonstrating its global leadership and working together with international partners across the continent. Historically, the EU has used the unifying power of science since the 1950s. For example, after the end of the Second World War, science was used to improve mutual relations among European countries to unify the divided continent in 1954 through the establishment of one of the largest research centers of the world, CERN. However, the union has begun engaging in science diplomacy more visibly in recent years. The union's decision to give a greater role to science diplomacy is mainly related to supporting its external policies regarding addressing the global challenges alongside increasing the union's soft power potential and improving its relations with strategic countries and regions around the world. Since the global challenges are considered as one of the top priorities of the union, it is crucial for the EU to have a locomotive role in international discussions about the global challenges in order to remain its position as a global power in world politics and achieve its aims with respect to the wider world including sustainable development of the earth and protection of the environment. For this reason, climate change, as one of the most urgent global issues of today's world has found a place itself in the EU's extending activities in science diplomacy area.

This paper aims to analyze the motives of the EU's extending activities in the area of science diplomacy with respect to climate change while discussing how the EU's increasingly visible policy decisions in science diplomacy area assist them to support its policy goals in the subject of addressing the global challenges. In line with this purpose, the paper will cover three chapters. In the first chapter, the concept of science diplomacy will be defined with its three dimensions which are "science in diplomacy", "diplomacy for science" and "science for diplomacy" by giving detailed examples. Second, the relationship between science diplomacy and soft power will be examined in order to comprehend the motives of states and non-state actors to apply science diplomacy for the purpose of achieving national interests and objectives in the international arena. Lastly, the reasons for the EU's increasingly visible policy decisions in the science diplomacy area particularly climate change will be analyzed by discussing the decisive role of the EU in climate negotiations.

2. Science Diplomacy as a New Concept in International Relations

It has been assumed that diplomatic affairs among states began with the Peace of Westphalia in 1648. Since then, the bilateral nature of diplomacy which is based on state-to-state relations has changed during the post-Second World War period with inclusion of international organizations and non-governmental organizations in decision making process in international relations. In particular, the role of the non-state actors has begun to increase after the end of the cold war with deepening process of globalization and rising in global challenges such as climate change, food security, infectious diseases, water scarcity etc. Hence global challenges require global solutions by moving away from bilateral diplomacy into multilateral diplomacy which is considered a milestone in terms of achieving multilateral cooperation at both regional and global level and benefiting from the strong connection between scientific and technical communities in the 21st century (Langenhove, 2016: 1-2).

In parallel with the development in the international system, science diplomacy as a new method of multilateral diplomacy and a foreign policy tool has recently emerged in the literature. Conceptually, there seems to be a tension between science and diplomacy due to the fact that science is all about "objective truths" while diplomacy is relevant with giving importance to "national interests". However, science diplomacy lays at the intersection of two concepts. Initially, the concept came from the United States and subsequently was widely used in the Anglo-Saxon world. In particular, the American Association for the Advancement of Science (hereafter AAAS) played an important role in terms of the dissemination of the concept. It is essential to underline that even though science diplomacy is a new concept, science

diplomacy activities including appointment of science envoys, establishment of large research facilities and signing of the international treaties in science related issues have been taking place in international arena for a long time (Turekian et al., 2015: 10). However, there is not a single definition of the concept, and its definition varies across the literature.

According to Vaughan Turekian, former chief international officer of the AAAS and first director of the Center for Science Diplomacy, science diplomacy is *“the use and application of science cooperation to help build bridges and enhance between and among societies, with a particular interest in working in areas where there might not be other mechanisms for engagement at an official level”* (Ruffini, 2017: 11). In today's global politics, international scientific cooperation is considered as an effective tool to manage conflicts and strengthen the innovation capacities of countries. In addition to Turekian's science diplomacy definition, it is crucial to emphasize that science diplomacy is not only about promoting international scientific cooperation among countries but also a tool for countries to realize their national interests and objectives in the international arena. In other words, as science diplomacy is almost exclusively initiated by states, and that it represents their interests, it should be regarded as a strategic foreign policy tool with its greater importance in world politics (Özkaragöz Doğan et al., 2020: 3).

In this sense, it is significant to comprehend the aim of science diplomacy which can be categorized into the three main dimensions according to the literature. These are “science in diplomacy”, “diplomacy for science” and “science for diplomacy”. To begin, “science in diplomacy” dimension involves the effective use of science by providing scientific expertise and advice from research communities around the world, to policy makers on global issues. Arms control, environmental and many other international agreements which are directly linked with scientific issues can be an example of this dimension. More specifically, establishment of Intergovernmental Panel on Climate Change (hereafter IPCC) in 1988 has been crucial for “science in diplomacy”. The assessment reports of IPCC which have been published since 1990s, initially played an important role in the adoption of United Nations Framework Convention on Climate Change in 1992 and then also in the signing of climate related treaties including Kyoto Protocol in 1997 and Paris Agreement in 2015 (Langenhove, 2016: 3).

The second dimension of science diplomacy, namely “diplomacy for science” is based on using diplomacy so as to make progress in scientific areas and facilitate international scientific cooperation among states. It is necessary to underline that scientific cooperation among states refers to the establishment of large research projects that one country cannot afford

with its own capabilities. Therefore, in this dimension, diplomacy is perceived as a tool to improve countries' national capacities. For instance, despite the tension between USA and Soviet Union in 1980s, the leaders of two countries attended the several summits to discuss the details of production of fusion energy which ultimately resulted with establishment of International Thermonuclear Experimental Reactor (hereafter ITER) in 2007 (The Royal Society, 2010: 9).

The final dimension of science diplomacy known as "science for diplomacy" is about building or improving mutual relations between states through using the soft power of science. In this respect, countries' success in science and technology is connected to their economic strength as well as its overall impact in world politics. For instance, it is indicated that although people who live in Middle East are rather skeptical towards US culture or products, they respect United States' advancement in science and technology. Therefore, the US Department of State used science as the most admired aspect of US society in order to reach out to the Muslim world by applying the commonly cited statement of Norman Neureiter who supported the idea that "*an active way of reaching out to the Muslim world in an area where we know they admire us*" (Ruffini, 2017: 88). In this sense, Former US President, Barack Obama's speech titled "A New Beginning" at Cairo University, Egypt in 2009 could be given as a concrete example of this policy. At a time when the US's relations with Muslim majority countries had deteriorated and diplomatic channels among the countries were not functioning well due to the 9/11 attacks, Obama used science as a respected value in the Middle East to normalize the relations and increase the scientific collaboration with these countries (Ruffini, 2017: 89).

It should also be noted that science diplomacy can be driven for different motives. From this perspective, the literature also identifies that the motives of countries engaging in science diplomacy are mainly linked with three particular objectives, which are classified as "access", "promotion", and "influence". First, "access" is essential for countries to improve their national innovation capacities and competitiveness by accessing new technologies and markets as well as being part of larger research projects such as the "International Space Station" or ITER, that one single country could not afford with their own capabilities. Second, "promotion" is based on the understanding that a country's success in research and development allows them to attract the attention of scientists, researchers, or companies from all around the world while also enhancing their innovation capacity and reputation. Third, "influence" is using the soft power of science to influence public opinion, policy makers or leaders from other countries as well as fostering mutual relations (Flink & Schreiterer, 2010: 669). Based on these classifications,

when countries apply science diplomacy for the sake of “access” and “promotion”, it can be stated that their objective is to mostly enhance their scientific and technical capacities. On the other hand, when countries apply science diplomacy for the sake of “influence”, it is mainly to improve political relations with other nations and attract the public attention in those countries by means of using the soft power of science.

In light of that, science diplomacy, as a strategic foreign policy tool in today’s world, reflects the driving motives of those who initiate it. Hence, it should be underlined that one of the most important aspects of science diplomacy is the “initiator”. Although it is mostly initiated by states, it is not rare to encounter the involvement of non-state actors including private foundations, research agencies or supra national regional organizations like the EU (Langenhove, 2017: 8-9). The motives of initiators, whether they are states or non-state actors, are mostly connected to the “influence” objective of science diplomacy. Thus, it is significant to analyze the relationship between science diplomacy and soft power, as the soft power of science plays an important role in achieving national interests of the countries in the international arena.

3. The Relationship between Science Diplomacy and Soft Power

Prof. Joseph S. Nye, former dean of the Kennedy School of Government at Harvard University introduced the concept of “soft power”. He regarded it as the “second face of power”, while drawing the line between soft and hard power. The concepts of soft and hard power are not entirely different because the aim of both concepts is to achieve desired outcomes through affecting the behavior of others. However, soft power differs from the commonly used concept of hard power as the latter is based on using military or economic resources to force others to change their undesired positions. On the other hand, soft power as defined by Nye, is the ability to shape positions or behaviors of others through attraction and persuasion. It is based on building common interests and values which allow states to achieve desired outcomes without having to use force or threats, unlike hard power (Nye, 2004: 5-7). Soft power is also defined as an “attractive power” by the literature due to its sources, which are effective in changing the positions or attracting the attention of others. According to Nye, culture, political values, and foreign policy of a particular country are accepted as the soft power sources of a country. In this respect, moral authority, legitimacy, international rules, institutions, and cultural values are at the roots of soft power (Nye, 2004: 11).

In this perspective, science is also considered as one of the sources of soft power because a country’s culture involves all values including its history, sports, art, music, science,

technology and so on. There are multiple examples where a country uses the soft power of science. The oldest and most important one of those examples date back to the 18th century, the establishment of “The British Royal Society” whose aim was to promote excellence in science as well as to support international scientific collaboration. Since then, the UK government has frequently applied science as a tool in cases of solving military and political issues (The Royal Society, 2010: 1). Another example could be the space race of the Cold War era. When the Soviet Union launched the first space satellite, Sputnik in 1957, many Europeans believed the idea that science was valuable instrument for the Soviet Union and their culture. This understanding subsequently paved way for the advancement of not only the Soviet’s hard power capabilities but also their soft power. Although the global influence of US was tremendous in terms of popular culture including movies, TV programs, or music during the Cold War period, the Soviet Union’s success in science and technology had a positive impact on its soft power. Thus, Soviet culture became much more popular and attractive in those decades (Nye, 2004: 74-75).

Science is accepted as an effective and attractive asset for both national and universal interests of countries. This is because developments in science and technology as well as the rise in international scientific cooperation, serve the interests of all states, and also allow them to build the influence they desire. Therefore, science is a significant tool to improve not only the hard power but also the soft power capabilities of the countries. Since a country’s attractiveness for its national science capacity creates a positive impact on other nations, many scholars advocate the idea that science diplomacy has “pure soft power” potential thanks to its softening role and overall effect on the states. When science becomes the most admired aspect of a country, and its scientific community is successfully recognized by other states on the global stage, this allows them to achieve their desired outcome alongside growing the influence of their scientific community in world politics (Özkaragöz Doğan, 2015: 41).

It is apparent that science diplomacy as a strategic foreign policy tool with its greater importance plays an essential role in terms of generating soft power. However, it is also crucial to underline that science for diplomacy dimension of science diplomacy is mainly driven by the influence objective. When countries’ desire to create influence on the global level connects with their science for diplomacy activities, leverage of one particular country’s impact over the others is clearly visible. The activities including signing of science cooperation agreements, opening of scientific excellence centers, promoting international research projects, science festivals, exhibitions, providing science fellowships or educational scholarships opportunities

are concrete examples of science for diplomacy dimension which are also pivotal activities for generating soft power (The Royal Society, 2010: 11-12).

Indeed, there has been greater interest in science diplomacy in today's world politics. More recently, countries acknowledge the strategic importance and value of science in part of their foreign policy making process. Previously, only a small number of developed and scientifically advanced countries such as the US, UK, Russia engaged in science diplomacy activities to spread their culture beyond their borders and influence other nations. However, developing and relatively small countries have also begun to apply science as a strategic foreign policy tool and become involved in science diplomacy activities for advancing their diplomatic relations and increasing their visibility in international negotiations (Gluckman et al., 2017: 5).

To illustrate, New Zealand as a relatively small country in terms of size, population, and economy has recently reconstructed its science and technology capacity. In this regard, New Zealand has begun to support science related funds and restructure departments and bodies within the government in line with scientific necessity while prioritizing science in certain policy subjects including climate change, biodiversity, sustainable energy and so on. In return, New Zealand's diplomatic relations with countries that were previously not included in the list of its trading partners have improved on a broad scale and the country increased its visibility in the international negotiations regarding the global challenges. Thus, it is clear that the New Zealand's decision to reconstruct its science and technology capacity was aimed to increase the country's voice in international arena and develop mutual relations beyond its continent (Gluckman et al., 2012: 3-6).

In addition to the country examples above, non-state actors such as private foundations, research agencies or regional organizations have actively engaged in science diplomacy in recent years. In particular, the EU has given greater role to science and science diplomacy. Hence, analyzing the motives of the EU's increasingly visible policy decisions in science diplomacy, particularly on climate change, is crucial for the aim of this paper. It is also significant to underline the role of science diplomacy in Europe which will be examined in a detailed way in the following chapter.

4. Role of Science Diplomacy in Europe

Science diplomacy is not a strange concept for Europe. In particular, after the end of the Second World War, science was seen as a significant tool for recovery to Europe from the disastrous impacts of the two world wars. In an attempt to improve mutual relations among

European countries and unify the divided continent in 1954, CERN, one of the largest research centers of the world in the area of physics was established with the contribution of twelve European nations including Germany and Italy as well. Frankly, ideological background of CERN is based upon the idea of establishing a scientific institution which is rooted in a movement to bring peace and reconstruction of Europe at the same time (Ruffini, 2017: 94).

Unifying and softening role of CERN as a major scientific institution in Europe paved the way for building bridges between the European countries which was deteriorated due to both world wars. Thanks to high level of collaboration on ongoing scientific research within the programme, first contacts between German and French scientists were made and this eventually led to restoration of Franco-German relations with the Elysée Treaty in 1963 (Turekian et al., 2015: 9). Similarly, collaboration on scientific issues within the programme provided opportunities for scientists from both East and West Europe to collaborate and also enabled the first contact between the USSR and Europe. This resulted with the conclusion of the first ever contract between the USSR and Europe through CERN, as the first European organization during the Cold War period. In addition to the USSR, CERN's collaboration on ongoing research activities with other countries including China, Taiwan, India, and Pakistan in the following years has shown that ties among countries can be strengthened without taking into consideration of national, racial, or ideological backgrounds of the countries, when the subject is science (Ruffini, 2017: 95). Once CERN's influence and unifying power became global, research facilities have been continued to establish within the EU such as European Space Agency or outside of the EU such as Synchrotron-light for Experimental Science and Application in the Middle East (SESAME) which was established in the Middle East with contribution of the EU.

Historically, even though the EU has been involved in science diplomacy since the 1950s, turning points in terms of prioritizing science as a strategic foreign policy tool in the union's external policies were achieved first with the adoption of "Strategic European Framework for International Science and Technology Cooperation" in 2008 and then adoption of "Enhancing and Focusing EU International Cooperation in Research and Innovation: A Strategic Approach" in 2012, and finally with the appointment of Carlos Moedas as the EU Commissioner for Research Science and Innovation in 2014 (Langenhove, 2017: 10).

Initially, the proposed framework titled with "*Strategic European Framework for International Science and Technology Cooperation*" was published by the European Commission in 2008. According to proposed framework, the aim of the cooperation is to

improve research efforts and facilities of the union through using new technologies and increasing collaboration across the continent so that the EU can respond global challenges effectively which also assist ultimately the EU to increase its research capabilities and attractiveness around the world (Commission of the European Communities, 2008).

Similar efforts can be seen in the strategic document titled with “*Enhancing and Focusing EU International Cooperation in Research and Innovation: A Strategic Approach*” which was published in 2012. The aim of the document is to strengthen the EU’s research and innovation capacity as well as coping with the global challenges and supporting the union’s external policies. However, it is also essential to emphasize that the document has a significant place since science diplomacy as a strategic concept was mentioned in the document for the first time. The following statement was made in the document regarding science diplomacy:

Science diplomacy will use international cooperation in research and innovation as an instrument of soft power and a mechanism for improving relations with key countries and regions (European Commission, 2012).

Despite prioritizing science diplomacy in the union’s strategic documents in the last decade, remarkable change was noticed particularly during Carlos Moedas’s term as the EU Commissioner for Research Science and Innovation. Individually, Moedas believes strategic role and power of science and obviously science diplomacy in terms of developing the EU’s science and technology capacity and increasing its attractiveness around the world. During one of his speeches at the European Institute in Washington in 2015, he emphasized the role of science diplomacy by saying the following statement.

Science diplomacy to play leading role in our global outreach for its uniting power. Certainly, with our closest partners, but, even more so, where it can make an even greater difference: where the political situation is more complex (European Commission, 2016).

According to him, science diplomacy has a potential to “*light the way where other kinds of politics and diplomacy have failed*”. Therefore, he strongly supported the idea that the EU should be involved actively and visibly in science diplomacy in the 21st century, to efficiently implement their policies pertaining to development, international relations, and neighborhood (Langenhove, 2017: 10). Since Moedas boldly expressed the importance of science diplomacy for the union on all occasions, it is crucial to quote his below statement on this topic:

We need to Open to the World! Europe is a global leader in science, and this should translate into a leading voice in global debates. To remain relevant and competitive, we need to engage more in science diplomacy and global scientific collaboration. It is not sufficient to only support collaborative projects; we need to enable partnerships between region and countries. Challenges in areas like energy, health, food, and water are global

challenges. And Europe should be leading the way in developing global research partnerships to address these challenges (European Commission, 2016).

Alongside these developments, science diplomacy's role within the EU has increased as a significant instrument for increasing the union's soft power potential and improving its strategic relations around the world. In addition, it is also essential to highlight that science diplomacy is used for the sake of supporting the union's external policy goals specifically in the case of addressing the global challenges. Since the global challenges that the union has faced, such as climate change, energy, and food security etc. all require international response, science can assist the union in its policy making process as long as their policy makers are guided on recent scientific evidence and information (European Commission, 2016). Thus, the EU policy makers focus on the needs of the scientific community to become the scientific excellence center of the world, or in other words, make the EU a global brand for scientific excellence. Through this, the union is able to find innovative solutions to address the global challenges. Since being left out of the problem-solving process to global challenges will jeopardize the EU's position as a major global actor in the world politics, it is crucial for the EU to be involved in science diplomacy. When the union's research and innovation capacity are combined with their growing science diplomacy activities, such as the creation of the European Research Area, increasing the union's budget for research and innovation programme, and funding programme for international cooperation, it is not surprising to see a rise in the attractiveness of the union around the world (Moedas, 2016: 2).

Likewise, it will also pave the way for the extension of European values of promoting and ensuring freedom, democracy, human rights, equality, and rule of law which are significant for the union's internal aims. In addition, the EU also has aims within the wider, external world which include sustainable development of earth, protection of environment and so on (The European Union, 2022). Achieving these external aims are significant for the EU as stated by Ursula Von Der Leyen, The President of the European Commission, who underlined the importance of sustainable development and new growth strategies for the planet and life on it during the presentation of European Green Deal in 2019. This also explains the EU's efforts to work together with other nations in terms of the collective responsibility principle for the global challenges. Therefore, openness and engagement with its neighbors and the rest of the world for solving these global challenges are considered as one of the top priorities of the union. To achieve its strategic priorities, it is crucial for the EU to have a leading role in international discussions to maintain its position as a major global power, by finding innovative solutions through using new technologies and sharing knowledge in areas that contribute to scientists from different parts of the world (European Commission, 2016).

Recently, climate change as one of the most urgent global issues of today's world has been given importance to the EU's extending activities in science diplomacy which is also expected to support the EU's policy goals in the subject of addressing the global challenges. Historically, the EU has been at the forefront of tackling with climate change issue. The union has been participating the climate negotiations actively since the Earth Summit in Rio in 1992. Since then, the EU has been playing a decisive role in climate discussions first adoption of Kyoto Protocol in 1997 and then Paris Agreement in 2015. Despite the EU's voluntary effort to reduce its greenhouse gas emission (hereafter GHG) rate which are known as primary reasons of climate change, the impact of the Kyoto Protocol as the first climate related agreement was limited because of unwillingness of other developed countries to ratify the protocol and set the reduction targets (De Las Heras, 2018: 4).

Afterwards, the EU's initiatives and efforts have continued in the subject of signing a new climate agreement. The publication of alarming Fourth and Fifth Assessment Reports of IPCC in 2007 and in 2014 explicitly indicated the necessity of new climate agreement for a better future. During the Paris Agreement negotiations, the EU urgently called all the countries to take legally binding action in the case of determination of mitigation commitments unlike the Kyoto Protocol which required to take responsibility of only industrialized countries. The EU's offer was accepted by the authorities and included to the Paris Agreement as "Nationally Determined Contributions" (NDCs) which include action plans and the policies of the countries in the case of mitigation commitments that they plan to achieve for a certain period of time. In this sense, it is also crucial to underline that the EU called on all countries to revise their NDCs every five years for ensuring dynamism and supervision over the countries' mitigation targets (De Las Heras, 2018: 15).

As a result of the EU's and the international communities' efforts, the Paris Agreement was signed in 2015. The aim of the agreement is keeping the increase in the global average temperature below 2°C while pursuing the best efforts to limit the increase to 1.5°C above pre-industrial levels in order to deal with climate change and minimize its severe effects (United Nations, 2015). After the signing of the Paris Agreement, the EU ratified the agreement, and the union was one of the first group in terms of submitting their NDCs under the name of "*The NDC of the European Union and its 28 Member States*" which indicates that the EU will act collectively throughout the whole process. According to their NDCs, the EU aimed to reduce their GHG emissions by at least 40% by 2030 while also increasing the use of renewable energy sources and rising energy efficiency within the union (European Commission, 2015).

However, the global perspective shifted with the election of Donald Trump as US President and his announcement of the US withdrawal from the Paris Agreement in 2017. This led to a visible increase in anti-environmental voices international arena, including Bolsonaro, the President of Brazil. These anti-environmental voices have jeopardized the applicability and commitments of the Paris Agreement. Therefore, in the absence of US, the EU had to invoke additional efforts in demonstrating its global leadership for their locomotive role in dealing with climate change. Hence the EU plays a decisive role in climate discussions as a key global actor since the mid-1990s and its commitments and objectives about the issue are regarded as crucial by virtue of its responsibility to set an example for the other nations which has been emphasized several times by the bureaucrats within the union.

In this sense, ongoing discussion between the European Parliament and the European Commission about determination of a net zero emission target for the EU as a long-term vision was resulted in adoption of aiming climate neutrality by 2050. In an attempt to achieve the EU's strategic priority and the long-term vision, "The European Green Deal" was represented in the European Commission in 2019. Ursula Von Der Leyen, The President of the European Commission implied the importance of The European Green Deal by giving the following statement (Jensen, 2020: 1).

The European Green Deal is our new growth strategy...We will help our economy to be a global leader by moving first and moving fast. We are determined to succeed for the sake of this planet and the life on it...By showing the rest of the world how to be sustainable and competitive, we can convince other countries to move with us (European Commission, 2019).

The aim of the deal is to make Europe first climate neutral continent in 2050. As part of the deal, policy measures and financial resource mechanisms have been explained in a detailed way. To achieve the target and make the EU first climate neutral economy in the world, the Commission proposed to revise and enhance the EU's mitigation targets which had been proposed in their first NDCs in 2015. Thus, in 2020, the Commission adopted "2030 EU Climate Target Plan" which proposed to increase the EU's mitigation target from 40% to 55% by 2030 while offering regulatory revisions, and new initiatives regarding climate change policy framework and reduction targets for sectors such as industry, building, agriculture, waste, and transportation. Subsequently, all these action plans, policies and legislative revisions were presented under the name of "Fit For 55" package during the commission work programme for 2021 alongside revising and enhancing the NDCs of the union in accordance with more ambitious mitigation targets as offered (Jensen, 2020: 2-3).

In addition to the efforts within the union in terms of working closely with the specialists and scientists to determine the ambitious goals and long-term visions about climate change, the union has also begun to work closely with the international partners and countries so as to deal with climate change in the last decade. This paves the way for significant rise in science diplomacy activities of the union such as sharing their expertise through bilateral or multilateral agreements about mitigation trading, supporting transfer of technology and research collaboration with other countries through research and innovation programme like Horizon Programme. Besides the union's decision to work closely with the international fora which have direct influence on the climate negotiations including Organization for Economic Cooperation and Development, International Energy Agency, Major Economies forum on Energy and Climate, IPCC, G8 and G20 countries is crucial to improve the implementation of climate related policies in the world politics (European Commission, 2021).

To sum up, all the efforts of the EU from Kyoto to Paris in the case of tackling with climate change issue indicate that the union has been acting in the perspective of science for globe rather than science for the continent. This understanding is directly related with supporting the EU's policy goals in terms of demonstrating its global leadership in the world politics and also achieving its aims with respect to wider world by addressing the global challenges as one of the world's major economic and political union. Hence the EU's advanced technological capacity is significant resource to address the global challenges, collective usage of these resources will contribute solution process of these challenges as well as increasing attractiveness of the union around the world. Thus, the union's science diplomacy activities regarding climate change which have been mentioned above play an important role in terms of supporting the union's policy goals.

5. Conclusion

In addition to countries, non-state actors have also recently acknowledged the strategic importance and value of science and subsequently adopted science diplomacy as a part of their foreign policy making process. Although the EU has been at the forefront of scientific developments and the cooperation, the union's decision to use science diplomacy as a strategic foreign policy tool is relatively new. In the last decade, the EU begun actively using science diplomacy to support the union's external policies on global challenges as well as increasing the union's soft power potential and improving its relations with strategic countries and regions around the world.

As analyzed in this paper, addressing global challenges is one of the top priorities of the union due to two main reasons. First, it is crucial for the EU to remain its position as a global power in the world politics by having a locomotive role in international discussions about the global challenges. Second, addressing global challenges is significant for achieving the union's aims within the wider world, which include sustainable development of the earth and protection of the environment. This plays a vital role in determining the union's policy goals in the perspective of science for the globe, rather than science for the continent. Therefore, climate change, as one of the most threatening issues in today's world has found a place for itself in the EU's extending activities in science diplomacy so as to support the union's policy goals of addressing global challenges.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflicts of Interest: There is no potential conflict of interest in this study.

REFERENCES

- Commission of the European Communities. (2008). Strategic European framework for international science and technology cooperation. 26 April 2022, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52008DC0588>.
- De Las Heras, B. P. (2018). From Kyoto to Paris: The European Union's contribution to a new world climate order. *Revista Catalana De Dret Ambiental*, 9 (1), 1-26.
- European Commission. (2012). Enhancing and focusing EU international cooperation in research and innovation: A strategic approach. 26 April 2022, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A52012DC0497>
- European Commission. (2015). Intended nationally determined contribution of the EU and its 28 member states. 26 April 2022, <https://www4.unfccc.int/sites/submissions/INDC/Published%20Documents/Latvia/1/LV-03-06-EU%20INDC.pdf>.
- European Commission. (2016). Open innovation, open science, open to the world: A vision for Europe. 26 April 2022, <https://data.europa.eu/doi/10.2777/552370>.
- European Commission. (2019). The European Green Deal sets out how to make Europe first climate-neutral continent by 2050, boosting the economy, improving people's health and quality of life, caring for nature, and leaving no one behind. 26 April 2022, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_19_6691.
- European Commission. (2021). Statement by European Commission President Ursula Von Der Leyen on the outcome of COP26. 26 April 2022, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_21_6023 https://ec.europa.eu/clima/eu-action/international-action-climate-change/cooperation-non-eu-countries-regions_en.
- European Union. (2022). Aims and values. 26 April 2022, https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/principles-and-values/aims-and-values_en.
- Flink, T. & Schreiterer, U. (2010). Science diplomacy at the intersection of S&T policies and foreign affairs: Toward a typology of national approaches. *Science and Public Policy*, 37 (9), 665-677.
- Gluckman, P. T., Goldson, S. L. & Beddle, A. S. (2012). How a small country can use science diplomacy: A view from New Zealand. *Science & Diplomacy*, 1 (2), 1-7.
- Gluckman, P. T., Turekian, V. C., Grimes, R. W. & Kishi, T. (2017). Science diplomacy: A pragmatic perspective from the inside. *Science & Diplomacy*, 6 (4), 1-13.
- Jensen, L. (2020). EU climate target plan: Raising the level of ambition for 2030. European Parliamentary Research Service. 26 April 2022, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/659370/EPRS_BRI\(2020\)659370_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/659370/EPRS_BRI(2020)659370_EN.pdf).
- Langenhove, L. V. (2016). Global science diplomacy for multilateralism. *Science & Diplomacy*, 5 (4), 1-8.
- Langenhove, L. V. (2017). Tools for an EU science diplomacy. European Commission. 26 April 2022, <https://data.europa.eu/doi/10.2777/911223>.
- Moedas, C. (2016). Science diplomacy in the European Union. *Science & Diplomacy*, 5 (1), 1-9.
- Nye, Jr. J. S. (2004). *Soft power: The means to success in world politics*. (1. Edition). Public Affairs.
- Özkaragöz Doğan, E. (2015). *Science diplomacy in the global age: Examples from Turkey and the world*. (Unpublished Doctoral Dissertation). Middle East Technical University Institute of Social Sciences, Ankara.
- Özkaragöz Doğan, E., Uygun, Z. & Akçomak, I. S. (2020). Can science diplomacy address the global climate change challenge? *Environmental Policy and Governance*, 31 (1), 31-45.

Ruffini, P. B. (2017). *Science and diplomacy: A new dimension of international relations*. Springer International Publishing.

The Royal Society (2010). New frontiers in science diplomacy: navigating the changing balance of power. Science Policy Centre. 26 April 2022, https://www.aaas.org/sites/default/files/New_Frontiers.pdf.

Turekian, V. C., Macindoe, S., Copeland, D., Davis, L.S., Patman, R. G. & Pozza, M. (2015). The emergence of science diplomacy. In David, L. S., and Patman R. G. (Eds), *Science diplomacy: New day or false dawn?* (pp.3-24). World Scientific Publishing.

United Nations. (2015). Paris Agreement. 26 April 2022, https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf.

ISSN: 2146-1740
https://dergipark.org.tr/tr/pub/ayd,
Doi: 10.54688/ayd.974055
Derleme Makale

SEKÜLER TOPLUMUN KRİZİ: POST-SEKÜLERİZMİ TARTIŞMAK

THE CRISIS OF SECULAR SOCIETY: DISCUSSION OF POST-SECULARISM

Sebatullah TEKİN¹

Öz

Makale Bilgi

Gönderilme:
24/07/2021

Kabul:
25/06/2022

Reform ve Rönesans hareketleriyle dini inanç ve gelenekler önemli bir sorgulamaya tabi tutuldu. 18. yüzyılda Aydınlanma süreciyle beraber aklın temel referans haline gelmesiyle dini alan da merkezi önemini yitirdi. Böylece modernleşmeyle beraber daha seküler bir toplum tahayyülü gelişmeye başladı. Bu gelişmeler dolayısıyla da toplumsal, siyasal alanlarda dinsel olanın gerileyeceği ya da dinin temel referans olmaktan çıkacağı öngörüsü üzerinden de sekülerizm teorisi geliştirildi. Ancak son zamanlarda sekülerizm tezinin kavram ve kapsam olarak varolan dini inanç, gelenek ve ilişkileri açıklayamadığına dair eleştiriler yapılmaktadır. Beklenenin aksine din ne rasyonaliteye yenilmiş ne de toplumsal ve bireysel olarak değersiz bir “kalıntı” haline gelmiştir. Din ve devlet işlerinin birbirinden tamamen ayrılması veya “ya din ya da devlet” yaklaşımından ziyade din ve devletin bir arada varolduğu, çok kültürel ve dinsel yaşama beraber yeni bir siyasal ve toplumsal durum söz konusudur. Dolayısıyla bu makale sekülerizm/laiklik tezinin önemli bir sorgulamayı gerektirdiğini ve günümüzde yeni süreci tanımlama konusunda sorunlu olduğunu iddia ederek varolan bu “yeni durumu” post-seküler toplum kavramı üzerinden tartışmayı önermektedir. Makale, Hristiyan Batı dünyası, İslam ülkeleri ve ayrıca Türkiye’deki dini inanç, gelenek ve hareketleri üzerinden bu tartışmaya somutluk kazandırmaya girişmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din, Modernite, Laiklik, Sekülerizm, Post-sekülerizm.

Jel Kodları: N40, Y90, Z13, Z19.

¹ Doktora Öğrencisi, Adnan Menderes Üniversitesi, ORCID 0000-0003-3503-4502, sebatullah_tekin@hotmail.com.

Atf: Tekin, S. (2022). Seküler toplumun krizi: Post-sekülerizmi tartışmak. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 13 (1), 243-269.

Abstract

Article Info

Received:
24/07/2021

Accepted:
25/06/2022

With the Reformation and Renaissance movements, religious beliefs and traditions were subjected to an important questioning. In the 18th century, with the Enlightenment process, the religious field lost its central importance as the mind became the main reference. Thus, with modernization, the imagination of a more secular society began to develop. Due to these developments, the theory of secularism was developed based on the foresight that the religious in social and political fields would regress or religion would cease to be the main reference. However, recently, there have been criticisms that the secularism thesis cannot explain the existing religious beliefs, traditions and relations in terms of concept and scope. Contrary to expectations, religion has neither succumbed to rationality nor has become a socially and individually worthless “remnant”. There is a new political and social situation with a multi-cultural and religious life in which religion and state coexist rather than a complete separation of religion and state affairs or the “either religion or state” approach. Therefore, this article proposes to discuss this existing “new situation” through the concept of post-secular society, claiming that the secularism/secularism thesis requires an important questioning and is problematic in defining the new process today. The article attempts to give concreteness to this discussion through religious beliefs, traditions and movements in the Christian Western world, Islamic countries and also in Turkey.

Keywords: Religion, Modernity, Laicism, Secularism, Post-secularism.

Jel Codes: N40, Y90, Z13, Z19.

Extended Summary

With the Reformation and Renaissance movements, religious beliefs and traditions were subjected to an important questioning. With the enlightenment process in the 18th century, the religious field lost its central importance over time, as the mind became the main reference. Thus, with modernization, the imagination of a more secular society began to develop. Religion started to evolve into a more secular situation with modernity when its central importance or sanctity was shaken. The information systems that developed in Western societies, along with the changes that occurred with the modernization in social, economic, cultural and political areas, led to the fading of religion from these areas and the emergence of a more secular situation.

As a matter of fact, rationality does not need this “residue”. For this reason, the main objective of rationality was to dominate the mind, to limit the influence of religion and, if necessary, to abolish religion. Sociologists such as Auguste Comte, Karl Marx, and Emile Durkheim viewed religion as a phenomenon that could only survive in traditional societies and would eventually withdraw from social life as humanity modernized. Modernity shook the dominance of the sacred and global changes. The explanation of the world and man's relationship to this world through science and scientific development, strengthened the belief that religious sentiments and traditions would disappear or perish or ceased to be an important force.

The theory of secularism was developed based on the foresight that religion would decline in social and political fields or that religion would cease to be the main reference. Secularism, which generally defines a process, is conceptualized as “God’s separation from the World”. Religion and politics are completely separated from each other, and religious belief is limited to personal conscience. Some concepts such as “disenchantment of the World”, “institutional differentiation and separation”, “autonomy”, “rationalization”, “individualization”, “disbelief”, “the collapse of church religiosity”, “myth of enlightenment” can be counted among the different concepts used in relation to secularization.

Today, states that call themselves modern and secular are faced with an important crisis and indecision situation due to the fact that religion is more visible and effective in the social and political arena. The existing secularist approach falls short of explaining the religious sensitivities and tendencies that surround us. Therefore, we see that the claims made by secularism are not realized, and that we are surrounded by religious sensitivities rather than “future without religion”. Thus, we see the emergence of a new social situation that transcends secularism. Religious holidays, ceremonies and demonstrations began to come to the fore more.

States do not try to eliminate religion from the social and political sphere, on the contrary, they recognize each other and practice living in peace. The state's prohibition or exclusion of religious belief is no longer acceptable. In addition, international meetings called “Religions for Peace” are held, which are supported by the state and organized by different institutions. Similarly, meetings and congresses where religion is at the center can be organized. The last “Islamic Awakening Convention” was held in Tehran, the capital of Iran, on 22nd July 2021, where representatives from many countries of the world attended this convention.

The situation shaped by the changes, both in the Middle East and in the West, is not a secularizing potential. On the other hand, existing religious movements, organizations, communities and fundamentalist movements show us that religion has not disappeared nor has it become ineffective. On the contrary, religion has always been alive, but their radicalization depends on the developments in the world.

Therefore, contrary to expectations, religion has neither succumbed to rationality nor has it become a worthless “remnant” socially and individually. In other words, it is debatable how successful the struggle was to disenchant the world and make the rational one dominate. Whether the secularism thesis prevailed in this war or not, there is a significant criticism and self-criticism required on how much it achieved the real happiness which it promised, instead of “illusory happiness”. The crisis in defining the process of secularism and the inability of secularism / secularism to meet or comprehend today’s world, where religion is seen more as a concept and scope, has brought about new model or conceptual discussions.

In the process we are in, there is a new political and social situation with a multi-cultural and religious life in which religion and state coexist rather than a complete separation of religion and state affairs or the “either religion or state” approach.

This article proposes to discuss this existing “new situation” through the concept of post-secular society, claiming that the secularism/secularism thesis requires an important questioning and is problematic in defining the new process today. The article attempts to give concreteness to this discussion through religious beliefs, traditions and movements in the Christian Western world, Islamic countries and also in Turkey.

1. Giriş

Farklı kimlik, dini inanç ve kültürlerin daha fazla iç içe geçtiği, aynı ortak yaşam alanlarını paylaştıkları küresel bir dünyada yaşıyoruz. Bu küresel süreçte insanların aidiyet, inanç, politik tutum ve davranışlarında kısacası hayat alanlarında önemli değişimler ve bir arada yaşama sorunları meydana geldi. Özellikle tarihsel süreçte gerek bireysel ve gerekse toplumsal yaşam üzerinde etkili olan ve bu küresel değişimlere hem direnen hem de bunlardan dolayı önemli değişimler yaşayan bir kurum da dindir. Varoluşsal problemlere önemli dayanaklar sunan ve insanlar için mistik, doğaüstü bir güç ve kurtuluş alanını ifade eden din, insanlık tarihinde başvurulan önemli bir referans olmuştur. Dolayısıyla din toplumsal yaşamın içerisinde farklı tonlarda hep varlık gösteren önemli bir tarihsel olgudur.

16. yüzyılda başlayan reform hareketleri ve 18. yüzyılda aydınlanma çağı Avrupa'da birçok alanda kritik değişimlere yol açtı. Bu değişimler dini inanç ve pratikler üzerinde de önemli ölçüde etkili oldu. Reform ve Rönesans hareketleriyle merkezi önemi veya kutsallığı sarsılan din moderniteyle beraber daha seküler bir duruma evrilmeye başladı. Kutsallığı önemli oranda aşınmaya başlayan din böylece temel referans olma durumunu zamanla yitirdi. Batı toplumlarında gelişen enformasyon sistemleri bununla beraber toplumsal, ekonomik, kültürel ve siyasal alanlarda modernleşmeyle beraber meydana gelen değişimler dinin bu alanlardan sönmüşlüğüne ve daha seküler bir durumun ortaya çıkmasına yol açtı. Kutsalın egemenliğini sarsan modernite ve beraberinde yol açtığı küresel değişimler, dünyanın ve insanın bu dünyayla olan ilişkisinin bilim, bilimsel gelişmeler üzerinden açıklanması dini inanç ve geleneklerin tamamen ortadan kalkacağına veya bunların önemli bir güç olmaktan çıkacağına olan inancı da pekiştirmiş oldu. Dine karşı oluşan kayıtsızlık zamanla dinin toplumsal alandan tamamen tasfiye edileceği inancını beslerken aynı zamanda seküler anlayış ve rasyonel dünya görüşü de güçlenip yaygınlık kazandı. Dini alanda yaşanan bu değişim Batı Avrupa'da gündelik inanç pratiklerine de yansdı. Tarihsel süreç içerisinde tanrıya olan inanç ve kiliseye giden nüfus oransal olarak azalmış, tanrıya inanmayanların ve kiliseye gitmeyenlerin oranı ise aksine süreç içerisinde artmıştır (Bruce, 2000).

Değişimler yalnız Avrupa'yla sınırlı kalmamış reform hareketleri, aydınlanma çağı ve bunlarla bağlantılı modernleşme girişimleri tüm dünyayı bir şekilde etkisine aldı. Dinin toplumsal ve siyasal yaşamdaki yeri konusunda İslam ülkelerinde de önemli tartışmalar başladı ve modernliği esas alan farklı toplumsal hareketler gibi yeni toplumsal, siyasal özneler sahneye çıktı (Temimi, 2009). Uzun bir zaman, dinin ve dinsel düşüncenin laik anlayış, dünyasal değerler ve ideolojiler tarafından giderek yok edileceğine inanıldı. Ancak 1979 yılında İran'da

Şah'ın devrilmesi, komünizmin çöküşünden sonra kimi yerlerde İslam'ın Batı dünyasına karşı yeni bir tehdit olarak algılanması, 11 Eylül 2001 saldırısı hem Batı dünyasında hem de İslam dünyasında yükselen fundamentalist hareketler bu inancın geçerli olmadığını ortaya koydu (Karlsson, 2005: 13). Radikal bir anlam taşıyan ve dinden tamamen özgürleşmeyi hedefleyen sekülerizm/laisizm girişimleri ne kadar başarılı olabildi? Dinin sunduğu kurtuluş paradigmasının yerine seküler hareketler veya modernite ne vadeliyordu? Bu dünyanın son bulmasına karşılık dinin vadettiği öbür dünya ve cennetin yerine rasyonalite ikna edici bir reçete sunabildi mi? Dinin en güçlü yanı vadetmiş olduğu kurtuluş paradigmasıdır. Peter L. Berger'in tabiriyle "*din, insan tarafından kurulan bir mana alemi*" dir (Berger, 2005: 253). İnsanın bu anlam dünyası sekülerleşme paradigması tarafından yeterince kavranamadı. Marx'a göre (2007: 17) bu dünyanın genel teorisi olan din, dünyanın ahlaksal onaylanması, teselli ve aklanmasının evrensel temelidir. Bu dünyada çekilen acılara karşı bir teselli sunan din sekülerizm için temel bir problemdir. Rasyonalite bu "kalıntıya" ihtiyaç duymaz. Bu yüzden aklın hâkim kılınması ve dinin etkisinin sınırlandırılıp gerekirse dinin ortadan kaldırılması rasyonalite açısından temel hedefti. Auguste Comte, Karl Marx ve Emile Durkheim gibi sosyologlar dine ancak geleneksel toplumlarda varlığını sürdürebilecek olan ve insanlık modernleştikçe zamanla toplumsal hayattan çekilecek olan bir fenomen olarak bakmışlardı (Dereli, 2015: 32). Nitekim Marx "*halkın yanılısamalı mutluluğu*" olan dini ortadan kaldırmanın halkın gerçek mutluluğunu istemek anlamına geldiğini belirtmişti (Marx, 2007: 17). Din gerçekten de Marx'ın dediği gibi "*halkın yanılısamalı mutluluğu*" muydu? O halde insanları bu yanılısamadan kurtarmak modernitenin, seküler hareketlerin zannettiği kadar kolay mıydı? "*Dine karşı savaşım vermek, dinin tinsel aromasını oluşturduğu dünyaya karşı savaşım vermek demektir*" (Marx, 2007: 17). Dünyanın büyüsunü bozmak ve rasyonel olanın hâkim kılınmasına yönelik verilen bu savaşımın ne kadar başarılı olduğu tartışmalıdır. Sekülerizm tezinin bu savaşta hâkim gelip gelmediği veya "yanılısamalı mutluluk" yerine vadettiği gerçek mutluluğu ne kadar gerçekleştirdiği önemli eleştiri ve özeleştiri gerektiriyor. Çünkü din ile modernite genellikle bir çatışma ve zıtlıklar üzerinden ve modern dışı olarak görülen dinin tasfiyesi üzerinden kavranmıştır. Modernitenin gelişmesi bununla beraber toplumun, yaşamın ya da varoluşun ilahi temelde değil de rasyonel olarak açıklama girişimleri dinsel inancın, doğaüstü ve kutsal olanın temel referans olma durumunu ortadan kaldırmıştır. Özellikle aydınlanmayla beraber dünyanın büyüsunünden arınacağı, aklın temel referans kaynağı olacağı öngörülüyordu. Çünkü Aydınlanma projesi, cehaletin bütün sefaletinin ana kaynağı olduğu ve cehaletin ortadan kaldırılıp yerine bilimsel bilginin ikame edilmesinin, sınırsız insani ilerlemenin yolunu açacağı kabulüne dayanır (Hollinger, 2005: 17). Böylece insanın sefaletinin temel nedeni olarak görülen

din, efsane, örf ve gelenek şeklinde tecelli eden cehaletin yavaş yavaş ortadan kaldırılacağı veya en azından rasyonel hale getirilip marjinalleştirileceğine dair yaklaşım modernite savunucularının temel savunusu haline geldi (Hollinger, 2005: 53). Comte, Spencer, Durkheim, Weber, Marx ve Freud gibi düşünürler, sanayi toplumunun gelişimine paralel olarak, dinin önemini kaybedeceğini ve giderek yok olacağını savundular (Küçükcan, 2005: 110).

Sekülerizm/laiklik de bu öngörü üzerine veya modernleşmenin gelişmesi üzerine geliştirilen önemli bir tezdır. Bu teze göre din toplumsal ve siyasal yaşamdan tasfiye olacak, sadece bireysel yaşamla sınırlı olacak ya da zamanla tamamen ortadan kalkacaktır. Din ile devletin birbirinden ayrılması, dinin devletin öngördüğü alan ve sınırlar içerisinde varolması, bununla beraber sadece din ve devletin ya da siyaset ile dinin ayrılması değil, dinin kültürel, sosyal, sanatsal, ekonomik alanlar başta olmak üzere tüm yaşam alanlarından çıkarılması sekülerizmin temel yaklaşımı olarak öne çıkmıştır. Moderniteye bu anlamda güven duyulmuş ve zamanla modernitenin büyüdüğü dünyanın büyümesini bozacağına inanılmıştır. Modernitenin rasyonel doğrusal bir gelişim izlediği ve bundan dolayı da gelişim süreci içerisinde belirsizliğin ortadan kalkacağı ve dinsel dogmalardan kurtulacağı öngörüsü vardı. Çünkü din rasyonel değildir ve modernite ile din bir arada var olamazdı. Din artık tarihsel bir kalıntı, aydınlanmanın önünde bir engeldi. Ancak modernite ne dini ortadan kaldırmış ne de dünyanın gizemli perdesini çekebilmiştir (Adorno & Horkheimer, 2010). Tam aksine 21. yüzyılın modern dünyasında din gerek bireysel ve gerekse siyasal ve toplumsal alanda önemli oranda görünür ve etkili olmaya devam etmiştir. Dolayısıyla modernite, sekülerleşme “*anlam ve değer kaynağı*” olan dinin (Max Weber), oluşan “manevi” boşluğun yerini dolduracak, belirsizliği ortadan kaldıracak güçlü bir alternatif oluşturamamıştır. Bu makalede seküler toplum tezinin bir sorgulaması yapılmaktadır. Makale, dini inanç, gelenek ve pratikler üzerine projeksiyon tutarak bu minvalde şekillenen yeni toplumsal durumu Post-seküler Toplum olarak değerlendirmektedir.

Makalede kavram ve kapsam olarak sekülerizm/laikliğe dair temel tartışmalar üzerinde durulmakta ve modernleşmeyle beraber geliştirilen sekülerizmin temel iddiası ele alınmaktadır. Bu konuda Jeffrey Hadden, Paul Dumont, Norbert N. Bellah, Rodney Stark, Peter L. Berger gibi önemli bazı düşünürlerin sekülerizme dair temel yaklaşımları ve değerlendirmeleri üzerinde durulmaktadır. Sonraki bölümde ise sekülerizmin iddia ettiğinin aksine dinin toplumsal yaşamdan silinmediği, son zamanlarda daha görünür olmaya başladığı gerek siyasal yaşamda ve gerekse toplumsal yaşamda etkili olduğu ortaya konularak sekülerizm tezinin nasıl

krize girdiği üzerinde durulmaktadır. Son bölümde ise ortaya çıkan bu tablo “Post-seküler Toplum” kavramsallaştırması üzerinden tartışılmaktadır.

2. Kavram ve Kapsam Olarak Sekülerizm / Laiklik

Laik, dünya işlerini din işlerinden ayıran, dini olmayan, din dışı, dine karşı olan, din karşıtı gibi anlamları ifade eder. Dini etkinin azaltılmasına vurgu yapan seküler kavramı da benzer bir şekilde dinle ilgisi olmayan anlamında kullanılmaktadır. Dolayısıyla da laik ve seküler kavramları birbirlerini karşılayan kavramlar olarak ele alınmaktadır. Laiklik ise dini olmama hali, dinsizlik, din karşıtlığı anlamlarında kullanılmaktadır (Doğan, 2003: 843). Daha çok çağdaşlaşmanın bir ön koşulu olarak, modernleşmenin temel ayrılmaz parçası olarak kavranan laiklik aynı zamanda sekülerizmin bir karşılığıdır (Kuçuradi, 2001: 18). Bu durumda laiklik toplumsal alandan dini kaldırma anlamını taşır. Kısacası kimi kesimler için laiklik “*devlet ya dini tutmalı ya da onu yok etmeli*” anlamına geliyor (Berkes, 1997: 20-6). Kılıçbay’a (1995: 42) göre ise laiklik dünyevi ve ruhani kürelerin tamamen ayrılmaları, özerkleşmeleri ve birbirlerine hiçbir müdahalede bulunmamaları demektir. Mert’e göre sekülerleşme geleneksel toplumdaki sanayi toplumuna geçişe paralel olarak modern dünya görüşünün dinsel öğretinin yerini alması sürecidir. Daha yaygın olarak kullanılan laiklik ise din ve devletin birbirinden ayrılması ilkesine dayalı bir siyasal örgütlenme biçimidir (Mert, 1994: 17). Sekülerleşme ile ilgili kullanılan farklı kavramlar arasında “dünyanın büyüünden arınması”, “kurumsal farklılaşma ve ayrımlaşma”, “özerkleşme”, “rasyonelleşme”, “bireyselleşme”, “özelleşme”, “göreceleşme”, “bu dünyaya ait olma”, “inanmama”, “kilise dindarlığının çöküşü”, “kilisesizleşme”, “Aydınlanma miti” gibi bazı kavramlar sayılabilir (Hadden, 1989: 13-14 akt. Kirman, 2015: 283-284).

Sekülerleşme süreci her toplumun kendine özgü içsel ve dışsal dinamikleri ekseninde farklı biçimlerde gelişim göstermiştir. Farklı tarihsel deneyimler çerçevesinde şekillenen bu süreç Hristiyan Batı dünyasında görece daha yavaş ve daha çok kendiliğinden gelişirken, Türkiye gibi İslam ülkelerinde ise bu süreç seçkinler grubunun etkisiyle bir dünya görüşü olarak benimsetilmeye çalışıldı. Burada istenilen dinsel dünya görüşünün yerini modern/seküler olana bırakmasıydı (Mert, 1994: 41). Nitekim 1925 yılında uygulamaya konulan eğitim reformuyla beraber İslam açısından bir temel oluşturan tarikatlar ve bunlara bağlı tekke, zaviye ve ziyaret yerleri kapatılıp bunlar hem özel hem de kamusal alanlarda yasaklanmıştır (Akgönül, 2011: 12-13). Bu girişimler savunulan laiklik anlayışının bir sonucu olarak okunabilir. Jean M. Woehrling’e göre (2011: 139) laikliğin Cumhuriyet ile eş anlamlı kullanılacak şekilde anlaşılması adına, din karşıtlığı tanımı artık silinip gitmişse de laiklik din karşıtı kökenlerinin

izlerini hala taşımaktadır. Bir kavram olarak sekülerizm/laiklik dininin karşısında konumlandırılmış ve din dışı bir yaklaşım olarak ortaya çıkmıştır.

Sekülerleşme ise belirli bir toplum tipini veya sabit bir durumu değil, genel olarak bir süreci tanımlar. Moderniteyle beraber gelişen yeni yaşam koşulları, enformasyon sistemlerindeki ilerlemeler, bilim alanındaki hızlı ve etkili gelişmeler toplumların farklılıklar taşıyıcıları da sekülerleşme sürecini etkilemiş veya hızlandırmıştır. Aydınlanmayla beraber hız kazanıp yaygınlaşan sekülerleşme dine ve metafizik anlatılara artık ihtiyaç kalmadığı tezini modernleşme ve gelişen yeni yaşam koşulları üzerinden temellendirmeye çalışmıştır. Ayrıca sekülerleşme bir teori olarak köklerini Weber'in "dünyanın büyüünün bozulması" ifadesinde bulmaktadır (Ertit, 2020: 210). Weber açısından ekonomik ahlaktan daha fazlası olan din insan hayatında anlam ve değer kaynağıdır. Dolayısıyla Weber'e göre rasyonelleşmenin gelişmesi bize doğayı ve dünyayı anlama duygusu kazandırır, ancak büyük bir bedel, yani dünyanın büyüünün bozulması karşılığında (Cuff vd., 2013: 65).

Aydınlanma felsefesiyle beraber insanın "bilmeye cüret etmesi" (İ. Kant) rasyonel bakış açısının gelişmesini sağlamıştır. Akla büyük bir güven duyulmaya başlanmış ve böylelikle de gerek toplumsal ve gerekse de varoluşsal problemlere rasyonel açıklamalar getirilmeye çalışılmış; akıl, araştırmaların merkezine konulmuştur. Dolayısıyla da dinsel dogmalar, doğaüstü olaylar, mitler toplumsal ve bireysel alandan büyük oranda referans olmaktan çıktılar. Rasyonalitenin gelişmesi süreç içerisinde giderek dinsel olanın gerileyeceği ve hatta yok olacağı algısına yol açtı. Aynı zamanda aklın temel referans haline gelmesiyle beraber dünyanın gizeminden kurtulacağı, belirsizliğin ortadan kalkacağı ve bilinemeyecek hiçbir şeyin kalmayacağı inancı ağırlık kazandı. Böylece tarihsel süreçte etkin olan din de aklın devreye girmesiyle beraber sekülerleşecek ve süreç içerisinde de önemini yitirmeye başlayacaktı. Dinin yerine bilim ve akıl temel referanslar olarak görülüyordu (Kar, 2014: 6).

Aydınlanmanın öteden beri hedefi, insanları korkudan arındırmak ve efendi konumuna getirmek olmuştur. Ne ki tamamen aydınlanmış şu yeryüzü muzaffer felaket alametleriyle parlıyor. Aydınlanmanın tasarısı dünyanın büyüünü bozmaktı. İstenen, söylenceleri dağıtmak, kuruntuları yıkmaktı (Adorno & Horkheimer, 2010: 19).

Bu kuruntulardan bir tanesi de kutsal olarak görülen ve temel referans kaynağı olarak alınan dinsel alandı. Modernleşmenin gelişmesi ve toplumsal yaşama rasyonalitenin hâkim olmaya başlaması birçok sosyoloğu, uzmanı ya da düşünürü bu dinsel alanın yakın bir gelecekte ortadan kalkacağı ya da pek etkili olamayacağı düşüncesine sevk etmiştir. XX. yüzyılın başlarında Crawley, "dinin ilkel devirden kaldığı ve sonunun an meselesi olduğu kanaatinin her yerde hâkim olduğunu" yazıyordu (Crawley, 1905: 8 akt. Stark, 2002: 35). Max Weber

modernleşmenin neden insanlığın gözünü açacağını açıklarken, Freud da nevroitik illüzyonların en büyüğü olan dinin terapistin muayene sedirinde öleceği konusunda müritlerini ikna etmeye çalışırken sadece “yakında” demekle yetiniyordu (Stark, 2002: 35). Toplumlar modernleştikçe ve rasyonalite ön plana çıktıkça dinin etkisizleşeceği ve bir çöküş sürecine gireceği argümanı üzerinden sekülerizm tezi geliştirildi. Sekülerizmin öngördüğü, dinin ortadan kalkması veya yeraltına inmesiydi. Stark bu konuya değinerek sosyal bilimciler ve Batı’nın seçkin entelektüellerinin yaklaşık üç asırdır hep dinin sonunun yaklaştığını vaat edip durduklarını belirtmektedir. Bunlar yakın bir gelecekte insanların artık doğaüstü alana yönelik inançları terk edeceklerinden emindi. Varolan bu yaklaşım ve öngörü sekülerleşme tezi olarak bilinen bir teori haline geldi (Stark, 2002: 33). Din toplumsal ve bireysel alandan silindikçe sekülerleşmenin de artacağı görüşü yaygındı. Bundan dolayı da çoğu zaman sekülerleşme dine düşman olarak resmediliyordu ve sekülerleşmenin sonucu da dinsiz bir toplum demektir (Swatos & Christiano, 2002: 100). Sekülerleşme teorisinin temel iddiası kilise-devlet ayırımı veya dini otorite gibi konulardan çok daha öte bir şeydi. Bu iddia, bilimsel gelişmeyle birlikte dinin bireysel alışkanlıklardan sosyal kurumlara varıncaya kadar hayatın tüm boyutları üzerindeki etkisinin dramatik bir şekilde gerilediğini ileri sürdü (Swatos & Christiano, 2002: 103).

Berger’e göre (1994: 18) ise sekülerizm, üzerimizdeki “kutsal kubbenin” kalkmasıdır. Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması değil yalnızca, din ve devletin bir arada yaşayamama, hatta “ya din ya da devlet” gibi keskin bir yaklaşımın sergilendiği belirtilebilir. Ortaya konulan sekülerizm tezi sadece Hıristiyanlık ya da İslam için değil tüm toplumlar için geçerli gibi bir perspektifle ele alındı. Ancak sekülerizm her toplumu kendi sahip olduğu dinamiklere göre etkilemiştir. Ortadoğu’nun modernleşme düzeyi ile Batı’nın modernleşme düzeyi kuşkusuz birbirinden çok farklıdır. İslam ülkelerinde ortaya çıkan seküler hareketler aynı zamanda toplumsal ve siyasal yaşamın dönüşümü üzerinde önemli etkileri oldu. Ancak Ortadoğu’da özellikle de İslam toplumlarında sekülerleşme Batıdaki kadar ekili olamadı. Dinin güçlü bir şekilde siyasal ve toplumsal yaşamda etkili olması özellikle İslam toplumlarında seküler bir toplumsal yapının oluşmasında da engelleyici rol oynadı. İslam’ın seküler yaşama dirençli olduğu ve laiklikle bağdaşmadığı görüşü İslam toplumlarında ve entelektüellerde merkezi bir tartışma haline geldi. İslam’ın aynı zamanda siyasal bir nitelik kazanması ve dünyevi hayata yönelik düzenlemeleri de içermesi bunda önemli bir etkidir. Böylece sekülerleştirme girişimleri İslam toplumlarında dirençle karşılaşmış ve İslam ile sekülerizmin “bağdaşmazlığı” tartışması bu minvalde yaygınlık kazanmıştır. Halk egemenliği yerine tanrının

egemenliğini esas alan Mısırlı Müslüman Kardeşler, Nijerya’da Boko Haram, Suriye ve Irak’ta IŞİD buna birer örnek oluşturlar.

İslamlığın dünyaya yönelik bir din olmasının Şeriat’a yansımaları, dinin dünya işlerindeki rolünün azalması sonucunu değil, tam tersine dünya işlerindeki yerinin artması sonucunu doğurmuş oldu (Berkes, 1997: 20) Günümüzde İran’da, Suriye’de, Libya ve Mısır gibi İslam ülkelerinde değişim sancıları yaşanmakla beraber dinsel hareketler toplumsal yaşamda ve siyasette önemli rol oynamaya devam etmektedir. Seküler bir toplum anlayışından ziyade İslam dininin kurallarının hâkim olduğu, yasaların şeriat kurallarına dayandığı bir devlet isteği çeşitli İslami hareketler tarafından sıkça dile getiriliyor. Bu durumda İslamcı akımlar için belirleyici özellik, toplumun ve siyasetin İslam öğretilerine göre düzenlenmesidir. Ancak İslam’ın hâkim olduğu ülkelerin siyasal ve toplumsal yapıları birbirinden farklılık gösterdiği için dinin devletle olan ilişkisi de bu anlamda farklılıklar gösteriyor. Ortadoğu ülkelerinin büyük bir kısmı dini, yaşam tarzlarına ve düşünsel etkinliklerine farklı yansıtmaktadır. Dolayısıyla da İslam dinini her ülke kendine göre millileştirmiş ve genelde din olgusu daha çok yerel dinler olarak şekillenmiştir. Örneğin Türkiye İslam’ı, Malezya İslam’ı, İran İslam’ı, Pakistan İslam’ı gibi (Bulut, 2007: 18). Ancak tüm bunlara rağmen sekülerleşme hareketleri Batı toplumlarında olduğu gibi Doğu toplumlarında da etkili oldu ve özellikle de İslam ülkelerinde önemli değişimler yaşandı. Faik Bulut’a göre modernleşmenin ayrılmaz parçası gibi algılanan laikliğin uygulandığı İslam ülkelerinde önemli girişimler yaşandı. Modernleşme programı uyarınca başörtülüler atıldı. Mısır’da “Yeni Dönem Kadınları” hamlesi başlatıldı. Bununla beraber 1923’te tesettürden çıkan ve başörtüsünü atanlar önemli bir yankı uyandırdı (Bulut, 2007: 59). Tesettürden çıkma ve kadınların başlarını açması durumu modernite ile İslam’ın geleneksel din anlayışı arasındaki önemli bir düğümü ortaya koyar. Sekülerizm dinsel sembelleri de toplumsal yaşamda önemli etken olarak görmekte ve bu sembellerin toplumsal yaşamı düzenleyen kuralları olmasına karşı çıkmaktadır. Sekülerist yaklaşımın hedefi bu anlamda toplumsal yaşam üzerindeki dinin etkisini kırmak ve gerekirse onu toplumsal ve siyasal alandan tamamıyla tasfiye etmektir. Bu yüzden din saçma ve batıl inançlar manzumesi olarak değerlendirildi (Amin, 2006: 26).

Türkiye’de ise Cumhuriyet’in kurulması süreciyle başlayan laikleşme/sekülerleşme çalışmalarıyla beraber dinin toplumsal ve siyasal alandan tasfiyesi ve bu alanlar üzerindeki gücünün etkisizleştirilmesi öngörülmüştür (Bulut, 2007: 59).

Devletin öngördüğü laiklik dinsel inancın daha çok kişisel vicdan meselesi olarak kalması ve herkesin sahip olduğu inançsal değerleri bireysel anlamda yaşaması durumu olarak

değerlendirilmiştir. Buna göre bireyler toplumsal alanda dinsel kimliklerini geride bırakacak ve böylece dinsel kimlikler kamusal alana taşınmayacaktır. Devlet vicdan özgürlüğünü yasal olarak kabul etmiş olmasına rağmen bireylerin vicdani özgürlüklerini kullanmalarına izin verilmemektedir. Örneğin 1961 anayasasında laiklik ilkesi korunmuş ancak din, devletin kontrolü ve denetimi altına alınmıştır. Her ne kadar din dersi seçmeli gibi görünse de okullarda ve ders müfredatında bir zorunluluk olarak icra edildi. Bu uygulama devletin takibinde günümüze kadar işlemeye devam etti. Dolayısıyla devlet eliyle din eğitimi ve öğretimi zorunlu hale getirilmiş oldu. Ayrıca farklı inançlardan olan insanlar ayrımcı politikalara maruz kalabiliyor. Örneğin Alevilerin ibadethaneleri resmi olarak tanınmamaktadır ve devlet camilere yaptığı yardımı cem evlerine yapmamaktadır. Oysa Anayasa Mahkemesinin 7 Mart 1989 tarihinde almış olduğu karar muhtevası bu ayrımcı uygulamaları reddeder:

Laik bir toplumda bireyin istediği dine ve inanca sahip olması, yasa koyucunun her türlü etki ve el atmasının dışındadır. Devletin dinlerden birini tercih fikri, ayrı dinlere bağlı yurttaşların yasa önünde eşitliğine de aykırı düşer. Lâik ülkelerde gerçek vicdan özgürlüğünden söz edilebilmesi de lâikliğin vicdan özgürlüğü yönünden de yararını açıklamaktadır (AYMK, 2001: 147).

Ancak pratikte işleyen ve devletin doğrudan onayında olan gerçekteki durum tam tersidir. Tüm bunlar öngörülmuş olan laikliğin temel paradokslarıdır. Bununla beraber Türkiye’de sorunlu bir laiklik anlayışı söz konusudur. Anayasa Mahkemesi 1989 yılında almış olduğu karar doğrultusunda laikliği şöyle tanımlamaktadır:

Dinsel düşünce ve değerlendirmelerin geçerli olduğu dine dayalı toplumlarda siyasal örgütlenme ve düzenlemeler dinsel niteliklidir. Lâik düzende din, siyasallaşmadan kurtarılır, yönetim aracı olmaktan çıkarılır, gerçek, saygın yerinde tutularak kişilerin vicdanlarına bırakılır (AYMK, 2001: 145).

Dinin kutsallığının temel ilkesi düşünce ve inanç alanlarının birbirinden ayrılması olarak değerlendirilmiştir. Alınan karara göre:

Lâik anlayış, devletin, göreviyle ilgili düzenlemelerinin salt günlük yaşamla ilgili olmasını gerektirdiği gibi içeriklerinin de mutlaka dinsel doğrultuda olmasını gerektirmemektedir. Dine uygunluğunun aranması zorunluluğu yoktur. Düzenlemenin kaynağı din değildir. Din ve dünya işlerinin ayrılmasıyla vicdan, din ve ibadet özgürlükleri daha belirginleşmekte ve özgür biçimde korunmuş olmaktadır (AYMK, 2001: 145)

Din, devlet veya siyaset ile din ilişkilerinin birbirinden ayrılması olarak görülen bu anlayışta tam olarak din ve devlet sınırlarının nerede durduğu, kesiştiği günlük ve toplumsal yaşamda, siyasal tutum ve işleyişlerde belli değildir. Hem siyasetin işleyişi anlamında hem de devletin bürokrasisinde, işleyişinde din belli sınırlara çekilmemiştir; aksine, din bu işleyişlerin içerisinde bir şekilde varlığını ve etkinliğini sürdürmektedir. Oysa din bireysel vicdan meselesi

olarak değerlendirilmekte ve insanların inançlarında özgür olduğuna, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrı olduğuna vurgu yapılmaktadır. Ancak bu durum siyasal ve toplumsal pratikte pek geçerli değildir. Groc'un tespitine göre "*Türkiye'de laikliğin en büyük zayıflığı, din adamlarının siyasete karışmasının istenmediğinin iddia edildiği bir ortamda, aslında uygulamaya bakıldığında, rejimin siyasi rant sağlama uğruna dini araç haline getirivermiş olmasıdır*" (Groc, 2011: 41). İktidarlar değişse de devletin genel olarak dinle olan ilişkisi ve nerede duracağı konusunda kararsızdır. Din bu anlamda siyasal gündemin hep bir parçası olmayı sürdürmüştür.

3. Dinin Modern Yaşama Dâhil Olması: Sekülerizmin Krizi

Günümüzde kendilerini modern, seküler olarak adlandıran devletlerin, dinin daha görünür olması hem de toplumsal ve siyasal alanda etkili olması nedeniyle önemli bir kriz ve kararsızlık durumuyla karşı karşıdılar. Varolan sekülerist yaklaşım etrafımızı saran dini hassasiyet ve eğilimleri açıklamada yetersiz kalmaktadır. Dolayısıyla da sekülerizmin ortaya koyduğu iddiaların gerçekleşmediğini "dinsiz bir gelecek" in değil, dini hassasiyetlerin etrafımızı sardığını ve böylece sekülerizmi aşan yeni bir toplumsal durumun ortaya çıktığını görmekteyiz. Marx'ın ifade ettiği gibi "*din ezilen insanın içli ezgisi, kalpsiz bir dünyanın kalbidir. Din, halkın afyonudur*" (Marx, 2007: 17). Kalpsiz dünyanın kalbi, ezilen insanın temel dayanağı ve insanın içsel ezgisi olan, bu dünyada yok oluş karşısında teselli veren dinin ortadan kalkmadığını, dini hassasiyetlerin ılımlaşsa da yok olmadığını, her alanda çok rahat bir şekilde tecrübe edebiliyoruz. Kısacası sadece İslam toplumlarında değil Batı toplumlarında da seküler paradigma aşınmıştır. Çünkü dinsel simgeler, dinsel hareketler, cemaatleşme son zamanlarda dünyanın birçok yerinde daha etkili bir şekilde yaşam alanlarımıza dâhil oldular.

Corm'a göre 1960'larda uzmanlar etnik-ulusal hareketlerden söz ederlerdi. Bugün görüleceği üzere dini kimlik her şeyin üzerine çıkmış durumda: Yahudi-Hıristiyan Batı, Müslüman veya Arap-Müslüman dünya, İsrail devletinin ezeli ve ebedi başkentine dönüşen Kudüs, Mekke, Roma; büyük kalabalıkların pasifist veya zorlu toplaşma merkezleri oldular. (Corm, 2008: 11). Dolayısıyla 21. yüzyılda din toplumsal ve siyasal alanlarda teorik tartışmaların yeniden önemli konusu haline geldi. "Dinsel canlanma" dünyanın hemen hemen her yerinde görülen bir olgudur. Bundan yarım asır öncesine kadar dünya dekoru ve renklerinin dini olmadığını ifade eden Corm, günümüzde neredeyse her alanda artık bu dini renk ve dekorlara rastlandığını belirtir. Corm'a göre artık çeşitli ülkelerin ulusalcıları değiliz. Fransız tarzı laikler veya "Anglosakson" tarzı çokkültürcüler olarak demokrasi takipçisi ülkelerin

vatandaşları ve Yahudi, Hristiyan, Müslüman, Katolik, Protestan, Hindu veya Budistleriz (Corm, 2008: 9-18).

Giddens, dinin ortadan kalkmayışını modernitenin refleksif özelliğiyle ve risk toplumu ekseninde ele almaktadır. Giddens'a göre (2010: 259) din ortadan kalkmamakla kalmadı, aynı zamanda hepimiz etrafımızda yeni dinsel duyarlılık ve manevi girişim biçimlerinin yaratıldığına tanık olmaktadır. Günümüz dünyasını, yaşanan değişimleri radikal modernlik üzerinden yorumlayan Giddens, dinin varoluşsal korkulara karşı aynı zamanda bir liman görevi gördüğünü ve dinde meydana gelen değişimleri modernliğin bir sonucu olarak görmek gerektiğini ifade eder. Ona göre dinsel kozmolojiler, doğal dünyanın olduğu kadar, inanan kişi açısından bir güvenlik ortamını simgeleyen kişisel ve toplumsal yaşamın da ahlaki ve pratik yorumlarını sağlar (Giddens, 2004: 104-110). Dinin canlılık kazanmasında birçok faktör etkili olmaktadır. Özellikle küresel eşitsizliklerin çoğalması, korkuların, belirsizliklerin yoğunlaşması, geleceğe olan güvenin zedelenmesi ve en önemlisi de siyasal ya da toplumsal bir kurtuluş projesine olan inancın azalması gibi gelişmeler dinsel hareketlerin ortaya çıkış ve gelişme zeminini güçlendirmektedir. Modernite'nin gelişmesi ve aklın temel referans haline gelmesiyle belirsizlik ve korkuların ortadan kalkacağı görüşü önem kazanmıştı. Ancak bu beklentinin aksine Modernite'nin bir parçası olan belirsizlik ve korkular çoğu zaman daha şiddetli bir şekilde hayatlarımızda yer alıyorlar. Yaşanan belirsizlik, korku ve gelecek kaygısı din olgusuna dair duyarlılıkları arttırıyor ve bir kurtuluş tesellisi olarak insanın yaşam merkezinde yerini koruyor. Eduardo Galeano da korku toplumunun bu etkisine dikkat çeker: *“Biz ateistler de dâhil hepimiz kendimizi polise havale etmeden önce Tanrıya emanet ediyoruz”* (Galeano, 2010: 100). Moderniteyle beraber dünyanın rasyonelleştiği, büyüünün bozulduğu, kompleks ve belirsiz hale geldiği inancı birçok kesim tarafından paylaşılmaktadır. Özellikle modernitenin eleştirmenleri, modern bilimin ve sekülerleşmenin, gerçekte modernitedeki her şeyin, hayatı anlamsız hale getirdiğine, ağır bir yabancılaşmaya yol açtığına ve hiçbir teselli kaynağı temin etmediğine inanır (Hollinger, 2005: 49). İlk başlarda sekülerizmin tezini savunan Peter L. Berger de son zamanlarda bu iddiasından vazgeçerek sekülerizmi eleştiriye tabi tutmuştur. Sekülerizmin başarısız uygulamaları veya dinin toplumsal dinamiklerini iyi anlayamamasından kaynaklı dini topluluklar varlıklarını devam ettirdiler ve sekülerleşen dünyanın isteklerine adapte olmayı reddettikleri ölçüde de geliştiler (Berger, 2002: 15). Böylece Berger'e göre sekülerizme tepki gösteren “doğaüstü” inanç ve uygulamaları olan dini hareketler ise başarılı oldular ve varlıklarını korudular. Bu da tabiatıyla dinin modern toplumdaki durumunu ve geleceğini etkilemektedir (Berger, 2002: 76).

Stark, dinin öneminin azalmadığı aksine arttığını yaptığı bir çalışmayla ortaya koyar. Stark'a göre (2002: 61) ateistlerin sayısı çok az; Batı Avrupa'dan veya Amerika'dakilerden çok fazla değil. Macaristan'da kiliseye ayda bir defa gitme oranı 1981'de %16 iken 1991'de %25'e yükseldi; kiliseye yılda bir defadan daha az gitme oranı %62'den %44'e düştü. Bu arada "tam ateist" olduğunu söyleyen Macarların oranı da %14'den %4'e geriledi. Rusya'da da dindar olmadıklarını söyleyenlerin oranı 1991'de %53 iken, beş yıl içinde bu oran %37'ye düştü. Amerika'da da buna benzer bir durum söz konusudur. Amerika'da 300'den fazla Hristiyan cemaati vardır ve Amerikalıların %60'ından fazlası bunlardan birine üyedir. Bunlardan %40'ı her hafta kiliseye gitmektedir (Karlsson, 2005: 34). ABD gerek dini kurumlara bağlılık gerekse kiliseye devam anlamında fevkalade yüksek bir orana sahiptir (Martin, 2002: 197). Ayrıca 2001-2009 yılları arasında Amerika'nın başkanı olan George Bush seçim çalışmasında sürekli tanrıya ve İsa'ya gönderme yapmaktaydı. İsa'dan çok etkilendiğini ve "*Tanrı benim başkanlığa adaylığımı koymamı istiyor*" diyen ve üst siyasi merci olarak devleti temsil eden Bush, dini inanç ve simgelerle arasına mesafe koymak yerine onları referans alarak yardımına çağırmıştır (Karlsson, 2005: 52). Ayrıca süreç içerisinde dini bayram, tören ve gösteriler daha fazla öne çıkmaya başladı. Papa'nın gösteriye dönüşen seyahatleri, İsa'yı toplu anma gösterileri, Hz. Ali'yi anma ve Şii Müslümanların aşure ayı, Müslümanların Ramazan Bayramı, hac ziyaretleri ve dini toplu anma törenleri modern dünyanın "ortadan kaldırılmayan" geleneksel dini görüngülerini gösterir (Corm, 2008: 198).

Kuşkusuz bu göstergeler modernleşmenin dinsel alan üzerinde etkili olmadığı anlamına gelmez. Modernite dini ortadan kaldırmamış ve ortaya konulan seküler toplum ideali gerçekleşmemiş olabilir, ancak dinsel inanç üzerinde etkili olmuştur. Örneğin dinsel otoritenin sorgulanması, bireyselleşmenin artması ve buna bağlı olarak da bireysel inancın gelişmesi modernitenin gelişim dinamiklerinden bağımsız değişillerdir. Önemli bir değişim ortaya çıkmış ancak beklenen veya öngörülen "seküler yaşam" gerçekleşmemiştir. Dini sadece mistik bir alana veya tanrı ile insan arasındaki ilişkiye indirgemek dinsel olanın toplumsal yaşamda görülür olmasının analiz edilmesinde eksik olacaktır. Çünkü din aynı zamanda toplumsal ve bireysel anlamda dünyayla ilgili anlam formlarını oluşturur. Dinin geçersizliğini ve ortadan kalktığını ya da kalkacağını öngören sekülerizm tezi yaşama ve dünyaya dair gerek toplumsal gerekse bireysel anlam formlarını göz ardı etmiştir. Şimdi ortaya çıkan dindarlaşma veya dinin daha görünür olması durumu bu yanılgıyı ortaya koyar. Dinin bir yaşam tarzı olarak ele alınması gerektiğini belirten Esposito, aydınlanma sonrası eğilimin İslam'ın ve dünyadaki pek çok dinin doğasını anlama yeteneğimize ciddi bir şekilde ket vurduğunu iddia eder (Esposito,

2009: 25). Bu anlamda Elizabet Özdalga'ya göre rasyonalitenin veya modernleşmenin ilerlemesiyle beraber dinin de aynı ölçüde gerileyeceği varsayımı ciddi biçimde sorgulanmalı ve tartışılmalıdır (Özdalga, 2006: 61). Bu gelişmeler ekseninde Glasner dinsel kurumların giderek azalan etkisine karşı bireylerarası ilişkiler çerçevesinde var olan dindarlığın dinin çöküşü olarak adlandırılmayacağını, ayrıca dindarlığın değişimini tanımlamak açısından sekülerizasyon kavramının da yeteri kadar açıklayıcı olmadığını ileri sürer (Glasner, 1977: 109'dan akt. Mert, 1994: 26). İnsanın ilkel geçmişinden modern dünyaya taşınan din yok olmaya mahkûm olan bir kalıntıydı. Bu görüş ayrıca tüm sosyal bilimlerin Aydınlanma'dan devrildikleri bir mirastı, böylece dinin yok olacağı ya da zor zamanlar geçiren dinin zayıf düşüp tekrar canlanamayacağı öngörüsü kapsamlı ve iddialı bir teoriye, sekülerleşme (secularization) teorisine dönüştü (Hadden, 2002: 124). Hadden'e göre sekülerleşme baştan beri ön yargılı bir şekilde algılanan modernleşmenin ayrılmaz bir parçasıydı ve sekülerleşmeye verilen statü de onu derin bir sorgulamadan geçirmemize izin vermedi. Dolayısıyla bir öngörüden, faraziyeden de öteye giderek sekülerleşme fikri kutsallaştırıldı (Hadden, 2002: 125).

Hadden, sekülerleşme teorisini dört temel noktadan eleştirir. Ona göre sekülerleşme teorisi sistematik değildir ve eldeki veriler bu teoriyi desteklememektedir. Buna göre de sekülerleşmenin kurumsal dini etkisi altına aldığı bölgelerde yeni dini hareketlerin hızla çoğalması dinin belki de tüm kültürlerde her zaman var olduğunu göstermektedir. Son olarak dinin reformlarla ve devrimlerle başının derde girdiği ülkelerin sayısı artmaktadır. Dolayısıyla bu gerçekler Hadden'e göre sekülerleşme teorisinin "*dini hayat gün geçtikçe özel alana indirgenecek*" şeklindeki öngörüsünü geçersiz kılmaktadır (Hadden, 2002: 139-140). Bu durumda güvenilirliği sarsılan teorinin var olan durumu açıklama konusunda geçersiz olduğu ve bundan dolayı yeni bir kavrayışı gerektirdiği ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Robert N. Bellah da sekülerleşme teorisini eleştirerek modern dünyada bilimin yükselmesiyle dinin de düşüş göstereceğini öngören sekülerleşme teorisinin bu iddiasının tecrübeye dayalı bir sonuç olmadığına işaret eder. Bu iddia, modern toplumun mit olarak nitelendirilebilecek bir teorisidir. Bilimi aydınlık ve ilerici olarak gören, diğer yandan da din ve diğer karanlık şeylerin yok olacağını iddia eden sekülerleşme teorisi Aydınlanmanın bir teorisi veya iddiasıdır. Dolayısıyla belli bir tecrübeye dayanmayan sekülerleşme teorisi Bellah'a göre (2002: 162) bilimsel değil, aksine dinseldir. Seküler anlayışın aksine din durumsal olarak canlılığını korumuş oldu ve birçok alanda da dini duyarlılıklar artış gösterdi. Ortaya çıkan yeni dini hareketler sekülerleşme tezini tehdit eden önemli faktör haline geldi. Bu hareketler seküler yapının tümüyle reddini içermekteydi (Hadden, 2002: 147).

Sekülerleşmenin reddini içeren hareket ve girişimler özellikle İslam toplumlarında çok daha görünür oldular. İslam dünyasında da radikalleşen ve aynı zamanda siyasallaşan İslami hareketlerin ön plana çıkması yeterince etkili olmayan ve sınırlı kalan seküler girişimleri sekteye uğratmıştı. 1978-79 İran devrimi; modernleşme-sekülerleşme teorisi savunucularının beklentilerini ters yüz etti. Örneğin “bir dini lider olan Ayetullah Humeyni’nin iktidara gelişi birçok uzman için hem beklenmedik bir durumdu hem de bir hayal kırıklığıydı.” Ayrıca Mısır, Lübnan, Cezayir, Tunus gibi en modernist İslam ülkelerindeki Müslümanların siyasetinde İslam’ın yeniden dirilişi, dinin hayatın merkezinde değil de uçlarında olması gerektiğine inananları hayal kırıklığına uğratmıştır (Esposito, 2009: 11). Bunlarla beraber fundamentalist hareketler, cihat çağrısı yapan El Kaide, Boko Haram, IŞİD gibi örgütler ve birçok ülkede meydana gelen dinsel çatışmalar, dini siyasal, toplumsal ve bireysel anlamda bir kez daha gündeme getirmiştir. Büyüme gösteren muhafazakâr dini gelenekler (fundamentalist hareketler gibi) dinsel yaşam biçimlerini de etkilemiş ve değişime uğratmıştır. Bu örgütlerin şiddet hareketleri aynı zamanda çeşitli dini cemaat ve örgütlerini tutum almaya sevk etmiş, dinin içerik ve verdiği mesaj olarak tekrar tartışılmasına zemin hazırlamıştır.

Günümüzde İslamcı hareketler radikalleşerek toplumsal ve siyasal alanda merkez konumuna geldiler. 1980’lerde devlet okullarında din derslerinin yeniden konulması, imam hatiplerin sayı ve nitelik olarak desteklenip arttırılması devletin bu alandaki önemli bir desteğidir. İslami hareketlilik etkisini, sadece sosyal, toplumsal hayatta değil, aynı zamanda siyasette ve hayatın başka alanlarında da gösterdi. Özellikle 1970’lerin başından itibaren ilahiyat kurumlarının (hem lise hem de üniversite seviyesinde) yanı sıra tipik İslami başörtüsü takan kadın öğrencilerin sayısı da arttı. İslami yayınların çeşitliliği ve sayısı da dini meselelere büyük ve dinamik ilginin kanıtı olarak çoğaldı. Hem imam hatip okulları hem de bunlara giden öğrenci sayısı düzenli olarak arttı (Özdalga, 2006: 182-189). 9 Eylül 2019 yılında Malatya’da düzenlenen İmam Hatip Kurultayında konuşan Cumhurbaşkanı Recep Tayip Erdoğan, imam hatip neslinin yetişmesine özel önem verdiğini belirtmiştir. İmam hatip okullarıyla ilgili olarak da şu belirlemede bulunuyordu: “...Dolayısıyla artık imam hatipler hem milletin hem de devletin okullarıdır. İmam hatip liselerinin sahip oldukları engin tecrübeyi günün imkânlarıyla buluşturarak geleceğin okulları haline dönüşmesini hedefliyoruz” (TCCB, 2019).

Devlet ile din arasındaki bir mesafeden ziyade devletin din eğitimi veren, “dindar yeni nesil” yetiştiren kurumlara doğrudan ön ayak olması ve iki kurum arasındaki mesafenin silikleşmesidir.

İslam'a, Şeriat'a ve tarikatlara olan bakışı ortaya koyan diğer bir araştırma da Nokta Dergisinin 1986 yılının sonlarına doğru Türkiye'de dine ve Şeriat'a olan yaklaşımın ne yönde olduğunu ortaya koymak için yapılan araştırmadır. Bu araştırma toplumun kuran kursları, tarikatlar ve şeriat düzeni konularındaki eğilimlerini göstermektedir.

Tablo1

Toplumun Kuran Kursları ve Şeriat Düzeni Konusundaki Eğilimleri (%)

Konular	Olumlu tavır	Olumsuz tavır	İlgisiz tavır
Kuran Kursları	53.3	28.6	21.1
Tarikatlar	14.2	53.7	32.1
Şeriat Düzeni	7.1	79.4	13.5

Kaynak: Şaylan, 1987: 51.

Tablo2

Üniversite Öğrencilerinin Kuran Kursları ve Şeriat Düzeni Konusundaki Eğilimleri (%)

Konular	Olumlu tavır	Olumsuz tavır	İlgisiz tavır
Kuran Kursları	45.1	28.4	26.5
Tarikatlar	20.4	57.3	22.3
Şeriat Düzeni	10.7	83.5	5.8

Kaynak: Şaylan, 1987: 51.

Yukarıda Tablo 1 ve Tablo 2'de ortaya konulan veriler sekülerizm/laiklik tartışması açısından önemli veriler sağlamaktadır. Burada ortaya çıkan önemli sonuçlardan bir tanesi Türkiye gibi insanların büyük çoğunluğunun İslam dinine mensup olduğu ancak buna rağmen seküler cumhuriyet paradigması ilkelerine yaslanan bir toplumda şeriat kurallarına (Tablo 1) %79,4'ünün olumsuz yaklaşması ancak %53,3'ünün ise kuran kurslarına olumlu yaklaşmasıdır. Ayrıca Şaylan'ın da belirttiği gibi insanların büyük çoğunluğu (%79) siyasal sistemin şeriat kurallarına göre yönetilmesine karşıdır. Diğer önemli bir sonuç da benimsenen laiklik anlayışının toplumsal alanda yerleşmediğini gösteriyor. Özellikle aydın kesiminin ya da üniversiteye gidenlerin tamamen laik olduğu gibi algının yanlış olduğunu, okuyanların, aydınların da dini referansta bulunabileceklerini ve kuran kurslarında görüldüğü gibi dini önemli görebileceklerini de ortaya koyuyor. Buradan özellikle sekülerizmin ortaya koyduğu tezin karşılık bulmadığı da söylenebilir. Tablo 2'ye göre üniversite öğrencilerinin %45,1'i kuran kurslarına olumlu yaklaşmıştır. Tarikatlara olumlu bakanlar %20,4 iken, şeriat düzenine olumlu bakanların oranı ise %10,7'dir. Buna göre insanların dinle olan ilişkileri ve dini hissiyatları devamını ve canlılığını bir şekilde korumuştur.

2012 yılında yapılan araştırmaya göre ise Türkiye'de insanların %58,5'i kendisini dindar olarak tanımlarken, %29,9'u inançlı, %10'u ise kendisini sofu olarak tanımlamıştır.

Ancak ankete katılanların yalnızca %1,5'i kendisini inançsız olarak tanımlamıştır (Konda, 2012: 60). 2014 yılında yapılan diğer bir araştırmaya göre ise insanların dini eğilimlerini veya dine olan yaklaşımlarını ifade ediyor. Buna göre “*Diyanet neyi temsil ediyor?*” sorusuna katılım sağlayanların %77’si İslam dininin inanç, ibadet ve ahlak esaslarına dair işleri yürüten vs. bir kurum olduğunu cevabını vermiştir. Diyanet için, devletin dini hayatı kontrol etmek ve yönlendirmek için kurduğu siyasi bir kurum olduğunu ifade edenlerin oranı ise %23’tür. Diyanet işleri genel olarak devletin denetiminden bağımsız dini temsiliyet konusu olarak değerlendirilmiştir. Nitekim diyanetin varlığını laikliğe aykırı bulanların oranı %28 iken, diyanetin varlığını laikliğe aykırı bulmayanlar ise %72’dir (Konda, 2014: 11-15).

Önceki araştırma sonuçları da dikkate alındığında Müslüman halkların yaşadığı birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de İslamcı akımların ve buna yönelik ibadet ve yaşam tarzlarının önemli bir gelişme gösterdikleri ve daha görünür oldukları belirtilebilir. Başka bir deyişle İslam daha önce olduğu gibi bugün de Türkiye’de siyasal açıdan da ciddiye alınması gereken bir alternatif halindedir (Şaylan, 1987: 71). Bu gelişme özellikle din ve devlet işlerinin ayrılması, diğer bir ifadeyle devletin dinsel hareket alanını belirlemesi ve sınırlandırması olarak nitelendirilen laikliğin/sekülerizmin krize girdiği ve ortaya konulan seküler anlayışla tezatlık oluşturduğu artık görülen bir toplumsal realite haline gelmiştir. İslam ülkelerinde, Türkiye’de sekülerizm tezi kavramsal ve kapsam olarak önemli bir yenilgi almıştır. Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) hükümetiyle beraber dinsel hareketler, simgeler, semboller toplumsal yaşamda daha fazla görünür olmaya başlamıştır. AKP öncesinde “Cumhuriyetin, laikliğin koruyucusu olan” ve bu ilkelerden taviz vermeyen ordu, AKP iktidarıyla birlikte sert bir koruyucu yaklaşım yerine bu ilkeler konusunda özellikle de laiklik konusunda daha ılımlı bir tavır sergilemeye başlamıştır. Artık dini yaklaşımları “laiklik düşmanı” olarak görmemektedir. Devlet/siyaset ve dinin birbiriyle olan ilişkilerinin kararsızlığını ve dinin gündem belirleyiciliğini gösteren önemli bir örnek de Ayasofya Kilisesi’nin bir siyasi manevra ve dini bir ajitasyonla Cumhurbaşkanı iştirakiyle 24 Temmuz 2020 yılında “Camiye” dönüştürülmesi oldu. Bir gösteriye dönüşen bu açılıştan sonra diyanet işleri başkanı olan Ali Erbaş kılıçla minbere çıkarak hutbe vermiştir (DİB, 2020). Kılıçla böyle bir gösteri yalnızca “İslam gelenekleri” olarak adlandırılmaz, bu durum devletin de yanında saf tuttuğu din ve elitlerinin bir güç gösterisi olarak yansımıştır. Din ve devlet yetkililerinin aynı “gösteride” yer almaları yukarıda ifade edilen seküler anlayışın sorunlu bir tezahürüdür.

Dumont’a göre diyanet büyük ölçüde siyasi bir organdır ve belli bir siyasi misyonla hareket eder:

Diyanet'in bu sıfatla yerine getirdiği en önemli işlevlerinden biri, halkın Cumhuriyetçi değerlerin yanında yer almasını sağlamak ya da ekonomi, vergilendirme, eğitim, sosyal koruma, dış ilişkiler, kültür, vs. gibi çeşitli alanlarda zamanın ihtiyaçlarına uygun olarak alınan siyasi kararların doğruluğuna halkı ikna etmek yoluyla kamuoyu oluşturulmasına katkıda bulunmaktadır (Dumont, 2011: 162).

Diyanet İşleri Başkanlığı bu durumda devletin isteği doğrultusunda dini ajitasyon yoluyla gerektiğinde bir toplumsal, siyasal mobilizasyonu oluşturma görevini de icra eder. “Devlet dinsiz olmalı” ve “tüm dinlere tarafsız yaklaşmalı” gibi laikliğin temel ilkeleri bir belirsizlik içerisindedir ve “dinsizlik” ilkesinin genel olarak devlet nazarında tam bir karşılık bulduğu da söylenemez. İslam dünyasının birçok ülkesinde din toplumsal, bireysel ve siyasal yaşama hâkim olup bu alanları düzenlemektedir. Batı toplumlarında farklı dinsel inançlar bir arada yaşayabilmekte ve din ile devlet birbirini reddetmemektedir. Bunlardan dolayı da sekülerizm tezi sorgulanmakta ve din, toplum ve devlet ekseninde yeni tartışmalar yapılmaktadır.

Ortadoğu'daki dinsel siyasal hareketler ve bunların devlet ve siyasetin neresinde konumlanacağı tartışması da önemli bir gündemdir. Diğer yandan da gerek Ortadoğu'da ve gerekse Batı toplumlarında fundamentalist hareketler ve dinsel canlanma uzun zamandır görünen bir olgudur. Din ve modernitenin ya da din ve siyasetin bir arada olup olamayacağı, bir arada olacaklarsa da sınırlarının ne olacağı üzerine henüz tam bir kesinlik olmamakla beraber dinsel alanın önemli hale geldiği ve özerk birçok cemaat, grup ya da tarikatın ortaya çıktığı da bir gerçektir. Tüm bunlar sekülerizm iddiasını önemli oranda sarsmaktadır. Dolayısıyla katı kurallı laiklik anlayışının aşındığı ve dinsel değer ve inançların siyasal ve toplumsal yaşama eklemlendiği yeni bir durum ortaya çıkmıştır. Gerek Batı toplumlarında ve gerekse Ortadoğu toplumlarında ortaya çıkan ve dinin daha görünür olduğu bu yeni toplumsal yaşam Post-seküler bir toplum olarak kavranabilir.

4. Post-Seküler Toplum: Sekülerizmi/Laikliği Yeniden Tanımlamak

Toplumsal yaşamın yeni veçheleri ve yaşanan dönüşümler üzerinden modernite önemli bir eleştiriye tabi tutuldu. Yeni toplumsal durumun tanımlanması konusunda ön plana çıkan farklı görüşler önemli tartışma konuları haline geldi. Postmodernite tartışmaları da şekillenen bu yeni toplumsal durum üzerinden gelişti. Lyotard, Foucault, Derrida gibi postmodernistler içinde yaşadığımız dönemin modern olmadığını, modernliğin dönüşüm eşiğinde olduğunu veya modernlikten bir kopuşun yaşandığını ileri sürdüler. Yeni bir dönemin belirleyicisi olan ve ayrıca çoğulculuğa, ortak anlamın yitimine, parçalanmışlığa gönderme yapan bu dönem postmodern dönem olarak tanımlanır. Büyük anlatıların devrinin kapandığına vurgu yapan

postmodernizm moderniteden bir kopuş olarak değerlendirilir. Aydınlanma projesinin çöktüğünü ve toplumsal yaşamda genel olarak bir göreliliğin hâkim olduğunu belirten postmodernistler varolan yeni toplumsal durumun modernitenin perspektifi üzerinden izah edilemeyeceği kanaatindedirler (Hollinger, 2005). Ancak Aydınlanma projesini reddetmeyen Habermas ise moderniteyi, 17. yüzyıldan başlayıp, Aydınlanmada ve onun 19. yüzyılda yüksek bir noktaya erişmiş olan ve 20. yüzyılda yoldan çıkan fakat yine de şu ana kadar büyük ilerleme kaydetmiş ve ıslah edilmesi gereken eksik ya da tamamlanmamış bir süreç olarak görür (Hollinger, 2005: 235). Aydınlanmanın henüz tamamlanmamış bir proje olduğunu düşünen Habermas, modernliğe olumsuz, aşırı eleştirel yaklaşan ve aydınlanma sonrası düşüncesinin tüm temel akımlarından radikal bir kopuşu temsil eden postmodernizm karşısında eleştirel bir duruş sergilemiştir. Ona göre Aydınlanma bir proje olarak toplumsal rasyonellik, adalet ve ahlakın artırılması konusunda gerçekleştirilmemiş bir potansiyele sahiptir (Habermas, 2001: 733). Aydınlanma'nın mirasına sahip çıkan Habermas Aydınlanma'nın sonuçlarını bir veri olarak kabul ederek Aydınlanma'yı aklın kılavuzluğunda özgürleşimin örgütlenmesi olarak görür. Diğer bir ifadeyle rasyonalite ve akıl özgürleşimin temel kaynağıdır. Ancak aklın araçsal rasyonaliteye indirgenerek tahrif edilmesi, aklın potansiyelleri hakkında eleştiri düşüncesi olarak keyfi bir nihilizme ve Aydınlanma mirasından vazgeçilmesine yol açmıştır (Çiğdem, 2008: 54). Habermas araçsal aklın yıkıcı özelliğine karşı özellikle moderniteyle bağlantılı olan iletişimsel rasyonaliteyi sürece dahil ederek moderniteyi rayına oturtmaya çalışır. Diğer bir ifadeyle yaşanan değişimleri modernite üzerinden okumaya ve ona bağlamaya çalışır.

Sanatta, kültürel yaşamda, dini yaşam ve pratiklerinde ve genel olarak kurtuluş felsefelerine olan inançta yaşanan dönüşüm ve buna yönelik algı değişimi var olan yaklaşım modellerini sorunsallaştırırken süreci yorumlayan yeni tartışmaların da önünü açmış oldu. Dolayısıyla genel olarak din alanı üzerine şekillenen ve sorunsallaşan seküler yaklaşım da bu durumda önemli bir tartışma konusu haline geldi. Sekülerizm'in süreci tanımlama konusunda kriz içinde olması, sekülerizmin/laikliğin kavram ve kapsam olarak dinin daha görünür olduğu günümüz dünyasını karşılayamaması veya kavrayamaması yeni model veya kavramsal tartışmaları da beraberinde getirdi. Bu anlamda burada temel tartışma konusu dini alan ve bunu konu edinen sekülerizm/laiklik tezinin eleştirisi üzerinedir.

Modern toplum yakından incelendiği zaman din ve sekülerizm çekişmesinde bir yer değişiminin olduğu görülür. Berger'e göre modern dünyada önceleri din kriz yaşarken şimdilerde sıra sekülerizme gelmiştir. Ona göre bir dünya görüşü olarak sekülerizm aydınlanma düşüncesiyle aynı kaderi paylaşarak son zamanlarda önemli bir sarsıntı geçirmiştir. Bu sarsıntı

sekülerizm tezinin ortaya koyduğu iddialarının gerçekleşmemiş olmasına bağlanmaktadır (Berger, 2002: 76). Ayrıca kilisenin de modern tarih süresince kurum olarak etkisini yitirdiği doğrudur, ancak diğer taraftan “özgür kilisecilik” ve mezhepçilik de güçlenmiştir; bu, dini duyguların da eşzamanlı olarak güçlendiğinin de kanıtıdır (Özdalga, 2006: 61). Dinin sadece kişiye kalmış özel bir mesele olmasından öte kamu alanlarında dini semboller olmaması gerekir diye düşünüldü. “Laik olmayanlar” modernleşemeyenler veya aydınlanmamış olanlar olarak görülüyordu. Ancak günümüz koşullarında ne sosyal bilimlerde ne de siyasette bu tez artık savunulan bir tez değildir. Dolayısıyla din ve devletin artık birbirine düşmanca yaklaşmadığı, gerektiğinde birbirlerinden güç devşirdikleri genel bir toplumsal, siyasal dönüşüm söz konusudur. Devlet yöneticileri veya siyasal iktidarlar dinsel törenlerde bulunmakta veya buralara temsilciler göndermektedirler. Her sene Konya’da gerçekleştirilen Mevlana’yı anma etkinliklerine gerek iktidar tarafından ve gerekse muhalefet tarafından bu anmaya temsilciler gönderilmiş hatta başkanlar nezdinde katılım sağlanmıştır. Benzer şekilde Alevilerin yas olarak ilan ettikleri Hz. Ali’yi anma etkinliklerine birçok devlet yöneticisi katılmıştır. Daha çok dinsel yaşamın bir simgesi olan başörtüsü uzun zaman siyasetin önemli konusu oldu. Dindar gençlik ve dindar nesil tartışmaları siyasetin, meclisin üzerinde durduğu, tartıştığı temel gündemler oldu ve bu yaklaşım siyasi iktidar tarafından sahiplenildi. Dolayısıyla din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması bir yana din ve devlet işlerinin iç içe geçtiği, toplumsal ve siyasal alandan birbirlerinden güç devşirdikleri, birbiriyle görece bir uyum içinde oldukları sosyo-politik alanda, ticari ve gündelik yaşamda artık tecrübe ettiğimiz bir gerçekliktir. Bu gelişmeler aynı zamanda uluslararası alanda da yaşanmaktadır. Medeniyetler arası diyalog, medeniyetler ittifakı gibi organizasyonlarda dinsel sorunlar, gelişmeler ve çeşitli çözüm yolları konuşulmaktadır. Katarın başkenti Doha’da 16 Şubat 2007 tarihinde düzenlenen “ABD ve İslam Dünyası Forumu”na 32 ülkeden 190 bakan, politikacı, akademisyen, sanatçı ve yazar katılmıştır (Bulut, 2007: 182). Yine yazınsal, görsel ve işitsel medyada dinsel konular yoğun bir şekilde tartışılmakta ve bu medyada çeşitli din kurum veya cemaatlerin yayınları yapılabilmektedir. Bu gelişmeler devlet ve dinin birbirlerine düşman olmadıklarını, aksine farklı dinsel inançların da hem birbirleriyle hem de devletle barışçıl bir şekilde yaşadığını ifade eder. Artık din ve devletin, siyasal bürokrasinin aynı alanları paylaşmaları, birlikte görünmeleri bir sorun değil, aksine bunu sorun olarak görmenin kendisi artık bir sorun olarak görülebiliyor.

Din savaşlarının ve dini baskıların örnekleriyle dolu insanlık tarihini göz önüne aldığımızda Amerika’da farklı dini grupların bir arada barış içerisinde nasıl yaşadıklarına şaşmamak gerek (Berger, 2002: 82). Örneğin Amerika’da İslami örgütler toplumsal alanda

örgütlenebiliyor ve oranın hem kültürel yaşamını etkileyebiliyor hem de kültürel yaşamından etkilenebiliyorlar. Bu gelişmelerin daha somut örneği ise Belçika'dır. Çünkü Belçika, 30 yıldan sonra ilk kez camilerin varlığını resmen tanıdığını (Haziran 2007) açıkladı. Fransa sınırına yakın Valon (Fransızca konuşulan Valonya bölgesi) eyalet hükümeti, bölgesindeki toplam 43 cami ve mescidin resmi işlemlerini tamamlayıp kayda geçti (Bulut, 2007: 115). Almanya'da da din ve devlet keskin çizgilerle birbirinden ayrılmış değil ve aynı zamanda devlet okullarda din derslerini organize edebiliyor, çeşitli dini gruplarla iş birliği yapıp onları destekleyebiliyor. Almanya hem farklı dini grupların bir arada yaşaması hem de devletle iyi ilişkiler içerisinde olması için gayret ediyor. Dolayısıyla da din ve devletin birbirlerini inkâr değil, bir arada hoşgörü çerçevesinde yaşamaları durumu daha kabul görmektedir. Bu durum demokrasinin göstergesi olsa da asıl ortaya çıkan tablo sekülerist teori ile varolan pratiğin oluşturduğu tezat durumdur. Eğitimde, kamusal alanlarda, siyasette, medyada ve aydınlar arasında din yok sayılan veya "düşmanca" yaklaşılan bir fenomen değildir.

Devlet, dini toplumsal, siyasal alandan tasfiye etmeye çalışmıyor aksine bir arada birbirini tanıyarak barış içerisinde yaşama pratiği sergileniyor. Bununla beraber devletin de desteklediği ve farklı kurumların organize ettiği "Barış İçin Dinler" isimli uluslararası toplantılar düzenlenmektedir. Bunun gibi farklı amaçlarla ancak dinin merkezde olduğu toplantılar, kurultaylar düzenlenebiliyor. En son 22 Temmuz 2021 yılında İran'ın başkenti Tahran'da "İslami Uyanış Kurultayı" gerçekleştirildi ve bu kurultaya dünyanın birçok ülkesinden temsilciler katıldı. Bu durum aynı zamanda dinin devlet tarafından desteklenmesi ve devletin dinsel yaşam alanları önündeki engelleri kaldırmasıdır. Bu gelişmeler hem farklı dinlerin aynı toplumsal alanda birbiriyle yaşamaları hem de dinlerin devlet tarafından kabul edilip desteklenmelerini ortaya koyuyor. Dolayısıyla İslam dünyasında da sekülerizm tezi tam olarak bir karşılık bulamamıştır.

Seküler paradigmanın itibar kaybederek bazen de tahtını kaybetmesi özellikle İslam dünyasında canlı bir olgudur. İran, Afganistan ve Sudan'da yeni İslami cumhuriyetlerin ortaya çıkışı, Müslüman iktidar ve muhalefet hareketlerinin İslam'ı kullanışı Müslüman toplumlarda İslam'ın mevcudiyeti ve gücünü benzer bir biçimde doğrulamaktadır. Bu durum pek çok Müslüman toplumda daha seküler bir gelişme taslağı ve ulus inşasına meydan okumakta, kimilerine göre tehdit etmektedir (Esposito: 2009: 8).

Diğer yandan da Libya'da, Mısır'da gelişen halk isyanları değişim açısından çok önemli görülmüşlerdir. Ancak Mısır'da yapılan seçim sonucunda Müslüman Kardeşler ve Selefiye gibi dinsel köklere vurgu yapan hareketler seçimde önemli başarı kazandılar. 2002 yılından bugüne Türkiye'de iktidar olan AKP, İslam'ı bir referans olarak kullanmış, kendisiyle beraber daha

fazla bir siyasi içerikle donatmış veya siyasi bir görünüm kazanmasının yolunu açmıştır. Genel olarak var olan bu durum dinin ortadan kaldırılması veya “devletlerin dinsiz olması” değil, ortadan hiç kalkmayan dinin farklı form ve içeriklerle toplumsal siyasal alana dâhil olup artık kabul görmesi durumudur. Diğer bir ifadeyle dini hassasiyetlerin kabul görmesi ve devletlerin bu hassasiyetleri hem koruması hem de bunlara alan açmasıdır.

Sekülerleşme süreciyle beraber geleneksel dogmatik yapılara, zihinsel putlara karşı verilen özgürlük mücadeleleri toplumsal alanlarda önemli değişimlere yol açtı. Din ve bunun üzerinden yükselen kilise, cami, sinagog gibi dini kurumlar merkezi ve temel referans olma özelliklerini yitirdiler. Modernleşme süreci toplumların dine olan yaklaşımlarında ve din ile olan ilişkilerinde sekülerleşme yönünde değişimler yarattı. Ancak rasyonelleşme veya modernleşme süreci din alanı üzerinde etkili olsa da dinin kendisini ve dinin önemini ortadan kaldırmadı. Aksine modernitenin “büyük anlatıları” (J. F. Lyotard) güçlerini yitirdi ve dünyayı anlama ve yorumlamaya dair bakış açıları da zayıfladı. “*Aklın her şeye hâkim olacağı*” ve din gibi tarihsel “kalıntılara” gerek kalmayacağı inancı da böylece önemli ve tutulan bir argüman olma özelliğini yitirmiş oldu. Artık modernite, hafife aldığı ve sekülerleşme süreciyle beraber ortadan kalkacağını düşündüğü dinsel inanç ve geleneklerle, kısacası din alanıyla tekrar yüzleşmek durumunda kalmıştır. Böylece birbirlerinin inkârı veya tasfiyesi üzerine kurulmayan bu yeni süreç sekülerizmin temel iddiasını aşan bir durumdur, ayrıca bu durum sekülerizm için bir paradoksa işaret eder. Gerek Ortadoğu’da ve gerekse Batı’da değişimlerin şekillendirdiği durum sekülerleşen bir potansiyel değildir. Ortaya çıkan potansiyel, siyasal, toplumsal ve kültürel alanlarda dinsel etkilerin artması, aynı zamanda din ve devletin birlikte var olabileceği, farklı dinsel inançların birbirlerini dışlamadığı ve bir arada olunabileceğinin potansiyelidir. Dolayısıyla sekülerizmin tam olarak karşılayamadığı ve onu aşan bu toplumsal durumun yeni bir kavramsal çerçeve üzerinden yeniden değerlendirilmesi gerekir.

Yaygın din terimini kullanarak dini kurumsal veya resmi yönünden ayırmaya çalışan Robert Towler, “dinin çöküşü” iddialarını eleştirerek bu yaklaşımların yaygın dinin varlık ve etkisini gözardı ettiklerini belirtmiştir. Göz ardı edildiği ifade edilen “yaygın din” terimi kurumların kontrolünde olmayan inanç ve pratiklere gönderme yapar. Böylece Towler’a göre çağdaş toplumun temel özelliği sekülerlik değil, çoğulculuktur (Towler, 1975: 150-162 akt. Mert, 1994: 27-28).

Tartıştığımız Post-sekülerizm kavramı sadece dinin ortaya çıkması değil, çoğulculuğun getirdiği hoşgörüyü birbiriyle yaşamayı öğrenmek demektir. Var olan yeni yaşam koşulları insanların dinsel ve kültürel bağlarıyla ilişkilendirmelerini daha görünür hale getirmiş ve aynı

zamanda bu ilişkilene biçimi yeni mücadele alanlarına da zemin hazırlamıştır. Hiçbir yere gitmeyen din geri de gelmemiştir. Din yeni koşullar doğrultusunda daha görünür olmaya başlamıştır. Bu görünürlülük geri gelme olarak değerlendirilemez. Kimlik hassasiyeti durumsal olarak gerçekleşmektedir. Dolayısıyla dini hassasiyet ve kimlikler de içinde bulunduğu toplumsal, siyasal, ekonomik gibi farklı koşullarda dönüşebiliyor ve değişimin yön ve etkisine göre tekrar konumlanabiliyorlar. Var olan dini hassasiyet ve gelenekler modern koşullarda dönüşerek farklı tonlarda hayatımıza dahil olmaktadır. Bu anlamda Post-sekülerizm inançsal anlamda bir çoğulculuğu kapsamakta ve dinsel inançların modern yaşama dâhil olabileceğini ve bunların gerek siyasal ve gerekse toplumsal alanda hoşgörü çerçevesinde birlikte yaşayabileceğini varsayar. Post-sekülerizm modernleşme ve dini gelenek ve inançların bir arada var olabileceğini, bu anlamda modernleşmenin sekülerleşmeye indirgenemeyeceğini, dinin “geçmişten kalan bir kalıntı” olmadığını, aksine insanlar için bir anlam dünyasını oluşturduğunu kabul eden toplumsal durumu ifade eder.

5. Sonuç

Din her zaman insanoğlu için önemli ve hassas bir nokta olmuştur. Dinin belli dönemlerde gündeme gelmemesi ve pasif gibi görünmesi dinin gerilediği veya önemini kaybettiği anlamına gelmemektedir. Ekonomik, sosyo-kültürel, siyasal ve toplumu çok boyutlu olarak etkileyen teknoloji ve bilim alanlarında meydana gelen küresel değişimler daha radikal bir laiklik anlayışını değil, geri çekilen veya güçsüzleşen bir laiklik anlayışını hâkim kılmıştır. Ancak genel olarak yansıyan bu anlayış ifade edilen sekülerizm veya laiklik paradigmasıyla uyuşmamaktadır. Dini, özel ve kamusal alanlardan kaldırmaya veya tasfiye etmeye yönelik icra edilen laikleştirme girişimleri önemli bir paradigma değişime uğramıştır. Günümüzde dini inanç ve gelenekler, dini simgeler ve bunların kendilerini ifade etme ve yaşatma hakları üst siyasal merci olan devletler tarafından yasal ve hukuksal olarak tanınıp korunmaktadır. “*Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması*” şeklinde ifade edilen klasik laiklik tanımı veya dinin hem özel hem de kamusal alanlardan tamamen kaldırılması üzerinden tanımlanan laiklik anlayışına ters düşmektedir. Dolayısıyla Samir Amin’in dikkat çektiği üzere laiklik tüm bölgelerde, Müslüman ülkelerde, Kuzey’de ve Güney’de geri çekiliyor (Amin, 2011: 180). Bununla beraber günümüzde ortaya çıkan dinsel hareketler, örgütler, cemaatler ve fundamentalist hareketler de dinin etkisizleşmediğini, ortadan kalkmadığını, aksine dinin hep canlı olduğunu, fakat radikalleşmelerinin dünyadaki gelişmelere bağlı olduğunu bize gösteriyor. Dinsel olanın önem kazanması, bireysel ve toplumsal yaşamda etkili olmaya başlaması sekülerizm tezini aşındırmıştır. Ayrıca dinin politik alanda da son derece etkili olduğunu gösteren olaylar

yaşanmıştır. Bu olaylarda dinin gösterdiği canlılık hem sekülerleşme modeline meydan okumakta hem de bütün bunların niçin ve nasıl olduğunun açıklanması için yeni teorik modellerin üretilmesini beklemektedir (Hadden, 2002: 154).

Modernleşmeyi sağlamak adına dinin kamusal ve siyasal alandan çekilmesi gerektiğine dair tez hem Hristiyan hem de İslam dünyasında yaşanan dinsel hareketler veya dini gelenek ve pratiklerin gündelik hayatı kuşatmalarıyla geçersiz hale gelmiştir. Böylece ortaya çıkan genel tablo laikleştirme sürecinin modernitenin temel bir argümanı olmaktan çıktığını ve modernitenin geleneksel bir “kalıntı” olarak gördüğü dine karşı olan yaklaşımının da değiştiğini göstermektedir. Ayrıca 21.yüzyılda din konusu sosyal bilim araştırmalarında da önemli yer kaplamıştır. Dine dair ön plana çıkan tartışma ve bu konulara dair araştırmalar dinin ortadan kalkan ve sönükleşen bir fenomen olarak değil, aksine bireysel ve toplumsal yaşamlarımızı kuşatan, insanlar için hala güçlü bir “anlam dünyasını” ifade eden bir olgu olarak değerlendirmeyi gerekli kılıyor.

Dinsel bir çoğulculuk anlayışı gelişmiş, devlet ve dinin modern yaşamda bir arada var olabileceği ve birbirlerini kabul edecekleri bir toplumsal süreç ortaya çıkmıştır. Sekülerizmde din ve devletin konumu katı kurallarla birbirinden ayrı iken Post-seküler toplumda bu katı kurallar esnemiştir. Diğer yandan da dinin belli bir otoriteye bağlılığı sona ermiş, aynı dinde veya toplumda birbirinden çok farklı dinsel cemaat örgütlenmeleri ortaya çıkabiliyor ve bir arada yaşayabiliyorlar. Aynı zamanda bunlar sahip oldukları güç oranında da siyasal politikaları etkilemektedirler. Var olan sekülerizm/laiklik kavramı modernleşme sürecine veya laikleştirme sürecine rağmen varlığını farklı boyutlarda devam ettiren, devletten ve siyasetten keskin sınırlarla ayrılmayıp bu mecralarda kabul gören, artık modernleşmenin düşmanı değil, onunla beraber var olan din olgusunu açıklayamamaktadır. Sekülerizm/laiklik kavram ve kapsam olarak bu süreci karşılayamamaktadır. Kısacası din ve devletin bu görüntüsü ve ortaya çıkan dinsel hassasiyetler seküler/laik toplum modeliyle uyumlanmamaktadır. Dolayısıyla yukarıda da etraflıca analiz edildiği gibi yansıyan bu yeni tablo Post-seküler bir topluma işaret eder.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflicts of Interest: There is no potential conflict of interest in this study.

KAYNAKÇA

- Adorno, T. W. & Horkheimer, M. (2010). *Aydınlanmanın diyalektiği*. (Çev. N. Ülner). Kabalcı Yayınları.
- Amin, S. (2006). *Modernite demokrasi ve din*. (Çev. F. Başkaya, U. Günsür ve G. Öztürk). Maki Yayınları.
- Amin, S. (2011). Tariq Amin-Khan'a yanıt. *Praksis Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011/2 (26), 173-182.
- Anayasa Mahkemesi Kararı (AYMK) (2001). Anayasa Mahkemesinin 7 Mart 1989 tarihli kararı. *Kararlar Dergisi*, 1989/3 25, 140-158.
- Berger, L. P. (2002). Sekülerizmin gerilemesi. İçinde A. Köse (Der.), *Sekülerizm sorgulanıyor*, (ss.70-92). Ufuk Kitapları.
- Berkes, N. (1997). *Teokrasi ve laiklik*. (2.Baskı). Adam Yayıncılık.
- Bellah, R. N. (2002). Din ile sosyal bilim arasında. İçinde, A. Köse (Der.), *Sekülerizm sorgulanıyor*, (ss.160-175). Ufuk Kitapları.
- Bulut, F. (2007). *Küresel çağda İslam I Batı ve laiklik*. Cumhuriyet Kitapları.
- Bruce, S. (2000), The supply side model of religion: The Nordic and Baltic States. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 39 (1), 32-46.
- Cuff, E. C., Sharrock, W. & Francis, D. (2013). *Sosyolojide perspektifler*. (Çev. Ü. Tatlıcan). Say Yayınları.
- Corm, G. (2008). *21. Yüzyılda din sorunu*. (Çev. Ş. Sönmez). İletişim Yayınları.
- Çiğdem, A. (2008). *Akıl ve toplumun özgürleşimi Jürgen Habermas üzerine bir çalışma*. İletişim Yayınları.
- Dereli, M. D. (2015). *Dinin krizinden sekülerizmin krizine: Peter L. Berger'in din fenomenine yaklaşımı*. IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi, cilt.1, (ss. 31-45). Kütahya.
- Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) (2020). Ayasofya'da tarihi gün: Diyanet İşleri Başkanı'ndan kılıç geleneğiyle cuma hutbesi. 2 Mart 2021, https://www.ntv.com.tr/turkiye/ayasofyada-tarihi-gun-diyamet-isleri-baskanindan-kilic-geleneğiyle-cuma-hutbesi,0utO5CA7vk2viGtir_NA9Q.
- Doğan, M. D. (2003). *Büyük Türkçe sözlük*. (2.Baskı). Vadi Yayınları.
- Dumont, P. (2011). Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı. İçinde S. Akgönül (Der.), *Tartışılan laiklik Fransa ve Türkiye'de ilkeler ve algılamalar*, (ss.160-175). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ertit, V. (2020). *Peter Berger ve sekülerleşme*. 20 Aralık 2021, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1448154>.
- Esposito, L. J. (2009). 21. Yüzyılda İslam ve sekülerizm. İçinde Edisyon, *Ortadoğu'da modernleşme İslam ve sekülerizm*, (ss.5-26). Mana Yayınları.
- Galeano, E. (2010). *Tepetaklak*. (Çev. B. Kale). (3.Baskı). Çitlembik Yayınları.
- Giddens, A. (2004). *Modernliğin sonuçları*. (Çev. E. Kuşdil). (3.Baskı). Ayrıntı Yayınları.
- Giddens, A. (2010). *Modernite ve bireysel kimlik-geç modern çağda benlik ve toplum*. (Çev. Ü. Tatlıcan). Say Yayınları.
- Groc, G. (2011). AKP, Türkiye'deki laikliğin derdi mi dostu mu? İçinde S. Akgönül (Der.), *Tartışılan laiklik Fransa ve Türkiye'de ilkeler ve algılamalar*, (ss.32-57). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Habermas, J. (2001). *İletişimsel eylem kuramı*. (Çev. M. Tüzel). Kabalcı Yayınları.
- Hadden, J. K. (2002). Sekülerizmden dönüş. İçinde A. Köse (Der.), *Sekülerizm sorgulanıyor*, (ss.122-132). Ufuk Kitapları.

- Hollinger, R. (2005). *Postmodernizm ve sosyal bilimler*. (Çev. A. Cevizci). Paradigma Yayınları.
- Kar, S. (2014). *Din, Aydınlanma ve eleştirisi*. 7 Eylül 2021, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/31223>.
- Karlsson, I. (2005). *Din, terör ve hoşgörü*. (Çev. T. Kayaoğlu). Homer Yayınları.
- Kılıçbay, M. A. (1995). *Bu dünyayı yaşamak*. İmge Yayınları.
- Kirman, M. A. (2015). *Küreselleşme sürecinde sekülerleşme ve dinin geleceği*. 21 Aralık 2021, <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/>.
- Konda Araştırma (2012). *Türkiye aile yapısı*. 20 Ekim 2021, https://konda.com.tr/wp-content/uploads/2017/03/KONDA_1201_TURKIYE_AILE_YAPISI.pdf.
- Konda Araştırma (2014). *Diyanet İşleri Başkanlığı araştırması: Algılar, memnuniyet, beklentiler*. 20 Ekim 2021, https://konda.com.tr/wp-content/uploads/2017/02/HYD_DIBArastirmasiRapor_Kasim2014.pdf.
- Kuçuradi, İ. (2001). Laiklik ve insan hakları. İçinde İ. Kaboğlu (Der.), *Lâiklik ve demokrasi*, (ss.15-27). İmge Yayınları.
- Küçükcan, T. (2005). *Modernleşme ve sekülerleşme kuramları bağlamında din, toplumsal değişme ve İslam dünyası*. İslam Araştırmaları Dergisi, 13, 95-135.
- Marx, K. (2007). *Yabancılaşma*. (Çev. B. Erdost). (3.Baskı). Sol Yayınları.
- Martin, D. (2002). Sekülerleşme sorunu: Geçmiş ve gelecek. İçinde A. Köse (Der.), *Sekülerizm sorgulanıyor*, (ss.190-210). Ufuk Kitapları.
- Mert, N. (1994). *Laiklik tartışmasına kavramsal bir bakış*. Bağlam Yayıncılık.
- Özdalga, E. (2006). *İslamcılığın Türkiye seyri sosyolojik bir perspektif*. (Çev. G. Türkoğlu). İletişim Yayınları.
- Roy, O. (2003). *Küreselleşen İslam*. (Çev. H. Bayrı). Metis Yayıncılık.
- Stark, R. (2002). Toprağın bol olsun sekülerleşme. İçinde A. Köse (Der.), *Sekülerizm sorgulanıyor*, (ss.58-72). Ufuk Kitapları.
- Svatos, H. W. & Christiano, J. K. (2002). Sekülerleşme teorisi: Bir kavramın serüveni. İçinde A. Köse (Der.), *Sekülerizm sorgulanıyor*, (ss.97-118). Ufuk Kitapları.
- Şaylan, G. (1987). *İslamiyet ve siyaset Türkiye örneği*. V Yayınları.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı (TCCB) (2019). Önder imam hatipliler buluşmasında yaptıkları konuşma. 17 Mart 2020, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/109575/onder-imam-hatipliler-bulusmasinda-yaptiklari-konusma>.
- Temimi, A. (2009). Arap sekülerizminin kökenleri. İçinde Edisyon, *Ortadoğu'da modernleşme İslam ve sekülerimiz*, (ss.40-65). Mana Yayınları.
- Yılmaz, K. (1997). *Liberalizm insan ve siyasal İslam*. Atilla Kitapevi.
- Woehrling, J. M. (2011). Devletin din alanında hukuki tarafsızlığı ilkesinin sınırları. İçinde, S. Akgönlü (Der.), *Tartışılan laiklik Fransa ve Türkiye'de ilkeler ve algulamalar*, (ss.132-170). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

ISSN: 2146-1740
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ayd>,
Doi: 10.54688/ayd.1103488
Derleme Makalesi

ULUSAL VE YEREL E-DEVLET GELİŞİMİ ARASINDAKİ NEDENSELLİK DURUMU VE TEMEL BELİRLEYİCİLERİ

CAUSALITY BETWEEN NATIONAL AND LOCAL E-GOVERNMENT DEVELOPMENT AND ITS MAJOR DETERMINANTS

Korkmaz YILDIRIM¹

Öz

Makale Bilgi

Gönderilme:
14/04/2022

Kabul:
28/06/2022

Ülkeler arasında yerel e-devlet girişimlerinin benimsenmesi ve geliştirilmesinde belirgin farklılıklar söz konusudur. Bu farklılıklar üzerinde ise ulusal e-devlet gelişim düzeyi başta olmak üzere sosyoekonomik, politik ve demografik unsurlar etkili olmaktadır. Yapılan çalışmalarda demografik, politik, yönetsel, mali ve teknik kapasite gibi belirleyici bir unsur olarak ulusal düzeyde e-devlet gelişmişlik düzeyinin yereldeki girişimleri etkileme kapasitesi çok fazla dikkate alınmadığı gözlenmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, ulusal e-devlet gelişimi ile yerel dijital değişim arasındaki nedensel ilişkiyi incelemektir. Bu amaçla çalışmada Birleşmiş Milletler E-Devlet Gelişim Anketi (2020) kapsamında açıklanan bilimsel veriler çerçevesinde karşılaştırmalı ülke örnekleri üzerinden ulusal ve yerel e-devlet gelişim düzeyleri mukayese edilerek, yerel e-devlet gelişim üzerinde merkezi düzeydeki gelişmişliğin anlamlı bir farklılaşmaya sebep olup olmadığı sorgulanmıştır. Kategorik veri ölçeklemeli anket sorularını incelemek için Sıralı Regresyon Analizi kullanılmıştır. Çalışma sonuçları, e-katılım ve çevrimiçi hizmetlerden ziyade ulusal telekomünikasyon alt yapısının ve beşeri sermayenin yerel e-devletinde temel belirleyicisi olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Yerel e-devlet, Dijital devlet, Kentsel inovasyon, Yerel e-katılım.

Jel Kodları: H70, Q58, Q59.

¹ Doktor Öğretim Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-5427-5075, korkmaz.yildirim@erdogan.edu.tr.

Atıf: Yaman, H. (2022). Din ve siyasetin yorumlanmasında söylemin ayrıştırılmazlığı. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 13 (1), 270-297.

Abstract

Article Info

Received:
14/04/2022

Accepted:
28/06/2022

There have been significant differences in the adoption and development of local e-government initiatives across countries. Apart from socioeconomic, political, and demographic factors, the national e-government development level is effective on those variances. In the studies, it has been noticed that the capacity of national e-government development to affect local digital initiatives is not taken into account as a determining factor such as demographic, political, managerial, financial, and technical capacity. In this context, the study aims to explore the causal relationship between the national e-government development and the local digital change. For this purpose, national and local e-government development were compared within the framework of scientific data declared within the scope of the United Nations e-Government Development Survey (2020), and it was interrogated whether national e-government capacity causes significant disparities in local e-government development in the study. Ordinal Regression Analysis was used to examine survey questions which are categorical data scaled. The results of the study demonstrate that telecommunication infrastructure and human capital at the national level are the main determinants of local e-government rather than e-participation and online services.

Keywords: Local e-government, Digital government, Urban innovation, Local e-participation.

Jel Codes: H70, Q58, Q59.

Extended Summary

Local governments, whose legal duties and responsibilities have been expanded gradually across countries, are making efforts to use digital technologies more to respond to the demands of their citizens in a short time and to increase efficiency and productivity in their service delivery. Despite all these developments, there are significant differences in the adoption and development of local e-government among countries. Various factors including national e-government development, are effective in this differentiation. In the study, national and local e-government development levels were compared within the framework of scientific data declared within the scope of the United Nations e-Government Development Survey (2020), and it was interrogated whether central-level development causes significant disparities in local e-government development. In this context, the main purpose of the study is to investigate the association between the national e-government development level and the local digital change with its dimensions (such as e-information, e-service, and e-participation).

In the study, 2020 index values that indicate national and local e-government development capacity prepared by the UN for 85 cities were used (UN, 2020). The main concern of the study is to determine the extent to which the national e-government development level on the differentiation of local e-government development through different dimensions such as e-participation, online services, telecommunication infrastructure, and human capital. Among the internal and external factors that affect local e-government development, the national e-government capacity is particularly assumed as a regulator in the transformation process. In this respect, basic determinants such as national legislation, institutional structure, financial and technical capacity, and human capital affect the local e-government development process. Especially for developing countries, the scope and content of national e-government such as legal structure, telecommunication infrastructure, technology, and innovation are starters of local digital change. The basic expectation in this regard is that; there has been an earlier transition of e-government development at the national level to the urban scale.

Results of the study demonstrate that although there is a relationship between the capacity level of local e-government development and the general economic situation across countries. It has been also observed that local e-government initiatives are more common in countries with a strong economy based on UN data. The main conclusion based on results of the study is the high capacity level of e-government development on an urban scale in countries with sufficient national human capital in information and technologies. Similarly, in countries with high communication and technology infrastructure, especially telephone and mobile infrastructure services at the national level, the capacity level of local e-government development are being at the highest level. On the other hand, there has not been significant correlation between the development of online services, which are frequently evaluated as main indicators of national e-government, and local digital change. This result clearly demonstrate that these countries are at the beginning stage in terms of e-government development. In the coming stages, it is expected that more digital change and a dynamic management process such as online services and e-participation at the local level will emerge. In addition to all these arguments, questions such as how to disseminate a more human-centered perspective instead of technology-centered in local e-government development, how to eliminate security problems, and how to adopt a digital management process that covers all components of society (such as elderly, women, youth, etc.) could be seen as major research topics for future studies.

While academic interest in the e-government development in western liberal governments is increasing globally, this trends for underdeveloped or developing countries has been limited. However, modern world in 21st-century, digital change and transformation at the urban scale are as important as the development of e-government at the national level for the effective, efficient, and continuous delivery of local services.

1. Giriş

20. yüzyılın son çeyreğinde akademik ve politik tartışmaların odak noktasını kamu yönetiminde gerçekleştirilmesi gereken reform çalışmaları oluşturmuştur. Osborne ve Gaebler (1992)'in “Yönetimin Yeniden İcadı”, Peters ve Pierre (1998)'nin “Devletsiz Yönetişim; Kamu Yönetimini Yeniden Düşünmek” ve Peters (2001)'in “Yönetimin Geleceği” gibi eserler başta olmak üzere akademik alanda kabul gören önemli çalışmalar, devletin sevk ve idaresinde takip edilen geleneksel yaklaşımların verimlilik, etkililik, etkinlik gibi ölçütleri açısından yetersiz, kırtasiyecilik, bürokratik ve hiyerarşik yönetimin toplumsal gelişmelerle uyumsuz olması gibi çeşitli sebepler nedeniyle terk edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Çağdaş devlet yönetim anlayışının ise söz konusu yönetsel sorunların giderilmesi yanı sıra vatandaşların ve diğer paydaşlarının karar alma süreçlerine ve sosyoekonomik girişimlere dâhil olduğu katılımcı bir yaklaşımı içermesi gerektiğini savunmaktadırlar. Bu sebeple “yönetim”den ziyade “yönetişim” anlayışı ön plana çıkarmaya çalışarak farklı paydaşların birbirine bağlı ve bütüncül karar verme mekanizmalarının oluşturulması vurgulanmaktadır.

Yönetişim anlayışının köklendiği yeni kamu yönetimi anlayışı da vatandaş merkezli olma, kamu-özel-sivil toplum arasında yardımlaşma ve iş birliğini öngörme, toplumsal sorunlarda çözüm odaklı olma, etkin ve karmaşık yönetsel yaklaşımları içermeye, şeffaflık ve hesap verebilirlik gibi prensipleri öngörmektedir (Akçakaya, 2017: 9-10). Toplumsal alana ilişkin yaşanan değişim ise internet ve elektronik posta gibi bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT'lerin) birçok alanda benimsenmesi ve gelişim göstermesi sonucu insanların birbirleri ile iletişim kurma ve bilgi alışverişinde bulunma şeklinin önemli ölçüde değişmiş olmasıdır. Diğer taraftan politik boyutta, BİT'lerin bireylerin devlet ve politikalarına ilişkin bilgilere erişim sağlamasını olanaklı kılması sebebiyle hükümet-vatandaş ilişkisini iyileştirecek yeni politik yaklaşımları ortaya çıkarmıştır. Gelinek noktada ise e-devlet olarak betimlenen çağdaş kamu yönetim anlayışı bu sürecin son halkasını oluşturmuştur. Metin (2012)'in ifadesi ile bilgisayar ve internet kullanımının yaygınlaşması ile kamusal hizmet sunumunun sanal ya da dijital ortama taşınması ile e-devlet ortaya çıkmıştır.

Özellikle 2000'li yıllardan itibaren birçok alanda BİT'lerin kullanımının yaygınlaşması karmaşık ve bağlantılı bir dünyanın oluşmasını sebep olmuştur. Bu alanda yaşanan gelişmeler, devletlerin vatandaşlarına mal ve hizmet sunma biçimlerinin değişmesini, daha ziyade karmaşık ve enformatik bir ilişki kurmasını zorunlu kılmıştır. Devlet, özel sektör, sivil toplum ve vatandaş arasında cereyan eden enformatik etkileşim, birbirlerine nüfuz etme biçimleri değişim göstermiştir. Covid-19 gibi küresel ölçekte yaşanan krizler ise devlet ve kurumlarında dijital

dönüşümün ivedilikle gerçekleşmesi ve kamu hizmetlerinin kesintisiz ve etkin sunulmasını mecburi kılmıştır. Gelinek noktada ise BİT'ler sayesinde merkezi ve yerel yönetimlerin çalışma prensipleri, örgütsel kültürü ve hizmet verme anlayışında köklü değişimler yaşanmasana her birey şahitlik etmektedir.

Batı liberal hükümetlerin e-devlet uygulamaları üzerine akademik ilgi her geçen gün artış gösterirken, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde e-devlet konusu kavramsal tartışmalar ile sınırlı tutulmaktadır. Alanyazında bu ülkeler açısından mahalli müşterek ihtiyaçların karşılanmasında önemli görev ve sorumluluklar üstelenen yerel e-devlet gelişiminde etkili olan unsurlar ve temel açmazlar hakkında sınırlı sayıda çalışma yapıldığı gözlenmektedir. Ancak 21. yüzyıl bilgi merkezli toplumları için ulusal düzeydeki e-devlet gelişimi kadar yerel hizmetlerin etkin, verimli ve sürekli olarak sunulmasında kentsel ölçekteki dijital değişim ve dönüşüm son derece önemlidir. Ayrıca bu ülkelerde kentleşmeden çevre sorunlarına, ulaşımdan enerjiye kadar birçok alanda yerel hizmetlerin sunumunda önemli yetki ve sorumlulukları olan yerel yönetimler, merkezi yönetimler kadar e-devlet uygulamalarını benimseyememektedir. Ayrıca alan yazında yerel e-devlet gelişimi üzerinde demografik, sosyoekonomik, mali, teknik, örgütsel olmak üzere birçok unsurun etkili olduğu vurgulanmaktadır. Ancak genellikle dâhili ve harici olarak sınıflandırılan yerel e-devlet gelişimi üzerinde etkili olan unsurlar içerisinde ulusal gelişmişlik düzeyi gelişmekte olan ülkelerde öne çıkmaktadır. Bu açıdan çalışmada karşılaştırmalı şehir örnekleri üzerinden merkezi e-devlet gelişmişlik düzeyi ile yerel dijital dönüşüm arasındaki ilişki incelenmektedir. Bu açıdan çalışma koordinasyon ve iş birliği içerisinde sürdürülmesi gereken ulusal ve yerel düzeyde e-devlet gelişimlerin mevcut durumu ve geleceği hakkında yeni fakat önemli yönetsel ve politik öneriler sunmaktadır.

2. E-Devlet: Kavramsal Çerçeve ve Tarihsel Gelişim

Alan yazınında çok sayıda elektronik devlet (e-devlet) tanımlama girişimleri yapıldığından evrensel olarak kabul gören bir açıklamaya erişmek oldukça zordur. Bir açıdan e-devlet farklı paydaşlar için farklı anlamlar ihtiva etmektedir. E-devlet, dijital hükümet, e-yönetim ya da e-yönetişim gibi ifadeler, devlet ve kurumlarında BİT'lerin kullanımını ifade eden terimlerdir (Pardo & Tayi, 2007: 691). Dar kapsamda e-devlet, kamu hizmetlerinin sunulmasında dijital teknolojilerinin kullanılması olarak ifade edilebilir (Edmiston, 2003: 20). OECD (2003) gibi uluslararası kurumlar ise e-devlet kavramını internet başta olmak üzere BİT'lerin daha iyi bir yönetime ulaşmak için bir araç olarak kullanılması olarak belirtmektedir. Benzer şekilde Demirel (2006) e-devleti kaliteli, hızlı ve ekonomik kamusal hizmetin

sunulmasını sağlayan bir devlet modeli olarak tanımlamaktadır. Muir ve Oppenheim (2002)'e göre ise e-devlet, bilgi ve kamusal hizmetlerin internet veya diğer dijital araçlar aracılığıyla çevrimiçi olarak sunulmasıdır.

Demografik, ekonomik, sosyal ve kültürel eğilimlerden gelen talepler karşısında, e-devlet bir tercih olmaktan ziyade, 21. yüzyıl dünyasına rekabetçi bir ulus olarak girmek isteyen herhangi bir ülke için bir zorunluluktur (Kumar vd., 2007: 64). E-devletin gelişim göstermesindeki temel motivasyon, vatandaşların devlet ve kamu hizmetlerine ilişkin bilgilere çevrimiçi platformlar aracılığıyla her ortam ve zamanda erişimin mümkün olması ve kamu hizmeti sunumunda verimliliğin artması gösterilmektedir (Bwalya & Mutula, 2014: 16). E-devlet ile kamu hizmetlerinin daha hızlı, etkin, şeffaf ve düşük maliyetle kamu kurumları, özel sektör ve vatandaşlara sunulması olanaklı hale gelmektedir (Delibaş & Akgül, 2010: 106). Ayrıca e-devlet ile özellikle kamu sektöründeki yolsuzluk düzeyini azaltmak, verimlilik ve hesap verebilirliği artırmak mümkün hale gelmektedir (Bwalya & Mutula, 2014: 14). Bu sebeple Asgarkhani (2005)'nin da ifade ettiği gibi e-devlet BİT'lerin operasyonel olarak daha verimli bir hükümeti teşvik ve motive etmek; vatandaşlara ve özel sektöre daha uygun devlet hizmetini sağlamak; ekonomik kalkınmayı geliştirmek, toplum ve devlet ilişkilerini yeniden şekillendirmek; bilgiye erişimi kolaylaştırmak ve hükümeti vatandaşlarına karşı daha sorumlu hale getirmek amacıyla kullanılmasıdır. Bu açıdan e-devlet ile e-hizmet, e-demokrasi ve e-politika oluşturma ve uygulama süreçleri için gerekli dijital desteği sağlanması ifade edilmektedir.

E-devlet geleneksel devlet anlayışından yapısal ve zihinsel bir kopuşu öngörmektedir (Delibaş & Akgül, 2010: 106). E-devleti sadece teknolojik unsurları önceleyen bir yönetim süreci olarak kabul etmekten ziyade iş süreci, kamu hizmeti, vatandaş ve toplumsal aktörlere bakış gibi konularda da topyekûn bir zihniyet değişimini ifade etmektedir (Yıldız & Karakaya Polat, 2012: 623). E-devlet ile ilgili yapılan değerlendirilmelerde, her ne kadar BİT'ler aracılığıyla kamusal hizmetlerin sunum ve işleyiş süreçlerine odaklanılsa da esasen devlet ve kurumları tarafından sürdürülen tüm faaliyetler için geçerli olan yeni bir yönetsel yaklaşım olduğu unutulmaması gerekir (OECD, 2003: 23). Bu açıdan e-devlet hükümet, vatandaşlar ve işletmelerin kendi aralarında oluşturdukları çevrimiçi platformlar aracılığıyla etkileşime geçmeleridir (Bwalya & Mutula, 2014: 18). Kapsam olarak ise e-devlet e-bilgi, e-işlem/servis ve e-katılım gibi çeşitli boyutları içeren karmaşık bir süreç olarak kabul edilmektedir (Manoharan & Ingrams, 2018: 57).

Diğer taraftan e-devlet her biri farklı özelliklere sahip; devlet-devlet (G2G), devlet-işletmeler (G2B) ve devlet-vatandaşlar (G2C), devlet-çalışanlar (G2E) arasında olmak üzere dört farklı uygulama çeşidine sahip bir kavramdır (Bwalya & Mutula, 2014: 28). Farklı e-devlet uygulama biçimleri devletin etkileşime girdiği farklı paydaşlara göre betimlendiği anlaşılmaktadır. Örnek olarak G2G, farklı bakanlıklar ve kamu kurumları arasında bütünleşmeyi sağlamakta, daha hızlı ve verimli kamu hizmeti sunumunu ve şeffaflığı artırmaktadır (Bwalya & Mutula, 2014: 30). G2C uygulama biçimi ise devlet ile vatandaşları arasında çevrimiçi platform üzerinden gerçekleşen tüm işlemleri kapsamaktadır (Alsaghier vd., 2009: 296). Diğer taraftan G2B formu ise devlet ile farklı iş kuruluşları arasındaki elektronik etkileşime yoğunlaşmaktadır. E-devletin bu uygulama formu ile iş dünyasının politik karar verme sürecine katılması, politikalar, stratejiler ve düzenlemeler gibi hükümet bilgilerinden haberdar olması mümkün kılınmaktadır (Bwalya & Mutula, 2014: 29). G2E uygulama formu ise kamu çalışanları arasında iş birliğini sağlayarak bir e-öğrenim platformu oluşturulmaktadır (Ndou, 2004: 5). Diğer taraftan Palvia ve Sharma (2007) e-demokrasi olmak üzere hükümetlerin, seçilmiş temsilcilerin, siyasi partilerin ve vatandaşların demokratik süreçlere yönelik çevrimiçi faaliyetlerini, temsilciler ve seçmenler arasındaki çevrimiçi dayanışmayı ifade eden farklı bir uygulama biçiminden bahsetmektedir.

E-devletin kamu hizmetlerinin verimli, etkili, etkin ve esnek sunulması başta olmak üzere çeşitli faydaları söz konusudur. Bir açıdan e-devlet ekonomik, siyasal ve toplumsal değişimlere kamu yönetiminin uygun hale gelmesini sağlamaktadır. E-devlet gelişimi hükümetlerin kaliteli hizmet sunması sağlanmakta, vatandaşlar, işletmeler ve devletin kurumsal ilişkilerinde çağdaş koşullara uygun olması için gerekli yönetsel dönüşümlere yardımcı olmaktadır. Benzer şekilde Akçakaya (2017) e-devletin sunmuş olduğu faydaları şeffaflaşma, demokratik bir yönetim, bilgi edinme, kırtasiyeciliğin ve bürokratik engellerin aşılması, verimlilik, kamusal hizmetlerin hızlı ve etkin sunulması, geri bildirimlerin kısa sürede gerçekleşmesi ve vatandaş memnuniyetinin sağlanması şeklinde özetlemektedir.

E-devlet araçlarının benimsenmesi ve etkin olarak kullanılması, devletin kurumları yanı sıra vatandaşlar ve iş dünyasına sağlamış olduğu maliyet ve erişim avantajları açısından potansiyel öneme sahiptir. Örnek olarak pasaport, sürücü belgesi gibi politik ve resmî belgelere erişim sağlama, interaktif olarak karar vericiler ve siyasi liderler ile iletişim kurabilme, her mekân ve zamanda kamusal hizmetlere ulaşabilme gibi imkânlar e-devlet platformları tarafından sunulmaktadır (Bwalya & Mutula, 2014: 45). Benzer şekilde Metin (2012), kaynak tasarrufu sağlama, işlem sürelerini kısaltma, planlama ve arşivlemeyi kolaylaştırma gibi

özellikleri e-devlet anlayışının çok sayıda ülke tarafından benimsenmesinin temel sebepleri arasında göstermektedir. Bwalya ve Mutula (2014) ise e-devletin sağlamış olduğu faydaları paydaşlar açısından tasnif ederek, iş dünyası açısından; uyum yükünün azaltılması, devletle daha verimli etkileşim, maliyetlerin düşmesi, hizmet sunumunda daha fazla esneklik, kapsamlı bilgilere çevrim içi erişim ve şeffaflığı sağlama gibi kazanımlardan, devlet açısından ise; rekabet gücünü artırma, verimli süreçler ve işleyiş, ölçek ekonomileri, maliyet azaltma, yenilikçi ve rekabetçi ekonomi, 7/24 hizmet sunabilme, daha yüksek veri kalitesi, devlet ve işleyişi hakkında güven gibi fırsatları öne sürmektedir.

Moon (2002) kamu yönetiminde bilgi teknolojileri ve internetin işlevselliği ve faydaları dâhili ve harici olmak üzere iki kategoride değerlendirmektedir. “Dâhili” olarak belirtilen boyutta; kamu kurumları arasında ve devlet ile kamu çalışanları arasında, veri, bilgi ve nakit akışının internet ve diğer web teknolojileri aracılığı ile gerçekleştirilmesi vurgulanmaktadır. “Harici” boyutta ise devletin vatandaşlar, özel sektör, sivil toplum kuruluşları gibi dış paydaşlar arasındaki veri ve bilgi paylaşımının internet aracılığı ile gerçekleşmesini göstermektedir (Moon, 2002: 425-426). Muir ve Oppenheim (2002) e-devlet, vatandaşların hükümette söz sahibi olmalarına izin vermesi yanı sıra devlet kuruluşlarından daha iyi hizmet almalarını sağlayacağını ileri sürmektedir. Benzer şekilde Asgarkhani (2005) e-devletin kamu yönetimi açısından sağladığı kazanımları; vatandaşa hizmet sunumunu iyileştirmesi, ekonomik faaliyetleri kolaylaştırması, demokrasinin korunması ve güçlendirilmesi, vatandaş yönelimli olunması, dijital vatandaş algısının yaygınlaştırılması, elektronik altyapı sayesinde tüm vatandaşların bilgi ve kamusal hizmetlere erişiminin sağlanması, iş dünyasının yeniden yapılandırılması ve yeni imkânların sunulması, kamu ve özel sektöre arasında uygulanabilir ve sürdürülebilir ortaklıkların kurulmasını sağlayacak elektronik altyapının oluşturulması şeklinde özetlemektedir. Bu açıdan e-devlet’in kullanımı, mükerrer veri toplama, işleme ve depolamayı dolayısıyla her kamu programına katılan ağır evrak ve veri işleme maliyetlerini azaltmaktadır. Benzer şekilde e-devlet karar verme sürecini iyileştirmek, genişletilmiş profesyonel ağlar oluşturmak, gelişmiş koordinasyon sağlamak gibi örgütsel yapıya ilişkin kazanımları da söz konusudur (Gil-García, 2007: 805). Dahası Manoharan ve Ingrams, (2018)’a göre e-devlet merkezi yönetimler yanı sıra yerel yönetimlerin hizmet sunumunu iyileştirme, paydaşlarıyla daha iyi ilişki kurma ve hükümete vatandaş katılımını artırma hususunda önemli kazanımları olmaktadır. Bu sebeple son dönemlerde ulusal e-devlet gelişimi yanı sıra yerel e-devlet uygulamalarına akademik ve politik alanda ilgi artış göstermiştir.

3. Yerel E-Devlet Gelişim Süreci

Yerel düzeyde e-devlet gelişimi bireysel ve örgütsel düzeyde hem de iş dünyası başta olmak üzere diğer kamu dışı aktörler açısından belli ölçüde teknolojik, kültürel, sosyoekonomik olgunluğu gerektirmektedir. Bu durum ise yerel ölçekte e-devlet uygulamalarının bir takım ön hazırlık ve gelişimleri destekleyecek ortamların oluşturulmasının gerekliliğini göstermektedir. Bu açıdan yerel düzeyde dijital dönüşümün gelişim süreci ve etkili olan unsurların değerlendirilmesinde “e-devlet olgunluk modellerinin” önemli katkıları olmaktadır. Söz konusu modeller aracılığı ile her bir ülke e-devlet gelişimi konusunda güçlü ve zayıf yanlarını görebilmekte, kıt olan kaynaklarını hangi sektörlere yönlendirmesi gerektiği konusunda fikir sahibi olabilmektedir. Ayrıca e-devlet olgunluk modellerin yerel koşullara göre işlevsellik kazandığı söylenebilir. Zira ideal ve evrensel bir olgunluk modelinden bahsetmek mümkün değildir (Bwalya & Mutula, 2014). Söz konusu e-devlet gelişim modelleri, devlet ve kurumlarının vatandaşlara ve diğer paydaşlarla nasıl ve ne şekilde hizmet sunduğu veya etkileşim sürecinin yaşandığını açıklamaktadır (Karataş & Tarhan, 2021: 321).

E-devletin gelişim sürecini açıklayan modeller arasında Layne ve Lee (2001)'in çalışması dikkat çekicidir. Layne ve Lee (2001) e-devlet gelişim sürecini dört farklı “evre” üzerinden açıklamaktadır. Layne ve Lee (2001)'e göre e-devlet gelişim süreci (1) kataloglama, (2) işlem, (3) dikey entegrasyon ve (4) yatay entegrasyon olmak üzere dört evrelili büyüme modeline göre değerlendirilmektedir. Kataloglama olan ilk aşamasında devlet ve kurumları vatandaşlara çevrimiçi bilgilere erişim sağlama imkânı sunmaktadır. İkinci aşama olan işlem evresi ise devlet ve vatandaşlar arasında etkin ve verimli hizmet sunumunun sağlanmasını öngören etkileşimli bir sürecin benimsenmesini gerektirmektedir. Üçüncü ve dördüncü aşamalar, dikey entegrasyon ve yatay entegrasyon evrelerini içermektedir. Ancak yatay ve dikey bütünleşmenin amaçlandığı son iki evrede, devlet hizmetlerinin dönüşü ve yeniden kurgulanması, farklı yönetim birimleri arasında koordinasyon ve iş birliğinin oluşması gerekmektedir (Layne & Lee, 2001). Diğer taraftan Moon (2002), e-devlet gelişim sürecine siyasi katılımı içeren bir yurttaşlık aşamasını da dâhil ederek, yönetsel gelişim yanı sıra siyasi ve “sivil” olgunluğa da atıf yapmaktadır. Ayrıca Moon (2002)'a göre e-devlet uygulamalarının etkinliğini artırmak için, yönetimlerin daha fazla beşerî, teknik ve mali külfeti gerektiren bir e-devlet gelişim süreci öngörülmelidir. Bu açıdan ülkeler tarafından e-katılımı ve e-demokratik yönetim sürecini geliştirmek için daha fazla çaba sarf edilmelidir.

Diğer taraftan Birleşmiş Milletler (BM) ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurumlar tarafından e-devlet gelişim modelleri açıklanmaktadır. Örnek olarak BM tarafından geliştirilen model; ortaya çıkma, geliştirme, etkileşim, işlemsel ve ağa bağlı kalma evreleri olmak üzere beş farklı aşamayı kapsamaktadır (Bwalya & Mutula, 2014). BM modeli, e-devlet gelişimini aşamalı olarak çevrimiçi hizmetlerin varlığı veya yokluğu şeklinde inceleyen bir kılavuz niteliği taşımaktadır (Siau & Long, 2009: 99). BM e-Devlet Anket Çalışma Raporu (2003)'na göre ortaya çıkma evresi; eğitim, sağlık, sosyal refah, çalışma ve sağlık konularında merkezi teşkilatların resmi bir web sitesi gibi sınırlı ve temel bilgilerin sunulduğu ilk aşamayı oluşturmaktadır. Geliştirme olan ikinci aşaması ise devletin daha geniş kamu politikaları, yasalar ve düzenlemeler, raporlar, haber bültenleri ve veri tabanları gibi güncel ve arşivlenmiş bilgilerin paylaşıldığı evreyi içermektedir. Etkileşim olan üçüncü aşamada ise çevrimiçi kamu hizmeti sunumu, indirilebilir formlar, lisans yenileme başvurusu gibi hizmetlerle erişim kolay olmaktadır. İşlemsel evrede ise e-devlet uygulamaları, vatandaşlar veya işletmeler ile kamu kurumları arasında çift yönlü etkileşimler gerçekleşmektedir. Son aşama olan "ağa bağlı kalma" evresinde ise kamu kurumları ile vatandaş başta olmak üzere diğer paydaşlar arasında bilgi ve hizmetlerin sağlanması için entegre bir ağ oluşturma ve hükümete geri bildirimler mümkün olmaktadır.

Benzer şekilde Dünya Bankası ile benzer özelliklere sahip Howard (2001)'in üç aşamalı e-devlet gelişim modelinden bahsedilebilir. Howard (2001)'in modeli, vatandaş merkezli olma yanı sıra e-devlet uygulamalarının, işlevselliğini sürdürmeye yönelik kurgulandığı söylenebilir. Ayrıca Gartner'in Web, Etkileşim, İşlem ve Dönüşüm olmak üzere dört aşamalı e-devlet modeli, e-devlet araçlarının bağlantılı ortamda ilerlemesini ve her aşamada başarıya katkıda bulunan stratejileri kapsamaktadır (Baum & Maio, 2000). Bu modeller yanı sıra alan yazınında Chandler ve Emanuel'in Dört Aşamalı Modeli, Asya Pasifik Altı Aşamalı Modeli, Hiller ve Bélanger'in Beş Aşamalı Modeli, Deloitte'un Altı Aşamalı Olgunluk Modeli, Batı Dört Aşamalı Modeli olmak üzere farklı e-devlet gelişim modellerinden bahsedilmektedir (Bwalya & Mutula, 2014). Sonuç olarak Valdés vd. (2011)'nin de ifade ettiği gibi devletler, vatandaşlarına ve diğer paydaşlarına daha iyi hizmet verebilmek için e-devlet girişimlerine katılımı teşvik etmektedir. Bu açıdan devlet ve kurumlarının, e-devlet programlarını ve direktiflerini uygulamaya hazır olup olmadığını değerlendirmek için e-devlet olgunluk modelleri adı verilen teknolojik, örgütsel, operasyonel ve insan sermayesi yeteneklerinin değerlendirilmesi yanı sıra çok boyutlu, bütünsel ve evrimsel bir yaklaşım altında birleştiren yöntemler geliştirilmiştir. E-

devlet gelişim sürecini açıklayan bu modeller aracılığı ile hükümetlerin e-devlet girişimleri ve kurumsal çabalarını incelemek mümkün olmaktadır.

Akademik çalışmalarda sıklıkla atıf yapılan e-devlet modellerinin çoğu, ulusal düzeyde dijital dönüşüm ve olgunluğu açıklamaktadır. Söz konusu modeller devlet ve kurumlarının e-devlet uygulamalarının benimsenmesi ve geliştirme sürecini açıklamaya çalışmaktadır. Ancak belediye gibi yerel aktörlerin e-devlet olgunluk modellerini farklı coğrafi durumlara, kültürlere, geleneklere ve siyasi organizasyonlara uyarlamak zordur (Oré & Lozada, 2017: 78). Dahası yerel yönetimlerin birden fazla türde hizmet sağlamasını ve yüksek düzeyde topluluk katılımını gerektirmesi sebebiyle e-devlet gelişim süreci daha karmaşık bir hal almaktadır (Shackleton & Dawson, 2007: 715). Başka bir ifadeyle yerel yönetimler açısından e-devlet gelişim modellerinden farklı bir gelişim süreci gerçekleştiği ve farklı evrelere yoğunlaştığı söylenebilir. Shackleton vd. (2004) yerel düzeyde e-devlet gelişim sürecini e-yönetim, e-hizmet, e-ticaret ve e-karar verme/e-demokrasi olmak üzere dört farklı aşamalı model ile açıklamaktadır. Birinci aşama olan e-yönetim, yerel sakinlerin temel bilgileri elde etmek için bir belediye web sitesinde gezinmesine ve gerekirse belediyeye veya tercihen belediye içinden bir kişiyle iletişime geçmesine yardımcı olan bilgilerin online olarak sunulduğu evredir. İkincin olan e-hizmet aşaması ise vatandaşların belediye tarafından sunulan mal veya hizmet hakkında bilgi edinmesini sağlayan evre olarak belirtilmektedir. Shackleton vd. (2004)'ine göre üçüncü aşama olan e-ticaret ise, kamusal mal ve hizmetler için sipariş verme ve bunlar için web üzerinden ödeme yapma ile ilgili işlemleri kapsadığı aşamadır. Son aşama olan e-karar verme/e-demokrasi ise yerel yönetim işleyişi ile ilgili konularda tutanakların, stratejik planların ve haber bültenler aracılığı ile vatandaşları bilgilendirmeyi amaçlayan evre olarak betimlenmektedir. Sonuç olarak yapılan tüm bu değerlendirmelerden ister merkezi ister yerel düzeyde olsun e-devlet modellerinin belirli bir gelişim sürecini gerektirdiği ve her bir aşamanın farklı belirleyicilerinin olduğu anlaşılmaktadır.

4. Yerel E-Devlet Gelişiminin Temel Belirleyicileri ve Karşılaşılan Açmazlar

E-devlet gelişim sürecinin tamamlayıcısı konumunda değerlendirilen yerel ölçekte dijital değişim ve dönüşüm üzerinde sosyoekonomik, siyasal ve çevresel unsurlar etkili olmaktadır. Oré ve Lozada (2017)'nin aktarımına göre belediye ve vatandaşlar arasında iletişim kanalı olarak web teknolojisi ve bilgisayar ağlarının kullanımı, hedeflenen kentsel amaçlara ulaşmayı mümkün kılmaktadır. Belediyelerin e-hizmetleri kullanmaya başlaması ile idarenin beşerî, teknik ve bütçe kaynakları optimize edilmektedir. Benzer şekilde BİTler sayesinde belediye ve

vatandaşlardan gelen verilerin verimli ve etkin yönetimi mümkün olmaktadır. Yerel e-devlet uygulamaları her zaman ve mekânda kamuya açık bir kentsel yönetimin oluşmasını sağlamaktadır. Bu açıdan yerel e-devlet geleneksel yönetim anlayışında kendini ifade edebilme imkânından yoksun kalan toplumsal kesime ve farklı kültürlere erişimi olanaklı kılmaktadır.

Yerel e-devlet uygulamaları, yaşam alanlarını daha fazla sürdürülebilir ve dirençli kılmak, yaşam kalitesini artırmak gibi çağdaş şehircilik amaç ve ilkeleri açısından önemli fırsatlar sunmaktadır. Ancak az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere şehir yönetiminde dijital dönüşümün önünde çeşitli açmazlar söz konusudur. BİT'lerin yerel düzeyde çeşitli otoriteler tarafından benimsenmesi ve geliştirilmesi iktisadi ve beşerî sermaye kısıtlar başta olmak üzere meşakkatli ve karmaşık bir yönetim sürecini gerektirmektedir. Gelişmiş ekonomiye sahip ülkeler dışında yerel e-devlet uygulamaları ve kamusal hizmetlerin dijitalleşmesinin önündeki temel açmazlardan bir diğeri ülkenin genel ekonomik durumu ve finansal sorunlarıdır. Tek başına yeterli düzeyde açıklayıcı gücü olmasa da özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde, iktisadi parametreler yerel e-devlet gelişimi üzerinde etkili olmaktadır. Diğer taraftan kamusal mal ve hizmetlerin BİT'ler aracılığı ile sunulmasında karşılaşılan temel sorunlar arasında bilim ve teknoloji kapasitesine ilişkin açmazlara sıklıkla atıf yapılmaktadır. Bu konuda Schwester (2009), yerel e-devleti finansal, teknik ve insan kaynaklarının bir fonksiyonu olarak değerlendirmektedir. Başka bir ifadeyle bütçeleri daha yüksek, daha fazla tam zamanlı BİT personeli ve teknik donanıma sahip belediyelerin kapsamlı bir e-devlet platformuna sahip olma olasılığının daha yüksek olacağını ileri sürmektedir. Schwester (2009) aynı zamanda insan sermayesi ile ilgili olarak önemli bir uyarı yaparak genişletilmiş e-devlet platformlarını uygulayan belediyeler için sürdürülebilir insan sermayesi yatırımların önemli olduğunu belirtmektedir. Teknik kapasite ile ifade edilen açık kaynaklar içinse özellikle sosyal medya gibi platformların önem arz ettiğini ifade etmektedir. Benzer şekilde Welch vd. (2016) göre kurumların sahip olduğu işletim, dosya aktarım ve sunucu sistem kapasiteleri ve özellikleri yanı sıra Facebook, Twitter, YouTube gibi sosyal medya araçlarının kullanım kapasiteleri, e-devlet'in teknik boyutunu oluşturmaktadır.

Yerel e-devlet gelişimi ile ulusal yönetim düzeyindeki dijital dönüşüm üzerinde etkili olan unsurlar arasında benzerlik olurken, sadece yerele özgü bileşenlerde söz konusudur. Nitekim Shackleton ve Dawson (2007) yerel ölçekte e-devlet gelişim süreci üzerinde etkili olan doğrudan ya da dolaylı faktörlerden bahsetmektedir. Shackleton ve Dawson (2007) ulusal düzeyde hükümet politikaları, öncelikler ve finansmanı, teknolojik gelişmeler ve dijital bölünme gibi harici unsurlar; yapısal ve süreç reformuna, finansman ve kaynak sağlamaya,

yenilik ve değişime, şehircilik politika öncelikleri gibi açmazları ise dâhili unsurlar arasında değerlendirmektedir. Ayrıca Shackleton ve Dawson (2007) yerel yönetimler için kontrol etme gücünün olmadığı harici unsurların e-devlet gelişim sürecinde daha fazla belirleyici olduğunu ileri sürmektedir. Bu açıdan öncelikli olarak vatandaş odaklı, katılımcı, şeffaf ve etkin bir yerel yönetim sistemi oluşturmak için BİT'lerin kullanımını olanak sağlayacak yasal, idari ve teknik altyapının oluşturulması önem arz etmektedir (Henden & Henden, 2005: 59). Diğer taraftan Fan (2013)'ın aktarımına göre yerel e-devlet gelişimi ile ilgili olarak teknik hususlar yanı sıra uygun ve kapsayıcı mevzuat altyapının oluşturulması, yeterli ve bilimsel temele dayanan yasa ve yönetmeliklerin çıkarılması önem arz etmektedir. Bu durum ise ulusal ve yerel e-devlet gelişimi arasındaki temel bağlantıya örnek teşkil etmektedir.

Bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığı ile kamusal mal ve hizmetlerin her geçen gün daha fazla yaygınlaşması hususunda karşılaşılan temel açmazlardan birisi “eşitsizlik”tir. Özellikle sosyopolitik ve demografik özellikleri itibariyle toplum ortalamasından farklılaşan kesimler eşit ölçüde dijital kamusal hizmet sunumlarından faydalanamamaktadır. Güvenlik ve kimlik doğrulama sistemleri için ortak standartlar oluşturmak gibi teknik sorunlar yanı sıra engelliler, yaşlılar, özel dil eğitimine ihtiyacı olan gruplar için kolayca erişilebilir olunmaması, toplumun belirli kesimleri tarafından uygun maliyetli, yeterli ağ ve donanım kapasitesinden yoksun olması ve gerekli becerilerin kazanılmasında ise yeterli desteğin sağlanamaması gibi sorunlar yerel e-devletin benimsenmesi ve geliştirilmesinde temel açmazlar arasında gösterilmektedir (Eynon & Dutton, 2007: 236). Benzer şekilde “gizlilik” ve “siber güvenlik” konuları yerel yönetimler ve kent yönetim kurumları tarafından kamusal hizmetlerin dijital ortamlar ile sunulmasında karşılaşılan açmazlar arasındadır. Zira gelişmekte ya da az gelişmiş ülkelerde beşerî ve finansal kısıtlar yanı sıra dijital altyapı ve teknik kapasite konusunda yetersizlikler söz konusudur.

Yerel e-devletin benimsenmesi ve yaygınlaşması konusunda uluslararası kurum ve kuruluşlar tarafından belirlenen amaç ve ilkeler yeterli olmamaktadır. Zira Eynon ve Dutton (2007)'unda ifade ettiği gibi devletler arasında yasal, siyasi, idari, teknik, kurumsal ve kültürel farklılıklar uluslararası alanda belirlenen direktiflerin farklı yorumlanmasına sebep olmaktadır. Yerel yönetimler aynı ulusal mevzuatı uygulamak zorunda olsalar dahi, gelişim düzeyleri açısından aralarında farklılıklar oluşmaktadır. Ayrıca, e-devlet ile ilgili yasanın kapsamı ve derinliği yerel yönetimler açısından bilgiye erişim ve şeffaflık gibi ölçütler açısından gelişmişlik düzeyini etkileyebilmektedir (Navarro-Galera, 2018: 8). Diğer taraftan yerel e-devlet gelişimi açısından örgütsel boyut ve koşullar önemlidir. Tüm yönetim seviyelerinde

yeniliğe muhalif olma, etkili e-devlet sunmak için gerekli organizasyonların ve süreçlerinin ilerletilmesini yavaşlatabilmekte veya önleyebilmektedir. Riskten kaçınan örgütsel kültür, başarılı uygulamalardan ders almama, siyasi ve yönetim liderliğindeki başarısızlıklar bu konuda altı çizilmesi gereken faktörler arasındadır (Eynon & Dutton, 2007: 236). Bu açıdan yerel aktörlerin BİT'leri benimsemesi ve kullanması hususunda isteklilik düzeyleri önem arz etmektedir. Örnek olarak Zheng ve Schachter (2018) BİT'leri kullanma konusunda daha istekli olan belediye yönetimlerinin vatandaşlara e-katılım seçenekleri sunmada daha iyi performans gösterdiklerini tespit etmiştir. Özellikle vatandaş katılımını arzulayan yöneticiler, kurumlarına BİT kullanımını teşvik ettiğini ifade etmektedir. Bu sebeple yönetici pozisyonundaki kişilerin istekliliği, belediye düzeyinde e-katılım tekliflerinin belirlenmesinde önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Kamu hizmetlerinin iyileştirilmesi, maliyetlerin düşürülmesi ve demokratik sürecin güçlendirilmesi yönünde tüm yönetim seviyelerindeki arzu, motivasyon ve beklenti yüksek olsa da e-devlet yerel yönetimden önce ulusal düzeyde merkezi yönetimler tarafından uygulanmaktadır (Edmiston, 2003: 20). Bununla birlikte, internet başta olmak üzere diğer elektronik bilgi ve hizmet sunum biçimleri, yerel düzeyde olduğundan çok daha hızlı bir şekilde ulusal düzeyde devlet ve kurumlarına nüfuz etmektedir (Edmiston, 2003: 20). Diğer taraftan özellikle gelişmekte ya da az gelişmiş ülke vatandaşları kısıtlı imkânlarda olsa dahi e-devlet uygulamaları ve dijital kamusal hizmetlerin sağlamış olduğu avantajlar hususunda yeterli bilinç düzeyine sahip değildir. Merkezi ve yerel yönetimlerin kamusal hizmetlerin dijitalleştirilmesinde sağlamış olduğu gelişim, vatandaşların yakalamış olduğu değişimden daha hızlı gerçekleşmektedir. Ayrıca yerel e-devlet gibi “web platformları”nın her geçen gün gelişim gösterdiğini ancak e-hizmet ve katılımcılığı artıracak araçların yetersiz olduğu yönde görüşler söz konusudur (UN, 2020: 110). Bu konuda yerel e-devlet uygulamalarını yaygınlaştıracak teknolojik koşulların yetersiz olması bir diğer önemli olumsuz açmazdır. Yerel ölçekte teknolojik koşulların iyileştirilmesi ile mobil uygulamalar kullanılabilir hale getirilmesi ve kamusal hizmetlere her mekân ve zamanda erişilebilir olması, vatandaşlar ile iletişimin sağlanmasında Facebook, Twitter, YouTube gibi sosyal medya araçlarının kullanım sıklığının artırılması önem arz etmektedir.

Ulusal düzeyde olduğu gibi yerel ölçekte birimler arasında bilgi paylaşımının gerçekleştirilmesi faydaları olması yanı sıra çeşitli riskleri de içermektedir. Nitekim kamu kurumları arasında bilgi paylaşımı ve bu konuda gerekli entegrasyonun sağlanması kurumsal şeffaflığı sağladığı gibi yönetsel birimlerin birbirlerini değerlendirme ve eleştirme imkânı da

sunmaktadır. Bu açıdan çoğu yönetsel birim tarafından elektronik ortamda paylaşılan bilgilerin doğruluğu ve geçerliliğinin sorgulanabileceğinden paylaşım konusunda çekimser davranmaktadır (Bigdeli vd., 2013: 820). Yerel e-devlet gelişimi nihayetinde paydaşlar arasında interaktif olarak veri paylaşımını gerektirmektedir. Bu durum aynı zamanda internet güvenliği sorunlarda beraberinde getirmektedir. Welch vd. (2016), paydaşlar arasında veri paylaşımının bilgi kontrolünü kaybetme ya da kötü kullanımına engel olamama gibi birtakım riskleri de içerdiğinden kurumların veri paylaşımından kaçındıklarını belirtmektedir.

Tüm bu değerlendirmeler, yerel e-devlet gelişiminde hem merkezi yönetim tarafından hem de yerel sakinler ve diğer paydaşlardan gelen taleplerin belirleyici olduğunu göstermektedir. Merkezi yönetim tarafından gelen talepler yasalar ile teşvik ya da zorlamalar kastedilmektedir. Yerel yönetimler, genellikle e-devlet alanında bağımsız karar verme yetkilerinden yoksun olmakta, yeni girişimleri uygulamak için daha çok merkezi yönetim tarafından şekillendirilen mevzuat ve finansal koşullara bağımlı kalmaktadır (Shackleton & Dawson, 2007: 713). Benzer şekilde vatandaşlar dâhil olmak üzere yerel paydaşların yerel yönetimlere meşruiyet ve istikrar konularında vermiş oldukları destek, yerel e-devlet gelişimin seyrini değiştirebilmektedir.

5. Araştırma Verisi ve Yöntemi

Çalışmada BM, Ekonomi ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı tarafından 100 farklı şehir ölçeğinde gerçekleştirilen bilimsel ve kapsamlı “E-Devlet Anket” verileri kullanılmıştır. Zira BM e-devlet bilgi veri tabanında bulunan tüm anket verileri, resmi kaynağa uygun şekilde atıfta bulunulması halinde kullanılabilirliği açık olarak belirtilmektedir.² Ayrıca veri tabanında teknoloji, içerik, hizmet sunma ve katılım olmak üzere dört ölçüt ve 80 gösterge değerlendirilerek 100 farklı şehir için belirlenen “Yerel Online Hizmet İndeksi-YOHİ” sonuçları paylaşılmaktadır. Teknoloji boyutu, kamusal hizmetlerin sunumunda kullanılan web siteleri tarayıcılarının uyumluluğunu, portal bulma kolaylığı ve hızını, mobil cihazların erişilebilirliğini gibi teknik kapasiteye ilişkin göstergeleri içermektedir. İçerik boyutunda ise kurumsal yapı, e-devlet gelişim stratejisi, iletişim, bütçe ve finansal yapı, ihale süreci ve sonuçları, spor, kültür ve sanat alanındaki faaliyetlere ilişkin veriler olmak üzere yerel yönetimler yanı sıra toplumsal yapıya ilişkin bilgileri içeren göstergeler yer almaktadır. Ayrıca “hizmet sunumu” boyutunda ise yerel yönetimler tarafından web siteleri aracılığı ile sunulan

² BM E-Devlet Anketi tarafından elde edilen veriler ve diğer bulgular araştırma ve yayın için kullanılabilirliği açık olarak belirtilmektedir (bkz. <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/FAQ>). Bu kapsamda çalışma kullanılan yöntem gereği Etki Kurul Raporu gerektirmemektedir.

kimlik doğrulama, personel bilgilerin güncellenmesi, mail aracılığı ile erişim, sürücü belgesi, doğum ya da ölüm belgesi, çevre ve enerji konularında gerekli izin belgeleri gibi kamusal hizmetlere erişime ilişkin göstergeler yer almaktadır. Son olarak katılım boyutunda, tartışma forumları, şikâyet ve geri bildirim mekanizmaları ve çevrimiçi anketler gibi katılım mekanizmalarının ve girişimlerin değerlendirilmesi amacıyla başvuru alan göstergeler yer almaktadır (UN, 2020: 254-255).

Yerel düzeyde dijital dönüşüm hakkında önemli verilerin sağlanmasına katkı sunan “E-Devlet Gelişim Anketi” akademik çalışma, bilimsel rapor ve uzman görüşleri doğrultusunda belirlenen 80 farklı göstergelerin “1-var” ya da “0-yok” şeklindeki ikili değerlendirme sonucu “*YOHİ*” değerinin hesaplandığı belirtilmektedir (UN, 2020: 90). Söz konusu araştırma anketinin yerel düzeyde e-devlet gelişimi konusunda küresel ölçekte karşılaştırmalı analizlere imkân sunması bakımından önem arz etmektedir. Nitekim *YOHİ* değeri, yerel yönetimler tarafından resmî web siteleri aracılığıyla sağlanan bilgi ve hizmetleri değerlendirerek yerel düzeyde e-devlet gelişimini yakalayan çok kriterli bir araç olarak değerlendirilmektedir (UN, 2020: 90). Ayrıca yerel e-devlet indeksi için belirlenen 100 şehir için coğrafi konum ve nüfus dağılımına dikkate alınmış olması, tüm dünya bölgeleri eşit olarak temsil edilmeye çalışılmış olması, bu veriler çerçevesinde gerçekleştirilecek araştırmaların güvenilir ve tutarlı sonuçlara ulaşmasını sağlamaktadır. Anket kapsamında belirlenen 100 kentin 29’u Asya’da, 32’si Afrika’da, 21’i Avrupa’da, 16’sı Amerika ve 2’si Okyanusya’da olduğu ifade edilmektedir. Ancak bu şehirlerden bazılarının bir web portalının (diğer internet siteleri ile bağlantı sağlayan ana kapının) olmaması sebebiyle çalışma da sadece 85 farklı şehir için indeks sonuçları paylaşıldığı belirtilmektedir ki, bu sayı bile bu konuda yapılacak karşılaştırmalı analizler için yeterli düzeydedir.³ Zira kentsel ölçekte bu düzeyde kapsamlı veri edilmesi çok fazla emek ve

³ Bu çalışmada analizlere tabi tutulan ve Birleşmiş Milletler E-Devlet Gelişim Anketi (2020)’nde açıklanan 85 şehir için “0” ile “1” arasında değişen yerel e-devlet gelişim endeks değeri büyükten küçüğe doğru; Madrid (Spain), New York (United States of America), Tallinn (Estonia), Paris (France), Stockholm (Sweden), Moscow (Russian Federation), Bogotá (Colombia), Buenos Aires (Argentina), Berlin (Germany), Seoul (Republic of Korea), Shanghai (China), Istanbul (Turkey), London (United Kingdom), Roma (Italy), São Paulo (Brazil), Brussels (Belgium), Dubai (United Arab Emirates), Toronto (Canada), Helsinki (Finland), Mexico City (Mexico), Warsaw (Poland), Amsterdam (Netherlands), Prague (Czech Republic), Sydney (Australia), Tokyo (Japan), Johannesburg (South Africa), Lisbon (Portugal), Athens (Greece), Almaty (Kazakhstan), Kuala Lumpur (Malaysia), Riyadh (Saudi Arabia), Vienna (Austria), Budapest (Hungary), Mumbai (India), Guayaquil (Ecuador), Nairobi (Kenya), Santo Domingo (Dominican Republic), Kabul (Afghanistan), Bangkok (Thailand), Lima (Peru), Tunis (Tunisia), Belgrade (Serbia), Colombo (Sri Lanka), Ho Chi Minh (Vietnam), Lagos (Nigeria), Santiago (Chile), Amman (Jordan), Jakarta (Indonesia), La Paz (Bolivia), Cairo (Egypt), Kiev (Ukraine), Guatemala City (Guatemala), Bucharest (Romania), Addis Ababa (Ethiopia), Casablanca (Morocco), Algiers (Algeria), Luanda (Angola), Tashkent (Uzbekistan), Kathmandu (Nepal), Kigali (Rwanda), Dushanbe (Tajikistan), Harare (Zimbabwe), Lusaka (Zambia), Abidjan (Côte d'Ivoire), Baku (Azerbaijan), Dar es Salaam (Tanzania), Karachi (Pakistan), Minsk (Belarus), Manila (Philippines), Havana (Cuba), Yangon (Myanmar), Baghdad (Iraq), Kampala (Uganda), Caracas (Venezuela), Dhaka, (Bangladesh), Tehran (Iran), Damascus (Syria), Phnom Penh

zaman gerektirmesi, bu konuda çalışma yapan çoğu araştırmacının karşılaştığı temel açmazlar arasında yer aldığı bilinmektedir.

Diğer taraftan çalışmada her bir şehir için belirlenen yerel e-devlet gelişim indeks sonuçları çok yüksek, yüksek, orta veya düşük olmak üzere dört farklı (sırasıyla 1-4) kategorik değerler dikkate alınmıştır. Çalışmada ilk olarak Kategorik veri seti olarak belirlenen *YOHI* değerleri ile aynı anket ile belirlenen Ulusal E-Devlet Gelişim Endeksi-*EGİ* değerleri (Çevrimiçi Hizmetler Endeksi-*ÇHE*, Telekomünikasyon Altyapısı Endeksi-*TAE*, İnsan Kapasitesi Endeksi-*İKE* ve E-Katılım Endeksi-*EKE*) ile karşılaştırılarak aralarında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı “Spearman’ın Sıralama Korelasyon Analizi” ile incelenmiştir. Zira bu endekslerin her biri, kendi başına bağımsız olarak değerlendirilebilen bileşik bir ölçü olarak kabul edilmekte ve sıralı veri ölçeğine uygun olmaktadır (UN, 2020: 2).

E-devlet gelişim endeks değerleri ülkeler için çevrim içi hizmet sunumu ve sürdürülebilir kalkınma hedefleri arasında yer alan veri merkezli dijital yönetimlerin değişim düzeyleri hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. BM E-Devlet Anket Sonuçlarına (2020: 232-250) göre *ÇHI* değer, ulusal düzeyde e-devlet ile ilgili politika, mevzuat veya bütçeye ilişkin bilgiler, sosyal ağların varlığına ve çevrimiçi platformlarda çevrim içi kamusal hizmet ve işlem yönetebilme kapasitesine ilişkin göstergeler üzerinde hesaplanmıştır. Diğer taraftan *İKE* değerinin hesaplanmasında yetişkin okuryazar oranı, ilköğretim ve üniversite kayıtlanma oranları, beklenen ve ortalama eğitim süreleri gibi beşerî sermayeye ilişkin dört farklı gösterge kullanılmıştır. Benzer şekilde *TAE* değerinin hesaplanmasında internet kullanıcı ve mobil abone sayısı, sabit ve mobil (geniş bant) abone sayısı gibi teknik alt yapıya ilişkin ve e-devlet gelişiminde önemli rol oynayan göstergeler kullanılmaktadır. Son olarak *EKE* değerinin hesaplanmasında e-bilgi paylaşımı, e-danışma ve e-karar verme gibi paydaşlar ile etkileşime geçebilme kapasitesine ilişkin göstergeler dikkate alınmıştır. Sonuç olarak BM E-Devlet Gelişimi Anketi kapsamında paylaşılan veriler, belirli bir ülke için ulusal düzeyde gerçekleşen dijital değişim ve dönüşüm konusunda çeşitli araştırma yöntemleri (anket, mülakat, kurumların veri tabanlarından erişilen ikincil veriler vb.) ile elde edilebilecek düzeyde bilimsel ve güvenilir sonuç üretme kapasitesine sahiptir.

Çalışmada ülkeler için tespit edilen e-devlet gelişim endeks sonuçları benzer şekilde çok yüksek (0.75-1), yüksek (0.50-0.7499), orta (0.25-0.4999) ve düşük (0-0.2499) olmak üzere

(Cambodia), Tegucigalpa, (Honduras), Antananarivo (Madagascar), Ouagadougou (Burkina Faso), Kumasi (Ghana), Porto Moresby (Papua New Guinea), Bujumbura (Burundi), Porto Novo (Benin), Lilongwe (Malawi) şeklinde sıralanmaktadır.

dört farklı kategoriye ayrılarak analizlere dâhil edilmiştir. Bu aşamada ülkeler arasında e-devlet gelişim düzeyi ve boyutları bakımından anlamlı farklılıkların olup olmadığı “Spearman'ın Sıralama Korelasyon Katsayısı” aracılığı ile sorgulanmıştır. Çalışma sonucunda elde edilen modeller,

H₀: Ulusal e-devlet gelişim kapasitesinin yerel dijital değişim üzerinde belirleyici etkisi yoktur.

H₁: Ulusal e-devlet gelişim kapasitesinin yerel dijital değişim üzerinde belirleyici etkisi vardır.

şeklinde belirlenen hipotezlerin test edilmesi sağlamaktadır. Yerel e-devlet gelişimi üzerinde etkili olan unsurlar içerisinde özellikle ulusal e-devlet gelişmişlik düzeyinin ne düzeyde etki düzeyine sahip olduğunu tespit etmek için Sıralı (Ordinal) Lojistik Regresyon Analizine başvurulmuştur. Zira sosyal araştırmalarda bağımlı değişkenin sıralı (5’li ya da 7’li Likert ölçeği gibi) bağımsız değişkenlerin ise sürekli ya da süreksiz kantitatif ya da nominal olması durumunda Ordinal Lojistik Regresyon Analizi tercih edilmektedir (Orhunbilge, 2010: 209). Lojistik regresyon analizleri göreceli olarak kısıtlamalar açısından daha esnek bir analiz yöntemi olarak kabul edildiği için araştırmacılar tarafından daha fazla tercih edilen bir yöntemdir. Örnek olarak, bu çalışmada olduğu gibi, tahmin edici bağımsız değişkenlerin sürekli, ayırık ya da kategorik olması analizlerin yapılmasına engel teşkil etmemektedir (Tabachnick vd., 2019: 350). Bağımlı değişkenin ölçek türüne ve sayısına göre değişim gösteren lojistik regresyon analizleri arasında, sıralı lojistik regresyon için bağımlı değişkenin bağımlı değişkenin en az üç kategoride olması ve sıralı ölçekte ölçülmüş olması gerekmektedir. Belirlenen modelde bağımsız değişkenler ise sürekli ya da kategorik olabilmektedir (Hayat & Özden, 2021: 2294). Sıralı lojistik regresyon analizinin temel varsayımları ise doğrusallık ve çoklu bağlantı (multicollinearity) varsayımıdır (Tabachnick vd., 2019: 351). Bu sebeple ilk olarak bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenin kategorileri boyunca paralel dağılım durumu Wald Ki-Kare Testi ve Olabilirlik Oran Test sonuçlarına göre “paralel doğrusallık varsayımı”nın kontrol edilmesi gerekmektedir (Hayat & Özden, 2021: 2295). Çoklu bağlantı varsayımı ise diğer regresyon analizlerinde de geçerli olduğu gibi bağımsız değişkenler arasında güçlü bir ilişkinin olup olmadığının kontrol edilmesidir (Tabachnick vd., 2019: 351). Yüksek düzeyde çoklu bağlantı, ilgili bağımsız değişkenlerin benzersiz etkisi, tahmin katsayılarını ve standart hatalarını önemli ölçüde azaltmaktadır (Hair vd., 2019: 578). Bu açıdan çoklu bağlantı varsayımının kontrolü için bağımsız değişkenler arası korelasyon matrisi yanı sıra tolerans ve varyans artış değerlerine bakılması önerilmektedir. Tolerans değerlerinin 0,2’den küçük, VIF değerlerinin ise 10’dan büyük olması çoklu doğrusal bağlantının bir

göstergesi olarak kabul edilmektedir (Orhunbilge, 2010: 53-54). Çalışma sonucunda elde edilen modellerin uygunluğunu kontrol etmek için Ki-Kare Modele Uygunluk Testi sonuçlarına bakılması gerekmektedir. Diğer taraftan yapılandırılan modellerin bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenler üzerinde etki gücü ve açıklama kapasitesinin belirlenmesi için Cox-snell, Nagelkerke ve McFadden R² değerleri incelenmesi gerekmektedir (Hair vd., 2019: 586). Sonuç olarak sıralı lojistik regresyon analiz sonuçları, parametre tahminleri, X² Log Benzerlik Oran Testi ve anlamlılık düzeylerine ilişkin bilgiler çerçevesinde oluşturulan dört farklı model Tablo 2’de sunulmuştur.

6. Bulgu ve Tartışmalar

Tüm yönetim seviyelerinde bilgi ve iletişim teknolojileri kullanımının, kamusal hizmetlerin etkin ve verimli sunulması, süreç yönetimin geliştirilmesi, vatandaşlar başta olmak üzere paydaşların kamu sorunları ile ilgili konularda bilgi alma ya da karar verme sürecine katkı sunma gibi çeşitli faydaları söz konusudur. Dahası “Yeni Kentsel Gündem” ya da “Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri” gibi uluslararası düzenlemelerde ulusal düzeyde e-devlet gelişiminin destekleyicisi ve tamamlayıcısı olarak yerel aktörlere, özellikle yerel yönetimlere çok fazla atıf yapılmaktadır. Bu açıdan yerel e-devlet gelişimi çerçevesinde kamusal hizmetlere ilişkin bilgiler yanı sıra geçmiş, bugün ve geleceğe ilişkin plan, proje ve hedeflerin vatandaşlar yanı sıra kent yönetimindeki tüm paydaşları ile paylaşılması önem arz etmektedir. Tablo 1’de paylaşıldığı gibi, yerel e-devlet gelişiminin temel belirleyiciler arasında özellikle ulusal e-devlet gelişmişlik düzeyi belirleyici konumdadır. Nitekim kentsel ölçekte e-devlet gelişimi üzerinde etkili olan ulusal e-devlete ilişkin parametrelerin incelenmesi amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmada, Yerel Online Hizmet İndeksi-*YOHİ*, E-Devlet Gelişim Endeksi-*EGİ*, Çevrimiçi Hizmetler Endeksi-*ÇHE*, Telekomünikasyon Altyapısı Endeksi-*TAE*, İnsan Kapasitesi Endeksi-*İKE*, E-Katılım Endeksi-*EKE* değerleri arasında anlamlı ve pozitif bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir ($p < 0.005$ ve katsayı değerlerin tamamı 0,5’ten büyüktür). Bu durum ulusal düzeyde e-devlet gelişimin yerel ölçekte dijital dönüşümden bağımsız olduğu yönündeki tespitleri geçersiz kılmaktadır. Her bir yönetim düzeyindeki e-devlet gelişim süreci ayrı analizleri gerektirmekte ancak aralarında bir ilişkinin olmadığını ileri sürmek bu çalışma sonuçlarının da teyit ettiği gibi mümkün değildir.

Tablo 1
*Bağımlı ve Bağımsız Değişkenler Arasındaki İlişki Düzeyi**

		<i>YOHI</i>	<i>EGİ</i>	<i>EKE</i>	<i>ÇHE</i>	<i>İKE</i>
<i>EGİ</i>	Korelasyon Katsayısı	,614**				
	Anlamlılık Düzeyi	(<0,001)				
<i>EKE</i>	Korelasyon Katsayısı	,610**	,641**			
	Anlamlılık Düzeyi	(<0,001)	(<0,001)			
<i>İKE</i>	Korelasyon Katsayısı	,641**	,740**	,898**		
	Anlamlılık Düzeyi	(<0,001)	(<0,001)	(<0,001)		
<i>İKE</i>	Korelasyon Katsayısı	,514**	,766**	,613**	,602**	
	Anlamlılık Düzeyi	(<0,001)	(<0,001)	(<0,001)	(<0,001)	
<i>TAE</i>	Korelasyon Katsayısı	,551**	,590**	,632**	,594**	,645**
	Anlamlılık Düzeyi	(<0,001)	(<0,001)	(<0,001)	(<0,001)	(<0,001)
N		85	85	85	85	85

*Yerel Online Hizmet İndeksi-*YOHI*, E-Devlet Gelişim Endeksi-*EGİ*, Çevrimiçi Hizmetler Endeksi-*ÇHE*, Telekomünikasyon Altyapısı Endeksi-*TAE*, İnsan Kapasitesi Endeksi-*İKE*, E-Katılım Endeksi-*EKE*.
**Spearman'ın sıralama korelasyon katsayısı 0,01 düzeyinde anlamlıdır.

Çalışmada yerel e-devlet gelişimi üzerinde etkili olan unsurlardan yasal ve kurumsal, iktisadi ve teknolojik gelişmişlik düzeyinin bir göstergesi olarak belirlenen parametrelerin etki ve açıklayıcı gücünü belirlemek amacıyla “Complementary Log-log” bağlantılı sıralı lojistik regresyon analizi kullanılmıştır. Tablo 2’de analiz sonuçlarına göre oluşturulan modellerden sadece uygun olarak tespit edilenler paylaşılmıştır. Söz konusu modellerin verilere uygunluk düzeyini belirten Ki-Kare Modele Uygunluk Testi sonuçlarının anlamlı olduğu tespit edilmiştir (Model-1 için Ki-Kare = 48,207 ve $p < 0,005$; Model-2 için Ki-Kare = 35,087 ve $p < 0,005$; Model-3 için Ki-Kare = 32,735 ve $p < 0,005$; Model-4 için Ki-Kare = 44,494 ve $p < 0,005$). Nitekim analiz sonucunda elde edilen her bir model için anlamlılık düzeyinin (p değerleri) %0.5’ten küçük olduğu gözlenmiştir. Diğer taraftan lojistik regresyon analizlerinde gerekli olan çoklu bağlantı varsayımı için Tolerans ve VİF değerleri incelenmiştir. Tablo 1’de Çevrim İçi Hizmetler (*ÇHE*)’e ilişkin değişkenin, diğer bağımsız değişkenler ile yüksek düzeyde ilişkisi olması (ilişki katsayısı 0,700’dan yüksek olması) sebebiyle çoklu bağlantı sorunu gözlenmiştir. Tolerans ve VİF değerleri incelendiğinde ise bütün bağımsız değişkenler için VİF değerlerinin 5’ten küçük olduğu, Tolerans değerlerinin ise 0,2 ile 0,5 arasında yer aldığı gözlenmiştir. Ancak ulusal e-devlet gelişim düzeyinin göstergesi olarak belirlenen değişken değerinin 0,208 olması çoklu bağlantı varsayımı açısından sonuçların yorumlanmasında temkinli olunmasını gerektiğini göstermektedir. Diğer taraftan sıralı lojistik regresyon analizin bir diğer önemli varsayımı olan paralel doğrusallık varsayımının kontrolü için X^2 Log Likelihood test sonuçları incelenmiş, birinci model dışındakilerin bu varsayımı karşıladığı tespit edilmiştir (1.-4. Model

sonuçları sırasıyla; $X^2 = 33,93$ ve $p < 0,005$; $X^2 = 12,367$ ve $p > 0,005$; $X^2 = 17,707$ ve $p > 0,005$ ve $X^2 = 22,664$ ve $p < p > 0,005$). Sonuç olarak tüm bu değerler, analiz sonucunda elde edilenlerden sadece 2. 3. ve 4. modellerden anlamlı sonuçlar üretilebileceğini göstermektedir.

Diğer taraftan dört farklı modellerin verileri açıklama gücünü tespit etmek amacıyla sırasıyla *Cox-Snell* (0,495), *Nagelkerke* ve *Mc Fadden R²* değerleri incelenmiş, sonuçların 0.500'ün üzerinde olduğu tespit edilmiştir. Ancak 1. Modelin gerekli varsayımları karşılamadığı için model sonuçlarının yorumlanmasına da gerek duyulmamıştır. Tablo 2'deki parametre tahminleri, Walt testi sonuçları ve anlamlılık düzeyleri değerlendirildiğinde ise ulusal düzeyde yüksek derecede e-katılım düzeyinin yerel e-devlet gelişmişlik düzeyinde en üst kategorisini ("1" ile kodlanan) açıkladığı (anlamlılık düzeyi %1.7) gözlenmiştir. Bir başka ifadeyle ulusal e-devlet katılım düzeyine sahip olan ülkelerde araştırma anketinde dâhil edilen şehirler için yerel e-devlet gelişmişlik düzeyinden yüksek olduğu gözlenmiştir (bkz. Model-2). 3. Model için tespit edilen parametre tahminleri ve Wald değerleri dikkate alındığında ise ulusal düzeyde e-devlete ilişkin insan sermayesi ve telekomünikasyon altyapısının yerel e-devlet gelişim düzeyini açıkladığı tespit edilmiştir (anlamlılık düzeyi sırasıyla %1.3 ve %2). Nitekim "1" olarak kodlanmış olan yüksek düzeyde insan sermaye indeksi ve telekomünikasyon alt yapısı olan ülkelerde *YOHİ* değerleri de yüksek çıkmaktadır. 4. Model sonuçları değerlendirildiğinde ise diğer değişkenler bütünleşik olarak yerel e-devlet gelişmişlik düzeyindeki etkisi bakımından özellikle e-katılım ve beşeri sermaye endeks değerlerinden yüksek olan ülkeler için yerel e-devlet gelişmişlik düzeyi de fazla olmaktadır (anlamlılık düzeyi sırasıyla %2 ve %4.8). Bu sonuçlar özellikle yüksek düzeyde yerel e-devlet gelişmişlik düzeyinde sahip ("1" olarak kodlanmış) olanlar için anlamlı olmaktadır.

Tablo 2
Sıralı Lojistik Regresyon Modellerine İlişkin Sonuçlar

		Tahmin	Standart Hata	Wald	df	Önem Düzeyi	95% Güven Aralığı		
							Alt Sınır	Üst sınır	
Model 1	Eşik değer	[YOHİ = 1,00]	-3,475	,496	48,993	1	,000	-4,448	-2,502
		[YOHİ = 2,00]	-2,401	,443	29,385	1	,000	-3,269	-1,533
		[YOHİ = 3,00]	-,754	,342	4,857	1	,028	-1,425	-,083
	Eşik değer	[EGİ=1,00]	-2,581	,475	29,560	1	,000	-3,511	-1,650
		[EGİ=2,00]	-1,024	,410	6,229	1	,013	-1,829	-,220
		[EGİ=3,00]	0 ^a	.	.	0	.	.	.
Model 2	Eşik değer	[YOHİ = 1,00]	-2,936	0,796	13,616	1	0	-4,496	-1,377
		[YOHİ = 2,00]	-1,932	0,768	6,331	1	0,012	-3,437	-0,427
		[YOHİ = 3,00]	-0,46	0,736	0,39	1	0,532	-1,903	0,983
	Eşik değer	[EKE=1,00]	-1,849	0,772	5,739	1	0,017	-3,361	-0,336
		[EKE=2,00]	-0,232	0,794	0,086	1	0,77	-1,788	1,324
		[EKE=3,00]	-0,161	0,799	0,041	1	0,84	-1,728	1,405
		[EKE=4,00]	0 ^a	.	.	0	.	.	

Yıldırım, K. / Yerel ve Ulusal E-Devlet Gelişim Modelleri ve Belirleyicileri Üzerine Bir İnceleme

Model 3	Eşik değer	[YOHİ = 1,00]	-4,229	,855	24,447	1	,000	-5,906	-2,553		
		[YOHİ = 2,00]	-3,217	,826	15,166	1	,000	-4,836	-1,598		
		[YOHİ = 3,00]	-1,778	,783	5,163	1	,023	-3,312	-,244		
	Model 4	Eşik değer	[İKE=1,00]	-1,708	,688	6,170	1	,013	-3,056	-,360	
			[İKE=2,00]	-1,593	,692	5,306	1	,021	-2,949	-,238	
			[İKE=3,00]	0 ^a			0				
		Model 4	Eşik değer	[TAE=1,00]	-1,586	,680	5,441	1	,020	-2,919	-,253
				[TAE=2,00]	-,566	,623	,824	1	,364	-1,788	,656
				[TAE=3,00]	-,140	,639	,048	1	,826	-1,393	1,112
[TAE=4,00]				0 ^a			0				
Model 4	Eşik değer	[YOHİ = 1,00]	-6,253	1,453	18,513	1	,000	-9,101	-3,405		
		[YOHİ = 2,00]	-4,705	1,410	11,138	1	,001	-7,469	-1,942		
		[YOHİ = 3,00]	-1,813	1,295	1,960	1	,162	-4,350	,725		
	Model 4	Eşik değer	[EKE=1,00]	-2,864	1,232	5,401	1	,020	-5,278	-,449	
			[EKE=2,00]	-,423	1,174	,130	1	,718	-2,724	1,877	
			[EKE=3,00]	-,710	1,139	,389	1	,533	-2,943	1,522	
			[EKE=4,00]	0 ^a			0				
			[İKE=1,00]	-1,527	,959	2,534	1	,111	-3,407	,353	
			[İKE=2,00]	-1,713	,865	3,918	1	,048	-3,408	-,017	
			[İKE=3,00]	0 ^a			0				
Model 4	Eşik değer	[TAE=1,00]	-1,549	1,054	2,159	1	,142	-3,615	,517		
		[TAE=2,00]	-,315	,947	,111	1	,739	-2,171	1,540		
		[TAE=3,00]	,186	,925	,040	1	,841	-1,627	1,999		
		[TAE=4,00]	0 ^a			0					

Bağlantı işlevi: Complementary Log-log.

Diğer taraftan araştırma anketine dâhil edilen şehirler arasında düşük düzeyde (“3.” ve “4.” kategoriler için) yer alanlarda, ulusal düzeyde e-devlet gelişim parametreleri etkili olmadığı gözlenmiştir. Şüphesiz bu sonuç daha fazla kapsamlı çalışmalar ile sorgulanmayı gerektirmekte ancak elde edilen yüksek düzeyde ulusal ve yerel e-devlet gelişim düzeyi arasındaki anlamlı ilişki düzeyi, bu konuda yapılacak olan çalışmalar için önemli bir bulgu olarak kabul edilebilir. Yerel düzeyde etkili olan ve alan yazında sıklıkla tartışılan çok fazla parametre söz konusudur. Ancak bu çalışmada ankete dâhil edilen şehirler için nüfus, eğitim, ekonomik ve finansal kısıtlar, örgütsel koşullar gibi değişkenleri tek bir analize dâhil etmek zordur. Her şeyden önce bu konuda ülkeler arasındaki ilgili değişkenlerin ölçülmesinde farklı kıstasların kullanılması, en önemli açmazlar arasındadır. Bu yönde yeni değişkenler analizlere dâhil edilse dahi sonuçların güvenilirliği düşme riski taşımaktadır. Örnek olarak örgütsel kültür ya da kentli nüfus oranları gibi parametreler her bir ülke için farklı ölçütler üzerinden değerlendirilmektedir.

Analiz sonuçları bütünlük olarak değerlendirildiğinde, küresel ölçekte 100 farklı şehir için gerçekleştirilen anket sonuçları, ulusal e-devlet gelişime karşı yerel düzeyde dijital değişim ve dönüşümün başlangıç aşamasında olduğu tespit edilmiştir. Nitekim araştırmaya dâhil edilen 85 şehir için belirlenen yerel e-devlet gelişim endeks değerleri dikkate alındığında %63'lük bir kesiminin düşük ve orta olarak (2 ve 3 olarak kodlanmış olanlar) belirlenen kategoride yer aldığı gözlenmektedir. Ayrıca 85 şehrin sadece %16'lık bir kesim, yüksek düzeyde (1 olarak

kodlanmış) bir gelişim göstermektedir. Dahası yerel ölçekte gelişim gösteren ülkelerin ulusal e-devlet gelişim düzeyleri de benzer şekilde yüksek çıkmaktadır. Küresel ölçekte e-devlet gelişim düzeylerinin ekonomik ve bölgesel koşulları bakımından dağılımı BM E-Devlet Gelişim Raporu (2020) başta olmak üzere çeşitli bilimsel ve kapsamlı uluslararası analiz raporlarında değerlendirildiği için burada tekrar değinilmesine gerek duyulmamıştır. Ancak yüksek düzeyde e-devlet gelişime sahip olan ülkelerde dijital kamusal hizmetlerin sunumuna yönelik gerekli strateji ve politikaların daha tutarlı ve paydaşlar arasında iş birliğinin olacağı beklenen bir durumdur.

Çalışmada dikkat çeken bir diğer önemli sonuç, ulusal e-devlet gelişimin temel boyutları içerisinde özellikle “*telekominasyon altyapısı ve beşerî sermaye kapasitenin*” yerel ölçekte dijital değişim ve dönüşümü daha fazla açıklamasıdır. Telekominasyon alt yapısına ilişkin özellikle ulusal düzeyde telefon ve mobil cihaz üyeliği yan sıra internet kullanım oranının yüksek olduğu ülkelerde yerel e-devlet gelişiminin de yüksek olmaktadır. Aynı şekilde ulusal düzeyde internet kullanım oranının yüksek olması yerel ölçekte belirgin farklılaşmaya sebep olmaktadır. Nitekim e-devlet uygulamaları aracılığı ile kamusal hizmetlerin sunulması her şeyden önce vatandaşların yeni teknolojik araçları kullanabilme yetkinliğine ve bilgiye erişim noktasında yeterli düzeyde farkındalığa sahip olmalarına bağlıdır. Diğer taraftan karşılaştırmalı ülke örnekleri için geliştirilmiş olan telekominasyon verilerinin kapasite ve kapsamının daha fazla geliştirilmesi gerektiği söylenebilir. Ancak telekominasyon alt yapı verilerinde olduğu gibi e-devlet anket sonuçları kapsamında belirlenen endeks değerleri, ülkeler arasında mukayese yapılabilmeye, çeşitli ülkelerdeki dijital değişim ve dönüşümün boyutlarının belirlenmesi açısından önemli boşluğu doldurmaktadır. Ayrıca yerel e-devlet gelişimin önemli belirleyicileri arasında beşerî sermaye yer almaktadır. Devlet ve kurumları yanı sıra daha geniş toplumsal kesimin sahip olduğu dijital eğilim, yetkinlik ve eğitim düzeyi önemli bir unsurdur. Zira dijital değişimin gerçekleşebilmesi ekonomik ve teknik kısıtlar kadar toplumun yenilikçi düşünceye ve değişime olan yatkınlığa bağlıdır. Bu yatkınlığın ya da eğilimin biçimi ve hızı ise eğitim seviyesi ile yakından ilişkilidir. Okullaşma oranı ve ilköğretim ve daha üstü eğitime dâhil olanların toplam nüfus içerisinde oranı gibi parametreler o ülkenin beşerî sermayesi hakkında önemli ipuçları vermektedir. Nitekim çalışmada elde edilen sonuçlar, ulusal düzeyde beşerî sermayenin yüksek olduğu ülkelerde yerel e-devlet gelişmişlik düzeyi de yüksek çıktığı tespit edilmiştir.

E-katılım yönetimin tüm boyutlarını ilgilendiren bir unsurdur. Nitekim bir yönetimin ne düzeyde kapsayıcı, şeffaf, hesap verebilir ve demokratik olduğu katılımcılık parametresi

olmadan açıklamak imkânsızdır. E- katılımçılık ile toplumun hangi kesimine ne düzeyde bilgi sağlama ve karar alma süreçlerinde yer alma kastedilmektedir. Şüphesiz sadece karar verme süreçleri değil, elektronik oylama, danışma, siyasal gündem konularını belirleme gibi çok sayıda e-katılım metodundan bahsetmek mümkündür. Benzer şekilde şehircilik konusunda imar planları başta olmak üzere kentsel politikalar sürecinde, ulusal düzeyde belirlenen enerjiden sağlığa kadar birçok sektöre ilişkin politika, strateji ve planlardan haberdar olma ve oluşum sürecine katılma, siyasal partiler başta olmak üzere siyasi irade üzerinde etkin gücü olan paydaşların amaç, hedef ve politika önerilerinde söz sahibi olabilme gibi örnekleri daha fazla çoğaltabileceğimiz unsurların hepsi e-katılım ile ilişkilidir. Bu kapsamda e-katılım düzeyi, yerel dijital değişimi telekomünikasyon ve beşerî sermaye kadar olmasa da kısmen açıkladığı tespit edilmiştir. Şüphesiz bu durum ile karşılaşılmasında e-katılımın belirlenmesinde kullanılan göstergelerin yetersiz olması ilk akla gelendir. Bu sebeple küresel ölçekte e-katılım düzeyi hakkında ülkelerin karşılaştırmalı olarak analiz edilebileceği çok daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu süreçte akademik araştırmaların sınırlı bütçe ve veriye erişimin kısıtlı olması sebebiyle BM, Dünya Bankası, OECD gibi uluslararası kuruluşların veri havuzlarında bu yöndeki verilere daha fazla yer verilmesi önemlidir. Çalışmada elde edilen bir diğer önemli tespit, alanyazındaki çalışmaların çoğunlukla yerel dijital değişim ile çevrim içi hizmet kapasitesinin ilişkilendirilmesi ile ilgilidir. Nitekim 85 şehir ölçeğinde belirlenen yerel e-devlet gelişim üzerinde, ulusal çevrim içi hizmet kapasitesinin anlamlı bir etkiye sahip olmadığı tespit edilmiştir.

7. Sonuç

21. yüzyılda yaşanan iktisadi, siyasi ve toplumsal değişimler, birey ve toplumlar için sürdürülebilir, dirençli ve akıllı şehirlerin inşa edilmesi kaçınılmaz kılmıştır. Yerel e-devlet uygulamaları, söz konusu inşa sürecinde önemli işlevler üstlenmektedir. Ulaşımdan toplum sağlığına, enerjiden çevreye kadar geniş bir politik çerçevedeki kentsel politikaların etkin, verimli ve kesintisiz olarak uygulanabilmesi, çağın gerekliliği olarak yapay zekâ, büyük veri ve nesnelerin interneti gibi dijital yönetim benimsenmesini ve geliştirilmesini gerektirmiştir. Yerel ölçekteki dijital değişim ve dönüşüm kaynakların tasarruflu kullanılması, sürdürülebilir kentsel amaç ve hedefleri ulaşılması, vatandaş memnuniyetin sağlanması, insan merkezli kentsel yaşam formlarının oluşturulması gibi fırsatlar sunmaktadır. Kentsel ölçekte insanların ihtiyaçlarının karşılanması ve endişelerin giderilmesi yanı sıra vatandaşların doğrudan devlet yönetimiyle muhatap kılmasıyla yerel yönetimler, diğer kamu idarelerine mukayese ayrıcalıklı konumdadır.

Ayrıca çeşitli ülkelerde bireylerin günlük yaşam kalitesini doğrudan etkileyen kentsel politikaların çoğu yerel yönetimlerin yetki, görev ve sorumlulukları arasında yer almaktadır.

Yerel e-devlet gelişimi üzerinde etkili olan iç ve dış unsurlar arasında sürecin tetikleyicisi, başlatıcısı ve yönlendiricisi olarak ulusal e-devlet gelişim düzeyi yer almaktadır. Bu açıdan dijital devlet hususunda ulusal mevzuat, kurumsal yapı, finansal ve teknik kapasite, beşerî sermaye gibi temel unsurlar, yerel e-devlet gelişim sürecini etkilemektedir. Özellikle az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler için ulusal e-devlet mevzuat kapsamı ve içeriği, telekomünikasyon altyapısı, teknoloji ve inovasyon konularında yetişmiş insan gücü, yerel dijital değişimin tetikleyicisi ve başlatıcısı olmaktadır. Bu konuda temel varsayım; e-devlet gelişiminin kentsel ölçüğe karşı ulusal düzeyde daha önce geçiş yaşanmasıdır. Ulusal e-devlet gelişimi ise belirli aşamaları içeren bir süreç yönetimini gerektirmektedir. Söz konusu süreç yönetimi ise “e-devlet olgunluk modelleri” aracılığı ile açıklanmaktadır. Ancak yerel e-devlet gelişimi üzerinde etkili olan unsurlar arasında ulusal olgunluk düzeyinin ne düzeyde etkili olduğu sorusu basit bir varsayımdan ziyade analitik olarak analiz edilmeyi gerektirmektedir.

Bu kapsamda çalışmada 85 şehir için BM tarafından hazırlanan ulusal ve yerel e-devlet gelişim düzeyini gösteren 2020 endeks değerleri kullanılmıştır. Çalışmanın temel amacı olarak yerel e-devlet gelişim üzerinde meydana gelen farklılaşmayı e-katılım, online hizmetler, telekomünikasyon altyapısı ve beşerî sermaye olmak üzere farklı boyutlar üzerinden değerlendiren ulusal e-devlet gelişim düzeyinin ne düzeyde açıkladığını tespit etmek olarak belirlenmiştir. Sıralı lojistik regresyon analizi aracılığı ile düşük, orta, yüksek ve çok yüksek olarak kodlanmış yerel e-devlet gelişim düzeyi değişkeninin, ulusal e-devlet gelişim düzeyine ilişkin değişkenler tarafından ne düzeyde açıklandığı incelenmiştir.

Çalışma sonucunda yerel e-devlet gelişim düzeyi ile ülkelerin genel ekonomik durumu arasında bir ilişki söz konusu olmakla birlikte, ekonominin güçlü olan ülkelerde yerel e-devlet girişimlerinin daha fazla olduğu gözlenmiştir. Ayrıca bilgi ve teknolojileri konusunda beşerî sermayesi yeterli olan ülkelerde yerel ölçekte e-devlet gelişimi yüksek düzeyde gerçekleşmektedir. Benzer şekilde ulusal düzeyde telefon ve mobil altyapı hizmetleri başta olmak üzere iletişim ve teknoloji altyapısı yüksek olan ülkelerde yerel e-devlet gelişim düzeyi de en yüksek seviyede gerçekleşmektedir. Diğer taraftan ulusal e-devlet gelişim modelleri içerisinde sıklıkla değerlendirilen çevrimiçi hizmetlerin yaygınlığı ve gelişimi ile yerel dijital değişim arasında bir ilişki bulunmamıştır. Bu durum belirgin bir dijital değişim ve dinamik yönetim sürecini gerekli kılan e-devlet gelişimi modelleri açısından bu ülkelerin başlangıç

aşamasında olduklarını göstermektedir. Nitekim ilerleyen evrelerde çevrimiçi hizmetlerin ve e-katılımcılığın yerel düzeydeki etkisi daha fazla ortaya çıkacağı tahmin edilmektedir. Ayrıca ulusal e-devlet gelişim modelleri açısından üst seviyelerde yer alan ülkelerin yerel e-devlet gelişim süreci açısından başlangıç aşamalarında yer almaktadır. Tüm bu değerlendirmeler yanı sıra gelecek çalışmalar için yerel e-devlet gelişimi konusunda teknolojik merkezli yerine daha fazla insan merkezli bakış açısının nasıl yaygınlaştırılacağı, güvenlik sorunlarının nasıl giderileceği ve toplumun bütün kesimlerini (yaşlılar, kadınlar, gençler vb.) kapsayan bir dijital yönetim sürecinin nasıl benimseneceği gibi sorulara yer verilmesi önerilmektedir. Bu konuda kentsel politik karar vericiler başta olmak üzere diğer e-devlet uygulayıcıları için temel öneri ise ekonomik, yasal ve teknik koşullar yanı sıra yerel yönetimlerin uluslararası, ulusal ve yerel paydaşlar ile e-devletin yaygınlaştırılması ve karşılaşılan açmazların giderilmesi konusunda daha fazla iş birliğine gidilmesi gerektiğidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflicts of Interest: There is no potential conflict of interest in this study.

KAYNAKÇA

- Akçakaya, M. (2017). E-devlet anlayışı ve Türk kamu yönetiminde e-devlet uygulamaları. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3, 8-31.
- Alsaghier, H., Ford, M., Nguyen, A. & Hexel, R. (2009). Conceptualizing citizen's trust in e-government: Application of methodology. *Electronic Journal of E-government*, 7 (4), 295-310.
- Asgarkhani, M. (2005). Digital government and its effectiveness in public management reform: A local government perspective. *Public Management Review*, 7 (3), 465-487.
- Baum, C. & Di Maio, A. (2000). *Gartner's four phases of e-government model*. Gartner Group Inc.
- Bigdeli, A. Z., Kamal, M. M. & De Cesare, S. (2013). Electronic information sharing in local government authorities: Factors influencing the decision-making process. *International Journal of Information Management*, 33 (5), 816-830.
- United Nations (2003). *UN Global E-Government Survey*. 21 Şubat 2022, <https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2003-Survey/Complete-survey.pdf>.
- Bwalya, K. & Mutula, S. (2014). *E-Government: Implementation, adoption, and synthesis in developing countries*. De Gruyter Saur.
- Delibaş, K. & Akgül, A. E. (2010). Dünyada ve Türkiye'de e-devlet uygulamaları: Türkiye'de e-demokrasi ve e-katılım potansiyellerinin harekete geçirilmesi. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 13 (1), 100-144.
- Demirel, D. (2006). E-devlet ve dünya örnekleri. *Sayıştay Dergisi*, 61, 83-118.
- Edmiston, K. D. (2003). State and local e-government: prospects and challenges. *The American Review of Public Administration*, 33 (1), 20-45.
- Eynon, R. & Dutton, W. H. (2007). Barriers to networked governments: Evidence from Europe. *Prometheus*, 25 (3), 225-242.
- Fan, B. (2013). Achieving horizontal integration of municipal e-government in China: Assessment of managerial mechanisms. *Information Development*, 29 (4), 333-348.
- Gil-García, J. R. (2007). *Exploring e-government benefits and success factors*. In Encyclopedia of Digital Government, (pp. 803-811). IGI Global.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E. & Tatham, R. L. (2019). *Multivariate data analysis*. Pearson Education Limited Harlow.
- Hayat, E. & Özden, A. S. (2021). Genelleştirilmiş sıralı lojistik regresyon analizi ile bireylerin mutluluk düzeylerine etki eden faktörlerin belirlenmesi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 18 (40), 2289-2316.
- Henden, H. H. R. & Henden, R. (2005). Yerel yönetimlerin hizmet sunumlarındaki değişim ve e-belediyeçilik. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (14), 48-66.
- Howard, M. (2001). E-government across the globe: How will exchange government. *E-Government*, 90, 80.
- Karataş, E. & Tarhan, A. (2021). Yerel yönetimlerde e-belediye uygulamaları: Büyükşehir belediyeleri üzerine bir içerik analizi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 45, 317-335.
- Kumar, V., Mukerji, B., Butt, I. & Persaud, A. (2007). Factors for successful e-government adoption: A conceptual framework. *Electronic Journal of E-government*, 5 (1), 63-76.
- Layne, K. & Lee, J. (2001). Developing fully functional e-government: A four-stage model. *Government Information Quarterly*, 18 (2), 122-136.
- Manoharan, A. P. & Ingrams, A. (2018). Conceptualizing e-government from local government perspectives. *State and Local Government Review*, 50 (1), 56-66.
- Metin, A. (2012). Türkiye'de e-devlet uygulaması ve e-devletin bürokrasiye etkisi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, 97-108.
- Moon, M. J. (2002). The evolution of e-government among municipalities: Rhetoric or reality? *Public Administration Review*, 62 (4), 424-433.
- Muir, A. & Oppenheim, C. (2002). National information policy developments worldwide I: Electronic government. *Journal of Information Science*, 28 (3), 173-186.

- Navarro-Galera, A., Alcaraz-Quiles, F. J. & Ortiz-Rodriguez, D. (2018). Enhancing sustainability transparency in local governments-An empirical research in Europe. *Sustainability*, 10 (7), 2161.
- Ndou, V. (2004). E-Government for developing countries: Opportunities and challenges. *The Electronic Journal of Information Systems in Developing Countries*, 18 (1), 1-24.
- OECD (2003). *E-government studies the e-government imperative*. OECD Publishing.
- Oré, S. B. & Lozada, V. M. (2017). *Maturity model for local e-government*. Proceedings of the 8th International Conference on Computer Modeling and Simulation, (pp.78-83), Australia.
- Orhunbilge, N. (2010). *Çok değişkenli istatistik yöntemler*. İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayınları.
- Osborne, D. & Gaebler, T. (1992). *Reinventing Government*. Plume.
- Palvia, S. C. J. & Sharma, S. S. (2007). E-government and e-governance: Definitions/domain framework and status around the world. 1 February 2022, http://governance40.com/wp-content/uploads/2019/06/E-Government_and_E-Governance_Definition.pdf.
- Pardo, T. A. & Tayi, G. K. (2007). Interorganizational information integration: A key enabler for digital government. *Government Information Quarterly*, 24 (4), 691-715.
- Peters, B. G. (2001). *The future of governing*. (2. Edition). University Press of Kansas.
- Peters, B. G. & Pierre, J. (1998). Governance without government? Rethinking public administration. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 8, 223-243.
- Schwester, R. W. (2009). Examining the barriers to e-government adoption. *Electronic Journal of E-Government*. 7 (1), 113-122.
- Shackleton, P. & Dawson, L. (2007). *Doing it tough: Factors impacting on local e-Government Maturity*. 20th Bled eConference eMergence: Merging and Emerging Technologies, Processes, and Institutions. (pp. 713-727). Slovenia.
- Shackleton, P., Fisher, J. & Dawson, L. (2004). *Evolution of local government e-services: The applicability of e-business maturity models*. 37th Annual Hawaii International Conference on System Sciences, Proceedings of the IEEE. (pp.1-9), USA.
- Siau, K. & Long, Y. (2009). Factors impacting e-government development. *Journal of Computer Information Systems*, 50 (1), 98-107.
- Tabachnick, B. G. & Fidell, L. S. (2019). *Using multivariate statistics*. Pearson Education.
- UN e-Government Report (2008). *UN e-government survey 2008: From e-government to connected governance*. UN White paper.
- United Nation (2020). *United Nations e-government survey-2020, digital government in the decade of action for sustainable development*. 12 January 2022, https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/2020_un_e-government_survey_full_report.pdf.
- Valdés, G., Solar, M., Astudillo, H., Iribarren, M., Concha, G. & Visconti, M. (2011). Conception, development, and implementation of an e-government maturity model in public agencies. *Government Information Quarterly*, 28 (2), 176-187.
- Welch, E. W., Feeney, M. K. & Park, C. H. (2016). Determinants of data sharing in The U.S. city governments. *Government Information Quarterly*, 33 (3), 393-403.
- Yıldız, M. & Karakaya Polat, R. (2012). Türkiye'deki e-devlet araştırma ve uygulamalarının eleştirel bir değerlendirmesi ve öneriler. İçinde M. Z. Sobacı ve M. Yıldız (Der.), *E-Devlet: Kamu Yönetimi Teknoloji İlişkisinde Güncel Yaklaşımlar*, (ss. 623-648). Nobel Yayın Dağıtım.
- Zheng, Y. & Schachter, H. L. (2018). The impact of administrator willingness on website e-participation: Some evidence from municipalities. *Public Performance ve Management Review*, 41 (1), 1-21.

ISSN: 2146-1740
https://dergipark.org.tr/tr/pub/ayd,
Doi: 10.54688/ayd.1104901
Derleme Makalesi

ENDÜSTRİ 4.0 VE EVRİMCİ İKTİSAT*

INDUSTRY 4.0 AND EVOLUTIONARY ECONOMICS

Suat AKSOY¹

Öz

Makale Bilgi

Gönderilme:
17/04/2022

Kabul:
29/06/2022

Bu çalışmada evrimci iktisat yaklaşımı kapsamında, teknolojik gelişme konusu ve içinde bulunduğumuz Endüstri 4.0: Akıllı Üretim-Dijital Ekonomi (E4.0) dönemi analiz edilmektedir. Analizde, değişim halinde bir olgu olan E4.0'ın kapitalizmin bütünsel işleyişi içinde nerede durduğunu göstermek amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda çalışma iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda evrimci iktisadın teknoloji olgusuna dair yaklaşımı neo-klasik ve Marksist iktisatla karşılaştırmalı olarak mercek altına alınmaktadır. İkinci olarak ise Sanayi Devrimi'nden bugüne üretim organizasyonunda görülen teknolojik değişimlerin ortaya çıkardığı dört endüstri dönemi arasındaki her bir geçişin devrim olarak mı yoksa evrimsel bir süreç olarak mı ele alınmasının daha doğru olacağı tartışılmaktadır. Elde edilen sonuçlara göre E4.0 olgusu hem sadece teknik bir olgu olarak ele alındığında hem de büyüme ve sermaye birikimi ile olan ilişkisi üzerinden değerlendirildiğinde tıpkı kendinden önceki endüstri dönemleri gibi bir evrimsel süreç içinde ilerlediği ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Endüstri 4.0, Evrimci iktisat, Teknolojik değişim.

Jel Kodları: B52, L16, O14, O33.

* Bu çalışma Profesör Doktor Cengiz Bahçekapılı danışmanlığında Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Suat Aksoy tarafından hazırlanan "Endüstri 4.0'ın Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları Üzerindeki Etkileri: Ampirik Çalışma ve Türkiye Ekonomisi İçin Çıkarımlar" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Araştırma Görevlisi Doktor, Marmara Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0002-6772-6768, suataksoy1611@gmail.com.

Atıf: Aksoy, S. (2022). Endüstri 4.0 ve evrimci iktisat. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 13 (1), 298-327.

Abstract

Article Info

Received:
17/04/2022

Accepted:
29/06/2022

In this study, the subject of technological development and the current Industry 4.0: Smart Production-Digital Economy (I4.0) period are analyzed within the scope of evolutionary economics approach. The purpose of the analysis is to show where I4.0, as a phenomenon in change, stands in the overall functioning of capitalism. In this direction, the study consists of two parts. In the first part, the approach of evolutionary economics to the phenomenon of technology is discussed in comparison with neo-classical and Marxist economics. Secondly, it is discussed whether it would be more appropriate to consider each transition between the four industrial periods from the Industrial Revolution to the present, as a revolution or an evolutionary process. According to the results obtained, when E4.0 is considered both as a technical phenomenon and in terms of its relationship with growth and capital accumulation, it has been revealed that it progresses in an evolutionary process, just like the previous industrial periods.

Keywords: Industry 4.0, Evolutionary economics, Technological change.

Jel Codes: B52, L16, O14, O33.

Extended Summary

In this study, the subject of technological development and Industry 4.0: Smart Production-Digital Economy (I4.0) period are analyzed within the scope of evolutionary economics approach. In this context, the study consists of two parts. Firstly, the approach of evolutionary economics to the phenomenon of technology is discussed in comparison with neo-classical and Marxist economics. Secondly, it is discussed whether it would be more appropriate to consider each transition between the four industrial periods from the Industrial Revolution to the present, as a revolution or an evolutionary process.

The focus of the evolutionist approach is on technological development, which is the most important element of long-term economic growth and development. The prominent feature of the evolutionist approach regarding its connection with the economic field is that the technological development progressing in an evolutionary process is the main factor that ensures competitive advantage in capitalist economies. The formation and development of the technological innovation process take place in an intense interaction between the economic and social actors through the market and non-market mechanisms. The new environment shaped within the framework of innovations triggered by the creative individual, evolves into a system of dynamic and uncertain developments by combining with imitation and choice behaviors. In such a dynamic, complex and uncertain system, the decision-making abilities of the actors are limited, unlike the neoclassical approach, and therefore actors are expected to act within the limited rationality (or satisfactory behavior) that is more suitable for them (Taymaz 2001: 11-12). Innovations emerge in the cumulative (inherited) and interactive nature of learning and discovery processes.

The question of what the role of governments should be in the process of creating a technological innovation policy is another important issue. Approaches to the role of governments can be divided into market-oriented and technology policy-oriented. First, according to the market failure approach, the role of government is limited to an intervention that will make the market work better. Evolutionary economics, on the other hand, criticizes this task for governments and argues that a country's technological development problem cannot be solved with a market-oriented approach instead of a technology policy-oriented approach. Because the main role of the government should be to contribute to the technological development process rather than ensuring that the market can function better. Governments should make policies to increase the technological innovation capabilities of the actors in the economic system. The main role of governments should be to develop digital learning processes, create technology-based development policies, and arrange the necessary infrastructure for these policies to work well. There is a need for long-term planning for policies that are emphasized by the evolutionist approach rather than the short-term solution of the market mechanism that optimizes the current situation (Soyak, 2011). It would be more appropriate for the definition and purpose of technology policy for governments to play such roles and duties.

In this study, it is claimed that it would be more accurate to describe each transition in the four industrial stages from the Industrial Revolution to the present day as an evolution rather than a revolution. When I4.0 is evaluated both as a technical phenomenon and in terms of its relationship with the economic field such as capital accumulation, competition and growth, it is seen that I4.0 has emerged in an evolutionary process. As can be seen in Figure 1 and Figure 2, digital production technologies in the I4.0 period are the latest and advanced state of the ongoing industrial production technologies. Improvements in hardware, software and connectivity of production technologies increase the possibilities of integration in the production system (see Figure 2). In addition, today, I3.0 and I4.0 technologies are used together in many countries, including developed countries (see Figure 1). This actually marks the gradual transition and integration process from the existing I3.0 technology to I4.0. As Andreoni&Anzolin (2019) stated, most of the technologies belonging to each industry stage have evolved from the engineering and organizational principles of the previous industry period. Therefore, it can be argued that the I4.0 period is not the result of a destructive revolution, but the latest evolutionary process of technological change that has been going on since the Industrial Revolution.

Finally, in this study, there is no pre-acceptance that the progress or development in the evolutionary process will lead to a better transition. In other words, in this study, the proposition that there is no direction in evolution is accepted (Öktem, 2010: 34; Hodgson 1994: 9). This approach inevitably reveals the necessity of acting carefully when evaluating technological developments. In this context, due to the factors of uncertainty, obscurity, unpredictability and complexity, which are the main features of the evolutionist approach, the effects that emerged in the I4.0 period were not evaluated as an absolute improvement or deterioration in economies.

1. Giriş

Bu çalışmada evrimci iktisat yaklaşımı kapsamında teknolojik gelişme konusu özelde ise içinde bulunduğumuz Endüstri 4.0 dönemi analiz edilecektir. Analizde, değişim halinde bir olgu olan E4.0: Akıllı Üretim-Dijital Ekonomi (E4.0) döneminin kapitalizmin bütünsel işleyişi içinde nerede durduğunu göstermek amaçlanır. Bunun için kapitalizme özgü dinamikleri açıklamaya dönük kavramlar kullanılacak ve bu kavramlar arası bağlantılar oluşturulacaktır. Bu bağlantılar ise bize E4.0'ın sadece teknik bir olgu olarak ele alınamayacağını gösterecektir.

Ortaya çıkan teknolojik yeniliklerin ya da gelişmelerin niteliksel farklar ya da sıçramalar yaratma potansiyeline sahip olması, kapitalist sistemin dinamik yapısını anlamada önemli bir yer tutar. Hiç kuşkusuz, teknolojik gelişme olgusu dünya ölçeğinde ele alındığında kapitalist-sanayileşme süreçlerini erken ve “başarılı” bir şekilde olgunlaştıran toplumlar olarak adlandırılan gelişmiş ülkeler (GÜ'ler) ile henüz bunu “yeterli” düzeyde gerçekleştiremeyen diğer toplumlar -gelişmekte olan ülkeler (GOÜ'ler)- arasında bir dizi ilişkilerin açıklanmasında analize konu olur. Bu bağlamda, teknolojik gelişme meselesi özellikle Türkiye gibi geç sanayileşen ve sermaye birikiminin ve teknolojik gelişmelerin dışsal etkileri ile baş etmek zorunda kalan toplumların tartışmalı kalkınma süreçlerinin anlaşılmasında önemli araçlardan biri olagelmiştir.

İktisadi gelişme meselesine dair yapılmış olan ve Adam Smith ile başlayan çalışmalarda ana sorunsal genelde, ekonomide yaratılan zenginliğin kaynağının ne olduğu ve bu zenginliği arttırmanın yollarının neler olabileceği üzerine şekillenir. Bununla birlikte, iktisat yazınında teknolojik gelişme olgusu sermaye birikimi, sanayileşme ve iktisadi gelişmenin önemli belirleyeni olarak kabul edilir. Teknolojik gelişme olgusunun bu bağlamda ortaya çıkardığı etkileri ele alan yaklaşımlar, tarihsel olarak (zaman ve mekan bağlamında) bu etkiyi anlayabilmek için farklı bakış açıları geliştirmişlerdir. Örneğin, kişi başına reel gelir ve genel refah düzeyinin uzun dönemli arttırmada teknolojik gelişme olgusunun önemli bir belirleyici gücü olduğu (ileride tartışılacağı üzere farklı düzeylerde görüşlere rağmen) kabul edilir. Sanayi Devrimi'nden günümüze teknolojik gelişme olgusunu iktisadi alanla olan bağlantısını göstermeye dönük teorik çalışmalar kronolojik bir sıra içinde şöyledir: Klasik iktisatçılardan Adam Smith ve David Ricardo; eleştirel ekonomi politik yaklaşıma sahip Karl Marx; sonrasında günümüzde klasik iktisat anlayışına göre daha baskın olan neo-klasik iktisat; ve son olarak ise evrimci iktisat yaklaşımları kapsamında teknolojik gelişme konusu tartışılır. Bu çalışmanın içeriği ise şu kapsamda oluşturulmuştur. Öncelikle bu çalışmada literatürde yer alan bahsi geçen bütün tartışmalardan ziyade evrimci iktisadın teknoloji konusunu ele alış biçimine odaklanılacaktır. Bununla birlikte, evrimci iktisat yaklaşımı ile neo-klasik ve Marksist iktisat

yaklaşımları arasında karşılaştırmalar yaparak teknoloji konusunun iktisadi etkileri gösterilmeye çalışılacaktır. Çalışmanın birinci bölümünde yer alan Evrimci iktisat yaklaşımı kendi içinde Joseph A. Schumpeter'in evrimsel iktisadi gelişme teorisi ve Neo-Schumpeteryan yaklaşım olarak iki alt başlık biçiminde tartışılacaktır. Bahsi geçen bu çalışmaların teknolojik gelişme meselesine dair yaklaşımlarının neler olduğu, konuyu açıklamada hangi kavramları kullandıkları gibi temel soruları içeren bir bölümün oluşturulması hedeflenmiştir. İkinci bölümde ise E4.0 dahil, Sanayi Devrimi'nden bugüne yaşanan süreci tanımlamada her bir endüstri dönemini devrim olarak mı yoksa evrim olarak mı tanımlamanın daha doğru olacağına yönelik bir analiz yapılacaktır. Bu analiz kapsamında ise E4.0 olgusu iki açıdan değerlendirilecektir. Birincisinde sadece teknik bir olgu olarak devrim-evrim tartışması ele alınırken, ikincisinde iktisadi bir bakış açısıyla (sermaye birikimi, büyüme ve teknolojik gelişme ilişkisi kapsamında) devrim-evrim tartışması ele alınacaktır. Son bölümde ise çalışmanın geneline dair bir değerlendirme yapılarak tamamlanacaktır.

Bu çalışma yeni ve değişim halinde bir olgu olan E4.0'ın kapitalist sisteminin bütünsel işleyişi içinde nerede durduğunu hem iktisadi bir olgu hem de teknik bir olgu olarak göstermesi açısından bir özgünlük taşımaktadır. Ayrıca bu çalışmanın, iktisat alanında teknoloji konusunun yeri, etkisi ve önemine dair yapılan tartışmaları E4.0 olgusu çerçevesinde ele alarak literatüre katkı yapması ve gelecekteki çalışmalar için yol gösterici olması beklenir.

2. Evrimci Yaklaşım

İktisat biliminin iktisat dışı bir bilimle olan ilişkisi başlangıçta ve uzunca bir süre fizik bilimi ile oldu (Eren, 2015). Bu ilişkinin öne çıkan kavram seti, fizik biliminin temeli de olan, Newtoncu Denge üzerine kuruludur. Fiziğin statik dünya görüşünün etkileri klasik ve neo-klasik iktisatta karşımıza çıkar. İktisat bilimi içerisinde bu sürece ilk örnek Smith'in görünmez el metaforu (Smith, 2006) olurken, sonrasında Walras'ın genel ekonomik denge yaklaşımı ile neoklasik ekonomide denge yaklaşımının yeni bir aşamaya geldiği görülür. Anakım iktisadın fizikten aldığı denge modeline ait metaforlar, anaakım iktisadın kavram ve işleyişe ait görüşünün oluşmasında belirleyicidir. Diğer taraftan, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren statik yerine dinamik analizi gerekli kılan karmaşık dünya görüşü teorileri öne çıkmış ve diğer bilimler arasında giderek kabul görmüştür. Bu defa iktisat bilimi, fizik yerine biyoloji biliminin iktisadi gerçekliği açıklamada yöntemsel bakımdan daha iyi olacağını kabul etmeye başlamıştır. Evrimci bakış açısına ait kavram setini kapitalizmin dinamik, öngörülemez, çelişkili ve

karmaşık olan iktisadi yapısına ait gerçekliği anlamada analiz yöntemi olarak kullanmaya başlamıştır.

Biyolojiye ait olan evrim olgusu üzerinden bir iktisat anlayışının ortaya çıkması yani fizik biliminden alınan denge ve durağanlık yerine ileride bahsedilecek olan evrimin, adaptasyonun, değişimin temel olduğu dinamik bir yöntem olan evrimci yaklaşımın seçilmesi kapitalizmin ve buna bağlı olarak teknolojik gelişmenin işleyişini daha iyi anlatabilmek ve iç bağlantılarını daha iyi ortaya koyabilmek için gerekmiştir. Diğer taraftan, E4.0 döneminde giderek öngörülemez ve karmaşık bir hal alan ve ayrıca daha da genişleyen teknolojik gelişme, büyüme ve sermaye birikimi arasındaki ilişkiyi ve işleyişi daha iyi anlayabilmek ve açıklayabilmek için evrimci yaklaşım bu çalışmada öne çıkarılmıştır.

Bu bölümünde evrimci teorinin ne olduğu, bu teoriyi özgü kavram setinin nelerden oluştuğu gibi temel sorularla beraber evrimci teorinin iktisat yazınındaki yeri tartışılacaktır. Bu bağlamda evrimci yaklaşımın iktisat yazınındaki yeri birbiriyle bağlantılı iki alt başlık içinde oluşacaktır. Önce J. A. Schumpeter'in teknolojiye dair düşünce dünyası ele alınacak, sonrasında ise Schumpeter'in çalışmaları üzerine kurulan Evrimci (Neo-Schumpeterci) İktisat yaklaşımı detaylı olarak incelenecektir.

2. 1. Schumpeter'in Evrimsel İktisadi Gelişme Teorisi

Teknolojik gelişme olgusunun ekonomik büyümedeki önemini anaakım iktisadın yeterince açıklayamaması, Schumpeter'in ve sonrasında onun mirasını kullanan evrimci iktisat (neo-Schumpeterci) anlayışının çıkış noktası olmuştur. Bu eksikliğin doldurulması için teknolojik gelişmenin evrimci süreçlerden geçtiği önermesi, teknolojik gelişmenin içsel bağlantılarını kurarak, nasıl ekonomik gelişmenin motoru olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Evrimci iktisadının temelini oluşturan Schumpeter çalışmalarına 20. yüzyılın başlarından itibaren başlamıştır. Schumpeter'in dünya görüşü, Viyana'da öğrenci olarak karşılaştığı Marksizm, Alman tarih okulu ve klasik yaklaşımların ilginç bir birleşimi olarak görülebilir. Schumpeter, Marx'tan dinamik bir bakış açısını, tarih okulundan tarihsel özgüllüğü³ (teknoloji,

³ Freeman, ekonomik değişimdeki tarihsellik ile vurgulanmak istenen şeyi şu sözlerle açıklar: “Geçmiş yatırım sadece fiziki sermayede değil, beşeri sermaye hatta (F. List'in deyimini kullanırsak) “entelektüel” sermayede de görülür. Atılacak teknolojiye yapılmış ve yapılmakta olan yatırımın önemi, yeni teknolojinin yayılmasını geciktirmenin ötesinde, aynı zamanda, teknolojiler arası rekabet olgusuna ve teknolojik gelişmedeki “kilitlenme” sorununa dikkatleri çekmesindedir” (Freeman & Louça, 2013: 404-406). Ayrıca tarihsellik ile firmaların ya da kurumların doğduğu, geliştiği ve yok olduğu bir tarihsel zamana gönderme yapılır.

sanayi/ sektör, kurumlar vb.) ve (neo)klasiklerden evrimin açıklanması için mikro temelli (genel ekonomi düzeyinde değil, firma düzeyinde) bir yaklaşıma olan ihtiyacın önemini aldı (Fagerberg, 2003). Tüm bunlardan öte, Schumpeter'in çalışmalarının başlangıç noktasını, aynı zamanda doktora tezi olan *Leon Walras'ın genel denge modelinin eleştirisi* oluşturur. Schumpeter'a göre kapitalizmin temelinde denge değil, dengesizlik vardır. Anaakım iktisadın tersine olumlu bir anlama sahip olan dengesizliği ortaya çıkaran şey ise yeniliğin kendisidir.

...kapitalist mekanizmayı çalıştıran ve çalışmasını devam ettiren; yeni tüketim maddeleri, yeni üretim metodları, yeni ulaşım metodları, yeni pazarlar, yeni endüstriyel örgütlenme tipleri, çeşitleridir ve bütün bunlar kapitalist teşebbüs tarafından yaratılmıştır....Yeni milli pazarların veya dış piyasaların açılması; el sanatları atölyelerinden, yoğun ve büyük işletmelere geçiş, kapitalist sistem durmadan, yorulmadan içinden bir ihtilal, yenilenme havasında tutmakta; bütün bu elemanlar gene devamlı olarak eski faktörleri yok etmekte, yenilerini yaratmaktadır. Bu yaratıcı yıkım gelişimi kapitalizmin esas temelidir; ister istemez her kapitalist teşebbüs er geç bu gelişime ayak uydurmak zorundadır... (Schumpeter, 1966: 118-119).

Schumpeter, teknolojik gelişmenin kapitalist sisteme kazandırdığı dinamizmi “*Yaratıcı Yıkım*” kavramı ile açıklamıştır. Günümüzdeki kavramlarla birlikte açıklandığında yaratıcı yıkım sürecindeki temel itici güçler şöyledir (OECD & Eurostat, 2018):

- (1) Ürün inovasyonu: Üretilen ve tüketilen yeni veya önemli ölçüde geliştirilmiş bir mal veya hizmetin ürünün ortaya çıkması
- (2) Süreç inovasyonu: Yeni veya önemli ölçüde geliştirilmiş bir üretim veya teslimat yöntemini içerir.
- (3) Pazar inovasyonu: mevcut ürünün yeni pazarlarda sunulması
- (4) Girdi inovasyonu: Üretimde yeni bir girdinin tedarik edilmesi ve üretimde benimsenmesi
- (5) Organizasyonel (Örgütsel) inovasyon: İş uygulamaları, işyeri organizasyonunda değişen firma rutinleri olarak açıklanabilir.

Schumpeter'e göre kapitalizm, paradoksal bir birliktelik olan yaratıcılık ve yıkım içinde gelişir ve bu zıtlık sisteme dinamizm kazandırır. Başka bir ifade ile kapitalist sistem teknolojik yeniliklere bağımlı olduğu için yaratıcı, diğer taraftan mevcut teknolojileri ortadan kaldırdığı ve teknolojik yeniliklere ayak uyduramayan firmaları ayıkladığı için aynı zamanda yıkıcı bir süreçtir (Kızılkaya, 2010: 50). Bu dinamizm ya da dengesizliğin arkasında ise girişimci(ler) tarafından yaratılan yenilikler Scumpeter'in çalışmalarında öne çıkartılır. “*Girişimci mevcut düzeni bozar ama buna karşılık düzene bir dinamizm kazandırır. Girişimcinin başlattığı*

yaratıcı yıkım, toplumsal ve iktisadi açıdan ilerlemeyi sembolize eder...Girişimci, üretim faktörlerinin yenilik olgusu çerçevesinde çok daha verimli bir şekilde tekrar bir araya getirilmesini sağlar” (Kızılkaya, 2010: 29,152).

Schumpeter’in iktisadi alandaki girişimci tipolojisi, mevcut düzeni bozan ama buna karşılık düzene dinamizm kazandıran, yaratıcı yıkıma öncülük eden insan tipidir. Buradaki yenilik, üretim sürecinde meydana gelen değişiklikleri ifade eder ve teknolojik boyuttan ziyade iktisadi alana katkısını öne çıkarır.

Schumpeter’de icat (invention) ile yenilik (innovation) aynı anlamda kullanılmamaktadır. Schumpeter kalkınmanın öncü aktörünü mucit değil, yenilikçi olarak gösterir. Çünkü piyasalarda pazarlanabilir hale gelebilen icatlar anlamındaki yenilikler ekonomik kalkınmanın ve gelişmenin motoru olabilir (İçke, 2014). Buna göre mucidin soyut olan icadı, yenilikçi girişimci tarafından üretim aşamalarından geçirilerek somutlaştırılır ve piyasada satışa hazır hale getirilir. Yenilik rekabeti ekonomik gelişmenin belirleyici etkenlerinden biri olurken, mevcut olan teknolojinin yerini alır. Kullanımda olan mevcut teknoloji, yeni teknoloji karşısında doğal kullanım ömrü dolmamış olsa bile artık verimsiz, yavaş olmasından dolayı “eski” olarak tanımlanacak ve yıkılacak, yerine yenisi kurulacaktır. Bu kendini yenileyen döngüsel bir harekettir⁴.

Yaratıcı yıkım yaklaşımı kapsamında eski-yeni tartışmasına dair Harvey (2011), kapitalizmin belirli bir zaman diliminde inşa ettiği fiziksel bir şeyi ileri bir dönemde (genelde kriz dönemleri veya üretim ve tüketim kalıplarında değişimler yaşandığında) yıkmak zorunda kaldığını belirtir. “...sabit ve hareketsiz sermayenin oluşturduğu (alanlar)..., hem geçmiş sermaye gelişiminin parlak şöhreti, hem de birikimin devamını engelleyen bir hapishanedir” (Harvey, 2011: 297)⁵. Harvey, Schumpeter’in yaratıcı yıkım kavramının gerçekliğini kabul etmekle birlikte, yaptığı etkileri Marksist bir çerçeveden ele alır. Harvey’e göre, eskinin yıkılıp yerine yenisinin gelmesi yani yenilenmiş birikim için uygun şartların yaratılması, birikimin devamlılığını için bir zorunluluktur. Harvey’e göre firmalar, eski sermaye yatırımlarının

⁴ Freeman, yeni teknolojinin başlangıçta, eski teknolojiye karşı rekabete dezavantajla başladığını belirtir ve bunun nedenini şu sözlerle açıklar: “Teknolojinin “ölme” süreci gerçekten yavaştır; çünkü halâ geçmişte yasayan eski teknoloji firmaları yatırımlarını çoktan amorti ettiklerinden, yenilikçi firmaların mallarına karşı kendi fiyatlarını aşırı düşürebilirler” (Freeman&Louça,2013:403-406). Ayrıca eski teknolojinin ömrünü uzatan bir dizi iyileştirmelerin de yeni teknolojinin gelişmesini ve yaygınlaşmasını geciktirir.

⁵ Parantez içindeki ifade yazara aittir.

değerini korumak ile birikim için taze alanlar açmak adına bu yatırımları yıkmak arasındaki bıçak sırtında yürümek zorunda kalırlar (Harvey, 2011: 298).

Harvey'in vurgusu, sermayenin artan biçimde sabit sermayeye olan bağımlılığının göstergesidir. Endüstride yaşanan büyük dönüşüm dönemlerine baktığımızda somut örnekler karşımıza çıkar. Örneğin Endüstri 2.0 (E2.0) teknolojisini ortadan kaldırma/yıkma zorunluluğu, Endüstri 3.0'a (E3.0) ait teknolojinin yerine gelmesi ile mümkün olmuştur. Günümüzde ise gelişen şartlar, yaşanan teknolojik gelişmeler ve üretim-tüketim tarzındaki değişiklikler niteliksel olarak daha "iyi" olan E4.0 teknolojisini öne çıkartmakta ve rekabet ortamının bir zorunluluğu olarak, henüz doğal ömrü dolmayan E3.0 teknolojisinin egemenliğine son vermektedir. Yaratıcı yıkım yaklaşımı kapsamında eski-yeni tartışmalarına bir de bu gözle bakmak gerekir⁶.

Schumpeter'in yaklaşımının kökleri Darwin'in evrimci fikrine dayanmaktadır. Buna göre, girişimci değişimi tetikler ve sadece değişime uyum sağlayabilenler ayakta kalabilir. Dolayısıyla Schumpeter'in değişimi yaratan ve değişime en iyi uyum sağlayanların hayatta kaldığı bir süreci kurgulamaya çalıştığı görülür (Kızılkaya, 2010: 29-30). Burada şunu belirtmek gerekir ki, Darwin evrime özgü bir kavram olan doğal ayıklanmanın mutlak bir mükemmelliğe götüreceği önermesini ileri sürmemektedir. Bu açıdan, iktisatçılar arasında evrim sürecine içinde barındırmadığı halde "*ileriye doğru değişme*", "*ilerleme*", "*gelişme*" ve "*yetkinleşme*" yani, '*bir halden daha iyi, daha olumlu bir hale geçme*' anlamları yüklenmiştir. (Halbuki) *Evrimin içerisinde 'yön' yoktur*" (Öktem, 2010: 34). Hodgson'da evrim teriminin akademik ve kamusal çevrelerde rastgele kullanıldığını belirtir ve evrime gelişmeyi ifade edecek şekilde olumlu anlam yüklenmesini eleştirir. Bu tarz bir yaklaşım, kafa karışıklığı yaratır ve bilimsel ilerlemeyi zorlaştırır (Hodgson, 1994: 9). Dolayısıyla kalıcı olanın yani evrimci baskıların oluşturduğu yeni şartlara en iyi uyum sağlayan ve de hayatta kalabilen en kuvvetlilerin, sistemi daha iyiye ya da bir hedeflenmiş bir "iyi" yöne doğru götüreceğine dair bir gösterge yoktur. Bu durum kaçınılmaz olarak teknolojik gelişmelere dair belirli bir mesafe ile hareket edilmesi gerekliliğini ortaya çıkarır.

Schumpeter, iktisadi gelişmenin toplumsal refaha mı yoksa sefalet mi götüreceğiyle ilgili herhangi bir değer yargısı belirtmez (Peukert, 2002 akt. Kızılkaya, 2010: 21). Dolayısıyla,

⁶ Bunun dışında, yaratıcı yıkımın öne çıkardığı eskinin yıkılması ve yeninin kurulmasına ait döngüsel hareketin gerçekten de insanlık için bir "ilerleme" olup olmadığı tartışılmalıdır. "İlerleme" fikrinin kendisi de tartışılmalıdır. Yaratıcı yıkımın ekolojik etkileri gibi başka hususlar da dikkate alınarak tartışma genişletilebilir ancak bu tartışma çalışmanın sınırlarını aşmaktadır.

Schumpeter'in evrimci anlayışına bir yön vermek, iyi ya da kötü olarak ele almak bütünü anlamak açısından sakıncalı/eksik bir duruma neden olabilir. Dolayısıyla evrimci yaklaşımının temel özelliklerinden olan belirsizlik, bilinmezlik, öngörülemezlik ve karmaşıklık faktörlerinden dolayı içinde bulunduğumuz E4.0 dönemi ve onun yarattığı etkileri ele alınırken mutlak bir iyiye ya da kötüye gidiş olarak bir değerlendirme yapılmamalıdır.

Schumpeter'in vurguladığı yaratıcı yıkım dinamiklerinin kökenlerine bakıldığında Darwin dışında, Marx'dan da beslendiği görülür. Schumpeter-Marx (ve Marksizm) ilişkisinin benzerlikleri ve farklılıklarına bakıldığında, ilk olarak Schumpeter çalışmalarında Marx'tan etkilenmiştir. Fagerberg (2003), Schumpeter'in Marx'ın eserlerinde bulduğu dinamik vizyondan büyük ölçüde etkilendiğini belirtir. Schumpeter özellikle Marx'tan kapitalist evrimin firmalar arasındaki teknolojik rekabetten kaynaklandığı fikrinden etkilenmiştir. (Fagerberg, 2003: 6)

Kapitalist sistemin işleyiş biçimini eleştirel bir gözle anlattığı “Kapital” kitap serisinde Marx, sermayenin üretim alanındaki yatırımlarının sonucunda değişmez sermaye (makinelere) oranının değişken sermaye (emek) oranına göre sürekli artış içinde olduğunu belirtir (Marx, 2011). Bu kapitalist firmaların rekabet gücünü koruyabilmelerinin zorunlu ve aynı zamanda en önemli yollarından biridir. Sermaye yeni ve daha verimli makinelere yatırım yaparak verimliliğini artırır. Bunun sonucunda yeni ve daha verimli bir teknoloji getirmeyi başaran firmalar, rekabetçi konumlarını iyileştirir ve bunun sonucunda ortalamanın üstünde bir kâr elde ederler. Diğer taraftan “başarısız” olanlar ise piyasadaki uzaklaştırılacaklardır.

Fagerberg'e göre kapitalist bir ekonomide sermaye birikimi ve verimlilik artışı el ele gider ve Schumpeter'in de esas olarak bu argümanı merkeze alarak evrimsel dinamikleri açıklamaya çalıştığını belirtir. “*Kapitalizm -tekrar edelim-, doğası gereği ekonomik bir değişim şekli veya yöntemidir ve durgun bir durum göstermez ve hiçbir zaman da gösteremez*” (Schumpeter, 1966: 118). Burada Schumpeter kapitalizmin nasıl işlediğini anlayabilmek için evrimci bir bakış açısına ihtiyaç olduğunu tekrar vurgular.

Diğer taraftan Marx'ın sınıf mücadelelerinin tetiklediği ve birbirini takip eden tarihsel gelişim süreci evrim kuramıyla çelişir. Marx'ın öngördüğü, ilkel toplumdan komünist topluma doğru ilerleyen tarihsel gelişim süreçleri, “*evrimci olmaktan ziyade devrimcidir*” (Gökten, 2006: 29). Çünkü evrimci yaklaşımda değişim belirsiz, karmaşık ve öngörülemez olayların sonucudur. Hatta Marx'ın sosyalist ilkelere göre yönetilen sınıfsız bir toplumun oluşturacağı

sosyal denge tahayyülü Newton'cu denge yaklaşımı ile benzerlik gösterir (Hodgson, 1994: 13). Bu anlamda Marx, eleştirdiği klasik Newton'cu görüşün etkisinde kalmıştır (Gökten, 2006: 29).

Sonuç olarak, sosyal dönüşümün itici güçlerini arayan ve bunun temelinde teknolojiyi gören Schumpeter, kapitalizm çözümlemesini denge yerine, değişimin tetiklediği dengesizlik üzerinden açıklar. Schumpeter'in düşünce dünyasına ait daha fazla değerlendirme, onun açtığı yoldan ilerleyen ve Neo-Schumpeteryan olarak da anılan evrimci yaklaşım kısmında yapılacaktır.

2. 2. Neo-Schumpeteryan Yaklaşım

İktisat literatüründe Schumpeter'in çalışmalarından yola çıkarak oluşturulan evrimci yaklaşımda analiz biçimi olarak birbiriyle bağlantılı üç çalışmadan söz edilebilir. Çalışmalardan ilki Nelson ve Winter öncülüğünde ilerleyen ve biyolojik metaforlardan açıkça faydalanan yaklaşımdır. İkinci yaklaşım Freeman, Soeté, Rosenberg, Dosi, Perez öncülüğünde ilerler ve ekonomik büyümeyi teknoekonomik paradigma, inovasyon, teknolojik ve kurumsal dönüşüm üzerinden açıklar. Üçüncü evrimci iktisat yaklaşımı ise "*karmaşık/kompleks uyarlanabilen sistemler*" olarak gösterilir. Bu yaklaşımın öncüleri Foster, Metcalfe, Dopfer, Witt, Potts'dan oluşur ve ekonomilerin karmaşık bir yapıya sahip olduğu savunulur (Tuncel, 2008: 9). Bu son görüşe göre doğal seçilimin her şeyi açıklamada yetersiz olabileceği iddia edilir, çünkü herhangi bir yerde yapılan/olan bir şeyin bütün sisteme etki yapabildiğini ve bu etkinin yönü ve gelişiminin tahmin edilemez olduğunu belirtir. Sonuçta evrimci geleneğin oluşma ve gelişmesi sürecine katkı yapan tüm bu çalışmaların farklılık göstermesi, evrimci yaklaşımın kendisinin de bir evrim süreci içinde olduğunu bir gösterge olarak değerlendirmek gerekir.

1960'lardan itibaren standart denge yaklaşımının uluslararası ticaret, büyüme dinamikleri ve teknoloji arasındaki ilişkiyi açıklamada yetersiz kalması, yeni ve daha kapsamlı modellere olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. 1980'li yıllara gelindiğinde ise evrimci bakış açısına sahip ilk ciddi büyüme modeli Nelson ve Winter'ın (1982) Ekonomik Değişimin Evrimci Teorisi (An Evolutionary Theory of Economic Change) isimli çalışmalarına aittir. Neo-schumpeteryan olarak adlandırılacak bu yeni dönemin öncüleri Nelson ve Winter, Schumpeter'in açtığı yolda ilerleyen evrimci bir analiz geliştirirler. Soyak, yeni dönemle ilgili olarak, statik-kararlı denge durumunda iktisadi olguları analiz eden neoklasik kuramın yerini, dinamik rekabete dayalı, dengesizlik ve belirsizlik durumlarında analizlerini gerçekleştiren, evrimci kuramın iktisat alanında yükselmeye başladığını belirtir (Soyak, 1995: 93).

Evrimci iktisat teorisi ekonomik gelişimin lokomotifini olarak gördüğü teknolojik yenilik sürecini sistematik bir bütünlük içinde ele alır ve “ekonomilerde yaşanan niteliksel dönüşümlere neden olan dinamik süreçlerin incelenmesinin” (Gürel, 2016: 235) gerekliliği vurgulanır. Daha önce Schumpeter’in analizinde olduğu gibi, Nelson ve Winter’in modelinde de firmalar kârlarını yeni ve daha verimli teknolojilere yatırım yaparak rekabet güçlerini korurlar. Bu dönüşümü başarı ile gerçekleştirenler rakiplerine kıyasla yüksek kâr ve yüksek büyüme ile ödüllendirilirken, gerçekleştiremeyenler ise piyasa dışına itilme riskiyle karşılaşır. Diğer yandan, Evrimci kuramın teknoloji yaklaşımında firmalar arası teknoloji farklılıklarını açıklamada bilgi sorununun varlığı öne çıkar. Bu konu kararlı denge durumunun dışında ortaya çıkan rekabetçi üstünlük avantajının belirleyici unsuru olan teknolojik bilginin asimetrik dağılması ile ilgilidir. Bu durum hem ülke hem de firma düzeyindeki aktörler arasında teknolojik gelişme farklılıklarının oluşmasına neden olabilmektedir (Soyak, 1995: 97; Gökten, 2006: 37; Gürel, 2016: 254). Teknolojik gelişmenin gerisine düşen firmalar doğal eleme mekanizmasının gereği piyasanın dışına itilirler. Piyasadaki pozisyonlarını korumak ve/veya geliştirmek zorunda olan firmaların olduğu bir ortamda “yenilikçilik rekabeti ve rekabette yenilikçiliği yönlendirir” (Nelson & Winter, 1982 akt. Soyak, 2011: 39-40). Evrimci iktisat teorisi temelde hem teknolojik değişimin etkilerinin daha iyi anlaşılması hem de rekabet sürecinin dinamikleri ile ilgilidir (Nelson & Winter, 1982: 206).

Teknolojik ilerlemenin evrimci bir süreç içinde ilerlediği önermesinin arkasında beş önemli özellik (Gürel, 2016) yer alır: Birinci özellik, teknolojinin, kurumların ve iktisadi yapıların temelinde nitel değişikliklerin olmasıdır. Anaakım iktisadın teknoloji, kurumlar ve iktisadi yapılarda meydana gelen değişimlere dair kısıtlı kavrayışının eleştirisinden yola çıkan evrimci yaklaşım, statik bir denge analizi yerine sürecin dinamizmine ve özündeki dengesizliğine vurgu yapar. İkinci özellik, özgünlüğün yaratılmasıdır. Özgünlüğün yaratılmasının görünür biçimi ise ortaya çıkan teknolojik yeniliktir. Bahsi geçen özgünlük anlayışı ile neoklasik yaklaşımın öne sürdüğü sınırlı kaynakların etkin dağılımından sorumlu olan rasyonel birey ve fiyat mekanizmasından farklı bir ele alışa vurgu yapılır. Evrimci iktisat, neoklasik iktisadın çizdiği bu sınırları kaldırır ve onun yerine gelişme için kısıtların üstesinden gelen girişimci ve yenilikleri koyar. Özgünlük ve onun ortaya çıkardığı çeşitlilik bizi üçüncü özellik olan iktisadi sistemin karmaşıklığına götürür. “Birbirinden farklı özellikleri olan bireylerin doğrusal olmayan ve düzensiz etkileşimleri öngörülebilirliği sınırlandırarak evrimci iktisattaki nedensellik fikrini pekiştirir” (Gürel, 2016: 252). Dördüncü özellik, karmaşıklık, belirsizlik ve süregelen değişim içerisinde anaakım iktisadın sunduğu tam bilgiye sahip bir

rasyonel birey yerine, daha gerçekçi olan bireylerin sınırlı kavrama yeteneklerinin olduğu (ya da tatmin edici davranışa sahip oldukları) savunulur. Beşinci ve son özellik ise evrimin özünde olan öngörülemez ve gelişmeye açık olma özelliğidir. Tüm bu özellikler, karmaşık olguların genel bir planlayıcı olmadan bireylerin etkileşimleri sonucu kendiliğinden gelişme gösterebildiğini işaret eder (Gürel, 2016: 239). Bu son vurgu, adam Smith'in görünmez el metaforunu hatırlatmaktadır. Bu anlamda, klasik fizik anlayışının geçerli olduğu Adam Smith'in görünmez el anlayışı, bugün denge kavramından çok "*kendi kendine organize olma*" (Eren, 2015) anlamındadır ve evrimci iktisada yakın bir kavram olarak düşünülmesinin daha doğru olacağı savunulabilir.

Literatürde evrim kavramını oluşturan teorilerin ya da modellerin iki önemli özelliğe sahip olması beklenir: Birincisi ele alınan model dinamik olmalıdır. Buna göre ele alınan şeyin zaman içindeki hareketi yani "*zamanın herhangi bir yerinde bulunduğu noktaya nasıl geldiğini anlatmayı amaçlaması*" (Gürel, 2016: 242) gerekir. İkinci özellik ise amaçlanan açıklamanın "*hem sorunsalın içerisindeki değişkenlerin yeni ya da üretilmiş çeşitliliğinden (variation) oluşan rastlantısal öğeleri hem de mevcut çeşitliliğin düzenli olarak ayıklanmasını sağlayan mekanizmaları içermesi*" (Gürel, 2016: 242) gerekir. Modellemeler için şunu da belirtmek gerekir ki, evrimci modele hem deneme-yanılma üzerine kurulu bir öğrenme-keşfetme süreci hem de ayıklama/seçim mekanizması içkindir (Nelson & Winter, 1982; Gürel, 2016).

Neo-Schumpeterci yaklaşımda iktisadi analizlerin dayandığı üç temel özellik (Hanusch & Pyka, 2007: 278) şöyledir: Birincisi, niteliksel değişimler ekonominin her düzeyini etkiler dolayısıyla analizin sadece yapısal değişikliklere değil, gelişmeyi engelleyen kısıtları kaldırmanın ve yeni şartlar altında gelişmeyi mümkün kılmının önünü açacak yollar üzerine odaklanması gerekir. İkincisi, niteliksel değişimlerin zaman içinde sürekli ortaya çıkmadığını ama sıçramalı denge (punctuated equilibria) fikrine denk gelen yani hem düzenli ve pürüzsüz gelişmeleri hem de radikal/kökten değişimleri içeren bir dönemi kapsamasıdır. Son olarak, bu süreçlerin doğrusal olmayan ve pozitif geri besleme etkilerini gösteren ya da bütünüyle düzensiz olmayan fakat belirsizlikler içinde kendiliğinden şekillenen bir model oluşturabilmesi beklenir. Endüstri düzeyinde daha çok görünür olsa da niteliksel değişimler ekonominin her düzeyini etki altına alır ve neo-schumpeterci yaklaşım bu dönüşümü kapsamlı bir şekilde ele alma imkanı sunar.

Evrimci yaklaşım daha genel anlamda "*toplumun ve ekonominin nasıl öğrendiği ile ilgili bir teori*" (Dosi & Nelson, 1994: 158) olmasından hareketle, evrimci kurama ait kavramları da

kullanarak bu konuyu biraz daha açmak, konunun daha iyi anlaşılabilmesine olanak sağlayabilir. İlk olarak teknolojinin yayılmasında sınırlı akılcı davranış olarak ele alınan “taklit etme (imitation)”, başkaları tarafından daha önce denenmiş ve başarılı olmuş bilgilerin kullanılmasıdır. Taklit etme bireye ve/ya firmaya arama, öğrenme ve deneme maliyetlerinde tasarruf sağlama açısından önemlidir. Taklit etmenin yanında “yayılma (diffusion)” ve seçim mekanizmaları ise firmaların bir kısmı tarafından benimsenmiş (seçilmiş) ve kullanımda olan belirli teknolojilere, ürünlere ve davranışlara uyum sağlama hızıyla ilgilidir (Nelson & Winter, 1982; Gürel, 2016: 249). Meltcafe ve Gibbons ise biyolojiye ait kavramlar olan seçim (selection), uyarılma (adaptation) ve dönüşümün (mutation) ekonomideki kavram ikizlerinin rekabet, taklit ve yenilik olduğu görüşündedirler (Gökten, 2006: 38-39).

Neo-schumpeterci yaklaşımın biyolojinin evrimci alanından aldığı bir diğer kavram rutin kavramıdır. Rutinler, biyolojik evrim teorisinde bir organizmanın kalıcı özelliği olan genlerin rolünü oynarlar (Nelson & Winter, 1982: 14). “Rutinler, evrimci kuram için davranışsal devamlılığı sağlayan nitelikleriyle kalımsal öğeleri (genleri) temsil ederler” (Gürel, 2016: 248). Nelson ve Winter rutinleri, firmaların düzenli ve tahmin edilebilir davranışsal kalıpları için kullanır. Rutinler “firmaların örgütsel hafızasıdır (organizational memory)” (Nelson & Winter, 1982: 99). Bu davranış kalıpları, üretim sürecinde kullanılan ve iyi tanımlanmış teknik rutinlerden, işe alma ve işten çıkarma, yeni envanter sipariş etme veya yüksek talep gören ürünlerin üretimini artırma, yatırım, araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) veya reklam ve ürün çeşitlendirme ve yurtdışı yatırımlarla ilgili iş stratejileri gibi geniş bir alanı kapsar (Nelson & Winter, 1982: 14).

Hem firmaların kendisinin hem de firmaların ilişkide olduğu müşteri, tedarikçi rakip firmalar gibi diğer aktörlerin sahip oldukları rutinler, birbirlerini yani her aktörün sahip olduğu kendi rutinini etkileyebilir. Yeterince kârlıysa, firmalar mevcut rutinlerini korumaya çalışırlar ve hiç arama yapmazlar. Daha üstün yeni rutinlerin ortaya çıkması ise mevcut rutinlerin kullanım değerini düşürür ve zaman içinde onun yerini alarak yaygınlaşır. Rutinlerdeki dönüşüm kolay değildir çünkü firmaların örgütlenme biçimlerinde, çalışanların işgücü becerilerinde, işçi ve yöneticilerin davranış biçimlerinde ve hepsi bir arada üretim ve organizasyon alanlarında değişmelere yol açmaktadır. Tanık olduğumuz E4.0 döneminde de benzer bir radikal dönüşümün gerekliliği/zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, yeni teknolojiler ile düşünüldüğünde oluşan yeni sistemin işleyiş mantığının iyice oturması ve geniş kesimler tarafından benimsenme süreci aynı zamanda risklerin, güçlüklerin, deneme yanılmaların, yaparak öğrenmelerin yaşanmasının zorunlu olduğu sancılı bir geçiş

dönemini gerektirir. Dolayısıyla, yeni teknolojilerin uzağında kalmış, örneğin E3.0 tam anlamıyla yaşamamış sektör veya ülkelerden, ani bir verimlilik artışı beklemek genelde gerçekçi olmayabilir⁷. Freeman (2003) bir teknolojik yeniliğin tüm potansiyelini ortaya çıkarması için gerekli olan ürün ve üretim sürecinin yeniden tasarlanması uzun bir zamanı gerektirdiğini belirtir. Çünkü verimlilik artışları, ancak çok uzun bir alışma süreci sonunda, yeni ihtiyaçlara uygun özel teçhizat, yeni beceriler, yeni yönetim yapıları ve davranışları ortaya çıktıktan sonra görülebilir. (Freeman, 2003: 378-381). Tüm bunlar teknolojiyi evrimci akıl yürütme ile bağdaştıran ve “*teknolojinin gelişme ve ilerleme için takip ettiği patikayı*” (Gürel, 2016: 250) ifade eden teknolojik yörünge kavramına denk gelir.

Teknolojik yörünge ve onunla birlikte kullanılan teknolojik paradigma kavramları, evrimci iktisadın teknolojiye yaşanan yenilikleri/dönüşümleri ifade eden kavramlardır. Dosi ve Nelson (1994), teknolojik paradigmayı hem yenilikçi faaliyetlerin dayandığı teknolojik bilginin doğasını hem de yeniliklerin araştırılması ve kullanılmasıyla ilgili organizasyonel prosedürleri yakalamaya çalışan kavram olarak tanımladılar (Dosi & Nelson, 1994: 161). İşlerin nasıl daha iyi yapılacağı sorusundan hareketle, firmalara ve mühendislere yeni gelişen teknolojileri açıklama sınırlarını ortaya koyma, daha düşük maliyetle ve daha verimli bir üretim performansının yakalanma sürecine gönderme yapar (Gökten, 2006: 38).

Freeman (1990) ise teknoekonomik paradigma ifadesini kullanır ve bunun teknik açıdan gerçekleştirilebilir bir dizi yenilik arasından ekonomik seçim yapma sürecini içerdiğini belirtir. “*Ekonominin tek tek her sektörünü etkisi altında bırakan bilişim teknolojisinin yarattığı sonuçlar o denli evrenseldir ki, bu sonuçlar tam anlamıyla bir “teknoekonomik paradigma” değişimi olarak nitelenebilir*” (Freeman, 1990: 9). Buhar gücünün ve elektrik gücünün yayılımı, elektronik bilgisayarın tetiklediği teknolojik yenilikler böylesi derin dönüşümlerin çok açık örnekleridir.

Freeman (1990), yeni bir paradigmanın belirgin hale gelmesinin birkaç on yılı alabileceğini, bütün sisteme yayılmasının ise çok daha uzun sürebileceğini söyler. Bu yayılım sürecinde teknolojik, ekonomik ve siyasi güçler arasında kurumsal yeniliklerin (ya da kurumsal yenilenmelerin) gerekli olduğu karmaşık bir etkileşim yaşanır. Dolayısıyla bütün ekonominin işleyişini değiştirebilecek düzeyde etki yaratır. Freeman’a göre bu değişimler Schumpeter’ in “ekonomik gelişmede uzun çevrimler” kuramının ana eksenini oluşturan “yaratıcı yıkım

⁷ Aksoy (2022)’un tez çalışmasının indeks bölümünde gösterildiği gibi, ülkelerin E4.0 olgunluk indeks sonuçlarına göre ortaya çıkan tablo bu iddiayı desteklemektedir. E4.0’a uygun dönüşümde görece başarılı olanların aynı zamanda, daha önce E3.0 döneminde belirli olgunluğa ulaşan ülkeler olması dikkat çekicidir.

fırtınaları (creative gales of destruction)” yaklaşımına denk gelir. Bu bağlamda teknolojik yürünge, teknolojik bir paradigma tarafından tanımlanan, ekonomik ve teknolojik ilerlemenin etkinliğidir ve teknolojinin gelişme ve ilerleme için takip ettiği patikayı ifade eder (Dosi, 1988: 225).

Evrimci kuramda teknolojik gelişmenin yeri daha çok, “...neoklasik kuramın yanıtız bıraktığı firmalar arası teknolojik farklılıkları açıklamaya yönelikti...Bu yaklaşımın temellerinde, teknolojik gelişme sürecinin mikroekonomik doğasına yönelik olarak yapılan çalışmaların bulguları vardır” (Soyak, 1995: 97-98). Soyak, neo-klasik kuramın teknolojik gelişme için bilinmezci yaklaşımına tepki olarak ortaya çıkan ve hızla yaygınlaşan evrimci kuramın teknolojik gelişme sürecinin nasıl ortaya çıktığı ve nelerden etkilendiği gibi “teknolojik gelişmenin mikroekonomik doğasına” dair sorularla teknoloji olgusunu, büyüme sürecinde endojen (içsel) bir gelişme olarak kabul edilmesini sağladığını belirtir. Bu sorular neo-klasik iktisadın ele aldığı şekliyle teknolojiyi sadece verimlilik artışı olarak görülmesinin ötesine götürür ve analizi daha da derine taşıyarak yenilik ve öğrenme süreçlerinin uzun dönemli bir ekonomik büyüme için gerekliliğini vurgular.

Teknolojik gelişmenin mikroekonomik doğasının ne anlama geldiğini neo-klasik yaklaşımla karşılaştırmalı olarak ele alırsak, daha iyi anlaşılacaktır. Neo-klasik yaklaşıma göre, teknolojik bilgi kamusal bir niteliğe sahiptir, homojendir, firmalar arası ve/ya ülkeler arası transferi çaba ve maliyet gerektirmeden gerçekleşebilir, karmaşık değildir, kolay anlaşılabilmesinin yanında ekonomik gelişmeye etkisi dışsal bir niteliğe sahiptir. Evrimci yaklaşımda ise neo-klasiklerin bu yaklaşımı eleştirilir ve ona alternatif olarak teknolojinin iktisadi büyüme içindeki önemi şöyle ele alınır: İlk olarak teknolojik bilgi ve onun gelişme süreci, firmaya ve belirli tekniğe özgü olarak yaratılan bilgidir. Erişimi ve transferi kolay olmadığı gibi, firmanın bu teknolojiyi yaratma ve/ya kullanma yeteneğine sahip olması gerekir. Diğer yandan bu yetenek kolay elde edilebilir bir şey değildir ve bundan dolayı teknoloji firmalar ve ülkeler için homojen değildir.

Dolayısıyla, teknolojinin doğasına dair yapılan bu inceleme, firmaların ya da ülkelerin ancak teknolojiyi yaratma ve kullanma yeteneklerini geliştirdikleri ölçüde ekonomilerinin gelişebileceğini, teknolojinin sadece kullanıcıları değil aynı zamanda onun geliştiren bir anlayışa sahip olmalarının önemi vurgulanır (Carlsson & Stankiewicz, 1991: 94). Freeman (2003), sadece fiziki yatırımlara odaklanmak makro düzeyde büyüme/gelişme hedefinin ya da firma özelinde potansiyel verimlilik kazancının gerçeğe dönüşmesi için gerekli ama yeterli unsur

olmadığını savunur. Freeman'a göre hem ülkeler arasında teknolojik farkın hem de yeni teknolojilerin yavaş yayılmasının temel sebebi öğrenme ve diğer uyarlamalardaki gecikmelerdir.

Buraya kadar anlatılanlar gösteriyor ki, evrimci yaklaşımı kendinden önceki yaklaşımlardan ayıran en önemli özellik, teknoloji meselesinin sadece fiziksel bir süreç olmaktan çıkarması ve teknolojik bilginin ve bu bilginin kullanımının önemi üzerinde durmaya başlamasıdır. Bunun yanında, teknolojik gelişme sürecinin buluş→yenilik→yayılma şeklinde lineer ilerlemediği, her aşamanın iç içe geçtiği, etkileşimli ve dinamik bir yapıya sahip olduğu ve bu bağlamda karmaşık bir sistemsel yapıya ait analizin yani sistem yaklaşımın gerekliliği ortaya çıkmaktadır (Taymaz, 2016). Yenilik sistemleri yaklaşımı, yenilik sistemi içerisinde yer alan farklı özellikteki aktörlerin, kurumların ve örgütlerin karşılıklı bağımlılıklarını merkezine alan bütünsel bir yaklaşımı içerir ve bu özelliği ile doğrusal yenilik modeli (buluş→yenilik→yayılma) yaklaşımının yerini alır (Fagerberg, 2003; Gürel, 2016: 241). Taymaz (2016) ise teknolojik gelişme sürecini oluşturan aşamalar arasındaki yoğun etkileşim ve iç içe geçişlerin buluş/yenilik/yayılma aşamaları arasındaki sınırları bulanıklaştırdığını belirtir. Bunun bir sonucu olarak ise inovasyon kavramı giderek tüm teknolojik gelişme sürecini kapsayacak şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bundan dolayı yenilik sisteminin temel kavramı inovasyon olarak düşünmek gerekir (Taymaz, 2016). Teknolojik gelişme sürecinin farklı aşamaları arasında ileri-geri beslemeler olurken, yenilikler buluşların ortaya çıkmasını tetiklemekte, yeni teknolojinin yayılması ise sadece pasif bir kopyalama süreci değil, kullanıcıları tarafından ürün süreçlerin geliştirildiği, yeniliklerin yapılabildiği dinamik bir hal almaktadır. Böylece Evrimci/Neo-Schumpeterci yaklaşımın belirttiği sistem yaklaşımı öne çıkarken, etkisi günümüzde de devam eden bir model olarak kabul görmeye başlamıştır.

Firmaların yeni teknolojileri nasıl geliştirdikleri ve yeniliklere nasıl uyum sağladıkları konusuna dönersek, bu noktada yenilik ve öğrenme süreçlerinin önemi yeniden karşımıza çıkar ve “rekabet” bu süreçleri daha iyi bir şekilde açıklayabilmek için uygun kavram olabilir. Evrimci yaklaşımı neo-klasik yaklaşımdan ayıran önemli özelliklerden bir diğeri rekabet kavramını ele alış biçimidir. Evrimci teoride rekabet kavramı ürün ve süreç rekabeti olarak ele alınırken, denge temelli anaakım iktisat teorisindeki rekabet ise fiyat üzerine kurulu bir rekabettir. Bu farkın belirgin özelliği evrimci iktisadın sistem yaklaşımını benimsemiş olmasıdır. “...yenilik politikasının amacı iyi işleyen bir ulusal yenilik sisteminin kurulmasıdır. Bu kurama göre yenilik politikasını zorunlu kılan neden, piyasanın aksamaması değil, sistemin aksamamasıdır” (Taymaz, 2016). Yeni kalkınma modeli olarak yükselen yenilik sistemi,

teknolojik gelişmenin dinamiklerinin sosyal, örgütsel ve kurumsal olgularla birlikte ele alınmasının gerekliliğini vurgular. Dolayısıyla yenilik süreçleri ve teknolojinin yayılması ancak güçlü bir sistemsel yapının gerekliliği ile mümkün olabileceği ortaya çıkar (Gürel, 2016: 241).

Erken bir çalışmada C. Freeman (2003) Ulusal Yenilik Sistemi tanımını; yeni teknolojileri geliştirmek, yaymak ve ithalatını başlatmak için faaliyet veya etkileşim halinde bulunan devlet ve özel sektörden oluşan kurumlar ağı olarak belirtir (Freeman, 2003: 335; Edquist, 2005: 8). Edquist (2005) yenilik sistemi yaklaşımına ait kesin bir tanım yapmak ve potansiyel olarak hangi teknolojik yörüngenin iyi olduğunu belirlemenin zor olduğunu belirtir. Bu zorluk ise ülkelerin yenilik sistemlerinin birbirinden oldukça farklı olmasından kaynaklanır. Aynı durum bölgesel inovasyon sistemleri ve sektörel teknolojik sistemler için de geçerlidir. Başka bir deyişle, ulusal inovasyon sistemleri ülkelerin üretim yapılarına göre farklılık gösterir. Örneğin bazı ülkelerde hammadde tabanlı üretim önemlidir; diğerlerinde bilgi yoğun üretim daha baskın olabilir. Üretim yapısındaki farklılıklar kendini iki alanda gösterebilir. Birincisi, Ar-Ge ve yenilik için harcanan kaynak miktarlarının farklı düzeylerde olmasında, ikincisi ise sistemlerin performanslarındaki, teknolojinin gelişimindeki ve yayılmasındaki farklılıkta gösterir. Edquist'e göre bir diğer farklılık inovasyon sistemlerinin unsurlarını oluşturan kurum ve kuruluşlarda görülebilir. Örneğin, araştırma enstitüleri ve şirket bazlı araştırmalar bir ülkede (örneğin Japonya'da) AR-GE sistemi için önemli olabilirken, araştırma üniversiteleri bir diğerinde (örneğin ABD'de) benzer bir işlevi yerine getirebilir. Dolayısıyla ortak bir ulusal inovasyon sisteminden bahsetmek zordur. Onun yerine ülkeye özgü şartların, kurum ve kuruluşların yapısına göre bir değerlendirme yapmak daha gerçekçi olacaktır.

Diğer yandan, ulusal yenilik sistemi teriminin kökeni F. List'e kadar gitmekle birlikte, günümüzde başta OECD, AB gibi uluslararası kuruluşların raporlarında ve ülkelerin kalkınma politikalarında görülür. Bununla birlikte, yeniliğin kapsamı, tanımı ve yenilik politikasının nasıl olması gerektiğine dair sistematik bir biçimde kavram, kuram ve uygulamalara dair uluslararası düzeyde kapsamlı bir çalışma OECD ve EUROSTAT tarafından ortaklaşa hazırlanan "Oslo Kılavuzu: Yenilik Verilerinin Toplanması ve Yorumlanması İçin İlkeler" kitabında yer alır. Oslo Kılavuzu uluslararası refah, kalkınma ve ekonomik büyüme gibi hedeflerin yeni dönemde bilginin üretimi, kullanımı ve yayılması ile gerçekleşeceği kabulü ile başlar (OECD & EUROSTAT, 2006).

Yeniliği bir sistem olarak gören Oslo Kılavuzu, yenilik ya da yeni teknolojilerin üretimde kullanımı olgusuna klasik ve neo-klasik yaklaşımlardan farklı olarak firma perspektifinden

incelemektedir. Tüm firmaların rasyonel ve tam bilgiye sahip olduğu ve herkes için homojen bir teknoloji anlayışı yerine, yenilik sürecinin karmaşıklığı ve yeniliğin firmalarda ortaya çıkış biçimindeki değişiklikleri vurgulaması, Schumpeterci/evrimci yaklaşımı benimsediğinin göstergesi olarak kabul edilmelidir. Diğer taraftan, yeniliğe dair bir politika oluşturma çabası bir diğer anlamda devlet faktörünü de değişkenler arasına dahil etmek anlamına gelmektedir. Devamında cevap bulunması gereken soru ise devletin bu süreçte rolü nasıl olmalı? sorusudur.

“... (teknoloji politikası) *devletin üretkenlik artışı ve ekonomik etkinlik gibi amaçlarla teknolojik değişim sürecine, teknolojik değişimin yönü ve hızına müdahalesi(dir)*” (Taymaz, 1993 akt. Soyak, 2011: 33)⁸. Devletin ekonomiyile olan bu bağlantısından hareketle, teknoloji politikasının nasıl olması gerektiği konusundaki araştırmalardan biri piyasa başarısızlığı yaklaşımıdır. Bu yaklaşım piyasalarda teknolojik bilginin yaratılması ve geliştirilmesine yönelik yatırımların yetersiz olmasının arkasındaki nedenlere odaklanır. Teknolojik gelişme sürecinde piyasaların başarısızlığı sorunu “...*sosyal ve özel kesim arasındaki maliyet-fayda çatışması, avantacılık (free riding) problemi, teknolojik yeniliğin ticari ve teknik getirisini tahmin etme güçlüğü/belirsizliği...*” (Soyak, 2011: 33-38) gibi nedenlerden kaynaklanabilir. Bu durumda çözüm piyasanın daha iyi işlemlerini sağlayacak bir devlet müdahalesi olabilir. Burada vurgulanan devlet müdahalesi, piyasanın daha etkin işleyebilmesini sağlayacak kurumsal altyapının oluşturulmasıdır. Bu tarz bir devlet müdahalesi özünde piyasanın daha iyi işleyebilmesinin şartlarını ve müdahale süreçlerini araştırmaya yöneliktir (Soyak, 2011:34). Diğer taraftan, Soyak, bu tarz bir yaklaşımın özü itibariyle statik bir denge yaklaşımına dayanması ve manevra alanını piyasa ile sınırlandırılması ve müdahale niteliğinin piyasaların daha etkin işleyebilmesi üzerine kurulması nedeniyle teknoloji politikasıyla birebir örtüşen sonuçlara gitmeyeceğini savunur.

Daha önce bahsedildiği üzere, evrimci yaklaşım, nasıl bir teknoloji politikası olmalı sorusuna, neo-klasik yaklaşımı eleştirmekle başlar. Çünkü neo-klasik ele alış, teknolojik gelişme sorununu piyasa indirgeyerek çözmeye çalışır ve devlete piyasanın etkinliğini düzenleyici bir işlev yükler. Tam rekabet şartları varsayımı, statik ve en iyi denge merkezli analiz, “...*teknolojik gelişme sürecinin, büyük ölçüde belirsizliği içermesi ve dolayısıyla mülk edinebilirlik problemini barındırması; teknolojik bilginin firmaya özgü tedrici ve birikimli bir öğrenmeye dayanması ve bunun getirdiği zımni ve asimetrik olma özellikleri...*” (Soyak, 2011: 39) gibi ayırt edici özgüllükleri gözden geçirir. Soyak’a göre teknolojik gelişme olgusuna ait

⁸ Parantez içindeki ifade yazara aittir.

bu gerçekliğe rağmen teknolojik gelişme sürecinde piyasanın hala düzenleyici olmasını beklemek ve piyasaların işlemlerini daha etkin hale getirecek bir devlet müdahalesi üretmek anlamsız olacaktır. Soyak daha gerçekçi bir çözümün ancak ülkelerin gelişmişlik düzeyine özgü şartlar ile gerçekleşebileceğini savunur. Örneğin, bunların en önemlileri, GOÜ'lerin girdi ve teknolojik bağımlılık sorununun göz önüne alınması, yine bu ülkelerin yüksek maliyetli, verimsiz ve geri teknoloji depoları haline gelmemeleri için sanayi-teknoloji politikalarının ülkeye özgü kurumsal özellikler hesaba katılarak oluşturulması olarak sıralar.

Bu bağlamda, E4.0'ın gelişmesi ve yaygınlaşmasında devletin (hükümetlerin) yenilikçi bir zihniyete sahip olmaları gereklidir. Bunu kamu hizmetlerini dijital ortamda sunarak, siber güvenlik, yasal tedbirler, parasal işlemlerin takibinin ve denetiminin zorlaşması sonucu vergilendirme politikasında değişikliğe gitmek (Ünlü & Atık, 2019) gibi bir dizi yeni görevlerle gösterebilir. Teknolojik gelişme sürecine katkı yapabilmek için devletin satın alma kararlarında yeniliği teşvik edici olması, çevrimiçi hizmetler sağlaması, telekomünikasyon altyapısını geliştirerek bağlanabilirliği hızlı, kolay ve ucuz hale getirebilmesi, E4.0 döneminin ihtiyaç duyduğu insan kaynağı kapasitesini oluşturması ve yasaları otonom araçların varlığını dikkate alarak genişletmesi gibi firmaların yatırım yapmaktan kaçındığı alanlarda ülkenin yatırım ortamını iyileştirmesine dönük katkıları beklenir. Ayrıca hükümetinin uzun dönemli bir strateji olarak teşvikleri ve vergi indirimlerini üretimde ileri otomasyona/robotizasyona ağırlık veren firmalara kaydırması gerekir.

Buraya kadar anlatılanlarla bağlantılı olacak şekilde, ekonominin canlandırılmaya ihtiyaç duyulduğu (eleştirel bir söylemle sermaye birikim krizinin aşılmasının gerekli olduğu) dönemlerde evrimci yaklaşımın önerdiği iki mekanizma vardır: Birincisi, ekonomik sistemin yeni çeşitlilik yaratmadaki yetkinliğini artırmaktır. Örneğin bilindik ve/ya geleneksel iş yapan köklü sektörlerle ait Ar-Ge faaliyetlerini desteklemek yerine ekonomik sistemin çeşitliliğine katkı sağlayabilecek yeni aktör veya faaliyetlere kaynak aktarımı sağlamak olabilir. Diğeri ise ekonomik sistemin yenilikleri özümseme yetkinliğini artırmaktır. Bu ifadeyle, yeniliklerin ekonomik ve toplumsal etkilerini en aza indirebilme ve yeni olana uyum sağlayabilmeye dönük araçların oluşturulması ile ilişkilidir (Gürel, 2016: 253). Evrimsel süreç içinde ilerleyen inovasyon sistemi, günümüz ekonomilerinin karşılaştığı niteliksel değişimlerin sadece sanayiler gibi belirli üretim alanlarını etkilemekte ve dönüştürmekte sınırlı değildir. Bu değişim ve dönüşüm aynı zamanda üniversiteler, kamu sektörü ve finans piyasaları gibi birden fazla alanda etkisinin gösterir. Dolayısıyla tüm bu aktörlerin özünde birbiriyle ilişki içinde olması

ama evrimleşen bir ilişki içinde olması, analiz yöntemi olarak evrimci iktisat/neo-schumpeterci yaklaşımının gerekliliğini ortaya çıkartır.

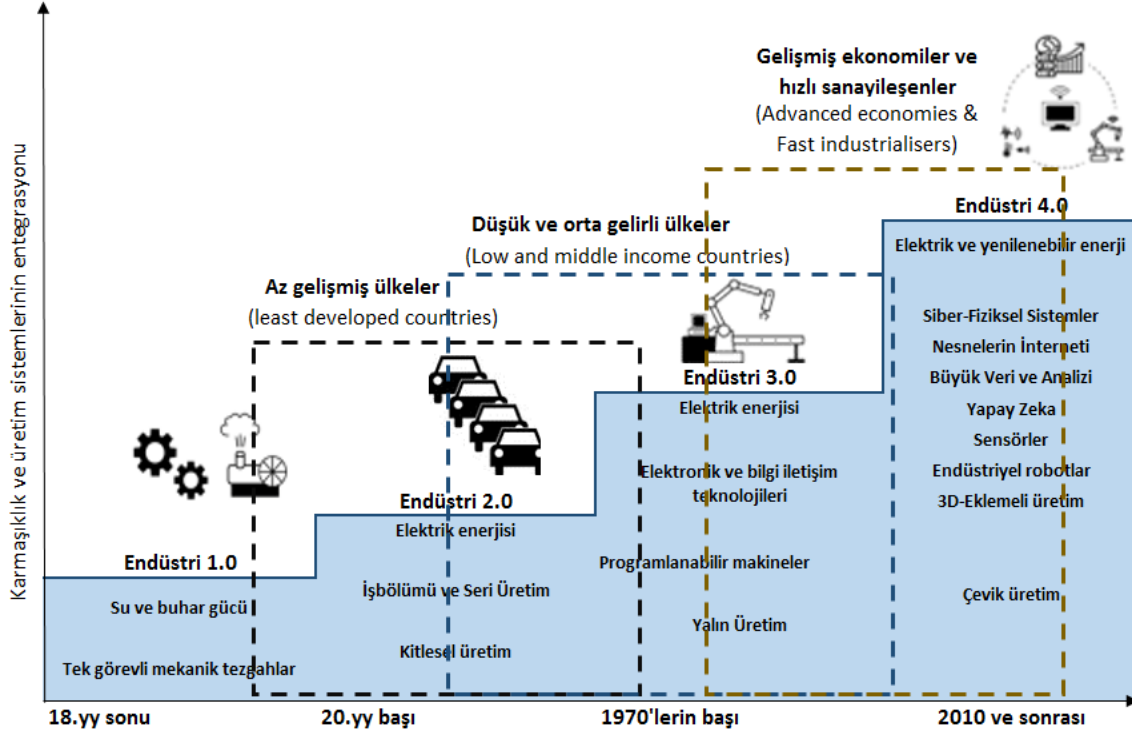
3. Endüstri 4.0 Olgusu ve Evrimci Yaklaşım

Teknoloji olgusu üzerinden ele alındığında, aşağıdaki Şekil-1’de gösterildiği üzere, Sanayi Devrimi’nden bugüne üretim organizasyonunda kendi içinde farklılaşan dört (d?)evrim karşımıza çıkar (Aksoy, 2017). 18. yüzyılda İngiltere’de ortaya çıkan, kısa süre içinde dünya ölçeğinde hızlıca yayılan ve etkisi günümüzde de devam eden sanayileşme süreci içindeki bu dört dönem için Fülbert şu soruyu sorar: Her bir geçiş bir devrim olarak mı ele alınmalı yoksa kapitalist üretim sistemi içinde yaşanan teknolojik gelişmeleri birbirinden ayırt edilmesi için mi kullanılmalı? (Fülbert, 2014: 32)

E4.0 meselesi gerek sadece teknik bir olgu olarak gerekse sermaye birikimi ile olan ilişkisi çerçevesinde ele alındığında devrimden ziyade, tıpkı diğer endüstri dönemleri gibi evrimsel bir geçiş ile gerçekleşmektedir. Daha açık bir ifadeyle, E4.0, hem teknoloji üzerinden ele alındığında sürecin bir evrimsel süreç içinde ilerlediği hem de kapitalist üretim tarzının içinde doğan, buradan beslenen ve bu sistem içinde evrilerek kendine yer bulduğu bu bölümde gösterilmeye çalışılacaktır. Endüstri dönemleri arasındaki geçişe dair literatürde Freeman ve Perez (1988) ve Bhagavan (1990)’ın erken dönem çalışmaları vardır. Diğer yandan, Andreoni ve Anzolin (2019)’nin çalışması E4.0 dönemine özgü güncel ve kapsamlı bir çalışma olması dolayısıyla bu çalışma için önemli bir referans kaynağı olmuştur. Bu bağlamda önce sadece teknik bir olgu olarak E4.0’a dair evrim-devrim tartışması daha çok Andreoni ve Anzolin’in 2019 yılında UNCTAD için hazırladıkları çalışma etrafında yürütülecektir. Sonrasında ise daha önce evrimci iktisat kısmında tartışılan bu defa teknik-dışı bir alan olarak yani sermaye birikimi ve teknolojik gelişme ilişkisi çerçevesinde E4.0’a dair evrim-devrim tartışması çalışmanın devamında ele alınacaktır.

İlk olarak endüstrinin tarihsel gelişimine dair devrim-evrim tartışmasını sadece teknik bir olgu olarak değerlendirildiğinde yaşananların evrimsel bir geçiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Andreoni ve Anzolin’in (2019) UNCTAD için yaptığı çalışmada ülkeler genelinde yeni dijital teknolojiler ve bu teknolojilerin üretim süreçlerindeki uygulamaları incelenmiştir. Buna göre içinde bulunduğumuz E4.0 dönemini yıkıcı bir devrim değil Sanayi Devrimi’nden beri devam eden teknolojik değişimin evrimsel süreci olduğu iddia edilir. Çünkü, örneğin günümüzde E3.0 ve E4.0 teknolojileri gelişmiş ülkeler dahil birçok ülkede bir arada kullanıldığı görülür. Bu birliktelik aslında mevcut E3.0 teknolojilerinden E4.0’a kademeli geçişi ve entegre olma sürecini

işaret eder. Aşağıdaki şekilde üretim sisteminde görülen bu birliktelik ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre gösterilir.

Şekil 1.

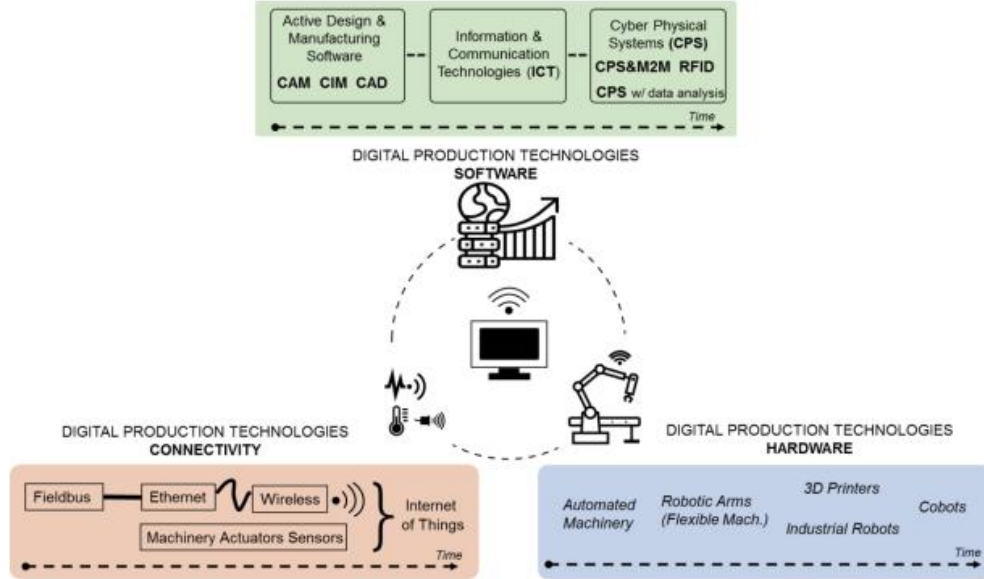
Ülkelerin Gelişmişliklerine Göre Endüstrileşme Düzeyleri

Kaynak: Andreoni & Anzolin, 2019.

E4.0 dönemine özgü dijital üretim teknolojileri kendinden önceki geleneksel endüstriyel üretim teknolojilerinin en son ve gelişmiş halidir. Üretim teknolojilerinin donanım, yazılım ve bağlanabilirliğindeki iyileştirmeler üretim sistemindeki entegrasyon olanaklarını artırmaktadır. Andreoni&Anzolin, her endüstri evresine ait teknolojilerin çoğunun kendinden önceki endüstri döneminin mühendislik ve organizasyon ilkelerinden evrilerek ortaya çıktığını belirtir. “*Bu tarihsel perspektif, aslında bugün ‘devrimci bir bozulma’dan ziyade ‘evrimsel bir geçiş’ ile karşı karşıya olduğumuzu gösteriyor*” (Andreoni & Anzolin, 2019). Örneğin, endüstriyel robotların ilk uygulaması 1950’lerde gerçekleşti. Amerikalı George Devol ilk robot kolu (Unimate) icat etti ve Ford fabrikasında uygulandı. Üretim süreçlerinin otomatikleştirme ise Sanayi Devrimi’nin başından beri yani E1.0’dan beri olan bir fikirdir. 1960’larda GM ve IBM bilgisayarla tümleşik üretim (CIM) ve geometrik modelleme ve bilgisayar destekli tasarım (CAD) sistemlerine dönüşen ilk bilgisayar kontrollü üretim hattını başlattı. Kontrol sistemleri daha da geliştirilerek 1970’ler ve 1980’ler boyunca programlama makinelerini giderek daha

karmaşık görevleri daha yüksek hassasiyet düzeyinde yürütebilmeyi başardı. E4.0 döneminde ise robotlar geçmiştekilerden farklı olarak öğrenen akıllı robotlar haline geldi.

Aşağıdaki Şekil 2, donanım, yazılım ve bağlantı olmak üzere dijital üretim teknolojilerinin üç ana bileşeninin evrimsel gelişimini gösterir.

Şekil 2.
*Dijital Üretim Teknolojilerinin Evrimsel Süreci*⁹
Kaynak: Andreoni & Anzolin, 2019.

Bu üç ana bileşene ait teknoloji alanlarının her birinde zaman içinde yaşanan gelişmelerin E3.0 döneminden beslenerek geldikleri görülür. Dolayısıyla E4.0 teknolojileri kendinden önceki döneme ait endüstri teknolojilerinin var olan trendini temsil eder. Şarotar vd. (2020) de imalat endüstrisinde yaşanan teknolojik gelişmelere dair yaptıkları araştırmalarda, E4.0 teknolojilerinin teknolojik evrimi temsil ettiğini ortaya koymuşlardır.

E4.0'ın "...devrimci bozulmadan daha çok evrimsel bir geçiştir" (Andreoni & Anzolin, 2019) fikri özellikle GOÜ'lerde iki ana açıdan kendini gösterir. Birincisi günümüz üretim teknolojilerinin evrimine ve E3.0 ve E4.0 teknolojilerinin bir arada varlığını gerçekleştirmesi odaklanmak, üretim sisteminde mevcut E3.0 teknolojilerinden E4.0 teknolojilerine kademeli olarak entegre olmanın/geçişin önemine işaret eder. İkincisi ise E3.0 teknolojisi GOÜ firmalarında hala büyük ölçüde ve genellikle etkisiz bir şekilde kullanılmaktadır. Bu ülkelerin

⁹ Şekilde yer alan terimler orijinal İngilizce haliyle kullanılması tercih edildi, çünkü hem şekilde yer alan neredeyse bütün terminolojinin ortak olmasından dolayı hem de Türkçe çeviride herhangi bir anlam kaybı ya da karmaşasına neden olmamak için bu karar alındı.

E3.0 teknolojilerine yeterince hakim olmamaları da E4.0'ın sunduğu fırsatlardan tam anlamıyla yararlanmalarının zorlaştırması beklenir.

Diğer taraftan teknik bir olgu olmanın ötesinde bir bakışla E4.0'a dair evrim-devrim tartışmasını anlaşılabilmesinin bir koşulu sermaye birikiminin işleyiş mantığında saklıdır. Kapitalizmin dinamik yapısı, yani daha fazla birikim ve daha fazla üretim dürtüsü, sistemin kendini yeniden üretebilmesi için farklı dönemlerde yeni teknolojileri devreye sokmasını gerektirmiştir. Dolayısıyla firmaların yeni teknolojilere olan hevesini anlamak için kapitalizmin gelişme dinamiklerine bakmak, oralarda aramak gerekebilir. Diğer taraftan, içinde çelişkiler barındıran bu dinamizm işleyişinde dönem dönem krizler çıkabilmektedir. Çünkü mevcut birikim düzeninde açıkça görüldüğü gibi üretim ile tüketim arasında bir oransızlık söz konusudur. Bu oransızlığın tetiklediği ekonomik sıkıntıları Marksist bakış açısı aşırı üretim sorunundan kaynaklı olduğu iddia ederken, anaakım iktisat (Keynes sonrası) ise eksik tüketim sorunu olarak meseleyi değerlendirmektedir. Firmaların ise ortaya çıkan bu ekonomik sıkıntıları berteraf edebilmek adına başvurduğu bazı yollar vardır. Bu yollardan biri, bu çalışmayla da bağlantılı olarak, üretimde yeni teknolojilerin devreye sokulması yoluyla rekabette öne çıkmak ve/veya diğeri daha önce piyasada olmayan yeni ürünlerin üretilmesini olanaklı hale getirmek ve böylece yeni ihtiyaçlar yaratmak olarak görülebilir. Bu hamleler sonucunda yani yeni teknolojinin kullanıma açılmasıyla, genelde doğal ömrü henüz dolmayan eski teknoloji atılmış ve yeni olana yer açılmış olunur¹⁰. Böylece sermaye ekonomik daralma içinde kendine nefes alabileceği yeni bir alan açmış olur (Aksoy, 2017).

Harvey'e (2011) göre, kapitalizmin belirli bir zaman dilimine uygun olarak inşa ettiği fiziksel bir şeyi (fabrika, bina, köprü, demiryolu vs olabilir), genelde kriz dönemlerine ya da üretim-tüketim alanlarında değişen koşullara bağlı olarak ileriki bir dönemde yıkmak veya atmak zorunda kalabilir (Harvey, 2011: 298). E3.0'a geçişle birlikte E2.0'a ait teknolojilerin atıl duruma düşmesi gibi, benzer şekilde E4.0'ın giderek yaygınlaşması sonucunda kendinden önceki E3.0'a ait teknolojiyi atıl duruma düşürecektir. Harvey, özellikle kriz ortamlarında sermaye birikiminin devamlılığını sağlamak için "yeni" uygun koşulların yaratılması bir zorunluluk oluşturur. Bu bağlamda, endüstrinin gelişme evreleri de bu açıdan değerlendirilebilir.

¹⁰Bu döngü ekoloji olgusuna dair sorunlarla da doğrudan bağlantılıdır. Çünkü bu sürecin sürdürülebilmesinin bir diğer koşulu doğayı daha fazla sömürmekten geçmektedir. Bu çalışmanın sınırlarından dolayı teknolojinin ekolojiye olan etkilerine girilemeyecektir.

Banger (2016) ise endüstri alanında yaşanan büyük teknolojik değişimlerin arkasındaki itici gücü “*işletmeler ve ekonomiler için rekabet imkanlarının giderek daralması, yeni rekabet üstünlükleri için fırsatlar aranması...*” (Banger, 2016: 166) olarak gösterir. Rekabette üstünlük sağlamanın ilk yolu maliyetlerin azaltılmasıdır. Teknoloji ucuzlama eğilimindeyken emeğin giderek daha maliyetli hale gelmesi rekabet ortamında firmaları teknolojiden yana yatırım tercihinde bulunmalarına neden olmaktadır. Bunun yanında yeni müşteri profiline teknoloji odaklı davranış sergilemesi de firmalar için teknolojiye daha çok yatırım yapmada önemli bir motivasyon olmaktadır. Diğer taraftan, Soğuk Savaş sonrası bağımsızlığını kazanan ülkeler ile Çin’in kapitalist dünya ekonomisine girişleriyle devasa miktarda ucuz işgücü sisteme dahil olmuştur. Bunun etkisiyle, kapitalist sanayileşmenin başından beri belirgin olan otomasyon eğilimi yakın geçmişte bir nebze yavaşlamıştır (Frase, 2020: 11). Ancak günümüzde Çinli firmalar dahil birçok GOÜ oluşan yeni rekabet koşullarına uygun olarak robotlaşmanın yollarını aramaktadırlar.

E4.0 döneminin rekabete ve sermaye birikimine yaptığı etkiler bakımından kendinden önceki endüstri evrelerinden ayıran makro ölçekte iki önemli özelliği akıllı üretim ve dijital ekonomi olarak gösterilebilir. Bu yeni dönemde otomasyon, robotizasyon ve yapay zeka’nın gelişmesi ve yayılması ile oluşan yeni üretim organizasyonu ve bu etkinin sermayeye dünya ekonomisi ile çeşitli biçimde yeni entegre olma yolları sunması küresel üretim zincirini değişime zorlamaktadır. Başta maliyetleri düşürmesi, firmaların işgücüne olan bağımlılıklarını azaltması, kalite, esneklik, üretimde zaman ve kaynak israfını azaltma gibi üretim sürecinde sağladığı iyileştirmeler piyasa şartlarını değiştirmektedir. Ayrıca kişiselleştirilmiş üretimin artış göstermesi ve uygun maliyetle bu üretimin gerçekleştirilebilir olması da E4.0 döneminin rekabet ve sermaye birikiminin işleyişindeki derin değişime önemli bir faktör olarak değerlendirilmelidir. Bu dönüşüm süreci yaşanırken Covid-19 pandemisinin ortaya çıkması ve bu süreçte yaşanan tedarikle ilgili sıkıntılar, sermaye birikiminin sürekliliğinin sağlanmasında robot yoğun bir üretim yapısına geçişi hızlandırmıştır¹¹. Tüm bunların sonucunda gelişmekte olan ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasındaki üretim maliyetlerine dayanan dengenin değişmeye başlaması dikkat çekicidir. Türkiye gibi GOÜ’lerin mevcut üretim yapısıyla (emek yoğun üretim ve düşük-orta düzey teknoloji kullanımı) küresel üretim zincirine entegrasyonu göz önüne alındığında, E4.0 teknolojisinin üretim organizasyonuna, firmaların üretim mekânı

¹¹ Robot kullanımının artışına dair daha fazla bilgi için Uluslararası Robotik Federasyonu’nun ülkelerin endüstriyel robot kullanım raporuna bakılabilir. IFR (2020), World Robotics Industrial Robots 2020.

tercihine ve dolayısıyla sermaye birikimine yapacağı etkiler özellikle bu ülkeler için çok daha önemlidir.

Sonuçta, E4.0 dahil, sanayi devriminden bugüne yaşanan evrimsel süreci ancak kapitalist sistemin işleyiş mantığı üzerinden yapılacak bir çözümleme ile anlayabiliriz. Kapitalizmin sürekli genişleyen yeniden üretim koşulları yukarıda bahsedildiği gibi kendi içinde bir dizi çelişkileri barındırır. Birbirlerini geliştiren ve dönüştüren iki olgu olarak birikim ve teknolojik gelişmeler ise bu çelişkilerin açığa çıkardığı iki önemli unsuru oluşturur. Firmalar bir yandan aşırı üretim krizine karşı direnç göstermek bir yandan da değişen piyasa koşullarında rekabet edebilmek için yeni teknolojilerinden faydalanmak zorundadırlar (Aksoy, 2017). Kapitalizmin bir yasası olarak makinelerin, otomasyonun ya da günümüzde robotların üretim bileşenleri arasındaki payında artış yaşanır. Bu eğilime göre firmalar büyürken sermayenin değişmeyen kısmını oluşturan makinelerin değişen kısmı olan emek gücüne oranla giderek payını arttırma eğilimindedirler ve bu eğilim E4.0 döneminde daha yoğun olarak gözlemlenmektedir. Yeni teknolojilerin üretimde kullanılması ile emek üretkenliğini arttırılmaya çalışılması kapitalist sanayileşmenin tüm tarihinde zaten belirgin olan bir durumdur. E4.0 dönemi de kendinden önceki endüstri dönemlerine göre önemli farklılıklar taşımakla birlikte gelişiminde onlardan beslenerek ortaya çıkmış yeni bir endüstri evresi olarak bu çalışmada kabul edilir. Dolayısıyla üretim organizasyonunda yaşanan bu derin değişmelere devrim yerine evrim süreci demek daha doğru olacaktır.

4. Sonuç Yerine

Bu çalışmada Sanayi Devrimi'nden günümüze yaşanan dört endüstri dönemindeki her bir geçişin devrim değil evrim olarak tanımlanmasının daha doğru olacağı gösterilmeye çalışılmıştır. E4.0 hem sadece teknik bir olgu olarak ele alındığında hem de sermaye birikimi, rekabet ve büyüme gibi iktisadi alanla ilişkisi açısından değerlendirildiğinde üretim organizasyonunda yaşananların evrimsel bir geçiş sürecinde olduğu ortaya konmuştur.

Sadece teknik bir olgu olarak ele alındığında, E4.0 dönemine özgü dijital üretim teknolojileri kendinden önceki geleneksel üretim teknolojilerinin en son ve gelişmiş hali olduğu gösterilmiştir. Andreoni ve Anzolin'in (2019) belirttiği gibi, her endüstri evresine ait teknolojilerin çoğu kendinden önceki endüstri döneminin mühendislik ve organizasyon ilkelerinden evrilerek ortaya çıkmıştır. Günümüzde E3.0 ve E4.0 teknolojileri gelişmiş ülkeler dahil bir arada varlığını gerçekleştirmektedir. Dolayısıyla içinde bulunduğumuz E4.0 dönemini

yıkıcı bir devrim değil Sanayi Devrimi'nden beri devam eden teknolojik değişimin en yeni evrimsel süreci olduğu bu çalışmada iddia edilir.

Diğer yandan, teknik bir olgu olmanın ötesinde iktisadi açıdan analiz edildiğinde de endüstriyel dönemlerdeki geçişlerde evrimsel sürecin yaşandığı görülür. Evrimci yaklaşımın önermesi uzun dönemli ekonomik büyümenin en önemli unsuru olan teknolojik gelişmeyi ele alır. Evrimci yaklaşımın iktisadi alanla bağlantısına dair öne çıkan önemli özelliği, evrimci bir süreç içinde ilerleyen teknolojik gelişmenin kapitalist ekonomilerde rekabette üstünlük kurulmasını sağlayan başlıca unsur olmasıdır. Dolayısıyla üretim organizasyonunda yaşanan gelişmelerin arkasında rekabet, kar oranını artırma, sermaye birikimi gibi iktisadi dürtüler yer aldığı bu çalışmada gösterilmiştir. E4.0 olgusu üzerinden ele alındığında ise yeniden şekillenen üretim organizasyonu (akıllı üretim) ve ekonomik yapının (dijital ekonomi), rekabette ve sermaye birikim sürecinde oyunun kurallarını değiştirmesiyle kendini gösterir. Daha önce bahsedildiği üzere, E4.0 döneminde oluşan yeni üretim organizasyonu ve bu etkinin firmalara dünya ekonomisi ile yeni entegre olma yolları sunması küresel üretim zincirini değişime zorlamakta ve firmaya (ve hatta mekana) özgü bazı rekabet avantajlarını aşındırmaktadır. E4.0 teknolojilerinin kullanımının yaygınlaşmasının maliyetleri düşürmesi, kişiselleştirilmiş üretimi neredeyse her yerde uygun maliyetle gerçekleştirebilmesi, firmaların işgücüne olan bağımlılıklarını azaltması, kalite, esneklik, gerçek zamanlı kontrol ve veri takibi, üretimde zaman ve kaynak israfını azaltma gibi üretim sürecinde sağladığı önemli iyileştirmeler piyasa şartlarını değiştirmektedir. Özellikle, küresel rekabet güçlerini emeğin ucuz ve bol olmasından alan gelişmekte olan ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasındaki üretim maliyetlerine dayanan dengenin değişmeye başlaması dikkat çekicidir. Dolayısıyla yaşananlar kapitalist ekonomilerden bir kopuş olarak değil, tam tersine, sermaye birikiminin dinamik yapısı ve sürdürülebilirliğinin sağlanabilmesinde daha güçlü bağlantıların olduğu yeni bir evre olarak bu çalışmada değerlendirilmiştir.

Tanık olduğumuz E4.0 döneminde oluşan yeni sistemin işleyiş mantığının iyice oturması ve geniş kesimler tarafından benimsenme süreci aynı zamanda risklerin, güçlüklerin, deneme yanılmaların, yaparak öğrenmelerin yaşanmasının zorunlu olduğu sancılı bir geçiş dönemini gerektirir. Dolayısıyla, yeni teknolojilerin uzağında kalmış, örneğin E3.0 tam anlamıyla yaşamamış sektör veya ülkelerden, ani (devrimsel) bir verimlilik artışı beklemek genelde gerçekçi olmayabilir.

Son olarak, bu çalışmada evrimci yaklaşım ile ilerlemenin, gelişmenin, bir halden daha iyi, daha olumlu bir hale geçmenin gerçekleşeceği gibi bir ön kabule yer verilmemiştir. Bu çalışmada evrimin içerisinde yön yoktur önermesi kabul edilir. Bu durum kaçınılmaz olarak teknolojik gelişmelere dair belirli bir mesafe ile hareket edilmesi gerekliliğini ortaya çıkarır. Bu bağlamda evrimci yaklaşımının temel özelliklerinden olan belirsizlik, bilinmezlik, öngörülemezlik ve karmaşıklık faktörlerinden dolayı E4.0 döneminin ortaya çıkaracağı etkilerin mutlak bir iyiye ya da kötüye gidiş olarak bir değerlendirme yapılmamaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflicts of Interest: There is no potential conflict of interest in this study.

KAYNAKÇA

- Aksoy, S. (2017). Değişen teknolojiler ve endüstri 4.0: Endüstri 4.0'ı anlamaya dair bir giriş. *E-Katkı Dergisi*, 4, 34-44.
- Aksoy, S. (2022). *Endüstri 4.0'in doğrudan yabancı sermaye yatırımları üzerindeki etkileri: Ampirik çalışma ve Türkiye ekonomisi için çıkarımlar*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Andreon, A. & Anzolin, G. (2019). *A revolution in the making? Challenges and opportunities of digital production technologies for developing countries*. UNIDO Department of Policy, Research and Statistics Working Paper (No:07/2019).
- Banger, G. (2016). *Endüstri 4.0 ve akıllı işletme*. Dorlion Yayınları.
- Bhagavan, M. R. (1990). *The technological transformation of third world*. Zed Books Ltd.
- Carlsson, B. & Stankiewicz, R. (1991). On the nature, function and composition of technological systems. *Journal of Evolutionary Economics*, 1 (2), 93-118.
- Dosi, G. (1988). The Nature of the innovation process. In G. Dosi, C. Freeman, R. Nelson, G. Silverberg and L. Soete (Eds.), *Technical change and economic theory*, (pp. 221-238). Pinter.
- Dosi, G. & Nelson, R. R. (1994). An introduction to evolutionary theories in economics. *Journal of Evolutionary Economics*, 4, 153-172.
- Edquist, C. (2005). *System of innovation: Technologies, institutions and organizations*. Routledge.
- Eren, E. (2015). İktisat-Fizik ilişkisine tarihsel bakış. *Ekonomi-Tek*, 4 (2), 25-60.
- Fagerberg, J. (2003). Schumpeter and the revival of evolutionary economics. *Journal of Evolutionary Economics*, 13 (2), 125-159.
- Foster, J. & Metcalfe, S. (2009). Evolution and economic complexity: An overview. *Economics of Innovation and New Technology*, 18 (7), 607-610.
- Frase, P. (2020). *Dört gelecek: Kapitalizmden sonra hayat*. (Çev. A. E. Pilger). Koç Üniversitesi Yayınları.
- Freeman, C. & Perez, C. (1988). Structural crises of adjustment, business cycles and investment behaviour. In G. Dosi, C. Freeman, R. Nelson, G. Silverberg and L. Soete (Eds.), *Technical Change and Economic Theory*, (pp. 38-66). Pinter.
- Freeman C. & Soete, L. (2003). *Yenilik iktisadı*. (Çev. E. Türkcan). TÜBİTAK Yayınları.
- Freeman C. & Louça, F. (2013). *Zaman akıp giderken: Sanayi devrimlerinden bilgi devrimlerine*. (Çev. O. S. Binatlı). İthaki Yayınları.
- Freeman, C. (1990). Yeni teknoloji ve yetişme sorunu. (Çev. A. Göker). *Mühendis ve Makine Dergisi*, 31 (368), 5-11.
- Fülbert, G. (2014). *Kapitalizmin Kısa Tarihi*. (Çev. S. Usta). Yordam Yayınları
- Gökten, K. (2006). İktisatta evrim düşüncesi ve evrimci iktisadın teknolojiye yaklaşımı. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 6 (11), 24-44.
- Gürel, Y. Ü. (2016). Evrimci iktisat ve teknoloji. İçinde İ. S. Akçomak, E. Erdil, M. Tiryaki ve M. T. Pamukçuoğlu (Ed.), *Bilim, teknoloji ve yenilik: Kavramlar, kuramlar ve politika*, (ss.237-257). Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Hanusch, H. & Pyka, A. (2007). Principles of Neo-Schumpeterian economics. *Cambridge Journal of Economics*, 31 (2), 275-289.
- Harvey, D. (2011). *Sermayenin mekanları*. (Çev. B. Kıcırcı, D. Koç, K. Tanrıyar ve S. Yüksel). Sel Yayıncılık.
- Hodgson, G. (1994). Precursors of modern evolutionary economics: Marx, Marshall, Veblen, and Schumpeter. In R. England (Ed.), *Evolutionary Concepts in Contemporary Economics*, (pp.9-35). University of Michigan Press.
- İçke, M. A. (2014). Schumpeter ve yeniliklerin finansmanı. *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (1), 17-38.
- Kızılkaya, E. (2010). *Yaratıcı girişimci: Schumpeter'in iktisadi değişim modeli*. Derin yayınları.
- Marx, K. (2011). *Kapital I*. (Çev. M. Selik ve N. Satlıgan). Yordam Kitap.
- Nelson, R. R. & Winter, S. G. (1982). *An evolutionary theory of economic change*. The Belknap Press of Harvard University Press.
- OECD & EUROSTAT. (2006). *Oslo kılavuzu: Yenilik verilerinin toplanması ve yorumlanması için ilkeler*. (3. Baskı). TÜBİTAK Yayınları.
- OECD & EUROSTAT. (2018). *Oslo manual 2018: Guidelines for collecting, reporting and using data on innovation*. (4. Edition). OECD Publishing.
- Öktem, Ü. (2010). Olgu, kuram, Darwin öncesi evrim kuramları ve Darwin'in evrim kuramı. *Ankara Üniversitesi DTCF Antropoloji Dergisi*, 23, 21-39.
- Peukert, H. (2002). Schumpeter's "Lost" seventh chapter: A critical overview. *Industry and Innovation*, 9, (1/2), 79-89.
- Šarotar Žižek, S., Nedelko, Z., Mulej, M. & Veingerl Čič, Z. (2020). Key performance indicators and industry 4.0: A socially responsible perspective. *Naše gospodarstvo/Our Economy*, 66 (3), 22-35.
- Schumpeter, J. A. (1966). *Kapitalizm, sosyalizm ve demokrasi*. Varlık Yayınları.
- Smith, A. (2006). *Milletlerin zenginliği*. (Çev. H. Derin). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Soyak, A. (1995). Teknolojik gelişme: Neoklasik ve evrimci kuramlar açısından bir değerlendirme. *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 6 (15), 93-107.
- Soyak, A. (2011). *Teknoekonomi*. Der Yayınları.
- Taymaz, E. (1993). Sanayi ve teknoloji politikaları: Amaçlar ve araçlar. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 20 (4), 549-580.
- Taymaz, E. (2001). *Ulusal yenilik sistemi: Türkiye imalat sanayiinde teknolojik değişim ve yenilik süreçleri*. TÜBİTAK Yayınları.
- Taymaz, E. (2016). Yenilik kavramı ve yenilik politikaları. 29 Kasım 2018, <http://users.metu.edu.tr/etaymaz/yenilik-kavrami.html>.
- Tuncel, C. O. (2008). Heterodoks bir mikro iktisat teorisine doğru: Evrimci iktisadın teknolojik gelişme yaklaşımı ve firmanın doğası. *Ekonomik Yaklaşım*, 19 (69), 1-32.
- Ünlü, F. & Atik, H. (2019). Türkiye'deki işletmelerin endüstri 4.0'a geçiş performansı: Avrupa Birliği ülkeleri ile karşılaştırmalı ampirik analiz. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 17 (2), 431-463.